

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sir Andrew RYAN

Sonuncu Dragoman

Çeviren

Dilek BERİLGİN CENKÇİLER

TÜRK TARİH KURUMU

Annemin ve Babamın anısına...

Sir Andrew RYAN

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-3.8. Dizi – Sayı: 6

SONUNCU DRAGOMAN

Sir Andrew RYAN

Çeviren
Dilek BERİLGİN CENKÇİLER

Ryan, Andrew, 1876-1949

Sonuncu Dragoman / Sir Andrew Ryan ; çeviren Dilek Belirgen
Cenkçiler. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2015.

x, 346 s. : portre , resim ; 21 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-3.8. Dizi-Sayı 6)

İndeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 3100 - 8

1. Ryan, Andrew, 1876-1949 _ Biyografiler. 2. Devlet adamları _ Osmanlı
İmparatorluğu _ Biyografiler. 3. Tercümanlar _ Osmanlı İmparatorluğu _
Biyografiler. 4. Lozan Konferansı, 1922-1923 _ Tarih. 5. Orta Doğu _
Tarih _ 20. yy. I. E.a. II. Belirgen Cenkçiler, Dilek, çeviren. III. Dizi

923.2

956. 1024

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 29.01.2015 tarih ve 697/7 sayılı
Yönetim Kurulu kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-3100-8

Raportör : Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ

Prof. Dr. Alaaddin YALÇINKAYA

SARIYILDIZ OFSET LTD. ŞTİ.

İVOGSAN Ağaç İşleri Sanayi Sit.

523. Sokak No: 31 Ostim/ANKARA

Tel: (0312) 395 99 94 -95 Faks: (312) 394 77 49

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Editörün Önsözü.....	VII
Önsöz	XI
Dragomanlar	1
Başlangıç	5
Türkiye, 1899 - 1908	15
Türkiye, 1908 – 1912	39
Türkiye, 1912 – 1914	65
Ara Dönem, 1915 - 1918	97
İstanbul, 1918 – 1921	107
İstanbul, 1921 – 1922	137
Lozan Konferansı, 1922 – 1923.....	159
Lozan Sonrası, 1923 – 1924	187
Fas, 1924 – 1930.....	221
Arabistan, 1930 – 1932.....	247
Suudi Arabistan, 1932 – 1936	277
Arnavutluk, 1936 – 1939	307
Sonsöz	339
Dizin	343

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Sir Andrew Ryan 31 Aralık 1949 yılında öldüğü zaman, anılarını tamamlamış, ancak bu anılar yayınlanacak olursa, hangi kısımların çıkarılacağına karar vermemişti. Ailesi tarafından, onun yanında çalışan ve iki ayrı görevde onun peşinden giden eski bir dostu verilen editörlük görevi de, esas olarak hangi bölümlerin çıkarılacağına karar vermekten oluşuyordu. Kişisel olan hiç bir şeyi dâhil etmemek, yazarın arzusunu yerine getirmemek olacaktı. Önsözünde kitabın bir otobiyografi olduğunu açıklamıştı ve kitap, birçok önemli kamusal olayla ilgili değerli bir belge olmasına rağmen, o olaylarla ilgili tam bir tarihi kayıt değildi. Tam tersine, o dönemde onun dikkatini çekmiş günlük hayattaki izlenimlerinin bir vesikası idi. Yazarın hayat hikâyesine ait bazı detaylar kimilerine önemsiz gelse de, duyarlı okuyucular, Ryan'ın, kendisini tamamen işine adanmış olmasına rağmen, son derece soyutlanmış bir hayat yaşadığını ve hayatının en önemli unsurlarının dini ile ailesi olduğunu görecektir.

Ryan'ın yeteneklerine sahip insanların çoğu, meslek hayatlarının zirvesine en son aşamada ulaşırlar. Ryan için durum böyle olmamıştı. Bir konsolosluk görevlisi başkonsolos olduğu zaman, sözleşmede belirtilen en yüksek maaşı aldığını ve görev ne kadar mütevazı olursa olsun, üstlendiği her diplomatik görevin bir ödül olduğunu kabul etmeye her zaman hazırды. Yine de, son görevi olarak kendisine, yarı yaşında ve onun deneyiminin dörtte birine sahip olan insanların atandığı çok daha yoğun tempolu konsoloslukların yerine, yürütülmesi o kadar zor olmayan Arnavutluk'ta sefirlik önerilmesi, hayal kırıklığı yaratmış olmalıdır. Ayrıca, tanımadığı Arap dünyasında altı yıl geçirdikten sonra Avrupa'da diplomatik bir göreve atanmaması da aynı bir hayal kırıklığı ya-

ratmış olsa gerek. Suudi Arabistan'da ilk İngiliz ortaelçisi olarak görevlerini yerine getirirken gösterdiği coşkuya ve çözümlenmesi gereken çok eski sorunlarda veya hazırlanması gereken anlaşma metinleri taslaklarında gösterdiği alışlagelmiş beceriye rağmen, Cidde'ye tam olarak alışmamıştı. Dile ve Arap geleneklerine yabancı olması, o topraklardaki gerçek güç olan İbni Suud'un uzak durmasıyla birleşince, onda zaman zaman Cidde'nin ona uygun bir görev olmadığı kanaatini uyandırıyordu. Aynı şekilde, eskiden Arap ülkelerine yapılan geziler üstün nitelikli bir girişimci ve cesur bir gezgin olmayı gerektirirdi, fakat bu sefer kendisi, yani basit bir ofis-görevlisi çağrılmış, onda da yalnızca arabada bir paket gibi durması istenmişti. Bu olay Ryan'ı içten içe çok güldürmüştü.

Ryan'ın en parlak dönemine bakmak için, çalışma hayatının ilk otuz yılına göz atmak gerekmektedir. Lozan Konferansında yarım kalan birçok konuyu çözüme kavuşturma görevi ona kaldığı zaman, genel olarak başarılı bir rol oynadığı görülebilir. Ryan, Konferansta tuttuğu notlara ilişkin metnin kırk yedi konu başlığından oluştuğunu ve yüz basılı sayfadan fazla olduğunu belirtmektedir. Bu konuları araştırmak isteyen bir tarihçinin bu metinlerin ötesine çıktığı takdirde, zamanını boşa harcayacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ryan'ın faaliyet gösterdiği alanlarda, başkalarının eli boş dönme olasılığı çok yüksekti. Ryan bu çalışma tekniğini, İstanbul'da uzun süre çalışarak edinmişti. Birçok sorunun, kapsamlı fakat muğlak ve genellikle sürtüşme konusu oluşturan Kapitülasyonlardan, Babiâli ile ilişkileri nedeniyle Büyük Güçler arasındaki daimi tartışmadan ve Türklerin Batıya karşı en önemli savunma silahını oluşturan oyalama yönteminden kaynaklandığı bir ülkede doğal olduğu üzere, İngiliz Sefirliğinin yıllardan, hatta on yıllardan beri süregelen birçok sorunla ilgilenmesi gerekiyordu. Ayrıca bunu, çok yoğun olmayan bir geçmişten miras kalan inanılmaz derecede karmaşık bir arşiv sistemi yüzünden daha da karışık ve zor hale gelen yöntemlerle halletmesi bekleniyordu. Ryan, günlük işlerinin aciliyetine rağmen, bütün bu sorunları teker teker ele almıştı. Her bir sorunun kökenine inmiş ve özetlerini, şanslı

meslektaşlarıyla kendinden sonra gelen görevlilerin kolayca erişebileceği bir şekilde bırakmıştı. Araştırmalarının yanı sıra, Türk yetkililer ve yabancı diplomatlarla günlük temasları sonucunda, İngilizlerin Türkiye'deki çıkarlarını etkileyen konularda eşsiz bir bilgi birikimi edinmişti ve bu bilgileri, yavaş konuşarak gizlediği keskin zekâsıyla birlikte kullanarak yönlendirmişti. Ryan'la tartışırken düşüncesizce bir yorum yapan herkes, önermenin, evrensel olarak, hatta belki de hiçbir şekilde geçerli olamayacağını kanıtlayan [Samuel] Johnsonian örneğiyle, derhal ezilmeye ve bozulmaya mahkûmdu. Bu nitelikler, asla fanatizm içermeyen katı prensiplerle birleşince onu, Lozan Konferansındaki İngiliz Misyonunun en ürkütücü üyesi ve yıllarca, İstanbul'daki amirlerinin en değerli danışmanı haline getirmişti. Fransız Fas'ında geçirdiği beş yıl da aynı derecede mutlu ve başarılıydı. Orada, bildiği bir ortamda yaşamıştı: İyi bildiği bir dilde, resmi terminolojilerini neredeyse uykusunda bile yazabileceği Avrupalı diplomatlarla uğraşıyordu; hâlâ kapitülasyonlarla ilgilenmesi gerekiyordu, fakat ilgisini çekmeye ve araştırmacı ruhunu meşgul etmeye yetecek derecede önemli değişiklikler vardı. Ayrıca, görevin yeniliği, diğerlerine örnek oluşturabilecek bir dizi problemi çözmesini gerektiriyordu. Fransız yetkililer arasında kazandığı saygınlık, başarısının ölçüsüydü; bunun karşılığında, yanında çalışan ve onunla birlikte, insanın bulabileceği en mutlu resmi aileyi oluşturan İngiliz meslektaşlarından gördüğü saygı ve bağlılık da vardı.

Devasa boyutlarda notlar derleyen biri, kural olarak, neşeli bir dost değildir, fakat Ryan, kökeninde alçakgönüllülük yatan çekingenliğine rağmen, son derece neşeli olabiliyordu. Aktüel dizeleri insanın gününü aydınlatıyordu ve burada çok az örneğinin verilmesinin nedeni, bu tür dizelerin, neden olan olayların ardından, tercihen olayları yaşayan ve en küçük imayı yakalayabilecek olanlar tarafından sıcağı sıcağına okunması gerektiği içindir. Arkadaşları, bir düğün ya da doğum günü veya her hangi bir önemli olay için eğlenceli taşlamalar üretebiliyordu; bunların bazıları, en azından sözlü olarak, hâlâ korunmaktadır. Sözlü sakalarının bir kısmı, son

derece yavaş bir şekilde söylendiği için daha etkili olmuş ve geniş bir alana yayılmıştı. Sonuç alınamayan birinci Lozan Konferansı sırasında, Lord Curzon, Amerikalı gözlemci Bay Childs'ın ifade-siz bakışları altında İsmet Paşa'yla boğuşurken, Ryan'ın söylediği bir nükte üzerine Daimi Müsteşarın (Dışişleri Bakanlığında değil) bir hafta süreyle dışarıda yemek yediği söyleniyordu: "Umarım, Lord Curzon'un geldiği, Bay Childs'ın gördüğü ve İsmet Paşa'nın yendiği söylenmez." Şakalarının özünde müthiş bir zekâ yatıyordu – örneğin, oldukça uçarı iki genç nişanlandıklarını ilan edince, "balonun kayayla" evlenmesi gerektiğine ilişkin vecizesini patlatmıştı. Kendisi de bu vecizeye uymadı ve bir başka kayayla evlendi, hem kendisi çok mutlu oldu, hem de arkadaşları ile meslektaşları açısından çok yararlı bir evlilik oldu.

Övgüye değer bir insan olmadan, yetkin bir görevli olmak mümkündür, fakat Ryan'ın karakter özellikleri – yaptığı her işte kullandığı sabrı ve sempatisi, dürüstlüğü ve asilliği – işine yansıdığından, yetkin olmanın ötesindeydi. Kabalık, sahtekârlık veya kasıtlı tembellik onu öfkeliendiriyordu, fakat o son derece iyi ve cömert bir insan olarak tanınıyordu. Bu destansı görünüm, bir valenin gözünde solgun kalabilir ve büyük saygınlık taşıyan birçok üst düzey görevli, emrinde çalışanlara küçük görünebilir. Ancak Ryan, bu ciddi sınavı aşabilirdi; yanında çalışanlar, ona ve çalışmalarına duydukları saygının yanı sıra, onlara işlerinde verdiği yardım ve desteğin, böyle bir şey mümkünse, kişisel nezaketini ve konuk-severliğini geçtiğini görüyordu. Onlarla ilişkilerinde, herkesle olduğu gibi, dininden ilham alıyordu – bu gerçek sadece aynı dini paylaştığı insanlar tarafından değil, başka cemaatlara bağlı olanlar ya da hiçbir cemaate bağlı olmayanlar arasında da biliniyordu. Büyük Şefin, yani Tanrının gözünde bilinçli hayat sürdü ve kısa süre sonra ölebileceğini anladığı zaman, yalnızca, "Eh, bütün hayatım boyunca buna hazırlandım," dedi.

ÖNSÖZ

Bu kitap esas olarak bir otobiyografidir. Bu kadar kişisel bir kaydı yayınlamamın nedeni, kırk yıldır, önemli sahnelerde küçük roller oynamamdır. Bu sahnelerde gelişen olaylar, önem ve hepsinden öte, korku açısından, son on yılda yaşananların yanında önemsiz kalmış olabilir. Yine de, özellikle Türkiye’de ve Arabistan’da tanık olduklarım, şu anda Yakın ve Orta Doğu’da yaşanan durumun temelini oluşturuyordu. Önemsiz detaylar bile geçmişteki ortamı göstermeye yardımcı olabilir.

Tarihsel doğruluğu sağlamak için çok uğraştım. Ancak kitabın büyük bir bölümü, kütüphanelerden ve resmi bilgi kaynaklarından uzak bir yerde, taşrada bir köyde yazıldı. Bazı konularda gerçeklerden saptıysam, profesyonel tarihçilerden şimdiden özür dilerim.

Böyle bir kitapta, Türkçe ve Arapça isimlerle kesin bir tutarlılık sağlamaya çalışmayı gerekli görmedim. Özellikle Arapça kelimelerde ve eskiden Türkiye’de kullanılan Arap harfleriyle yazılan kelimeleri Avrupa karakterleriyle yeterli bir şekilde yazabilmenin zorluğunu bütün yazarlar ve bu kelimeleri içeren eserleri okuyanlar bilir. Bilimsel alfabe değiştirme sistemleri, kuramsal ilim açısından çok değerli olsa da, göze aykırı gelen ve çoğu zaman, kulağı kesinlikle yanlış yönlendiren sonuçlar vermektedir.

El yazmalarımı tarayıp birçok önerilerde bulunan eşime ve kız kardeşime; çok kötü olan el yazımı korkmadan okunabilir bir hale getirdiği için Bayan Joan Shipston’a minnettarım. Çeşitli nedenlerle teşekkür etmem gereken eski meslektaşlarımı ve dostlarımı teker teker saymama imkân yok. Onların mektupları, yeni ya da eski, anılarımı tazelememe yardımcı olmuş ve birkaç tanesi başka açılardan da bana yararlı olmuştur. Dinim ve saygınlık Konsoloslukta

birinci amirım olan ve yazdıklarına ilgi göstererek, yarım asırlık dostluğumuzu doruğa ulaştıran Sir A. Telford Waugh'un 1¹ durumunda istisna yapmamı gerektirmektedir. Kendisinin emekli olduktan yirmi yıl sonra yayınladığı değerli anılarını içeren *Turkey Yesterday, To-Day and To-Morrow* (*Türkiye'nin Dünü, Bugünü ve Yarını*) adlı kitabında bahsettiği bazı konuları burada anlatarak onun özel alanına izinsiz bir şekilde girmediğimi umuyorum.

¹ Sir Telford Waugh, Sir Andrew Ryan'dan çok kısa bir süre sonra öldü.

I. BÖLÜM

DRAGOMANLAR

“Dragoman” kelimesi, Arapça mütercim-tercüman ya da yorumcu kelimesinin bozulmuş birçok halinden biridir. Eskiden Türkiye’de, yolculara yardım eden mütevazı rehberler, yabancı diplomatik misyonlar ve konsolosluklar tarafından, Türk yetkililerle işlerini yürütmek amacıyla işe alınan kişiler için de kullanılıyordu. Bu kişilere, esas olarak dil bilme nitelikleri nedeniyle ihtiyaç duyulsa da, aslında yaptıkları görev, tercümanlıktan çok daha öteydi. Bunlar, yabancı temsilciler ve Türkler arasında çok çeşitli amaçlarla kullanılan dürüst, ya da düşmanlarının iddia ettiği gibi, ikiyüzlü simsarlardı. Sistem, Kapitülasyonlar, ya da Türklerin verdiği adla “eski anlaşmalar” nedeniyle, içinden çıkılamayacak şekilde karmaşık hale gelmişti. Aslında en eski kapitülasyonlar, Padişahlar tarafından verilen imtiyazlar şeklindeydi. Bunlar ve sonradan yapılan daha normal türdeki anlaşmalar, neredeyse bütün yabancılara, özellikle yargı ve vergilendirme konusunda, Osmanlı İmparatorluğunda ayrıcalıklı bir konum veriyordu. Eski dönemlerde dragomanlar bir anlamda sefaretlerin ve Babıâli’nin ortak malıydı. Genellikle yerli nüfus arasından, özellikle İstanbul ve diğer büyük ticaret merkezlerinde, Doğu Akdeniz’de yaşayan kökeni belirsiz insanlar arasından seçiliyorlardı. Zaman zaman standartları yükseltmek için girişimlerde bulunuluyordu. Fransızların dragoman olmak üzere kullandığı, *jeunes de langues* (dil bilen gençler) adı verilen geleceği parlak gençleri yetiştirme sistemi, sonunda Colbert tarafından ta 1669 yılında başlatılmış ve birçok değişikliğe uğramış olsa da, on dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir. On sekizinci yüzyılda, Louis le Grand

Cizvit Okuluyla özdeşleşmiş, daha sonra da, başka liselere de yayılmıştı. Bu okullarda, erkek çocuklar, sonradan mahallî dillerde uzmanlaşmak için Doğu'ya gönderilmek amacıyla ilk eğitimlerini alıyorlardı. Teyit edemediğim bir izlenimime göre, on dokuzuncu yüzyılın bir döneminde, İngiliz Hükümeti de benzer bir girişimde bulunmuştu. Fakat ancak 1877 yılında, doğuştan İngiliz olan tebaalar arasında yapılacak sınavla, İstanbul'daki Sefarette ve konsoloslukta bulunan dragomanlık kadroları da dâhil olmak üzere, Türkiye, İran, Yunanistan ve Fas'taki daha önemli konsolosluk kadrolarını doldurmak için eleman alınan özel bir servis kurulmuş, bu servis sonraki yıllarda Doğu Akdeniz Konsolosluk Hizmetleri olarak tanınmıştı. Bu yenilik, Yunanistan'da ve Fas'ta pek etkili olmamış, İran'da biraz etkili olmuş; ancak Mısır dâhil, Osmanlı İmparatorluğunda en iyi şekilde yarım asır kadar son derece etkin olmuştu. Önce, sınava gireceklerin özel eğitimini sağlamak amacıyla İstanbul Boğazında, Ortaköy'de bir okul temin edilmişti, fakat 1894 yılında, Doğu'ya gitmeden önce, bu çalışmaları iki yıl süreyle Oxford'da ya da Cambridge'de (sonradan ağırlıklı olarak Cambridge'de eğitim verildi) sürdürmeleri sağlanmıştı.

Eski ekolden dragomanlar, ben 1899 yılında İstanbul'a gittikten sonra, bir süre daha görevlerini sürdürdü. Bunlardan biri, Türk hukukunda yetkin bir kişi olan Stavrides, diğeri de, Dalmaçya kökenli olup, Babiâli'de ve en az bir yabancı Sefarette görev yaptıktan sonra, İngiliz Elçiliğine yerleşerek yıllarca çok yararlı işler yapan Marinitsch'ti. Onlar, bir dönemin son örnekleriydi, bazıları çok seçkindi ve yerli ortam konusunda çok bilgiliydi, fakat işte bu nedenle, 1877 reformunu yapanlar tarafından istendiği gibi, yerli ortama karşı yeterince bağımsız ve tarafsız değillerdi. Ancak, bu büyük değişiklik bile, işe alma sistemi, uzmanlık tavsiyesi ve Türklerle iş yapma konularında dragomanlara güvenme konusundaki anlaşmazlıkları gidermeye yetmedi. Anlaşılan, Batı Avrupa'da algılandığı haliyle, onlar diplomatik ilişki mekanizması içinde fazlalıktı. Bazıları, Doğu ülkelerinde yerel koşulları ve dilleri bilen

uzmanların neredeyse daimi olarak görevlendirilmesi gerektiğini savunuyordu. Dragomanları eleştirenler, onların hak etmedikleri yetkiler elde ettiğini ve bunları kötüye kullandıklarını söylüyordu. Ayrıca eski ekoldekiler, çoğunlukla, haksız yere, özellikle Doğu Akdenizlilere yönelik kötöleme olaylarına karışmıştı.

Dragomanlar hakkındaki anlaşmazlıkların doruğa çıktığı dönemlerden biri, 1837 yılıydı. O dönemde, Yakın Doğu ilişkilerinde yetkin olmasıyla zaten tanınmış olan David Urquhart, İstanbul'da çalım satıyordu. İngiliz Elçiliğinin üyesiydi, fakat bu konuda, amiri Lord Ponsonby ile kavgalı olduğunu herkes biliyordu ve bu anlaşmazlık İngiliz basınında açıkça ele alınıyordu. Bu konuyu en çok ele alan kişilerden biri, *The Times*'ın İstanbul muhabiri olan ve görüşleri, aynı gazetede 24 Şubat 1837'de uzun bir mektup halinde "O." baş harfiyle yayınlanan Dr. Julius van Millingen'di. Millingen mektubunda, dragomanları aşırı derecede kötölemiş ve aşağıdaki söylevle bitirmişti:

"Devletin hizmetinde, Babıâli ile İngiltere arasındaki saçma ilişki sisteminin İngiltere'nin çıkarı açısından ne kadar yıkıcı hale geldiğini anlayan tek kişi Bay D. Urquhart'tır. İstanbul'da kalmasına izin verildiği takdirde, her hangi bir yazar, 'Sonuncu Dragoman' kitabını yazma fırsatını yakalayacaktır."

Basın yazışmaları arasında *The Times*'ın 2 Mayıs, 1837 tarihli baskısında yer alan bir mektup daha vardı. G. P. imzasını taşıyan bu mektupta yazar, hem dragomanları, hem de "o yüce gönüllü asil" Lord Ponsonby'yi, "Türk geleneklerini taklit ettiği ve seçebileceği daha bilgili Avrupalılar yerine Harem'deki haremağalarıyla işbirliği yaptığı, genellikle çatal ve bıçakla yapılan işlemleri ilkel bir şekilde parmaklarıyla yapmayı tercih ettiği, Davut Beyin atamasını üstlendiği ve benimsediği diğer binlerce düşünce için" eleştirdiği Urquhart'ın "uşaklarına" karşı savunuyordu.

Hem Ponsonby, hem de Urquhart, aynı yılın sonuna doğru Sefaretten ayrıldı. Yunanistan'ın Bağımsızlık savaşına katıldıktan

sonra Türkiye'ye yerleşen ünlü Dr. J. Van Millingen, 1878 yılında ölünceye kadar orada yaşamaya devam etti. Dragomanlar daha da uzun süre yaşadı, çünkü bu unvan ancak, Temmuz 1923'teki Lozan Barış Anlaşması Kapitülasyonların sonunu getirince kaldırıldı. İngiliz Elçiliğinde konsolosluk memurları, uzman olarak çalışmaya devam etti, fakat işlevleri ile atamaları yeni koşullara uyarlandı. Ben, önemli bir sefarette resmi olarak Baş Dragoman unvanını taşıyan son kişiydim. O aşamaya gelindiğinde on yıldır, 1837'de, daha sonra "Sonuncu Dragoman" adı verilecek çalışmanın öncülüğünü yapan Julius van Millingen'in torunuyla evliydim.

Kapitülasyonlar, şu veya bu şekilde, aktif yaşantımın geri planında çok önemli bir rol oynuyordu. Türkiye'de kaldığım uzun yılların başından sonuna kadar bunlarla ilgilendim. Fransız hegemonyasındaki Fas'ta, orada kaldığım 1924-1930 yıllarında tüm güçleriyle yürürlükte olmaya devam ettiler, ancak burada, Türkiye'deki modelden çok farklı bir uygulama vardı. Faslı Padişahlarla yapılan nispeten daha modern anlaşmaları esas almalarının yanı sıra, benim dönemimde, yerli hükümetin değil, Avrupa'nın koruyucu gücüyle bağlantılı olarak sürdürülüyorlardı. Kapitülasyonlar Suudi Arabistan'da, yalnızca hafifçe huzursuz bir hayalet gibiydi; Majestelerinin Hükümeti bunlardan hiçbir zaman feragat etmemiş, fakat hiçbir zaman yürürlüğe de sokmamıştı. Ayrıca, İbni Suud'la ilişkilerini tehlikeye atmadan bunu yapmasına da imkân yoktu. Ancak Arnavutluk'a gidince Kapitülasyonlardan tamamen uzaklaşabildim.

II. BÖLÜM

BAŞLANGIÇ

5 Kasım, 1876'da İrlanda'nın Cork şehrinde dünyaya geldim. Ailemin bilgi sahibi olması ve gerektiğinde yararlanması amacıyla İrlandalı atalarım hakkında yaptığım araştırmaların sonucunu başka yerlerde belirttiğim için burada detaya girmeyeceğim. Bu kitapta en yakın ailemden bahsetmem yeterli olacaktır. Babam Edward Ryan'ın ailesi, İrlanda'daki Tipperary kentinde yaşayan küçük çiftçilerden biriydi, ancak anlaşılan büyükbabası çiftliği elden çıkarmış ve babası da erken yaşta evlenmiş, ancak büyük bir aile kurmak dışında hayatında önemli şeyler yapamamıştı. Babam sekiz yaşındayken Cork'a göç etmişler ve orada yoksulluk içinde yaşamışlardı. Babam on yedi yaşındayken ailenin geçim kaynağı haline gelmişti. O şehirde eski mum imalathanelerinden birine çırak olarak verilmiş ve kısa sürede bağımsız olarak iş hayatına atılarak, İrlanda'nın güneyinde çok önemli sayılabilecek bir başarıyla, sabun ve mum üreticisi olarak bir sanayi oluşturmuştu. 1871 yılında, Cork'lu mütevazı ama saygın bir ailenin kızı olan Matilda O'Connor'la evlendi. Annem, tüm İrlanda'nın son kralının soyundan geldiğine ilişkin efsaneye renk katacak kadar görkemli yapıda bir kadındı. Babam ne kadar dürüst ve cömertse, annem de o kadar asil karakterli ve saygındı. Ben onların üçüncü çocukları ve ikinci oğullarıydım. Hayatımın ilk yıllarında yaşantıları hâlâ bir mücadele halindeydi ve evlenmeden önce, İç Savaşın sonlarına doğru Kuzey Ordusuna yazılmak amacıyla Amerika'ya daha önce bir kez gitmiş olan babam, 1880 yılında, bu kez göç etme düşüncesiyle, yine Amerika'ya gitti. Neyse ki, bu düşünceden vazgeçti ve uzun hayatı boyunca yerinde duramayan bir insan olduysa da, Cork'tan

fazla uzaklaşmadı. Şehirde, alışveriş merkezi olarak tanındığını söyleyerek gururla yaşadı. Orada annemden yedi yıl sonra, 1932 yılında, doksan üç yaşında öldü.

Eğitimime önce, kısa bir süre için, Cork'ta eski bir kız okulunda başladım. Sonra, birkaç yıl boyunca, 1898 yılında Irish Christian Brothers (İrlandalı Hristiyan Biraderler) tarafından, mevcut okullarındaki öğrencilerin çoğundan daha kolay koşullarda yaşayan ailelerin erkek çocuklarına sağlam bir orta öğretim vermek amacıyla kurulan bir koleje devam ettim. Hayatımın ilk yıllarında, ailemden sonra bende en çok emeği olan yer orasıydı. Okulun üstün eğitim iddiası yoktu ama mükemmel bir yöntemi vardı. Her devlet okulundaki kadar katı, fakat daha çeşitli eğitim veriyorlardı. Okullar ve öğrencileri arasındaki rekabeti şimdi şaşırtacak düzeylere çıkaran, fakat İrlanda'da o dönemin koşullarında orta öğretimi teşvik açısından önemli katkıları bulunan "Ara" sınavların ilk uygulandığı dönemlerdi. Bütün aşamaları başarıyla tamamladım ve başarılarımın anısına verilen madalyaları da hâlâ saklıyorum. Korkarım, bu madalyalar büyük bir deha olduğum anlamına gelmiyordu, ancak hem edebiyatta hem de matematikte iyi bir temele sahip olduğum için şanslıyım. Babamın tavsiyesi sayesinde, iki dalı da aynı düzeyde devam ettirdim. Kendi eğilimim matematik yönündeydi, ancak babam, edebiyatın bir beyefendi için en uygun öğrenim dalı olduğuna inanıyordu. Çocuklarının müzisyen olmasını da istiyordu. Benim durumumda, bu isteğin hiç de uygun olmadığını anladı. Bana piyano çalmayı öğretmesi için tutulan kadının bileklerini tekmeledim. Cork'taki keman hocaları genellikle çok katıydı ve bir tanesi beni kemancı yapmak istemişti. Ne yazık ki beni dinlemekten gerçekten zevk alan insanlar yalnızca annemle babamdı ve benimle birlikte çalmaya tahammül edebilen tek piyanist ise kız kardeşimdi.

Irish Christian Brothers kolejini bitirince Cork'taki eski Queen's College'a gittim. Okul aslında bir tıp okuluydu. Fazla katılımın olmadığı, Güzel Sanatlar Fakültesinde de tanınmış

hocalar vardı. En çok, Londra'daki Üniversiteden gelen ve 1849 yılında okul kurulduğu zaman Latince Profesörü olarak atanan, yaşlı İngiliz Bunnell Lewis'i hatırlıyorum. 1890'lı yıllarda bölüm başkanlığı yaptı ve bu görevi 1905 yılına kadar yürütmek zorunda kaldı. "Bunnie" iyi bir akademisyendi, ancak yeni moda yöntemlerle veya bunu öğrencinin sınavları geçme amacı yapmakla ilgilenmiyordu. Bir metin hakkında ders verdiğinde, bir saatte metnin sadece yedi sekiz satırını anlatmakla yetinip, bu satırları tamamen kendi ve en sevdiği leksikograf olan Forcellini'nin bilgileriyle öğretirdi. İrlanda Kraliyet Üniversitesinin sınavlarında yeri olmasa da, bir parça Latince şiirde ısrar ediyordu. Ovid'in daha az tanınan çalışmalarından çeviriler içeren bir kitap kullanarak yeniden ağıtlara dönüştürüyordu. Sınıf arkadaşlarımdan biri bunu keşfedince, iş yükünü azaltarak, orijinallerden bazılarını ödev olarak verdi. Böyle bir olayda Bunnie'nin, ödevi çok övdüğü ve yalnızca tek bir düzeltme yaptığı söyleniyordu. Onun ve sevimli Yunanca hocası Keene gibi bazı meslektaşlarının kişisel olarak bana çok iyi davrandığını sevgiyle hatırlıyorum. Tuhaf olmakla birlikte çok bilgili olan diğer iki hocam Anglin ile England'dı; biri Matematik Profesörü, diğeri de sanırım Kimya hocasıydı. Babamın tercihini dikkate alarak, sonunda Edebiyat dalından onur derecesiyle mezun oldum. Standart pek yüksek olmasa gerek, çünkü Latince bilgim geçecek düzeyde olmasına rağmen, Yunanca'da hiçbir zaman üstünlük kazanamadım.

Bütün bunlar 1896 yılında olmuştu ve artık kendime bir meslek seçme zamanım gelmişti. Babam benden, iş hayatında onun yerine geçmemi hiçbir zaman istemedi. Onun kanında her zaman memleket toprağı vardı ve kendi başarısıyla bir anlamda gurur duysa da, eskilerin yaptığı gibi "ticaret" olgusundan hiç hoşlanmadı. Neyse, güçlü Katoliklik ortamı içinde, büyük bir özgürlük içinde büyümüştük. O dönemde İrlanda hakkındaki görüşü biraz tutucu olsa da, bağ fazla sıkı değildi. Ben de, ticareti benim kalemimde genç erkeklere hiç uygun olmayan bir iş olarak görecektim.

kadar züppeydin. Denizcilikle uğraşan yaşlı bir adam bana servet edinmek için gıda işinin avantajlarını anlatırken çok komik olduğunu düşündüğümü hatırlıyorum. O günden beri bazen Kaptan White'ın haklı olduğunu düşünürüm, fakat o zaman çok saçma gelmişti. Ben Baroya yönelmek istiyordum ama avukatlık çok riskli bir meslek gibi görünüyordu. O dönemde İrlanda'da birçok gencin ilgisini çeken devlet memurluğu sınavlarının tanıtımlarını hevesle incelerdim. Dâhiliye Nazırlığının üst kademeleri cazip geliyordu ama sınavını geçme ihtimalimin çok düşük olduğunu biliyordum. Bu görevler hem ülke içinde Dâhiliye Nazırlığının, hem de Hindistan Dâhiliye Nazırlığının ve doğuda bir başka nazırlığın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tasarlanmıştı. Oxford ve Cambridge'deki adamlarla rekabet etmek bir yana, sınavı, genelde ülke içindeki görevlere atanan ilk on iki kişi arasına girmeyi hayal bile etmemeliydim. Kısa süre önce sağlığım endişe yaratmıştı ve bu da, bilim derecem şu andakinden daha yüksek olsa bile başarıyı engelleyebilecek bir başka husustu. Sonunda Doğu Akdeniz Ülkelerinde Öğrenci Tercümanlığı gibi daha başarılı olabileceğim bir rekabet ortamını tercih ettim. İkinci tercihim de Uzak Doğu'ya atamalar konusunda benzer görevlerdi. Londra'da King's College'da altı ay süreyle eğitim gördükten sonra birinci girişimimde dişimi tırnağıma takarak ilk tercihime girmeyi başardım. "Dişimi tırnağıma takarak" ifadesi tam yerindeydi çünkü yalnızca iki kadro açılmıştı, dört kişi kazanmıştı ve ben üçüncü sıradaydım. O günlerde Öğrenci Tercümanları işe Oxford ya da Cambridge'de iki yıl eğitimle başlardı. Ben Cambridge'e tahsis edildim ve Nisan 1897'de gittim. Üniversite yaşamı hakkında fazla bilgim olmadığından, düşünerek tercih etmek yerine şans eseri Emmanuel College'a girdim. Akademi Müdürü W. Chawner, Yabancı Öğrenciler Kurulunun başkanıydı. Chawner oldukça sıkıcı, ama sağlam bir iş adamıydı. Bana çok yakınlık gösterdi, fakat hiç teşvik etmedi. Lisans öğrencilerini etkilemek için yaptığı tek girişim, ben geçtikten sonra yaşandı. Görülmemiş derecede

talihsizdi çünkü bir tür basit agnostisizmle karşılaşmış ve güçlü Protestan geleneğine sahip - benim dönemimde durumu iyiydi ve sayıları artıyordu - bir okulun zarar görme olasılığına rağmen, buna sahip çıkmayı görev addetmişti. Emmanuel'in bana verdiği en iyi şey, asistanım olan James Adam'ın dostluğu oldu. Tanınmış bir edebiyat bilgini ve Yunan filozofları, özellikle Plato konusunda uzman olan Adam, İskoçya'dan göçmen olarak geldiği okula ışık kattı. 1907 yılında erken yaşta ölünceye kadar onunla ve ondan sonra da, tanınmış bir edebiyat araştırmacısı olan dul eşiyle temasını kesmedim. Emmanuel'in sosyal yaşantısına hiçbir zaman tam olarak katılmadıysam da, bazı sınıf arkadaşlarımla kalıcı dostluklar kurdum. Ben, kendi sınıfımdakilerden biraz daha büyüktüm. Ayrıca, özel olarak Doğu Dilleri dersleri alıyordum ve dinim diğerlerinden farklıydı.

Pembroke'da kendimi Emmanuel'den daha fazla evimde hissettirdim. Çalışmalarım beni, Pembroke'un çoktan ün kazanmış olağanüstü öğretim üyesi E. G. Browne'ın ayağına götürdü. Herhalde, o dönemde Avrupa'daki en büyük Farsça araştırmacısı oydu. Ayrıca Arapça (daha sonra bu konuda Adams'da profesör oldu) ve Türkçe konusunda da çok bilgiliydi. Türkçe benim özellikle ilgilendiğim temel dildi, ancak biraz Rusçanın yanı sıra iki farklı dilin de ana unsurlarını öğrenmek zorundaydım. Browne, Avrupa kıtasındaki belli başlı okullara, örneğin Paris'teki *École des Langues Orientales Vivantes'e* (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu) hayrandı. Bütün hayali, onların yöntemini Cambridge yaşamına sokmak, Arapça dışında en fazla vasat denilebilecek Yakın Doğu dilleri eğitimi güçlendirmek amacıyla yerli öğretmenler ya da *répétiteurs* getirmektir. Kendisi de çok kapsamlı konularda titiz bir bilim adamıydı. Ancak onda çok daha fazlası da vardı. Derslerine ilgiyi artırmak için, en geniş anlamıyla zengin bir insanlık ve öğretim görevlilerinin çoğunun sağlayacağı imkânlardan çok daha fazla fedakârlık ekledi. Yaşayan Doğu dillerine yalnızca hâlâ konuşuldukları için değil, isteklerine son derece sıcak bir sempati duyduğu insanlar tarafından

konusuldukları için değer veriyordu. En çok övündüğü şeylerden biri de, miras olarak Napper Tandy'den asi kanı almış olmasıydı. Nefret etme yeteneği olsaydı, Çarlık Rusya'dan nefret ederdi. En renkli ve en üretken konuşmacılardan biriydi, ancak mektup yazarken o kadar eğlendirici değildi. Sanırım ben, bir anlamda "Johnnie" Browne'ı hayal kırıklığına uğratmıştım. Doğu Akdeniz Ülkeleri servisini, Doğu ilminin geliştirilebileceği bir yer olarak görüyordu. Bende gereken niteliklerden bazıları, yani düşünen bir akıl ve iyi bir hafıza vardı, ama yarı-matematiksel doğruluğu bana cazip gelen Arapça dışında, Doğu dillerinden gerçek anlamda zevk almıyordum. Türkçeyi sadece mesleğimin aracı olarak gördüm, onun dışında değer vermedim. Ayrıca, işin üzerime yıkıldığı ya da araştırmanın küçük bir ayrıntısına kapıldığım anlar dışında tembelliğe meyilliydim. Neyse ki, karşıma hep yoğun işler çıktı, ama ben hiçbir zaman çok bilgili olmadığım gibi, ciddi bir okuyucu da sayılmazdım. Ancak, bu şekilde Browne'ı hayal kırıklığına uğrattıysam bile, yine de en sevdiğim arkadaşlarımdan biri oldu. Bu arkadaşlık 1926 yılında, karısından birkaç ay sonra ölünceye kadar devam etti. Brown ben Cambridge'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra evlenmişti ve zarif karısı dostluğumuzun üçüncü parçası olmuştu.

En iyi tanıdığım yerli hoca, Türkiye'de Abdülhamit'in zulmünden kaçarak İngiltere'ye gelen ve Browne'la dost olan Halil Halid Bey'di. Oldukça zeki ve eğitilmiş, çok yakışıklı, epeyce kendini beğenmiş ve tembelliğe eğilimli biriydi. Bir İngiliz kadınla evlenmek istiyordu. Bunu başaramamış olması, daha sonra hırçınlaşmasına yol açmış olabilir. Özgürlük bir adamı şımartabilirse, işte onu şımartmıştı. 1908 ihtilalinden sonra İstanbul'a dönünce Parlamente'ye girdi. Daha sonra, bir süre Bombay'da Türk Başkonsolosu olarak görev yaptı. 1914 - 1918 savaşı yaklaştıkça, şiddetle ve nankörce İngiliz aleyhtarı oldu. Genç sayılabilecek bir yaşta öldü. Zavallı Halid! Pek sevilecek biri değildi ama ona karşı bir düşkünlüğüm vardı. Bir kere, tanıştığım ilk Türk'tü ve onu Cambridge'in rahat ortamında tanıdım.

Cambridge'deki diğer dostluklarım, Katolik olmamla bağlantılı olarak doğdu. Papalık, Katoliklerin eski İngiliz üniversitelerine gitmesine izin vereli çok olmamıştı. Bunu destekleyen Cambridge'lilerin çoğu hâlâ oradaydı. Bunların arasında, Antropoloji Müzesinin sorumlusu olan ve müzeye yeni ve engin bir hayat veren Baron Anatole von Hüger de vardı. Kardeşi Friedrich kadar tanınmasa da, kendi alanında daha az ünlü sayılmazdı ve tanıdığım en iyi insanlardan biriydi. Froude'lerden biri olan karısı da onun saygısını ve evlerini Cambridge'deki en sevilen evlerinden biri haline getiren muhteşem sosyal yeteneklerini paylaşıyordu. Hiç abartmadan söyleyebilirim, onların anısına duyduğum saygı ve bana gösterdikleri iyiliklere karşılık duyduğum minnet adına, 1942 yılında Anatole'nin geride bıraktığı ve çoğu Katoliklerin Üniversiteye dönüşüyle ilgili olan makalelerini düzenleme görevini üstlendim. Karısı, tanıdığım tüm kadınlardan daha komik mektuplar yazardı, bazen anlamsız olsa da, ikisinin de sürekli olarak yaşadığı kötü sağlık koşullarına rağmen her zaman neşeli olurdu mektupları. Dostluğu hayat boyu süren bir başka arkadaşım, Üniversitenin Katolik üyelerinin ilk vaizi olan, sonra da Papa'nın getirdiği yasağın kalkmasından kısa süre sonra kilise öğrencileri için kurulan St. Edmund'un Evi'nin başına geçen Peder Nolan'dı (daha sonra Monsenyör oldu). Cambridge'de yaşadığım en önemli olaylardan biri, Senato'nun bu evin, genel bir öğrenci yurdu olarak tanınmasını kabul etmeyi reddetmesiydi. Bu proje büyük ölçüde ülke çapındaki oylarla reddedilmişti ama yaşayanların çıkardığı eşsiz espri hatırlamaya değer. En güçlü muhaliflerden üçü Külliyyat Müdürü Perowne, filozof MacTaggart ve o dönemde orada bulunan en yüksek Anglikan kilisesinin papazıydı. Söylendiğine göre St. Edmund lehine yapılan öneri, hayatlarında daha önce hiç tanışmamış olan ve bir sonraki yaşamlarında da tanışmayı beklemeyen bu üç insanı bir araya getirmişti. Üniversitede Katolikler için oluşturulan *The Fisher (Balıkçı)* adında bir dernek vardı. O da çok yeniydi ve ayakta durmakta zorlanıyordu. Ben oraya gittikten kısa

bir süre sonra, her türlü tanınmış insanın davetli olduğu bir akşam yemeği konusunda büyük sükse yarattık. İkramlar derneğın fonlarını fazlasıyla aşıyordu. Dernek o kadar büyük bir borca girdi ki, özel olarak para toplamak zorunlu hale geldi. En gurur duyduğum anlardan biri, muhasebeci olduğum zaman yoğun bir şekilde alacak takibi yaparak, *The Fisher*'dan ayrıldığımda 7 şilin 6 peni (bugünün para sistemiyle 78.46 sterlin) tutarında birikmiş para bırakmayı başarmış olmamdır. Aynı dönemde Cambridge'de beraber olduğum Katoliklerden bazılarını daha sonra Doğu'da daha iyi tanıdım. Örneğın Öğrenci Tercümanı dostum Avalon Shipley ve önce Jesus'da düzensiz olarak bir ders takip eden, sonra Suriye'ye ya da Güney Afrika'ya giden, sonra yine Cambridge'de bir iki dönem okuyan daha ünlü Mark Sykes vardı. Onun hakkında, Jesus'un en toleranslı hocalarının bile, ara sınavlardan birini geçme zahmetine giremeyen birine katlanamadığı söyleniyordu.

En iyi tanıdığım iki ruhban sınıfı öğrencisi, genç yaşta ölümü Kilise açısından büyük bir kayıp olan Charles Trapp ile daha sonra yazar ve öğretim görevlisi olarak başarı kazanan Cecil Delisle Burns idi. Birlikte geçirdiğimiz gençlik günlerimizde Burns, biraz dengesiz olsa da, çok azimliydi. İstanbul'dan ilk çıktığım izinlerden birinde Roma'da, kendisini takip edip papazlık hayatına katılmamda ısrar ettiğini hatırlıyorum. Burns törenle papazlık görevine getirildikten birkaç yıl sonra görevinden ayrıldı, evlendi ve diyar diyar dolaştı. Tanıştığımız o ilk günlerde bana çok yakınlık gösterdi, çok değer verdiğim bir insandı ve Cambridge'den ayrıldıktan sonra uzun bir süre mektuplaştık.

Bu dostlukların, anıların ve üniversite hayatının silik izlerinin yanı sıra, Türkçenin temel ilkeleri hakkında epeyce bilgi, biraz Arapça, çok az denilebilecek düzeyde Farsça, kısa sürede unuttuğum Rusça ve biraz hukuk bilgisiyle Cambridge'den ayrıldım. Bu donanımla Mayıs 1899'da İstanbul'a gitmek üzere yola çıktım. Gemiyle Ren nehrinin bir bölümünden yukarı çıkıp, sonra Tuna nehrinden aşağı inerek ve Bazaus'dan geçerek Karadeniz'e ulaştım.

Hatırladığım şeyler arasında, Avusturya kıyısında Durrenstein’de küçük bir erkek çocuğunun Aslan Yürekli Richard’ın hapsedilmesi anısına bir halk türküsü (“The King of England was made captive” – İngiltere Kralı mahkûm oldu) söylediğini duymam ve Tuna nehri üzerindeki Demirkapı boğazının korkutucu şekilde kayadan yapılmış bir kale değil de, suya gömülmüş sığ kayalıklar olduğunu, bir zamanlar tehlikeli olsa da şimdi güvenli olduğunu ve pek görülmediğini anlamam konusunda yaşadığım hayal kırıklığı sayılabilir. İstanbul’a 4 Haziran Pazar günü ulaştım. Konsolosluğa gittiğimde bütün personelin izinli olduğunu ve Türkçe’nin yerli mihmandarlar tarafından anlaşılabilir düzeyde olmadığını gördüm. Öğleden sonrayı, kasvetli Avrupa ve Hıristiyan mahallesinin kuzeyindeki mezarlıkların arasında dolaşarak hüznü bir şekilde geçirdim. Eski Bristol Otelinde tek başına geçireceğim bir akşam bile daha eğlenceli olabilirdi. Bu yüzden, yeni hayatıma ancak ertesi gün başlayabildim. Konsolosluğa döndüğümde, Konsolosluğa vekâlet eden birinci amirim A. T. Waugh’la ve Tercümanlık Bürosundaki meslektaşlarımla, yani daha önce eski rejimden kurtulduğunu belirttiğim hukuk uzmanı yaşlı Stavrides’le ve bir süre sonra Konsolosluktan ayrılacak olan genç elemanlar Macauley ile Toulmin’le tanıştım. Bu, Waugh’la hayat boyu sürecek bir dostluğun başlangıcıydı. Onun himayesi altında, *İstanbul Kulübü’nün* daha dostane ortamına katıldım ve bir sonraki hafta sonunu Büyükağa’da, Sultan’ın amirallerinden Woods Paşa’nın ailesiyle geçirdim. Kulüp, dostlukların yaşandığı, farklı milletlere mensup insanların devam ettiği, ancak o dönemde İngilizlerin çoğunluğunu oluşturduğu bir mekândı. Diplomatların, iş adamlarının ve diğer önemli insanların gittiği ünlü *Cercle d’Orient (Büyük Kulüp)* kadar şık ya da ayrıcalıklı değildi, fakat daha iyi bir konumu vardı ve o dönemde oldukça kalabalık sayılabilecek Avrupalılar, konsolosluk görevlileri, tabakalara ayrılmış toplumun bireylerini oluşturan ikinci sınıf tüccarlar ve onlara eş düzeyde insanlar çoğunlukla buraya geliyordu.

III. BÖLÜM

TÜRKİYE, 1899 – 1908

İstanbul 1899 yılında hem eski cazibesini büyük ölçüde korumuş, hem de gizeminden hiçbir şey kaybetmemişti. Doğa ve sanat, onun cazibesine eşit derecede katkıda bulunmuştu. Şehir, iki denizin birleştiği yerde alçak tepelerin üzerindedir. Avrupa yakasındaki Tatlı Suların (Alibey ve Kâğıthane dereleri) döküldüğü yoğun trafikli Haliç, şehrin içinden akmaktadır. Büyük bir denizcilik otobanı olan İstanbul Boğazı onu Karadeniz'e bağlamaktadır. İki dere de, İstanbul'un iki yakasını aşındıran ve uzaktan Adaların görüldüğü Marmara Denizine dökülmektedir. Ancak görebileceğiniz en güzel manzara, ağaçlıklı çıkıntılar arasında kalan, kalabalık sayılabilecek bir dizi derin vadisiyle, İstanbul Boğazıydı ve zenginlerin evleriyle bahçeleri, iki kıyısında yan yana dizilmişti. İstanbul'u her haliyle, en kızgın zamanında, fırtınaların şehri saran dağları kasıp kavurduğu anlarda bile sevmeye başladım. Şehirde çok fazla sefalet vardı, fakat en kötü binalar ve Osmanlı Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar Kurumu) binası² gibi büyük aykırı binalar bile bir şekilde, bir güzellik bütünlüğü içinde birleşiyordu. Büyük camiler asil bir şekilde göze çarpıyordu. Halicin karşısındaki İngiliz Elçiliğinin bahçesinden görüldüğü haliyle, İstanbul silueti, özellikle batan güneşin ışığındaki eşsiz güzelliğinin büyük bölümünü bunlardan alıyordu. Bazı kısımlarının kendine özgü daha uyumlu bir güzelliği vardı. Bunların arasında en göze çarpan, Haliç'in başında Müslümanlar açısından son derece kutsal bir mezarlık olan Eyüp'tü. Bu mezarlıkları, şehrin içinde ve etrafında her

² Bugünkü Üsküdar EDEK Kitabevi Arşivi: <https://rante.org>

yerde görebilirdiniz. Birçoğu güzelliklerini eski servi ağaçlarından alıyordu, fakat Eyüp'te kıyıya yakın olanlar daha iyi korunuyordu ve etrafları daha güzel bir şekilde çevrilmişti. Huzurlu bir saygınlıkla, ölümlülük dersi veriyorlardı. Kapılardan birinin üzerindeki basit bir yazı, hâlâ aklımdadır: "Her ruh ölümü tatmalıdır."

İstanbul'un gizemini, bütün Müslüman evlerinde kadınlara ayrılan bölümlerin dış pencerelerini koruyan ve Türkçede kafes denilen parmaklıklarla, dışarı çıktıkları zaman kadınların, o dönemlerde saygın Müslüman çevrelerde yaygın olan bir uygulama doğrultusunda giydiği peçelerin simgelediğini söyleyebiliriz. Aslında kadınların gözden uzak tutulması, görüldüğü kadar insafsızlık değildi. Orta ve üst düzeydeki erkeklerin çoğu tek eşliydi. Bunların ailelerindeki kadınlar, yanlarında kocaları veya akrabaları dâhil olmak üzere erkek olmadığı sürece, dışarıda serbestçe dolaşabiliyordu. Yüzlerinden çok, saçlarını gizlemeleri önemliydi. En sık kullanılan başörtüsü şekli, alnın üzerinden sallanan ve gerektiğinde arkaya atılabilen başörtüsüydü. Özellikle üst sınıftaki kadınların taktıkları başörtüsü, çoğunlukla yarı şeffaftı. Kapalı arabaların pencerelerinden saray kadınlarını görmediğiniz sürece, yüzün alt kısmını saran sıkı bir bant olan yaşmak çok ender olarak görülüyordu. Asıl gizem, Sultan İkinci Abdülhamit'i saran gizemdi. Çoğu ya da tamamı modern olan birçok binanın bulunduğu ünlü Yıldız Parkında yaşıyordu. Konutundan sadece haftada bir kez çıkıyor, kapıların hemen dışında özel olarak inşa edilen camiye Cuma namazına gidiyordu. Ayrıca, senede iki üç kez çıkıp, Peygamberin kutsal emanetine saygıda bulunmak için suları aşarak kullanılmayan eski haremî ziyaret ediyor veya büyük dini bayramlarda, üst düzey insanların ziyaretini kabul etmek üzere, boğazın ağzına yakın Dolma Bahçe sarayına gidiyordu. Cuma Selamlığı adı verilen olay, özenle hazırlanmış bir törendi ve bu törene, birçok ileri gelen katılıyor, askerî gösteri yapılıyor; böylece hem güç gösterisi yapılıyor, hem de korkak³ bir hükümdarın kişiliğine yönelik

³ Yazarın ifadesiyle, PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

koruma sağlanarak iki amaç yerine getiriliyordu. Bu etkinliği her görüşümde, arabasında eski bir askeri pelerinle ifadesiz bir şekilde oturan bu küçük ⁴ insana ne kadar güç verildiğini düşünmeden edemedim.

Yıldız'daki mekânda, kelimenin Avrupa'da kullanıldığı haliyle, bir harem vardı. Saygın eşlerini ya da *kadınlarını*, *ikbal* olarak bilinen gözdelelerini ve terfi umudu taşıyan *odalıkları* barındırıyordu. Bunların hepsi normalde Çerkez'di. Ayrıca hizmetleri ve genç bayanları eğitmeleri için gerekli olan çok sayıda kadın, tiz sesleri herkesi ürküten sayısız haremağası da vardı. Kan bağı taşıyan şehzadeler ve diğer önemli kişiler, özellikle Türk ırkından olmayanlar, benzer türde daha küçük tesislerde yaşayabiliyordu.

Prensesler, halktan insanlarla evlendiriliyordu. Bu insanlar böylece, önemli bir mevki kazanıyordu ve *damat* unvanını alıyordu. Toplum düzeyinin diğer ucunda, bazen farklı nedenlerle, erkeklerin birden fazla karısı olabiliyordu. Bunun nedenlerini anlatabilmenin en iyi yolu aşağıdaki hikâyede yatmaktadır. Biz genç konsolosluk bekârlarının birlikte yemek yediğimiz Kandilli köyünün yerel camiiinde, genç meslektaşlarıma Türkçe konuşma pratiği yapmak üzere gelen küçük bir görevli vardı. Bir keresinde, İstanbul'daki kadınların zorunluluklarını açıklayarak, onları Anadolu'daki kardeşleriyle karşılaştırdı. Anadolu'da bir erkeğin karıları tarlalarda birlikte çalışıyor, evde uyum içinde yaşıyordu. Kendisinin de karısı vardı, hem de iyi bir kadındı, fakat şimdi yatalaktı. Ne yapacaktı? Yoksuldu ve hizmetçi almaya gücü yetmiyordu, bu nedenle ikinci bir eş almayı planlıyordu. Bir akşam sorunlarını zengin bir komşusuna anlattı ve komşusu, gereken kadını bulmayı teklif etti. Başka şeylerden de bahsettiler ve bir süre sonra imam evine döndü, ancak haberlerin kendisinden önce eve ulaştığını gördü. Karısı onu beklemişti ve çocukları da uyutmamıştı. Ona bağırıp çağırılmış, serzenişte bulunmuştu. İmam, hayatında hiç bu kadar kötü bir gece

⁴ Yazarın ifadesiyle, PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

geçirmediğini söylüyordu. Ertesi gün, komşusuna anlaşmanın bozulduğunu söylemek zorunda kaldı. Ne kadar mantıksız!

Abdülhamit 1876 yılında, kardeşi Murat'ı birkaç aylık hükümdarlığından sonra devirerek tahta çıkmıştı. Aynı yılın sonlarına doğru, halkına Mithat Paşa'yla özdeşleşen Anayasayı sundu. Birinci Parlamento 19 Mart, 1877 tarihinde açıldı. 24 Nisan'da Rusya'yla savaş patlak vermesinden sonra da çalışmalarına devam etti ve İngiliz Sefiri Sir H. Layard, parlamentoyu, mükemmel çalışmalarını, üstün düzeydeki müzakereleri ve vekillerin cesareti nedeniyle çok takdir edildi. Ancak, yine de, bütçe hakkında kopan fırtına sırasında oturum sona erdirildi. Aralık ayında yeni veya yeniden yapılanan bir Parlamento toplandıysa da, Şubat 1878'de, Rusların Ayastefanos'ta (Yeşilköy) yapılan barış antlaşmasını sona erdiren işgalinin karmaşası içinde, hükümdarın emriyle tatil edildi. Esas olarak İngiliz müdahalesiyle, bu anlaşmanın yerini, çok taraflı Berlin Antlaşması aldı ve İngiltere, Sultan'la dostluğunu sürdürdü. Lord Beaconsfield'in ona karşı özel bir zaafı vardı. Bir iki olayda onun hakkında, "O bir zorba değil, ahlaksız değil, yobaz ya da yozlaşmış değil," dediği anlatılmaktadır, ancak bunun izini bulamadım.

Abdülhamit, bu temeller üzerine son derece merkezi bir yönetim sistemi kurmuştu ve bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu, 1898'de Girit'in kaybedilmesi dışında, Berlin Antlaşmasıyla kendisine verilen toprakların neredeyse tamamını korumuştur. Hükümdarlığı, güçlü bir saray tiranlığına dönüşmüştü. Gerçi, teoride 1876 Anayasasını koruduğunu iddia edebiliyordu. Parlamento, 1908 yılına kadar bir daha toplanmadı ve insanlar, Ayasofya ile deniz arasında bulunan Adliye Nazırlığının, ilk oturumların gerçekleştirildiği kirli üst katına bakmaya cesaret edemiyordu. Fakat Anayasanın metni her yıl resmi yıllıkta yayınlanıyordu. Parlamentonun onayını gerektiren yasaların çıkarılmamasına ve ilk zamanlarda yürürlüğe konulan belli başlı yasaların "geçici" olarak tanımlanması Özgür gösteriliyordu. Benim dönemim-

de hayatta olan bazı yaşlı beyefendiler hâlâ senatördü. Sultan'ın, nazırlarının tavsiyesi haricinde hiçbir şey yapmamakla övündüğü söyleniyordu. Aslında, kendisine sadece kabul edilebilir tavsiyelerde bulunulmasını sağlıyordu. Ne Beaconsfield'in ilk tanımladığı kadar iyi, ne de Watson'un şiirlerindeki "Kahrolası Abdül" kadar kötüydü. Saltanatı, her ırktan aydınlar ve hatta, bazen Müslüman olmayan azınlıklar üzerinde baskı yaratıyordu, fakat Türkiye, bir bütün olarak büyümeyen bir ülke değildi ve yabancılar, kapitülasyonların koruması altında çok gelişti. Yönetim, temelindeki çeşitli rivayetlere rağmen, sahte bir güç gösterisi sergiliyordu. 1895-1896 yıllarında yaşanan Ermeni olayları, haklı olarak Avrupa'da skandal yaratmış, fakat Türkiye, Sultan'ın iktidarının son dönemlerinde, geçmişindeki görkemi izleyen birçok değişiklik sonrasında pastırma yazı yaşıyormuş gibiydi.

İşte ben İstanbul'daki yaşantıma başladığımda, durum bu şekildeydi ve değişen koşullar altında, Büyük Savaşın yaşandığı dört yıl hariç, yirmi beş yıl süreyle, küçük rolümü oynayacaktım. Önce, İstanbul Konsolosluğunda kıdemsiz dragoman oldum. Asıl görevim, ikinci derecedeki Türk mahkemelerinde İngiliz tebaalarıyla ilgili kamu ve hukuk davalarındaki duruşmalara katılmak ve çeşitli idari birimlerde, özellikle gümrük dairelerinde ve eski Zaptiye Nazırlığında onların çıkarlarını korumaktı. O dönemde İngiliz kolonisinde yaşayan insan sayısı, İngiliz ırkından 800 kişiyi buluyordu (Bunların çoğu tacir veya komisyoncuydu) ve ayrıca, çoğu Maltalı olan ve daha basit işlerle uğraşan 1,200 kişi daha vardı. Bunlar esasında yasalara uyan insanlardı; kendi adalarında ki son savaşta cesaretlerini göstermelerinden çok önce İstanbul'da sempatimi kazan Maltalıların çoğunluğu da böyleydi. Birkaç yıl boyunca, mahkemelerde ya da *müstantikler* – sorgu hâkimleri - tarafından gerçekleştirilen ilk sorgulamalarda yardımcı olmak amacıyla, her Perşembe günü katıldığım Pera Ceza Mahkemelerinin iş yükünün büyük bir kısmını, kötü niyetli küçük bir azınlık oluşturdu. Davaların hepsi birbirine benziyordu, ancak temel diplomasi

konusunda bana önemli bir deneyim sağlamıştı ve müstantiklerin büroları, mahkemelerden daha da çok, Türkçe öğrenmek açısından değerli mekânlardı. Müstantik söz konusu bireyleri sorgularken, siz kahvenizi yudumlayabilirdiniz. Bu insanların çoğu çok az Türkçe biliyordu ve eğitim kısmı, müstantiğin, onların yanıtlarını, resmi kayıtlara uygun süslü bir dile indirgemesinde yatıyordu.

Mahkeme işlerinin monotonluğunu gideren bazı eğlenceli olaylar da yaşanıyordu. Son derece itibarsız yaşlı bir kadın, arkasında oturduğum hâkimlerden umudunu keserek, onların başlarının üzerinden bana "Sevgilim!" diye hitap ettiği zaman duyduğum gençlik utancını hâlâ hatırlıyorum. Bir başka davada, kafayı bulduğunda polise saldırmakla kalmayıp, tarafsız bir şekilde, Peygamberi, Padişahı ve Kraliçe Victoria'yı kötüleyen çok sıradan bir sarhoşun cezasını hafifletme çabası içinde tükendiğimi unutamıyorum. Bana söylendiğine göre, Peygamberi kötülemek, Mahkemenin yetkisi dışındaydı ve sadece Devlet Şurasında ya da bu tür bir başka yüksek düzey mahkemede ele alınabilirdi. Ben Kraliçe Victoria konusuyla ilgilenebileceğimi söyledim, fakat adam dokuz aya mahkûm oldu.

Bir süre, başka ve daha olağandışı bir Britanyalıyla uğraşmak zorunda kaldık. Hırsızlık eğilimi içindeki at terbiyecileri olan göçebe çingene kabileleri İstanbul'a ve banliyölerine akın ediyordu. Hepsi birbirine benziyordu, ancak, farklı uyruklardan olduklarını iddia ediyorlardı – İngiliz, Hintli, Fransız, Kuzey Afrikalı ya da Türk. Elçilikte kullandığımız kayıt sistemimiz, bu kadar gezgin bir tabakaya göre tasarlanmadığından, çeşitli yolsuzluklara yol açtı, zira hiçbir belge, yabancı uyruk sertifikasından daha değerli olamazdı. Bir gün, Konsoloslukta yanıma bir adam geldi ve bir grup çingene arkadaşını şikâyet ederek, köy yolunda onun yolunu kestiklerini ve pasaportunu, bir parça gümüşünü ve karısını – üzüntüsünü bu şekilde sıralayarak - çaldıklarını anlattı. Hikâyenin sonunu hatırlamıyorum, ama sapa bir banliyödeki müstantiğe gitmeme neden olan bir başka davanın devamı çok eğlenceliydi. Bir İngiliz

çingene, tezgâhında para bozan birini on sterlin dolandırmakla suçlanıyordu. Çingene sorgulanırken, arkadaşları odaya doluşuyor, belirli aralıklarla odanın boşaltılması gerekiyordu. Anlaşılan, müstantik sorgulamasında ne kadar dikkatliyse, onlar da suçlananla o kadar ilgileniyordu. Sonunda, adamın gözaltına alınıp alınmaması konusu sorun oldu. Bizim ilkemize göre, gözaltından mümkün olduğunca kaçınmamız gerekiyordu, ancak serseri olduğu bu kadar belirgin olan birinin davası çok zorluk çıkarmıştı. Sonunda yargıcın onayıyla, adam bana beş sterlin verip, dava sonuçlanıncaya kadar kampından kıpırdamamayı taahhüt ettiği takdirde, onu serbest bırakmayı kabul ettim. Adam parası olmadığına yemin etti. Onu arkadaşlarına havale ettim. Hepsinin Fransız olduğunu söylüyordu. O anda, ne kadar az parayla yetineceğimi görmek için, paraları azar azar çıkardılar. Sonunda bir tanesi, altın olarak harika bir beş-sterlinlik çıkardı ve herkes dağıldı. Ertesi gün adam konsolosluğa uzun, dökülen bir frakla geldi ve depoziti iade etmem için yalvardı, çünkü arkadaşları baskı yapıyordu ve eğer reddedersem, kısırağını satmak zorunda kalacaktı. Ona kısırağını satmasını tavsiye ettim. Adam sonra kayboldu. İşin komiği, muhtemelen kesin kanıt olmadığından dava devam etmedi. Altın parçası yıllarca konsolosluğun kasasında kaldı ve sonunda bölgedeki İngiliz hayır kurumuna bağışlandı.

Babîâli ile yabancı güçler arasında, kapitülasyonlarla yabancılara sağlanan ayrıcalıklarla ilgili birçok konuda anlaşmazlıklar vardı. Söz konusu ilkeler en yüksek diplomatik düzeyde tartışılıyordu, ancak kıdemsiz bir dragoman bile, hâkimlerle sık sık yaşanan ve doğal olarak, incelik ve kararlılık gerektiren kavgalara hazırlıklı olmalıydı. En temel tartışmalardan biri, dragomanın, katıldığı mahkemelerdeki konumuydu. Büyük ölçüde, on yedinci yüzyılda yazılmış Türkçe bir metindeki iki kelimenin yorumuna dayandığından, söz konusu kişinin, bizim savunduğumuz gibi bir hâkim mi - daha doğrusu veto hakkı olan bir hâkim mi, yoksa Türklerin iddia ettiği gibi yalnızca resmi bir gözlemci mi oldu-

ğu sorunu üzerinde anlaşma sağlamanın ne kadar güç olduğunu hayal etmek zor olmayacaktır. İki taraf da bu konuda ve diğer birçok hukuki konuda uzlaşmaz bir tavır sergiliyordu. Bize göre, en küçük olaylarda bile vatandaşlarımızın ayrıcalıklarını korumaları, güvenlikleri açısından son derece önemliydi. Türklerin, o dönemde bile, yargı sistemini yabancı güçlerle paylaşmanın sonucunda ulusal egemenliklerinin kısıtlanması nedeniyle, özsaygıları derin bir yara almıştı. Kapitülasyonlar gerçekten de, her hangi bir yönü üzerinde anlaşma sağlanmasının pek beklenemeyeceği yapıdaydı. Görevimde birkaç yıl çalıştıktan sonra, Hariciye Nazırlığının Politika Bölümünde yeni atanan bir yöneticiyle sohbet ediyordum. Adam, sürekli olarak yaşanan anlaşmazlıktan sıkıldığını söylemiş ve Babiâli'yle Sefaretler arasında en sık gündeme gelen konuların listesini yapmıştı. Galiba elli dört tane madde olduğunu ve bunların kırk dört tanesiyle ilgili sürtüşme yaşandığını söylemişti. "Gerçekten, Ekselansları," diye yanıt verdim, "Beni asıl şaşırtan şey, anlaşma sağlanan on iki madde olması."

Kapitülasyon güçleri, diğer konularda görüşleri ne olursa olsun, bu konularda ortak tavır takınıyordu. Kıdemli dragomanlar düzenli olarak sık sık buluşup, ortak konuları tartışıyordu. Bu görüşmelerinden çok sayıda hukukî kararlar birlikte, Babiâli ile yapılan ve büyük ölçüde Sefaretlerden gönderilen "benzer" notlardan oluşan yazışmalar çıkıyordu. Mali ayrıcalıklarımız konusunda da, hukukî ayrıcalıklarımız konusunda olduğumuz kadar inatçıydık. Türklere bazen tavizler veriliyordu, fakat bunlar sadece, bizim onayımız olmadan yeni vergiler uygulanmayacağı ilkesine bağlı olarak yapılıyordu. Bu yalnızca, Abdülhamit'in gözde projesi olan Hicaz Demiryolunun yapımını finanse etmeye yardımcı olmak amacıyla yürürlüğe konulan küçük bir damga vergisi gibi bir konu olabilirdi. Temettü olarak bilinen ticaret ve meslek vergisinin yabancıları da kapsamaması sorunu da olabilirdi ve bu konuda bitmek bilmeyen yazışmalar benden çok önce başlamıştı. O dönemdeki Türk yönetimine karşı tavrımızın her zaman mantıklı nedenleri vardı, fakat

Türklerin kendilerine uygulanan kısıtlamalara içermelerine şaşırmmamak gerekir. Sadece gayrimenkul mülkiyeti konularında özgürlerdi, yabancılar ancak Türk yasalarına uydukları takdirde mülk sahibi olabiliyorlardı.

Bütün anlaşmazlıklara rağmen, fiili iş ortamında barışçıl denilebilecek bir şekilde birlikte çalışıyorduk. İş hayatımın ilk yedi yılında, mahkemelerde ve Adliye Nazırlığında epeyce Türk arkadaş edindim. Çoğunlukla iyi niyetli ve yardımsever insanlardı. Hiçbir zaman onların, yaygın bir şekilde varsayıldığı gibi, yozlaşmış olduklarını düşünmedim, gerçi birçok büyük olayda rüşvet önemli bir rol oynamış olabilir. Bir keresinde, avukatlık yapan ve az sayıdaki zengin Maltalıdan biri olan Dr. Lewis Mizzi'ye, Türk mahkemelerinde çalışıp çalışmadığını sordum. Gençken çalıştığını, fakat sonra bıraktığını söyledi. Bir kere, yargıçlar arasındaki ahlaki çöküşe çok üzülüyordu. Eski günlerde, diye anlatıyordu, hâkiminizi satın alıyordunuz ve ondan emin oluyordunuz. Artık onun kendisini karşı tarafa da satıp satmadığından emin olamıyordunuz. Yargıçlarla ilgili bir başka hikâyede, yargıç hukuk fakültesinden büyük ideallerle geldiğini söylemiş ve mahkemelerde gördüğü yozlaşma nedeniyle ağlamıştı. "Hâlâ ağlıyorum," diyordu, "ama yitirdiğim fırsatlara." Yine de, yargıçların çoğunun ve aslında Türk görevlilerinin genelde yeterince dürüst olduğunu düşünüyordum. Hayatlarını kolaylaştırdığınız ve hem Pazar, hem de Cuma günlerini tatil ettiğiniz sürece, maaşlarıyla geçinmeye razıydılar.

Gümrük daireleri ya da Zaptiye Nazırlığı gibi yerlerde yapılan çalışmalarda ve bazen de Konsolosluktaki İngiliz tebaalarıyla günlük temaslarda, sessizce eğlenilebilecek birçok konu vardı. Başımdaki belalardan biri, gümrükteki tıbbi kuruldu. Bu kurulun görevi, ithal edilen malların temiz olmasını sağlamaktı ve bu görevi, İngiliz ticaretinin zararına olacak şekilde, çok keyfi olarak yerine getiriyorlardı. Başkanla hep anlaşmazlık halindeydim, fakat bütün her şeye rağmen, çok iyi dosttık ve o dönemde tenimin kırmızımsı olması nedeniyle kendisi "kırmızı yanaklı dragoman" diye

bahsettiğini duymak beni çok memnun etmişti. Başka şekillerde de birçok kısıtlama vardı. Doğrulamadığım, fakat birçok benzerini bulabileceğim güzel bir hikâye vardı. Bir paket İncil'i alıkoyan memur şunları söylemişti: "Kim bu Galata'daki⁵ insanlara mektup yazan?" Bu kadar mantıksızlığın temelinde, Saraydan korkma yatıyordu. İyi niyetli memurlar, sorumluluk almaya cesaret edemiyordu. Bu isteksizlik, Abdülhamit yönetiminin en kötü sonuçlarından biriydi. Bir keresinde bir İngiliz tebaa, zaten İstanbul'da bulunan bir oyuncak poligonu, havalı tabancalarıyla birlikte, Romanya'dan yeniden ithal etmişti. Engel olundu, çünkü silah ithalatı yasaktı. Galata gümrüğünün müdürü ile gayet dostane bir görüşme yaptım ve silahın zararsız olduğunu göstermek için, havalı tabancalardan biriyle odanın tavanına ateş ettik. Ancak, emir almıştı ve son derece kararlıydı. Konuyu havale ettiği Genel Müdür de aynı şekilde kararlıydı. Konu her seferinde bir üst makama çıkarak, sonunda Saraya ve Elçiliğe ulaştı. Nihayet Mühimmat Nazırının poligonu satın alması emredildi ve ben Galata Müdürünü, İmparatorluğun askeri gücünü artırdığı için kutladım.

Zaptiye Nazırlığı, o zaman kurnaz ve yaşlı bir Arap'ın yönetiminde ayrı bir bölüm olup, Sarayın, halk üzerindeki genel denetimini sağlayan bir araçtı. Nazır, hayatımda tanıdığım en büyük sigara tiryakisiydi ve peş peşe sigara içerdi. Arada bir bana, oturduğu yerden sigara fırlatırdı. Bu eski-dünya tavrının, kabalık niyeti taşımadığı belliydi ve benden çok daha yaşlı olan biri tarafından yapılınca, içerleyemiyordum. Diğer üst düzey yöneticilere nazaran, daha fazla bağımsızlığı varmış gibi görünüyordu, ancak şimdi Nazır'ı, saygıyla başka bir ziyaretçiyi, kötülüğüyle ün salmış Saray kabadayısı olan ve sonradan korkunç bir sona ulaşan, ürkütücü genç bir adamı kabul ettiğini görebiliyorum. Nazır bazen yardıma hazır olabiliyordu. İngilizlerin himayesini seven, başarısız olmuş eski bir aktör olarak, Richelieu'yu – Bulwer'in, ilk kez 1839 yılında

⁵ Galata, İstanbul'un semtlerinden birine ve İstanbul'da

Londra'da sahneye konan aynı adlı oyununun bir versiyonu olabilir – sahneye koyarak biraz para kazanmak istiyordu. Yaşlı adama acıyordum ve bu yüzden, Nazır'ın özel hobisine yardım etmek istedim. Elinden geleni yapmaya söz verdi, gerçi bazı sansür kurallarının uygulanması gerekiyordu. Buna göre, sahnede taçlı hiç kimse olamazdı, bu nedenle Fransa Kralı, düke indirgendi. Kiliseyle ilgili karakterler olamazdı, bu durumda kardinal kadro dışı kaldı, vb. Oyun sahneye kondu, fakat kardinal olmayınca oyuna, romantik sahnenin kadın kahramanının adının verilmesi zorunlu oldu. Benzer bir başka olayda bu kadar başarılı olmadım. Eski günlerde İstanbul'da Shakespeare'in iki oyunu çok popüler olmuştu – *Othello* ile *Venedik Taciri*. Aynı ya da başka bir aktör, ikinci oyunu yeniden canlandırmak istiyordu, fakat Zaptiye Nazırı direniyordu. Boşu boşuna, oyunun, hiçbir zaman sakıncalı bulunmayan, aksine ülke için bir gurur kaynağı olarak görülen Shakespeare adında bir İngiliz'in eseri olduğunu anlatmaya çalıştım. Memurlar gayet kibar bir şekilde, Bay Shakespeare veya başka her hangi bir İngiliz tebaasına kusur bulma niyetinde olmadıklarını, ancak bir ülke için uygun olan bir oyunun, başka bir ülke için uygun olması gerekmediğini ve Shylock'un ele alınış şeklinin, Sultan'ın tebaaları arasında anlaşmazlık yaratma amacını taşıdığını anlattı.

Görev alanım çok değişik konuları kapsıyordu. İlk müşterilerimden biri, iki aslan yavrusuyla yolculuk eden ve bunları sergilemek isteyen genç bir gösteri sanatçısı hanımdı. Türklerin buna izin verme konusundaki isteksizliğini aşabileceğime sonsuz güveni vardı. Çok ısrarcıydı ve bir gün ofisime bir kırbaçla gelince beni epeyce korkuttu, gerçi aslanlar yanında değildi. Ancak kadın, bir başka olayda Konsolosluğa doluşan iki yüz küsur Orta Asyalı seyyah kadar korkunç değildi. Adamın biri, İngiliz uyruklu olduğu numarasıyla, dolandırabileceğini düşündüğü bu insanların yolunu kesmiş ve adam başı bir sterlin karşılığında, onları Mekke'ye göndermeyi teklif etmişti. Paraları topladıktan sonra, onları Pera'yla Galata arasında bulunan ve "Tünel" olarak bilinen, yer altındaki

küçük fûniküler trene götürmüş, her birine birer penilik bilet alarak onları bırakmıştı. Tabii bu insanlar, tünelin sekiz yüz metre uzaklıktaki diğer ucunda, kandırıldıklarını anlamışlardı. Adam hemen yakalandı ve para, Konsolosluk Mahkemesinin bir memuru tarafından tahsil edildi. Seyyahlar, adamın nerede olduğunu öğrenince, akın etti. Bir tek şey söylediler: "Ya paramız, ya da adam!" Düzeni sağlamak için *Imogen* gemisinden bir muhafız getirilmesi gerekti. Konsolosluk Mahkemesinin Hâkimi De Sausmarez, bir diplomatik adalet mucizesi yarattı. Önce, paranın iade edilmesini emretti, sonra yargılamaya geçti, fakat adamın İngiliz olmadığını, birçok sahte pasaportla İran ya da Afgan kökenli olduğunu anlayınca yetki alanının dışında olduğunu anladı. Adam Türklere devredildi ve ben açıklama yapmak zorunda kaldım. Onların egemenlik haklarını ihlal ettiğim için eleştirilmeyi bekledim, ama yalnızca de Sausmarez'in akıllılığını övdüler. Bir başka dava ise, Mezopotamya'dan Doğulu bir İngiliz tebaası hakkındaydı. Oturduğu dairenin kontratını feshetmek istiyordu, zira böceklerin istilasına uğramıştı. Türkçem hâlâ mükemmel olmadığından, onun dinleme cihazından bahsettiğini sandım. Hayır, hayır, dedi, her yerde dinleme cihazı vardı. Tahammül edemediği şey, karıncalardı.

Resmi hayatımın ilk yıllarının özünü oluşturan ıvır zıvır işlerle ilgili bölümü tamamlamadan önce, çok ender olarak kullanılan ancak bahsedilmeye degecek kadar ilginç olan bir başka eski haktan bahsedeceğim. Eğer uyumlu bir yabancı İslamiyet'e geçmek, ya da eskiden söylendiği haliyle, Türk olmak isterse, Türk Hükümeti bu yabancıнын kendi ulusal yetkililerine bildirmek zorundaydı, böylece olayın düzgün bir şekilde yapıldığına ikna olabilirlerdi. Bunun kökeninde, din özgürlüğünü koruma arzusundan çok (gerçi on yedinci yüzyılda yapılan anlaşmalardan en az bir tanesi, bu konuyu dikkate alıyordu), kişinin, mülkiyetindeki malla ilgili yükümlülüklerinden kaçınmak için yeni statüsünü kullanmasını önlemek yatıyordu. Ancak, benim dönemimde, birinci görüş daha büyük önem taşıyordu. Elçiliğin yaptığı uygulama, bildirim yapıl-

dıktan sonra, din değiştirmek isteyen kişiyle Adliye Nazırlığında tek başına görüşmek üzere, konsolosluk dragomanını göndermek ve baskı olmadığından emin olmaktı. Benim ilgilendiğim olayların çoğu, Türklerle evlenen genç kadınlarla ilgiliydi. İngiliz tebaasındaki erkeklerle ilgili sadece bir olay hatırlıyorum. Türklerin emrinde çalışan eski bir deniz kaptanı, Müslüman olduğu takdirde, daha fazla şansının olacağına inanıyordu, ancak korkarım, hayal kırıklığına uğradı. Yaşadığım en göze çarpan olay, olgun ve iyi eğitilmiş bir İngiliz hanım olan ve Üsküdar'daki Amerikan Kız Okulunda öğretmenlik yapan Bayan Isabel Dunn'la ilgiliydi. Okulda, Mekke Valisinin (Şerifinin) ailesinin bir kolunun başındaki insanla tanışmış, okulun yanında büyük bir arazisi olan bu adamla evlenmişti – Şerifin tek karısı Bayan Dunn değildi. Nasıl bir işe bulaştığını anlamadığı konusunda kaygılanıyordum, fakat onunla yaptığım uzun sohbet sonrasında, evli Müslüman kadınların konumu hakkında benden çok daha bilgili olduğunu anladım. Mutlu bir şekilde hayatına uyum sağladı ve en az iki çocuk sahibi oldu. Daha sonraki yıllarda kocasını, ihtilal sonrası politik yaşamda belirli bir rol oynadığı zaman, ben de yakından tanıdım. Bir İngiliz'le yaptığı evliliğin ayrıntıları, 1948 yılında Deniz Binbaşı George Stitt tarafından yayınlanan *A Prince of Arabia: The Emir Shereef Ali Haider (Bir Arap Prensi: Emir Şerif Ali Haider)* adlı kitapta anlatılmaktadır.

Bütün bu dönem içinde, İstanbul'un görünürdeki huzuru bariz bir karışıklık nedeniyle bozulduğu ender durumlar dışında, üst makamlarda neler olduğu konusunda pek bilgim yoktu. Bunların arasında en önemlisi, 1901 yılında, Babıâli'yle belirli talepler konusundaki şiddetli anlaşmazlık yüzünden, Fransız Elçisinin azledilmesi idi. Elçi, savaş gemisiyle gitti ve Fransız askerleri Midilli adasına çıktı. Zaman içinde uzlaşmaya vardılar ve Fransız kiliseleri, okulları ve diğer kurumlarıyla ilgili tatminkâr bir anlaşma sağlandı. Bu anlaşmadan biz de daha sonra, en-sevilen-ülke muamelesi görerek yararlandık. Zaman zaman, pek uluslararası ilgi

uyandırmayan, ancak yerel olarak oldukça önem taşıyan küçük bir olay, geçici bir dalgalanma yaratırdı. 1899 yılında gelişimden dört ay sonra, Sadrazamın oğlu, bir Arnavut tarafından Galata Köprüsünde vurularak öldürüldü. Bu olayın, Sadrazamın oğlunun tartıştığı birinin öldürüldüğü daha eski bir cinayetin intikamı olduğuna inanılıyordu. O dönemde aileme yazdığım bir mektupta yazdığım gibi, çok sıkı bir şekilde denetim altında tutulan basında böyle bir olaydan bahsedilmesi mümkün değildi, fakat şehir birkaç gün süreyle çeşitli söylentilerle çalkalandı. Ancak bu, münferit bir olaydı ve kesinlikle politik bir önem taşımıyordu. Bunu izleyen beş yıl boyunca, vatandaşlar kendilerini ne kadar yönetimin baskısı altında hissederse hissetsin, İstanbul dışarıya karşı durgun görünümünü sürdürdü. 21 Temmuz 1905 tarihinde Selamlıkta Sultan'a yapılan suikast girişimine kadar, olağanüstü başka bir olay yaşadığımızı hatırlamıyorum. O gün, Sultan camiden ayrılırken, bir suikast bombası patlayarak büyük hasar yarattı ve çok sayıda insanın, resmi tahminlere göre on yedi kişinin ölümüne neden oldu. Sultan yaralanmadı ve her zamanki korkaklığına ⁶ rağmen, acil durumlarda sergilediği soğukkanlılıkla, namazdan dönerken hep yaptığı gibi, kendi kendine Saraya döndü. Bu suikast farklı olarak, Makedonyalı asilere veya uluslararası anarşistlere atfedildi, fakat o dönemde ben İstanbul'un dışındaydım ve Eylül 1906'da Belçika Hükümetinin, idama mahkûm edilen bir tebaasının iade edilmesini talep ettiği haberi dışında, olay hakkında fazla bilgim yok. Bu girişimden sonra, yabancıların Selamlığa girmesini ciddi şekilde kısıtlamak için adımlar atıldı. Uzun bir zaman sonra, o zamanki Bahriye Ataşemiz olan Roger Keyes'i, karısı ve baldızıyla birlikte götürdüm. Baldızının girişine izin verilmemesi olasılığından çekindiğimden, her hangi bir itirazı, onu karım olarak sunarak (Türkçe söyleyerek!) aşma seçeneğini düşündüm. Neyse ki, Sefaretten gelen grup bütün olarak geçirildi ve ben beyaz yalan ile İskoç evliliği gibi bir ikili riskten kurtuldum.

⁶ Yazarın ifadesiyle, PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

1906 baharında, Selamlık suikastı kadar önemli olmayan, fakat bazı açılardan daha tuhaf bir olay nedeniyle yeni bir heyecan yaşandı. Bu olay, çok üst düzeyde bir yetkili olan Şehrin Valisinin, Abdürrezzak adlı bir saray nazırı tarafından tutulan dört eşkıya tarafından öldürülmesiydi. Abdürrezzak Efendi ile Üsküdar Valisi olan amcası Ali Şamil Paşa, Kürt kökenli Bedirhan ailesinin en göze çarpan üyeleri idi ve kendi ülkelerindeki güçleri yarım asır önce kırılmıştı, fakat politik nedenlerle, onlara başkentte onurlu bir şekilde davranılıyordu. Abdürrezzak'ın Genel Valiye düşmanlığının temelinde, bir sokağın asfaltlanması konusunda onun sadık yardımcısıyla yaptığı basit tartışma yatıyordu. Bu olay, giderek ciddileşen bir dizi olaya yol açarak, Valinin, sayfiye evine dönerken öldürülmesiyle sonuçlandı. Gerçek suçlular kısa sürede yakalanarak mahkemeye çıkarıldı ve mahkûm edildi. Daha da önemli olan, Bedirhan ailesinin tamamının, suikasttan sonraki üç gün içinde, İstanbul'dan kovularak uzak yerlere sürülmesiydi. Sultan'ın, yüksek kademede bir devlet görevlisinin öldürülmesi kadar bariz bir meydan okuma durumunda bile, bu kadar şiddetli bir harekete karşı olduğu, ancak nazırlarının ısrarıyla buna razı olduğu söyleniyordu.⁷

Yukarıda anlatılan iki olaydan sonra İstanbul, 1906 sonbaharında Sultan'ın hastalanması dışında, normal sakinliğine geri döndü. Bu hastalık sonrasında Sultan, Selamlığı 10 Ağustos'ta terk etmek zorunda kaldı ve bunun sonucunda, abartılı söylentiler yayılmaya başladı. Bu söylentilerden bir tanesine göre, bir yıllık ömrü kalmıştı. Sultan iyileşti ve başkent yine sakinleşti. Ancak bu sakinlik yanıltıcıydı: yönetim zaten iç kısımlardaki huzursuzluk ve yurt dışındaki göçmenlerin entrikaları nedeniyle tehdit altındaydı.

⁷ Bu olay, 3 Ağustos 1906 tarihinde *The Times*'da çıkan uzun bir makaleye konu oldu. Sir Telford Waugh'un *Turkey Yesterday, To-day and To-morrow* (*Türkiye'nin Dünü, Bugünü ve Yarını*) adlı kitapta ve Halide Edip Hanımın *Anılarında*, ilginç bilgiler bulunan paragraflar vardır. Ali Şamil sürgünde öldü, ancak ailesinin genç fertleri hayatta kalarak, daha sonraki Kürt olaylarında belirli roller oynadılar.

En fazla sorun yaşanan merkezler, Makedonya sorununun doruğa çıkmakta olduğu Selanik, Üsküp ve Manastır'dan oluşan Üç Vilayetlerdi. Bu konu 1902'den beri İstanbul'da çok konuşulan bir sorundu. Temmuz 1905'in ikinci yarısında, Konsolos Yardımcısı Vekili olarak Üsküp'e gittiğim zaman, olaylara biraz daha yakından tanık oldum. O zamana gelindiğinde, yönetimde reform yapma planları, Büyük Güçlerin, özellikle de büyük rakipler olan Avusturya ile Rusya'nın baskısıyla, hızla ilerliyordu. Reformlardan genel olarak bir Türk Genel Müfettiş sorumluydu; ona, Avusturyalı ve Rus özel ajanlar yardımcı oluyordu.

İngiltere de dâhil olmak üzere, çeşitli ülkelerden yabancı jandarma subayları getirilmişti. Genel Müfettiş, son derece becerikli olan ve Avrupalı her görevliyi parmağında oynatabilecek kadar cazibesi olduğu söylenen Hilmi Paşa'ydı. Ben geldikten sonra Üsküp'e yaptığı ilk yolculukta onu ziyaret ettiğimde, kendisini beklediğim kadar çekici bulmadım, çünkü en üst düzeydeki Türk yetkililer bile bunu yapmazken, beni gördüğünde yaptığı işe devam ederek, beni şaşırttı ve rahatsız etti. Ben oradayken, İtilaf Devletlerinin dayattığı bir başka reform gerçekleşti. Bu, uluslararası bir finans komisyonunun kurulmasıydı. Üyeleri Ekim ayında, Babıâli planı nihayet kabul etmeden kısa bir süre önce, Üsküp'e geldi. İngiliz üye Harvey (daha sonra Sir Paul Harvey olarak tanınacaktı) benim konuğumdu, fakat Türklerin tanımamazlık tavrı nedeniyle, Valilikte Sultan'ın doğum günü onuruna verilen resepsiyona giderken, onu Konsoloslukta kendi haline bırakmak zorunda kaldım.

Vali General Mahmut Şevket Paşa'yı çok sık gördüm. Mahmut Şevket Paşa, Arap kökenli ve Alman eğitimliydi, daha sonraları Türk devriminde önemli bir rol oynayacak ve bir tür Oliver Cromwell olarak görülecekti. Çok zeki ve dost canlısıydı. Pek uzun boylu değildi. Bir keresinde, ilginç bir problemle, hayatının bir döneminde kadınlarla ilgili bir karışıklık nedeniyle Müslüman olan, fakat daha sonra ilk dinine dönmek isteyen bir

Yahudi'nin gömülmesi sorunuyla ilgileniyordum. Benden talepte bulunmasının nedeni, bir yolculukta bana yardım etmiş olması; işverenlerinin, yani Singer dikiş makinelerini yapanların, Amerikan vatandaşı olmaları ve Amerikalıların çıkarlarını bizim korumamızdı. Sorun adamın Müslüman olarak mı, yoksa ailesinin isteği doğrultusunda Yahudi olarak mı gömülmesi gerektiği konusundaydı. Benim bu konudaki yetkim pek önemli değildi, fakat Valiyle konuşurken iyi niyetimi aileden yana kullandım. Vali, adamın Yahudiliğe dönüş işlemlerinin tamamlanmadığı gerekçesiyle ailenin talebini reddetti. Sonra, emrinde çalışan biri baklayı ağzından çıkararak, böyle bir geri dönüşün kabul edilemeyeceğini belirtti. Suratımı astım ve Lord Stratford döneminde Hükümetimin bu konuda benimsediği katı görüşlerden bahsettim. Ertesi gün, gecelerin, şafak vakti gerçekleştirilmek kaydıyla, Yahudi cenaze töreni için emir verildiğini duyunca çok şaşırdım. Akşam olunca, dragomanımı, bir teşekkür mektubuyla Valiye gönderdim. Valinin yanıtı şu şekilde oldu: "Bu, ne Konsolosun ne de benim bildiğim bir konu olsun." Konunun nasıl çözümlendiğini hiçbir zaman öğrenemedim, fakat Valiyi Cromwell olarak göremedim.

Üsküp'teki asıl görevim, taşrayı istila etmiş olan ve değişik yerli ırklardan oluşan rakip çeteler tarafından sürekli olarak işlenmekte olan cinayetler hakkında sık sık rapor derlemektir. At sırtında ve hep kuvvetli bir şekilde korunarak, birçok seyahate çıktım. Konsolos, hatta konsolos yardımcısı çok önemliydi ve Türkler işi şansa bırakmıyordu. Hatırladığım kadarıyla bir seyahatte, İştîp adı verilen bir yere gittim ve yerel vali yardımcısını, bölgesindeki suçlar konusunda sorguladım. Net bir şekilde durumu tersine çevirerek, bana Whitechapel cinayetlerinden bahsetti. Bu olayı esas olarak, Dışişleri Bakanlığına gönderilmek üzere resmen rapor etmediğim için Sefirimiz Sir Nicholas O'Connor beni daha sonra şiddetle azarladığı için hatırlıyordum.

Bu yolculukta gittiğim en uzak yer, Arnavutluk sınırları içinde bulunan ve James Bryce (daha sonra Lord Bryce oldu) ve eşiyle

birlikte gittiğim Ohrid kentiydi. Bryce, Jüstinyen tarzı bir yaşam benimsemişti ve asıl amacı, İmparatorun, Üsküp'ün güneyinde, fazla uzakta olmayan bir yerdeki ünlü doğum yerini ziyaret etmekti. Ancak, politik duruşu ve Balkanlarla ilgisi gayet iyi biliniyordu, bu nedenle ziyareti çok dikkat çekti. Normal koruma miktarı iki katına çıkarıldı. Bryce son derece becerikli, çok yönlü, ilginç bir yaşlı beyefendiydi ve diğer özelliklerinin yanı sıra, klasik yerlerde yıkanma tutkusu vardı. Ohrid'e yaklaşırken Resna'da, Bayan Bryce'la birlikte, seyahat ettiği arabadan inmekte ısrar etti. Oradan yürüyerek yüksek bir dağı aşmak istiyordu. Bunu yapmak altı saatimizi aldı, fakat ertesi sabah, ünlü gölde yıkanmak üzere erkenden kalktı. Bryce'la ben, yerel altı düz kayıklardan birine bindik ve birbirimizden biraz uzağa bırakıldık. Ben kendi bulunduğum su bölgesinde şanslıydım, ama Bryce çok az batmış olan bir kayalık üzerindeydi ve her tarafı çizilmiş bir şekilde çıktı.

Dağdaki yürüyüşümüz, mahallî pazarda eğlenceli bir söylentiye yol açtı. Kısa bir süre önce, pek önemli bir görevde olmayan bir İngiliz, eşkıyalar tarafından yakalanmıştı ve gölün güney kıyısındaki St. Naoum manastırında tutuluyordu. Yetkililerden hiç birisi onun için fidye ödemiyordu. Akrabalarının da ödeme imkânı yoktu ve suçluların fidye verilerek kurtarılması iki hükümetin ilkelere ters düşecekti. Bizim yürüyüşümüz sırasında, bu İngiliz hâlâ tutsaktı ve söylentiye göre Bay ve Bayan Bryce ile ben, bu adamın sırasıyla babası, annesi ve kardeşiydik ve resmi işlemlerden umudumuzu yitirerek onu aramak amacıyla dağlara çıkmıştık. Kısa bir süre sonra eşkıyalar ciddi olduklarını göstermek amacıyla kulaklarından birinden bir parça keserek Manastır'daki Konsolosluğa gönderdiler. Bu bile fidyenin verilmesini sağlayamadı ve sonunda adamı serbest bıraktılar. Bazıları onun, eşkıyalarla birlikte çalıştığını düşündü. Otuz yıldan fazla zaman geçtikten sonra, hafızası çok kuvvetli olan Arnavutluk Başbakanı Mehdi Frasheri Bey, onunla Tiran'da yaptığım ilk görüşmede bu görüşü doğruladı. Bryce'larla birlikte Ohrid'e gittiğimde, Mehdi Bey'in orada Vali yardımcısı

olduğunu öğrendim ve 1905 yılında bile onu, tavırları açısından alafranga (Avrupalı) olarak tanımlayan, o döneme ait bir not bile bulup çıkarmayı başardım.

1905'in sonunda İstanbul'a döndüm. Birkaç ay sonra, çok küçük de olsa, üst düzey uluslararası yaşam hakkındaki ilk deneyimimi yaşadım. Büyük Britanya'nın, Türk – Mısır cephesinde, Türklerin işgal ettiği kayalık bir nokta konusunda, Babiâli'yle arası açılmıştı. Biz bunu çok ciddiye alıyorduk ve Atina yakınlarındaki Phaleron'da, oldukça önemli bir deniz kuvveti toplanmıştı. Bir gün, Sefir beni çağırttı ve bir silindir şapka bularak, kendimi o dönemdeki Akdeniz Başkomutanı Lord Charles Beresford'un hizmetine sunmamı söyledi. Gerçekten de, Pera'dan yeni bir şapka aldım ve Atina'ya giden bir gemiye bindim. Bir Pazar sabahı Atina'ya ulaştığımda, donanmanın yola çıkabilecek hale gelmesine hâlâ dört saat vardı, fakat "Charlie B", Babiâli'nin boyun eğmesinin beklendiğini duymuştu. Gece yarısında bunu yaptılar. Her zaman, benim hareket bölgesine gidişimin ve bunun telgrafla bütün dünyaya duyurulmasının işi hallettiğine inandım. Yeni şapkamı giymeye fırsat bulamadım, ancak toplanmış gemilerden biri olan *Formidable*'da, masraflarımı devletin karşıladığı çok güzel beş gün geçirdim. "Charlie B" Türk sularında epey patırtı çıkarmayı umuyordu ve personeli o kadar fazlaydı ki, bayrak gemisinde bana yer yoktu.

Bu iki olay ve arada sırada aldığım izinler dışında, İstanbul'daki Konsoloslukta aralıksız olarak sekiz yıl çalıştım ve 1903 yılında konsoloslukta yardımcı elemanlıktan Konsolos Yardımcısı Tercümanlığına yükseldim. 1907 yılında Sefaretteki Dragomanlıkta yapılacak değişiklikler çerçevesinde oraya nakledildim ve 1908'de kesin olarak İkinci Dragoman olarak atandım. Birinci amirim, birçok açıdan eski Doğu Akdeniz Servisinin ürettiği en olağanüstü insan olan ve bir süre politik işlerin asıl yükünü taşıyan Gerald Fitzmaurice'di. Benim kendi görevlerim hâlâ politik değildi. Diğer işlerin yanı sıra özellikle Türk İmparatorluğu'nda bulunan çok sa-

yıdaki İngiliz kilisesinin, okulunun ve hayır kurumunun işleriyle ilgileniyordum. Bir ucunda sadrazamlığı, diğer ucunda da Hariciye Nazırlığını barındıran, aralarında da Dâhiliye Nazırlığı bulunan Babiâli'nin etrafında çok vakit geçirdim. Artık hukuk mahkemelerine gitmiyordum, ancak eskiye nazaran daha sık olarak ve daha önemli işler için çeşitli devlet dairelerine gitmeye başladım. *Pusula* avcılığı büyük bir oyundu. Pusula, belirli bir konudaki bir yazışmanın, bir ofisten diğerine gönderildiğini gösteren küçük bir kâğıt parçasıydı. Bu kelime, Fransızcada yön gösterme aleti pusula için kullanılan *boussole* kelimesiyle aynı kökene atfediliyordu ve gerçekten de, kendisini yönlendirecek bir pusula bulamayan dragoman fiilen kayboluyordu. Sefarette çok geniş bir koleksiyonumuz vardı. En sevimsiz görevim, genellikle İngiliz tebaalarına ödenecek olan her zaman geciken maaşlar konusunda Maliye Nazırlığını sıkıştırmaktı. Tek umudum, Vekilin kendisine ulaşmaktı. Para gerçekten az olduğu zaman, bir dairenin en içteki odasına çekiliyordu. İnsanın, birbiri ardına kapılarda duran hizmetkârların arasından geçmeyi göze alıp, sonra kalabalığı yararak, yanındaki sandalyeye oturması gerekiyordu.

İşte, 19 Mart 1908 tarihinde, Babiâli'nin bir odasında beklerken, İstanbul'a ilk gelişimden kısa bir süre önceden beri Sefir olan Sir Nicholas O'Connor'un öldüğü haberini aldım. Eski ekolün son diplomatlarından biriydi ve çok görkemli bir adamdı. Hemen altında çalışanlar tarafından çok titiz bir amir olarak görülüyordu. Ben onunla, resmi olarak bunu yaşayacak kadar yakın olmadım ve onun hakkında sadece, çeşitli ortamlarda bana kişisel olarak gösterdiği yakınlıkla ilgili minnettarlık duygularımı içeren anılarım var. Mükemmel bir irsal yazarı olarak tanınıyordu ve son derece zarif mektuplar yazıyordu. Cenazesi çok karmaşık bir mesele oldu. Katolik olduğu için, Sefaretteki kilisede tören düzenlenemiyordu. Pera'nın dışındaki ana caddede bulunan Latin Katedrali, karadan ve denizden Haydarpaşa'daki mezarlığa yapılan uzun yolculuğun başlangıç noktası oldu. Benim görevlerimden biri, Sefirleri ve di-

ğer üst düzey kişileri taşıyan arabalar arasında belirli bir düzen oluşturmaktı. Bu görevi, bütün tören boyunca en iyi kıyafetimle yapmaya çalıştım. Bunun karşılığında aldığım ödül ise, daha sonra, kilise kâfirlerle dolu olduğu için kiliseye girmediğim söylenmesiydi.

O ilk yıllarda İstanbul, yabancıların yaşayabileceği çok güzel bir yerdi. Davetler olmadığı zaman, sosyal hayatın en önemli merkezleri Sefaretler ve bazı temsilciliklerdi. En önemli üyeleri çoğunlukla kendilerine özgü yüksek ve görkemli ortamlarda yaşıyor, daha alt kademedekilere bir miktar tepeden bakıyordu. Tabii, serveti ya da konumu bu cazip ortama girmelerini sağlayan birkaç ayrıcalıklı insan bunun istisnasıydı. Biz kıdemsiz konsolosluk memurları kesinlikle alt kademede olup, diplomasinin gizemine saygısızlık eden ve Olympus'un dilinde *Morbus Consularis* veya *l'esprit capitulaire* (Konsolosluk birliği) olarak bilinen hastalığın buluşabileceği insanlardık. Tabii bu çok büyük bir genelleme. O günlerde bile Sefaret ortamında çok yakın arkadaşlarım vardı, ancak, hiç kuşkusuz, arada bir duvar vardı. Diğer taraftan, önemli yabancı kolonilerin kendilerine ait çok güzel bir yaşamları vardı. Bunlarda bile, bugün saçma görünebilecek son derece belirgin sosyal farklılıklar vardı. Bu farklılıklar büyük ölçüde oturulan yerden kaynaklanıyordu ve buralarda aileler zamanlarının büyük bir kısmını birlikte geçiriyordu. Resmi görevi olmayan İngiliz topluluğun elit kesimi çoğunlukla, Marmara Denizinin Asya yakasında bulunan Moda'da oturuyordu. Bütün Sefaretler ve diğer birçok özel kişiler kışı Pera'da geçiriyor, yazın ve sonbaharda, birkaç ay süreyle sayfiye yerlerine taşınıyordu. Ben de, 1907 yılına kadar, genellikle kış aylarını şehirde geçirip, Mayıs ya da Haziran'da Kandilli'ye taşındım. En yakın dostlarım, Başkonsolosumuz Eyres ve ailesi ile, 1906 yılında Şanghay'a gidinceye kadar Kandilli'de yaşayan de Sausmarez çifti, yani Konsolosluk Mahkemesinin hâkimi ve onun son derece zarif karısıydı. İki evde de sonsuz konukseverlik yaşadım.

Eyres ve de Sausmarez konutları, minnetle andığım çok sayıdaki evden yalnızca iki tanesiydi. Pera'da ve Tarabya'da, Woods

Paşa'nın ve nazik eşinin evi, herkesin en kolay şekilde buluşabildiği bir merkezdi. Sir Hamilton ile Lady Lang, Osmanlı Bankasının Genel Müdürü olarak oturdukları etkileyici evde büyük bir konukseverlik gösterirdi. Yaz aylarında, biz kıdemsizler, bazıları'nın taktığı isimle Dragoçocuklar, Kandilli'de bir bekâr evi tutar, eski Türk tarzındaki yalılarda (deniz kenarındaki evler) yaşırdık. Bunlarda ana hol o kadar büyük olurdu ki, önden arkaya ölçüldüğünde, bir kriket sahasının uzunluğu kadar olurdu. Çok sayıdaki İngiliz komşularımızla sık sık görüştük. Bunların arasında, Whitakerlarla Cliftonlar da vardı ve şimdi Lady Neave olan Dorina Clifton, kendi anılarını yayınladı. Büyük Whittall klanından birçok aileyi tanıdığım ve başkalarıyla da samimi olduğum için sürekli olarak Moda'ya gidiyordum. Levanten denilen Doğu Akdenizlilerin önde gelen temsilcileri hakkında her zaman sahip olduğum olumlu izlenimleri özellikle burada edindim. Örneğin, Moda'da en sık görüştüğüm ailenin reisi olan Tom Maltass kadar gerçek bir beyefendi tanımadım.

İngiliz sakinlerin çoğu rahat yaşıyordu ve birkaç tanesi oldukça zengindi. En büyük eğlenceleri, dostlarını ağırlamaktı. Sefaret ortamında fazla samimi olmasak da, yine de orada sık sık etkinliklere davet ediliyorduk. İngilizlerin hayatındaki en büyük etkinlik, Kraliçe'nin – daha sonra da Kral'ın doğum gününde bahçede verilen devasa partiydi. Türk yetkililerin İngiliz toplumuna katılmalarına izin verilen tek yıllık etkinlik olduğu için, bu partiler daha da büyük oluyordu.

İstanbul'dan dışarı çıkmadığım için istisna oluşturunuyordum ve her şey göz önüne alındığında, şanslıydım. Bunun nedeni, dragomanlık görevinde uzmanlaşmış olmam ve Sefaret Dragomanlığında eleman değişikliğine gidilmesi gerektiğinde, Konsoloslukta zaten yeterince eğitim almış olmamdı. Benimle hemen hemen aynı durumda olan birçok meslektaşım gelip gittiler, başka yerlere, daha büyük limanlara konsolos yardımcısı olarak ya da iç kısımlardaki ücra yerlerde gözlemler yapmak amacıyla "bağamsız" görevlere atan-

dılar. Onlarla çok yazıştım, başkentten haberler verdim, atamalarını gerçekleştirdim ve görevleriyle ilgili izlenimlerini, yerel politikalar hakkındaki görüşlerini aldım. Birkaç yıl süreyle pansiyonlarda ve bekâr evlerinde kaldıktan sonra, önce Kandilli’de, sonra da daha kalıcı bir şekilde Pera’da bulunan Sefaret binasının arkasındaki sokakta, kendi evime taşındım. Bana mükemmel bir Ortodoks Yunanlı çift olan eski bakkal Yorgi ile İngiliz evlerinde hizmetçi olarak yetişmiş olan karısı hizmet ediyordu. İstanbul’daki hayatın tuhaf bir yönünü Yorgi sayesinde keşfettim. Yorgi’nin gözünde bir sorun vardı. Boşu boşuna birçok doktora gidip sonuç alamayınca, bir gün Eminönü’ne inip bir Müslüman türbesine gitti. Karı-kocaya, mucize aramak yerine, tıbbi kanallarla Tanrının yardımını aramaları gerektiği konusunda küçük bir vaaz verdim. Şaşkınlıkla, gerçekten utandıklarını gördüm, fakat bunun nedeninin yalnızca, gittikleri türbenin Müslüman türbesi olması ve Tanrıdan değil, şeytandan şans istediklerini hissettikleri için olduğunu anladım. Evimin hemen yanındaki camide antika bir ayna vardı ve bu aynaya bakıldığı zaman yüzdeki hastalıkları iyileştirdiği söyleniyordu. Kuşkusuz, bu Bizanslılardan kalan eski bir uygulamaydı ve buraya hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar geliyordu.

Aslan Sokağı 21 numaradaki ilk konuklarım arasında, Cambridge’den Profesör Browne ile karısı vardı. Profesör, Gibbs’in *History of Turkish Literature - Türk Edebiyatı Tarihi*’ni tamamlamaya ve Rıza Tevfik Bey adında birine ulaşmaya çalışıyordu. Onu bulmakta biraz zorlandık, zira sanırım, liberal görüşleri nedeniyle hükümette kötü izlenim bırakmıştı. Bir doktor ve yazar olarak, Filozof Rıza olarak tanınıyordu. Ortaya çıktığı zaman, bir şüpheli olamayacak kadar tuhaf bir kaygısızlık içinde olduğu anlaşıldı. Bir gün öğleden sonra benim evime giderken ona yetiştim. Bütün ceplerinde şişkinlik yapan kitaplarla ve Bayan Browne’a hediye olarak götürdüğü bir çömlek kaymakla dikkati çekiyordu. Çay içerken, Bay Brown’la Türkçe olarak edebiyat ve felsefe hakkında konuşmaya başladı. Birkaç saat sonra, ona yemeğe kalmasını söyleme-

min iyi olacağını düşündüm. Rıza Bey, yemeğe kadar sürekli olarak konuştular. Yemek sırasında da devam ettiler ve gece saat 10'da, Bayan Browne'la ben onları konuşmaları için bıraktık. Gece yarısında, merdivenlerin başına gittim ve filozofun hâlâ konuştuğunu duydum. Browne, pandül gibi devamlı olarak *Oui, Oui (Evet, evet)* deyip duruyordu. Kendisinden bile daha sabırlı olan hoşsohbet birini bulmuştu. Rıza bey daha sonra önemli politik roller oynayacaktı ve daha özgür günlerde onu daha çok görecektim.

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE, 1908 – 1912

O'Connor'un ölümünden yalnızca dört ay sonra, Türkiye'de ansızın her şey değişti. Makedonya ve Arnavutluk'ta, her zaman sorunlu olan durum ordudaki isyan yüzünden daha da kötüleşmişti. Bu durum Sultan'ı zorluyordu. 22 Temmuz günü, bir Arnavut olan Sadrazam Ferit Vlorë Paşa ile yaklaşık on dört yıldır Harbiye Nazırı olan şişman ve rahat Rıza Paşayı azletti. 24 Temmuz sabahı günlük basında (o dönemde resmi gazete yoktu) çıkan kısa ve göze çarpmayan bir paragrafta, Sultan'ın Anayasaya uygun olarak Parlamentoyu toplamaya karar verdiği ilan edildi. Bir önceki bölümde anlattığım gibi, Parlamento 1878 yılından beri teorik olarak yürürlükte kalmıştı. Fakat modern çağların en önemli dönüm noktalarından biri haline gelen bu açılışı yapmak için, yeni Parlamente'nin toplanması konusunda bir karar alınması gerekiyordu. İşin tuhafı, Majestelerinin Hükümeti çok kısa bir süre önce yeni Sefir olarak Sir Gerard Lowther'i atamıştı ve kendisinin bir hafta sonra gelmesi bekleniyordu. İstanbul'daki heyecanlı dönemi resmedebilmek için yapabileceğim en iyi şey, o zaman anneme yazdığım iki mektuptan alıntılar yapmak ve önemli tarihleri parantez içine almak olacaktı. 31 Temmuz 1908 tarihli birinci mektupta, Parlamente'nin toplanması kararından bahsedip, şu şekilde devam etmiştim:

“... Bir sonraki adım, casusluk işleminin durdurulması, basın özgürlüğü ve siyasi suçlular için genel afı. İlk izlenimimiz bunun, gördüğümüz en sıkıcı Özgürlük Doğuşu olduğu yönündeydi. İnsanların, eski yönetimin sona erdiğini anlaması için Cuma gününün [24 Temmuz] tamamının ve Cumartesi'nin büyük bir

bölümünün geçmesi gerekti. Fakat Cumartesi sabahı, gazeteler, vatansever makalelerle çıktı, öğleden sonra vatansever halk sokaklara “çıktı” ve nazırları rahatsız ettiler. Cumartesi gecesinden [25 Temmuz] beri bütün şehir galeyana geldi; her tarafta gazeteler, basılı kâğıtlar, halk mitingleri, bayraklar ve nutuklar vardı. Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik ve Adalet sloganları atılıyordu. Fakat bütün bunlardaki cumhuriyetçi görüntüye rağmen, yaygın olan duygu, Sultan’a kişisel bağlılıktı, bugüne kadar temel düzenbazların kurbanıyken, şimdi özgür insanların babası olmuştu. Bu olaylar sırasında, İstanbul’da kan dökülmesi veya taşkınlık olmadı. İhtilalin bütün itici gücü Makedonya’da ve burada Özgürlük, ağaçtan sabırlı ağızlara düşen taze meyve gibiydi. Şu ana kadar olaylar çok güzel bir şekilde gelişti. İnsan sakin bir gelecek olabileceğine inanmasa da, her tarafta gördüğünüz güler yüzlerini; ırk ve din farklılıklarını gerçekten yok etme eğilimlerini takdir etmemek mümkün değil. Birkaç açgözlü nazır ve bazı adı çıkmış casus dışında, mükemmel bir şekilde kişisel saldırılardan kaçınıldı. Fakat sorun gelecekte. Makedonya’daki itici güç, yani bugüne kadar en büyük müttefiki olan ordudaki ayaklananlar dışında çok az insan Majestelerinin samimiyetine güveniyor. Bazı insanlar belki bir tepki gösterebileceğini düşünüyor ve ben de, kişisel olarak başarılı olup olmayacağından emin değilim. Söylenebilecek tek şey, maiyetindeki sevilmeyen insanları azletme konusunda hevesli görünmediği idi; oysa buna karşılık, insanların memnuniyetsizliği giderek artıyor. Ancak, dün, en sevilmeyen üç kişi konusunda bazı fedakârlıklar yapıldı. Bir başkası ülkeden kaçtı ve belki de en çok nefret edilen insan olan İzzet Paşa, İstanbul’dan ya gitti ya da gidiyor. Bugün Cuma [31 Temmuz] ve Selamlık Gününde bir şeyler olabilir. Sultan’ın, popüler fakat tehlikeli bir maceraya atılıp Eminönü’ndeki camiye gideceği düşünülüyordu, ama ben buna cesaret edebileceğini sanmıyorum. Önümüzdeki birkaç ay içinde çok ilginç şeyler yaşayabiliriz. Sultan tepki girişiminde bulunmasa bile, her şeyin yolunda gitmesi beklenemez, çünkü her şeyin yeni bir temele oturtulabilmesi için, her yerde çok fazla yetkili değişimi yapılması ve kötü

mali durumla yüzleşilmesi gerekiyor. Bu arada seçimler olacak. Parlamento'nun 14 Kasım'da toplanacağı ilan edildi.

“Yeni Sefir dün geldi. Hep birlikte onu istasyonda karşıladık ancak, halkın hoş geldin gösterisi arasında kaybolduk. Hepimiz tanıştırıldık ve tokalaştık, fakat Ekselanslarıyla henüz konuşamadım.”

Hikâyeye, 7 Ağustos, Cuma günkü mektubumda devam ettim:

“Kansız İhtilal, geçen hafta size yazdığımdan beri devam ediyor. İki yeni kabine kuruldu. Birincisi geçen Cumartesi [1 Ağustos] “Küçük” Said Paşa tarafından, ikincisi de, dün onun halefi Kâmil Paşa tarafından. Birincisinde çok sayıda yaşlı adam vardı ve bunların arasında halk tarafından hiç sevilmeyen iki kişi, yani Bahriye Nazırı ile Dâhiliye Nazırı vardı. Şu anda bütün ipleri elinde bulunduran Jön Türkler buna memnun olmadı. Ayrıca Cumartesi günü ilan edilen ve çeşitli özgürlükler verilse de, Sultan'ın Vekil adaylıklarıyla ilgili yetkisini elinde tuttuğunu belirten Saltanat Fermanı hoşnutsuzluğu daha da artırdı. Bunun sonucunda, Said Paşa Çarşamba günü [5 Ağustos] düşürüldü ve dün sabah, onun yerine Kâmil Paşa atandı. Bu arada, eski yönetimle en çok bağdaştırılan birçok insan tutuklandı ve bunların arasında, sarayın önde gelenlerinden iki kişi ve üç eski vekil de var. En güçlülerinden ve en kötü şöhretlilerinden biri, maalesef bir İngiliz gemisiyle kaçmayı başardı. Bu bizi kötü durumda bıraktı, çünkü Türkler onu Çanakkale Boğazında yakalamak istiyordu, fakat biz, bu adamı sevmek için hiçbir nedenimiz olmadığı halde, bayrağımızın koruması altındayken izin vermeyi reddettik. Halk gösterilerinin sayısı azaldı, fakat hâlâ çok büyük bir coşku, bir miktar nutuk atma ve inanılmaz derecede gazete, basılı kâğıt ve karikatür yayını var. Sultan, bazı insanların söylediği gibi geçen Cuma, Eminönü'ndeki camiye gitmedi, ama Sarayın dışında çok büyük bir halk kalabalığı vardı ve Sultan törenden sonra pencereden kendini gösterdi. Bu

olayın tarifini, saraya yaklaşımakta zorlanmayan ve aslında, Sultan çıktıktan sonra, kalabalık bir insan grubuyla camiye giren bir İngiliz'den aldım. Burada güler yüzlü olmak ve Sultan'ın kişiliğine bağlılık hâkim olmaya devam ediyor. Geçen gece, Askeri Okul öğrencilerinin okul bahçesinde düzenlediği bir gösteriye gittim. Bir ay önce, bir yabancıнын girmesi çok zor olurdu, ancak Çarşamba gecesi [5 Ağustos] her türlü insandan - erkekler, kadınlar ve çocuklar, Müslümanlar ve Hristiyanlar, askeri ve sivil halk - oluşan bir kalabalık vardı ve itiraf etmeliyim, orada egemen olan düzen beni çok etkiledi. Bir iki memur tarafından tanındım ve bana buz gibi bakışlar attılar, fakat şansıma, utandırıcı bir hareket yapma girişiminde bulunmadılar. Makedonya dışında, şimdiye kadar pek kan dökülmedi. Hatta eylemin büyüklüğü dikkate alındığında, orada bile fazla ölüm olmadı."

Gerçekten de Kansız bir İhtilal oldu, fakat kısa bir süre sonra bir Türkün, başka bir Türkün şu sözleri söylediğini aktarışını duydum: "Bu insanların dökülecek kanı yok." Sultan'dan kuşulanılması doğaldı. İnsanlar onu babaları gibi görmeye hazır, kendileri zorbalıktan kurtarılırken, kötü niyetli danışmanlardan da kurtarılmıştı. Eylemlerinin henüz kuvvetli destek görmediği bir başkentte bu basit bağlılığı kabullenmek, Jön Türklerin işine geliyordu. Fransız Cumhuriyetinin sloganlarına, "Adalet" kelimesini eklemişlerdi. Özgürlükle birlikte bunu da beklemek normaldi ve coşkun ilk patlak verdiği dönemde, ırk ve din farklılıklarına rağmen, eşitlik ve kardeşliği de ummak mümkün görünüyordu. Gösterilerde hepsi birlikte Vatan şarkısını söylüyordu ve bu gösterilerin yapıldığı gecelerde, bir insan sürekli olarak ayağa kalkmaktan yoruluyordu. Hayal kırıklığı daha sonra gelecekti. Ancak, öngöremediğim ve mektuplarımda bahsedemediğim ilk tepkiler, uluslararası ortamda ortaya çıktı. Bulgaristan bu güne kadar, teorik olarak bir tabi devlet olmuştu. Eylül ortasında, yeni Hükümet, Bulgar temsilcisini, gerçek diplomatik temsilci olmadığı gerekçeyle, Hariciye Nazırlığında verilen büyük bir akşam yemeğinde

dışarıda bırakarak bu durumu başlarına kaktı. Temsilci hemen geri çağrıldı ve 5 Ekim'de Bulgarlar bağımsızlıklarını ilân ettiler. İki gün sonra, Avusturya – Macaristan, zaten işgal etmiş bulunduğu Bosna – Hersek illerini ilhak etti. Bu hareketler, o dönemde korku ve kıskançlıkla dolu olan Balkanlarda ve Avrupa'nın önemli elçiliklerinde dalgalanma yarattı. Bulgarların bağımsızlıklarını ilân etme olasılığı, en az birkaç yıldan beri konuşuluyordu ve İstanbul'da Bulgar temsilcisine yapılan hareket, sadece bir eyleme geçme işareti oldu. Avusturya'nın hamlesi, kısa bir süre önce ipuçlarını vermişti. Olay gerçekleştiği zaman, iki gücün birlikte hareket edip etmediği belli olmadı, fakat iki olayın aynı zamana denk gelmesi, yoğun kuşku uyandırdı ve büyük bir savaş tehlikesi yarattı. Bu olayların neden olduğu değişiklikler, Türk İmparatorluğunun yapısı üzerinde ancak göstermelik bir etki yarattıysa da, yeni yönetimin itibarını sarstı ve daha çok Avusturya'ya yönelik bir öfke fırtınasına yol açtı. 14 Ekim'de eve "Burada durum epey sakin," diye yazmıştım. "Sokaklarda belirli miktarda gösteriler ve şiddetli bir Avusturya-karşıtlığı var. Avusturya malları organize bir şekilde boykot ediliyor, fakat herkes, Türklerin olağanüstü bir şekilde başarılarını dik tuttuğunda hemfikir ve basının etkisi, neredeyse tamamen ılımlıktan yana."⁸

Türklerin bu sağduyusu, Avrupa'daki gerilimin azalmasına katkıda bulundu. Uzayıp giden görüşmeler, Babıâli açısından, doğrudan yapılan Türkiye – Avusturya ve Türkiye – Bulgaristan antlaşmalarıyla sona ermişti. Bu anlaşmalara göre, Türkiye Bosna'daki

⁸ 1908'in sonlarında Avrupa'daki vahim durumla, İstanbul'daki sakinlik arasındaki zıtlık, merhum Lord Hardinge'nin *Old Diplomacy (Eski Diplomasi – Londra, 1947)* kitabında çok güzel anlatılmış. O dönemdeki Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı görevi sıfatıyla yazdığı bu kitapta Türk İhtilalini yalnızca önemsiz bir olay olarak görmekte ve oluşumunu, 1908 Haziran'ında Kral VII Edward ile Rus İmparatoru arasında Reval'de gerçekleşen toplantıya ve bunu izleyen "Reval'de gelişen ve Makedonya'nın tamamen Avrupa kontrolünde olmasını, bunun sonunda Avrupa'daki Türkiye'nin tamamını kapsayacak şekilde genişletilmesini kapsayan İngiliz-Rus planı" söylentilere bağlamaktadır.

ve Bulgaristan'daki yeni durumu kabul ediyor, buna karşılık çeşitli garantiler ve önemli miktarda tazminat alıyordu. Bu arada İstanbul sakindi ve ben ülkeme yazdığım mektuplarda, partilerden ve benzeri sıradan şeylerden bahsediyordum. Yönetim değişikliği işimi bazı açılardan azaltmış, ama başka açılardan arttırmıştı. Sefaret adına okunması gereken gazete sayısı daha fazlaydı, fakat heyecan ve yeniden organizasyon nedeniyle, başlangıçta Babıâli'de ya da başka yerlerde rutin işler pek takip edilemiyordu. Davalarımın bazılarının ihtilal nedeniyle otomatik olarak düşmesi yüzünden işlerimin azalması gerekirken, mektuplarımda söz ettiğim gibi, işlerim daha sonra tekrar yoğunlaştı. Basit bir örnek verecek olursak, görevlerimden biri, Elçiliğe sığınan kölelerle ilgili olarak, uluslararası düzenlemelerin uygulanmasını sağlamaktı. Geçmişte bu tür çok sayıda dava olmuştu ve selefim Marinitsch, bunları halletme konusunda çok becerikliydi. Ben İkinci Dragoman olduktan sonra, bu tür davaların sayısı çok azaldı, fakat her birinde, anlaşmalar sadece zenci köleleri kapsadığı için, zenci olduğundan emin olduktan sonra, kölenin kurtulmasını sağlamak amacıyla, hukuk sürecini başlatmamız gerekiyordu. Bu başlangıç bile, görüldüğü kadar kolay olmayabiliyordu. Bir kızla ilgili olarak kafamın karıştığını hatırlıyorum. Kız benim kadar beyaz görünüyordu, fakat zenci kanı taşıdığı anlaşıldı. Artık bütün bunlar bir kenara bırakıldı. Herkesin aynı derecede eşit olduğu bir ülkede, köle olamazdı. Eğer bir köle bize sığınır, bütün yapmamız gereken polise haber vermektir.

Bu arada, Jön Türk politik örgütünün, ünlü İttihat ve Terakki Cemiyetinin gözetimi altında seçim yapılıyordu. Çok sayıda ikincil seçmen grubunun halkoyuyla belirlenmesi gerekiyordu ve bu seçimde, belirli sayıda oy veren insana belirli sayıda ikincil seçmen esasına göre, ikincil seçmenler seçilecekti. Vekillerin seçimi, bu gruplar tarafından gerçekleştirilecekti. Doğal olarak, sorunlar çıktı. Hatırladığım tek sorun, çok eğlenceliydi. 1878 yılında yapılan ve sonuçsuz kalan Ayastefanos Antlaşmasında bir madde uya-

rınca, Tuna nehrinde Demirkapı'dan çok uzak olmayan Adakale adasını Türklerin boşaltması gerekiyordu. Fakat galiba sırf dikkatsizlik yüzünden, aynı yıl daha sonra yapılan Berlin Antlaşmasıyla yürürlüğe giren son uzlaşmada bundan bahsedilmemişti. Bu ada uzun süre, Avusturya – Macaristan İmparatorluğunun parçası olarak görülmüştü, ancak Türklerin yasal hakkı devam etti. Şimdi, İmparatorluğun Avrupa'daki bu ileri karakolunu ve parlamentoda temsil talebini hatırlamışlardı. Ada, Vekili olamayacak kadar küçük olduğundan, ona, yirmi tane Parlamento üyesi seçmek için, beş yüz kişinin seçilmesi gerekli olan İstanbul ikinci seçmen heyetinde bir sandalye verilmesi kararlaştırıldı. Böylece ada, parlamento da bir temsilcinin yirmi beşte birine sahip oldu. Parlamento'nun toplanma tarihi 14 Kasım olarak belirlenmiş olmasına rağmen, 17 Aralık'a ertelendi. Yalnızca Misyon şefleri ve Baş dragomanlar resmi olarak katıldı. Oturumlar, 1876-1878'deki oturumlarla aynı yerde yapılacaktı. Bu, büyük bir binanın en üst katıydı ve alt katlarda Adliye Nazırlığı ile Şeriye ve Evkaf Nazırlığı (Dini Vakıflar Bakanlığı) bulunuyordu. Adliye Nazırlığındaki arkadaşlarım bana bir yer tutmaya söz vermişti, fakat içeri girmenin imkânsız olduğunu gördük. Avlunun demir parmaklıkları ile Ayasofya arasındaki sokakta durdum. Kendimi, sokağı ve yanındaki meydanı dolduran kalabalığın belki de en sıkışık kısmında buldum. Sonradan, Meclisteki görüşmelerin sıkıcı geçtiğini öğrendim. Muhtemelen dışarıda daha fazla eğlendim, ama izdiham nedeniyle ölmeye hiç bu kadar yaklaşmamıştım. Meclisi içeriden ancak Ocak 1909'da gördüm. Bana bir okulu hatırlattı, Başkan yüksekte ve vekiller, gerçek sıralarda, yüzleri ona dönük olarak oturuyordu ve hepsi, kürsüye çıkmadan, oturdukları yerden aynı anda konuşma eğilimi gösteriyordu.

Şubat ayında, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının ani azli konusunda çıkan bir tartışma sonucunda Kamil Paşa hükümeti düştü. Kamil Paşa hiç kuşkusuz Sultan tarafından destekleniyordu ve artık, Meclis'e egemen olan İttihat ve Terakki Cemiyetiyle arası

iyi değildi. Cemiyet ona, azilleri açıklaması için kısa bir süre vermeyi reddetti, bunun üzerine Kamil Paşa istifa etti ve Meclis'ten Hükümete güvensizlik oyu çıktı. Onun yerini, Makedonya'da Genel Müfettişken tanıdığım Hilmi Paşa aldı. Hilmi Paşa akıllı bir adamdı, ancak biraz fırsatçıydı. İki ay sonra da, 14 Nisan tarihli mektubumda açıkladığım nedenlerle, Hilmi Bey düştü:

“İstanbul'daki hayatın monotonluğu, evvelki gün yaşanan bir başka krizle bozuldu. Nedenleri ve nasıl olduğu hâlâ tam olarak bilinmiyor, fakat işin gerçeği, askerler arasında mevcut hükümete karşı cephe alma eğilimi zaten çok yaygınken, evvelki gece bu durum doruğa ulaştı. Dün sabah, amirlerinden bağımsız hareket ederek, işi kendi başlarına halletmeye karar verdiler ve bunun sonucunda, bütün Kabine ile Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey, gün içinde istifa etti. Büyük bir heyecan ve bir miktar panik yaşandı ve geceleyin, Haliç'in Eminönü tarafında o kadar büyük bir yayılım ateşi oldu ki, çatışma çıktığını sandık. Ancak, sonradan bunun yalnızca eylemin başarısını kutlama gösterisi olduğu anlaşıldı. Çok olmasa da, birkaç kişi hayatını kaybetti ve bu sabah, her şey yeniden sakinleşti. Bu sabah kimin Sadrazam olduğunu bilmiyorum. Gazeteler birbiriyle çelişiyor ve en az üç kişinin adı geçiyor. Önümüzdeki birkaç hafta içinde Sadrazamlar birbiri ardına hızla değişebilir.”

20 Nisan'da şu şekilde devam ettim:

“Son yazdığım mektuptan beri ilginç gelişmeler yaşandı. Geçen haftanın eylemi, İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı düzenlenen, başkentteki askerlerin araç ve Şeriat yasasının amaç olduğu bir tepkiydi. Tam olarak kimin tarafından düzenlendiği, sanırım belli değil, ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtları kesinlikle Sultan olduğuna inanıyor. Ayrıca, Selanik, İstanbul'un isyancılarla uzlaşmaya çalışma uygulamasını reddetti. Bunun sonucunda, Selanik'ten ve başka yerlerden gelen, boyutu konusunda değişik tahminler yürütülen bir ordu, İstanbul'a hareket etti ve neredeyse

şehrin kapısına dayandı. Sayıları, dağılımları ve liderlerinin niyeti tam olarak belli değil. Ortalık onlarla ve başka şeylerle ilgili söylentilerle dolu. Asıl soru, İstanbul'un yeni gelenlere direniş gösterip göstermeyeceği. Buradaki askerlerin ruh hali hakkında çelişkili bilgiler geliyor. Benim izlenimim, pek bir şey yapmayacakları ve yeni bir Padişah olsa da olmasa da, Selanik halkı açısından bu eylemin kansız bir zaferle sonuçlanacağı yönünde, çünkü şu andaki Majestelerinin tahtı terk etmesi mümkün. . .”

Karşı-devrim olarak nitelendirilmeye başlanan olayla ilgili olarak, o dönemde bildiklerim bunlardı. 14'ünde, kimin Sadrazam olduğu konusundaki kuşkuvarım, durumun karışıklığını gösteriyordu. Aslında, Tevfik Paşa, o gün öğleden sonra bir hükümet kurmayı başardı. Güvenilir bir adamdı, diplomaside yaşlanmıştı ve hiçbir politik görüşü yoktu. Askerlerin isyanından Abdülhamit'in sorumlu olup olmadığı, o zaman da kuşkuluydu, sanırım hâlâ da kuşkulu. Nasıl olursa olsun, bu bir tepki eylemiydi. Asiler yeterince güler yüzlüydü, fakat Cemiyetin faaliyet merkezlerinden bazıları, örneğin ofisleri ve birkaç gazetesinin büroları talan edilmişti. En önemli olaylardan biri, Müslüman kadınların, ilk özgürlük heyecanı ile kurduğu kulübün kapatılması oldu. Sir Gerard Lowther, sadece kapatıldığını bildirdi, ancak Şeriata ve eski Türk yöntemlerine dönülmesini isteyen ateşli yandaşların, zavallı kadınların piyanolarını kırdığını hatırlar gibiyim. Tepkisel öfkenin hedefi olabilecek insanlar ortadan kayboldu. Bunlardan biri, kırk yıl önce Arabistan'daki savaşlarda ün kazanan yaşlı Mareşal Ahmet Muhtar'ın oğlu olan General Mahmut Muhtar Paşa'ydı. Oğul şimdi İstanbul'da çok üst düzey bir görevdeydi. Zengin bir Mısırlı prensesle evlenmişti ve Moda'da belli başlı İngilizlerin yaşadığı yere yakın bir yerde oturuyordu. Whittall ailesinin evlerinden birine sığındığı ve oradan da, sıradan bir denizci kılığına girerek gemiyle ayrıldığı söyleniyordu. Bir başka kaçak ise, arkadaşım filozof Rıza Tevfik'ti. İhtilalin ilk başlarında, şehirde güvenliği sağlamaya yardımcı olmuş ve grevleri dağıtmak için gösterdiği

çabalar nedeniyle göze batmıştı. Yanına sadece bir diş fırçası ile iki kitap (Tennyson'un şiirlerini ve Mill'in *On Liberty – Özgürlük hakkında* kitabını) alarak, Boğazdaki evinden, Robert Kolej'deki bir Amerikalı profesörün evine kaçtı. İsteği üzerine, onu görmek amacıyla, başka bir profesörün evine gittim. Daha güvenli olduğu için buraya taşınmıştı. Tıraş olmamıştı, fakat her zamanki gibi filozofça konuşuyordu.

Ancak, korku uzun sürmedi. Selanik ordusu, 1905 yılındaki Üsküp seyahatimi anlatırken bahsettiğim Mahmut Şevket Paşa önderliğinde yoluna devam ediyordu. Orada, onun hakkındaki görüşlerimi yazmıştım, ama Cromwell olmasa da, bu olayda askeri bir cesaret gösterdi. İstanbul'da, 20 Nisan'da anneme mektup yazarken tahmin ettiğimden daha fazla çatışma vardı. İstilacılar 23'ü gecesi şehre girdi. Ertesi sabah, Büyük Pera Caddesinde (Cadde-i Kebir – İstiklâl Caddesi) olağan kalabalığın arasında yürüdüm ve Sefaretten 800 metre kadar uzaklıkta, kendimi küçük bir savaş cephesinde buldum. Akşam olduğunda Selanik ordusu, üç ana bölge olan Pera, Galata ve Eminönü'ndeki her yeri ele geçirmişti. Ertesi gün öğlen saatlerinde, şehrin yaklaşık üç kilometre dışında bulunan Yıldız'daki garnizonun, direnmeden teslim olduğu duyuldu. Aynı şey, İstanbul Boğazının ağzında bulunan ve umutsuzca direnmesi beklenen büyük Selimiye Kışlasında da oldu.

Hızla yeniden düzen sağlandı. Yeni gelenlerin yaptığı ilk iş, sıkıyönetim ilân etmek oldu, ancak benim bunun farkına varmam, 25'i akşamı başıma gelen bir olayla oldu. Woods Paşa'nın evinde akşam yemeği yemiştim. Eve dönerken, bir asker tarafından durduruldum. Asker üstümü aramak istedi, fakat ben itiraz edince, süngüsünü rahatsız edici bir şekilde göğsüme dayadı. Neyse ki, olay yerinde son derece kibar davranan ve evime kadar götürmek üzere bana koruma veren bazı subaylar da vardı.

Politik eylemler hızla devam etti. Parlamento'nun iki yasa organının, Senatoyla (Heyet-i Ayan) Meclis'in (Heyet-i

Mebusan) üyeleri, Selanik yolu üzerinde, İstanbul'dan birkaç kilometre uzaklıkta bulunan Ayastefanos'ta (Yeşilköy) toplanmıştı. Ne zaman ve kimin yetkisiyle Ulusal Meclis oluşturduklarını tam olarak bilmiyorum, ama 27 Nisan tarihinde bu yetkiyle, Sultan'ın kaderini belirlemek üzere toplandılar. Bu amaçla, ayrıntılı bir yasal işlem başlatarak, dini yasayla, parlamenter kurumlara duyulan saygıyı güzelce birleştirdiler. Kullanılan araç, tanınmış bir dini otoritenin, bu durumda Diyanet İşleri Başkanı olan Şeyhülislamın *fetvası*, ya da yasal açıklamasıydı. Türklerin uygulamasına göre, fetva talebinin, bir iki farazi kişiyle bağlantılı olarak ifade edilen bir soru şeklinde olması gerekiyordu ve sorunun "Öyledir" ya da "öyle değildir" şeklinde yanıtlanabilmesi gerekiyordu. Bu durumda talep, dâhice tasarlanan bir sanat eseri idi ve ima edilen suçlamaların neredeyse, Lord Beaconsfield'in Sultan hakkındaki daha önce aktardığım görüşlerinin ("O bir zorba değil, ahlaksız değil, yobaz ya da yozlaşmış değil") tam tersini yansıtmaması nedeniyle, daha da ilginçti. İnsanlar yöntemden çok, olayın kendisiyle ilgilendiğinden, o zaman fazla ilgi çekmemişti, fakat o dönemde yaptığım birebir çeviriyi burada aktarmamın yararlı olacağını düşünüyorum. Diğer şeylerin yanı sıra, Türklerin eskiden beri, uzun resmi belgeleri tek bir soluksuz cümlede söyleme alışkanlıklarını gösteriyordu. Belki de en akıllı hamle, oldukça dindar bir ifade olan "görevi, serbest bırakmak ve engel olmak olanlar" ifadesini, nihai kararı Meclis'e bırakacak şekilde kullanılmasıydı. Taslak hazırlamadaki becerisiyle ünlenen ve büyük ihtimalle soruyu hazırlamakta parmağı bulunan Başkan "Küçük" Said Paşa, bunun kurulu ilgilendirdiği yorumunu yapmıştı. Metnin tamamı şu şekildeydi:

"Soru: Eğer Müslüman İmam Zeyd'in, Kutsal Kitaplardan bazı önemli hukuki konuları çıkartıp atmış olduğu; söz konusu Kutsal Kitapları yasaklamış, yırtmış ve yakmış olduğu; Devlet Hazinesini müsriflikle idare ettiği; tebaalarını katletmeyi, tutuklamayı ve sürgüne göndermeyi ve diğer baskıcı hareketleri alışkanlık haline getirdiği ve sonra da adaletli davranmayı taahhüt ve vaat et-

tiği için, yemini dikkate alınarak, yalan yere yemin etmekten suçlu bulunması gerekiyorsa, ayrıca İslamiyet'in ortak refahını tamamen bozmak için planlı bir şekilde büyük bir halk kargaşası yaratmakta ısrar ederse ve karşılıklı katliama yol açarsa ve bunun sonucunda, Müslümanları savunanların söz konusu Zeyd'in zorbalığına son vermesinden sonra, eğer İslam Dünyasının çeşitli kesimlerinden sürekli olarak, söz konusu kişiyi görevden azledilmiş olarak gördükleri yönünde haberler geliyorsa ve eğer söz konusu kişinin orada tutulmaya devam edilmesi zararlı olacaksa ve görevden alınmasının yararlı olacağı tahmin ediliyorsa, görevi serbest bırakmak ve engellemek olanlarla "müdürler", söz konusu Zeyd'e İmamlık ve Padişahlık görevlerinden istifa etmesini önermek veya tahttan indirmek seçeneklerinden hangisi daha iyi olacaksa, onu yürürlüğe koymak zorunda mıdır?

"Cevap: Öyledir."

Meclis, ikinci alternatifi seçerek, Abdülhamit'i tahttan indirdi. Aynı gün, yani 27 Nisan'da, yeni Padişahı tayin etmeye geçtiler. Haleflik kuralına göre, Osman Beyin soyundan en büyük şehzadenin tahta çıkması gerekiyordu fakat bunun için önce, Müslümanların bütünü arasında bir tür seçim veya onay gerekiyordu. Bu gereklilik, Halifelikle ilgili eski geleneklerden kaynaklanıyordu, ama Osmanlılarda da Padişahlık konusunda aynı şekilde uygulanıyordu, zira bu iki makam birbirinden ayrılmıyordu. Kolaylıkla erişilebilen Müslümanların, tamamı adına hareket edebileceğine, buna karşılık onların da meclis aracılığıyla hareket etmesi gerektiğine ve nihai onayın, önde gelen üst düzey yetkililerin resmi bağıllık ifadesi ile belirtilmesi gerektiğine inanılıyordu. Bu durumda, tahttan indirilen Sultan'ın kardeşi ve Jön Türklerin bakış açısına göre, göstermelik olarak Padişah olmaya en uygun şehzade olan Veliaht Mehmet Reşat'ın tahta çıkarılmasında hiçbir sorun yoktu. Mehmet Reşat uzun zamandır bir tür yaldızlı tutsaklık durumunda yaşayan, samimi fakat politik tecrübesi olmayan veya kendini kanıtlama arzusu göstermeyen yaşlıca biriydi.

Algılama seviyesi o kadar düşük görünüyordu ki, çoğu zaman neredeyse bunamış gibiydi. Ancak daha sonra bir olayda, görüldüğü kadar aptal olmadığını anlayacaktım. O öğleden sonra, bakanları ve Harbiye Nazırlığındaki diğer üst düzey yetkilileri kabul etmek için Eminönü'ne gitti. Oradan Babıâli'ye geçti. Ben bir komşumla birlikte törenden bir şeyler görebilmek amacıyla oraya gittiğim için, gelişini izledim. Ertesi Cuma günü, Abdülhamit'in Yıldız sarayının kapısının dışındaki caminin ötesine geçmeme kuralını bozarak, Ayasofya'ya namaza gittiği zaman onu yine izledim. Eski günlerde Padişahlar her Cuma değişik bir camiye giderdi ve bu geleneğin yeniden canlandırılması, halkı çok mutlu etti.

Abdülhamit hemen Selanik'e gönderildi ve burada, yerli ve zengin bir iş adamının villasında mahkûm gibi yaşadı, ancak ona kötü davranılmadı. Son Sadrazamı Tevfik Bey yeniden o göreve getirildi. 1 Mayıs günü, atama kararının resmen okunmasını dinlemek üzere Babıâli'ye gittim. Daha basitleştirilmiş şekliyle geleneksel merasim düzenlendi. Pitoresk eski uygulamaya göre, yeni Sadrazam ve Şeyhülislamın, kendilerini atayan Padişah fermanını taşıyan kişiyle birlikte, at sırtında Babıâli'ye gelmesi gerekiyordu. Bu kez, fermanı getiren kişiyi günlük giysilerle Babıâli'de beklediler. Her durumda, Tevfik Bey yine de yalnızca geçiciydi. Birkaç gün içinde Hilmi Paşa görevine iade edildi.

Bundan sonra yeni padişahın – bazen, hanedanın kurucusu olan Osman Beyin kılıcı olduğu söylenen, ancak Türk geleneklerine göre, Halife Ömer'e ait olduğuna inanılan ve genel olarak kabul edilen hikâyeye göre, I. Sultan Selim tarafından elde edilen Halifelik onurunu simgeleyen - tarihi kılıçla donatılması gerekiyordu. Taç giyme töreninin Türk eşdeğeri olan bu töreni gerçekleştirme onuru, Mevlevi dervişlerinin başına, yani *Çelebi*'ye aitti. Bunun bir açıklaması, Çelebi'nin yetkisini mezhebin merkezi olan Konya'nın eski Sultanlarının ruhlarından aldığı teorisine dayanıyordu. Daha az gizemli olan bir başka teoriye göre, Mevlevilerle saray arasındaki, söylendiğine göre mezhebin kurucusu Celâleddin

Rumi'nin Ertuğrul Bey tarafından sık sık ziyaret edilmesine ve bir keresinde oğlu Osman (Osmanlı hanedanının kurucusu) için hâlâ kayıtlı olan bir dua okutmasına uzanan özel bir bağ nedeniyledi. Bu değişik geleneklerin gerçek değeri ne olursa olsun, kılıç kuşanılması, Saltanat devam ettiği sürece Türkiye'de derin bir dini önem taşıyordu ve törenin, Haliç'teki Eyüp köyünde Peygamberin sancaktarı olan Eyüp Sultan'ın ünlü türbesinde yapılması, bu önemi daha da artırıyordu. Hiçbir Hristiyan, bu kadar kutsal bir töreni izleyebileceğini düşünemezdi, ancak ben bir arkadaşımınla birlikte, dışarıdaki töreni mümkün olduğunca izledim. Eyüp'te Sultan'ın, caminin avlusuna girişini ve önünde kurbanlık koyunların kesilmesini seyrettik. Sonra Edirnekapı'ya geçtik ve şehrin eski duvarlarının dışında yüksek bir noktadan, devlet kortejini gördük. Ayasofya yakınlarında korteje yine yetiştik ve deniz yoluyla sarayına dönmek için eski Harem bahçelerine girişini gördük.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkiye'nin Avrupa kesiminde ve İstanbul'da büyük bir zafer kazanmıştı. Nisan ayının sonunda, Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin, başka yerlerde kargaşaya yol açmayacağı o kadar kesin değildi. Huzursuzluğun kötü bir belirtisi, Anadolu'nun güneyinde bulunan Adana'da yaşanan Ermeni olaylarıydı ve buna ilişkin ilk raporlar, İstanbul'daki karşı-devrimle ilgili raporlardan yalnızca birkaç gün sonra gelmişti. Bunun sadece bir rastlantı olup olmaması, ya da kimlerin sorumlu olduğu bir yana, taşkınlıkların, 1908'de yeni bir kardeşlik çağının ilan edilmesinden bu kadar kısa bir süre sonra olması Avrupalıları çok şaşırttı. Kargaşayı bastırmak için sert önlemler alındı, fakat olaylar bir süre daha devam etti. Daha sonraki olaylarda yarattığı olumsuz izlenim dikkate alındığında, Jön Türk liderlerinden biri olan ve Ağustos başında Adana Valisi olarak atanan Cemal Bey'in bu görevde çok itibar kazandığını söylemek adil olacaktır. İngiliz ve diğer yabancı savaş gemileri Nisan ayında, Adana'nın limanı olan Mersin'e gönderildi. Oradaki durumu sakinleştirmek için yardımcı olanlar arasında Konsolosumuz Doughty-Wylie de var-

dı. Çabalarıyla ilgili komik bir olayı anlatmadan geçemeyeceğim, çünkü bu olay bir yandan da, yaşlı Türk devlet adamlarının soğukkanlılığına ışık tutmaktadır. Konsolos, olaylardan kısa bir süre sonra İstanbul'dan geçiyordu. Sefarette, Adana'da görgü tanığı olduğu olayları Sadrazama anlatmasının yararlı olacağı düşünülüyordu. Randevu alarak, bir gün akşamüstü Sadrazam'a gitti ve onu ertesi sabaha kadar görmedik. Görüşmenin nasıl geçtiğini sorduğumuz zaman, oldukça iyi geçtiğini söyledi, ama Sadrazamın İngilizce bildiğini ona söylemediğimiz için bize kızdı. Çok şaşırdık, çünkü Hilmi Paşa'nın İngilizce bildiği bilinmiyordu. Sonradan, Sefaret kavasının, konuğu yanlışlıkla Kâmil Paşa'nın konutuna götürdüğü anlaşıldı. İngilizce bilen Kâmil Bey onu nazik bir şekilde karşılamış ve neden geldiği konusunda hiçbir fikri olmadan, yaklaşık bir saat süreyle sabırla dinlemişti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, yeni Padişahın tahta çıkmasından sonra, iki yıldan fazla süreyle Türkiye'deki işleri yönetmeye devam etti. O dönemde, genel olaylarla pek ilgilenmedim. Cemiyet liderlerinin performansı birçok yönden takdire değerdi. Yönetimde reform yapmaya ve sağlıklı bir bütçe oluşturmaya koyuldular. Genç liderler, önceleri kendileri görev almaya pek heveslenmediler. Genelde, devlet dairelerinin sorumluluğunu üstlenmeyi, liberal eğilimli yaşlı insanlara bıraktılar. Bu nedenle, 1910 yılının başında Hilmi Paşa, Cemiyetle bir konuda tartıştığı için Sadrazamlık görevinden istifa edince, yerini, eski yönetimde Babıâli'nin baş hukuk müşaviri olan Hakkı Bey aldı. Zeki ve ihtiyatlı bir adam olan Hakkı Bey, ihtilalcilerle yeterince iyi ilişkiler içinde bulunarak, ilk ihtilal kabinelerinden birinde nazır yardımcısı olarak görev yapmış, sonra Sefir olarak Roma'ya gitmişti. Artık belirli oranda istikrar sağlanmıştı ve Hakkı Bey, şimdi Hakkı Paşa olarak yirmi bir ay Sadrazamlıkta kaldı. Jön Türkler, yetenekli yerli insanlara yardımcı olmak için yabancı danışmanlara ihtiyaç olduğunu görüyordu ve yeni sistemde bunu sağlamak için değişik ülkelere yanaştılar. Orduda Alman etkisi egemen oldu.

Neredeyse harabeye dönen donanmayı yeniden düzenlemeye yardımcı olmak için, birinci başkanı Sir Douglas Gamble olan İngiliz Donanma heyetinin görevlendirilmesiyle, denge sağlandı. Maliye Bakanlığına bir Fransız uzman alındı. Hepsinin arasında en başarılı seçim, İngiltere’de eskiden Gümrük Müdürlüğü yapmış olan Sir Richard Crawford’du. Crawford Mayıs veya Haziran 1909’da Türk Gümrük Müdürlüğüne danışman oldu; daha sonra Maliye Bakanlığına danışman oldu. Yetenekle inceliği birleştirerek, genelde mali yönetim açısından çok yararlı olarak, diğer tüm yabancı sivil danışmanlardan daha güçlü bir konum yarattı.

Jön Türkler ne yazık ki, bütün olarak İmparatorluğun geleceği açısından son derece önemli olan iki alanda gösterdikleri şovenizmle başarılarını tehlikeye attı. Ülkede, aşırı merkezizetçi bir tutum izlediler ve tabi ırkların Türkleştirilmesini sağlamaya çalıştılar. Yabancı gözlemciler bunun etkisini o dönemde pek anlayamadı. Ancak, sonradan, merkezdeki aşırı baskıcı yönetimin etkileri, Arnavutluk, Kürtlerin yaşadığı bölgeler ve Arap ülkelerinde Türk yönetimine karşı nefret duygusu uyandırdığı ya da alevlendirdiği görüldüğünde, daha belirgin hale geldi. Bahsettiğim iki üç yıl boyunca, Jön Türklerin yabancı güçlerden kuşkullanması ve yabancıların Türkiye’deki çıkarlarına karşı gösterdikleri kıskanç düşmanlık, hemen fark edilen zararlara yol açtı. Aslında, dış politikada dikkatli olmaları gerekiyordu, ancak Abdülhamit’in ve yaşlı devlet adamlarının deneyiminden ve esnekliğinden yoksundular. Aynı anda, potansiyel dost ya da düşman, birçok yabancı güçle araları açıldı. 1909 yılında, kronik Girit sorunu yüzünden Yunanistan’la savaşın eşiğinden dönüldü, ancak bu olay, ileride yaşanabilecek daha büyük tehlikelerin göstergesiydi.

Bu dönemde, biz dragomanların kendi geleceğimiz ve Kapitülasyonların geleceği konusunda fikir yürütmemiz için birçok neden vardı. Ta Ağustos 1908’de, İstanbul’da bir gazete, yabancıların konumu hakkında bir dizi makale yayınlanmıştı. Metinde, Hükümetin yabancıların, Uluslararası Hukuk tarafından

öngörüleni aşan ayrıcalıklarını en kısa sürede kaldırma vaadi göz önüne seriliyordu. Bu bakış açısını dirayetle, fakat çelişkili bir şekilde, 16 Eylül 1909 tarihli mektubumda özetledim. “Anayasayla ilgili olarak, her şey yolunda giderse,” diye yazmıştım, “ve Türkiye gerçekten kendini yeniden Avrupa çizgisine getirirse, er ya da geç ortadan kaybolmamız gerekecek, zira hiçbir medeni Avrupalı Hükümet, bütün devlet dairelerine doğrudan karışmayı iş edinen bir takım yabancıları hoş görmez. Birçok Türk, işi hızlandırıp, bizden bir an önce kurtulmak istiyor – şimdiki Hariciye Nazırı da aslında bu görüşte – ancak, özellikle de dragomanların varlığı, büyük ölçüde yabancıların son derece ayrıcalıklı konumlarının gerekçesini oluşturan çok eski anlaşmalar olan Kapitülasyonlarla bağlantılı olduğundan, sanırım biraz zaman alacak. Eğer Türkiye gerçekten medeni bir hale gelirse, Kapitülasyonların da kalkması gerekir, ancak Büyük Güçlerin resmi onayı olmadan bunları kaldırmak zor olacağından ve Büyük güçler de, onay vermeden önce, gelecekte emin olmak isteyeceklerinden, Kapitülasyonların kaldırılması muhtemelen yıllar sürecektir. .” Aslında dragomanlar, zaten tehdit altında olan insanlardı, ancak birkaç yıl daha dayanmaya devam edeceklerdi.

İstanbul’daki hayatın genel gidişatı, tuhaf bir şekilde, 1908-1909 yıllarında yaşanan politik değişikliklerden pek etkilenmemişti. En önemli değişiklik, üst düzeydeki Türk erkeklerinin, Abdülhamit’in casuslarının tetikteki gözleri altında mümkün olandan çok daha özgür bir şekilde Avrupalıları ziyaret edebilmeleri ve etmeleriydi. Fakat sosyal yaşamlarında ve özellikle kadın hakları konusunda Jön Türkler, atalarından daha az muhafazakâr sayılmazdı. 1909 başında Lowther’ler yabancı diplomatlar ile Türk ileri gelenlerine bir akşam yemeği verdiğinde, Türklerden yalnızca iki kişi - biri Hristiyan diğeri de Yahudi - eşlerini getirdi ve bu kadınlar bile, yabancılar arasında o kadar az tanınıyordu ki, Sefir onları karıştırdı. Kısa bir süre sonra düzenlenen ve asıl konukların Türk olduğu, özellikle Meclis ve Senato başkanlarının ve dev-

let şurası başkanının katıldığı bir başka Sefaret yemeğinde, Lady Lowther orada bulunan tek kadındı. Aslında, yabancı Sefaretler ve Avrupalı koloniler eskisi gibi, yaşamlarını ayrı bir şekilde sürdürüyor ve çok eğleniyorlardı. Bense, İngiliz ortamı dışında fazla bağlantısı olmayan bir kıdemsiz olarak, İngiliz dostlarımla çok sık görüşüyordum, ancak eğlenmekten çok çalışmayı tercih ediyordum. Çeşitli sorunların tarihi hakkında ayrıntılı raporlar yazdım, İngiliz kiliseleri, okulları, vs ile ilgili tapu özellikleri gibi bilgileri de içeren büyük bir katalog hazırlamaya başladım. Ancak bir süredir kendimi çok bitkin hissediyordum ve sonunda bir sinir çöküntüsü yaşadım. Bu beni en zayıf yerimden, dinine bağlı bir Katolik olmama rağmen hayatım boyunca beni peşimi bırakmayan dini zorluklardan yakaladı. Bir sabah kilisede bayıldım ve zaten izin almayı planladığımdan, hemen gitmem emredildi. Ekim ayında İstanbul'a döndüm. Tam iyileşmemiştim ama striknin ve İstanbul'da hiç umut kesilmeyen güneş ışığının yardımıyla, kışı geçirecek kadar düzelmiştim.

Böylece 1911 Haziran'ına kadar çalışmaya devam ettim. Bu sırada birinci amirim Fitzmaurice izne ayrıldı ve ben hayatımda ilk kez Baş Dragoman Vekili oldum. Bu konumdaki ilk amirim, çok yetenekli bir diplomat olan Maslahatgüzar Charles Marling'di. Bazen sivri dilli ve alaycı olabiliyordu. Ben bu yönüne hiç maruz kalmadım, ama bu onun meslek hayatına zarar verdi. Birlikte gerçekleştirdiğimiz ilk büyük görev, 22 Haziran'da, Kral V. George'un taç giyme töreni kutlamasıydı. Bu uzun gün iki dini törenle başladı ve birine Sultan'ın temsilcisi ile birçok nazır, diğerine de üst düzey yetkililer katıldı. Günün sonunda, Tarabya'da büyük bir resepsiyon verildi ve buna, o dönemde yazdığım kadarıyla, "İngiliz topluluğunun asilleriyle 'elit ve zengin tabakası', diplomatik görevliler ve diğer yabancılarla, esasen benim seçtiğim az sayıda Türk" katıldı. Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığından bir bando gelmişti ve aç geldikleri için, etkinlikten sonra değil, önce doyurulmaları gerekiyordu ve ben bizzat, sofranın kurulmasına yardım etmek zorunda

kaldım. Sanırım o geceydi, bandonun yaklaşık 250 şişe bira içtiğini fark ettim. Bu eğlencelerden sonra biraz rahatladık ve Marling'ler, başkâtip George Mounsey'le beni Sefaret teknesiyle kısa bir geziye çıkardı ve Truva antik şehrine gittik.

O dönemdeki uygulama gereğince, Sefirlerin taç giyme törenine katılması zorunlu olduğundan Londra'daki törene giden Lowther, 26 Temmuz'da İstanbul'a döndü. Artık onunla daha yakın kişisel temas içine girmeye başladığımı gördüm. İyi bir amirdi, fakat onunla hiçbir zaman gerçekten samimi olamadım. İlk gelişinin, 1908 yılında özgürlüğün yeniden sağlanması konusundaki coşkuya rastlamasının yarattığı fırsattan yeterince yararlanamadığı söyleniyordu. Bu yorumun haksız olduğunu düşünüyorum. Daha önce belirttiğim gibi, Jön Türkler milliyetçiydi ve hiçbir İngiliz diplomatın, onlara karşı fazla ilerleme sağlaması mümkün görünmüyordu. Ancak, itiraf etmek gerekir ki, Lowther esneklikten yoksundu. Zengin biri ve asil bir beyefendi olduğundan, devlet adamı olmaya çalışan sonradan görmeleri küçümsemesi kaçınılmazdı. Ona bir keresinde, Jön Türk liderlerinin para peşinde olmadığını, daha büyük şeyler aradıklarını söyledim. Bana, oldukça samimi bir şekilde, paradan daha büyük ne olabileceğini sordu. Fakat yine de, benim kadar gerçek hayatından uzak olan birine gösterdiğinden çok daha büyük bir espri anlayışı olduğunu ara sıra gösteriyordu. Bir Noel gecesi, "Anayasa" kelimesi hakkında sessiz film oynarken, padişah rolünü gayet başarılı bir şekilde canlandırdı.

Lowther'in dönüşünden hemen sonra, ülkede birbiri ardına hükümdarlık yapan dördüncü kadın olan Bhopal Sultanı Cihan Begüm ilginç bir ziyaretçimiz oldu. O da, Londra'daki taç giyme törenine katılmıştı ve Hindistan'a dönerken İstanbul'a uğramıştı. Onu istasyonda karşıladım ve İstanbul'da kaldığı sürenin büyük bir bölümünde kendisiyle ilgilendim. Onunla ilişkimiz son derece rahattı, ancak tepeden tırnağa örtülü olduğundan, yüzünü hiç görmedim. Bir Müslüman olarak Halifeye sadıktı ve Hintli bir hükümdar olarak, İmparator-Krala da aynı derecede sadıktı.

Kendisini Sultan'a sadece İngiltere Sefirinin takdim edebileceği konusunda ısrarcıydı. Hazırlıklara daha da özenle başladım, zira bu benim de, yeni görevimde Saraya ilk gidişim olacaktı. Sultan'ın huzuruna ardı ardına üç kez çıkılması planlandı. Birincisinde Sefir, dönüşü sonrasında saygılar sunacak, ikincisinde yeni Deniz Ataşesi tanıtılacak ve üçüncüsünde Begüm, iki oğlu ve bir Devlet Bakanı tanıştırlacaktı. Protokol Müdürüyle her şeyi hallettiğimi düşündüğüm anda Begüm, o günün sabahında bir mesaj göndererek, Doğu kurallarının mı, yoksa Batı kurallarının mı uygulanacağını sordu. Bu sorunun yanıtı yoktu, çünkü daha önce böyle bir olay yaşanmamıştı. Bir şekilde geçiştirdim ve öğleden sonra hep birlikte Saray'a gittik. Lowther, gerektiği gibi saygılarını sundu. Sonra Deniz Ataşesi, denizden gelen bir rüzgâr gibi içeri girdi ve hemen gönderildi. Sonra da, maiyet memuruyla ben, Begüm'ü almaya gittik. Sefir Majesteleriyle yalnız kalmıştı ve bu durum, bütün geleneklerin ihlali anlamına geliyordu, zira kurallara göre karşılaştıkları zaman, ikisinin de yanında birisinin olması gerekiyordu. Sultan'a Saray'dan tercüme yapacak bir üst düzey görevlinin; Sefire de, dinlemek ve tarafsız kalındığını görmek için Baş Dragoman'ın eşlik etmesi gerekiyordu. Daha da kötüsü, baş başa görüşme birkaç dakika sürdü, çünkü Begüm, uzun Dolmabahçe Sarayının diğer ucunda bırakılmıştı. Lowther bize daha sonra, Sultan'ın gerginliği, koltuklardan yakınlıkla giderdiğini anlatmıştı. Bu arada, Saray'ın uzun koridorlarından geri dönerken, Begüm bir kez daha beni şaşırtarak, majestelerinin elini öpmesi gerekip gerekmediğini sordu. Hemen bunun, Türk prenseslere özgü bir gelenek olduğunu doğrulatıp, ona söyledim. Fakat hükümdar olduğu için buna kendisinin karar vermesi gerektiğini söyledim. Sultan'ın huzuruna çıktık. Begüm peçesini çıkarmadı. Sultan, onu gördüğüne ne kadar memnun olduğunu söyledi. Begüm, kabul edildiği için onur duyduğunu belirtti. Aynı konuşma, Begüm'ün büyük oğluyla, küçük oğluyla ve Devlet Bakanıyla tekrarlandı. Komik denecek kadar monotondur, fakat en azından sohbet ettiler. Sonra ölümcül

bir sessizlik yaşandı, sonunda Begüm'ün gidip Sultan'ın hanımlarını görmesi önerildi. Begüm gibi Farsça bilen Sultan hemen canlandı. "Şimdi *ben* dragomanlık yapacağım," dedi.

Ancak kısa bir süre sonra, dikkatlerimizi daha ciddi işlere yoğunlaştırmak zorunda kaldık. İtalya uzun zamandan beri Trablus'a göz dikmişti. Fransa'nın Kuzey Afrika'da daha da yayılma olasılığını kısıkanıyordu. İtalyan Hükümeti, Türklerin, İtalyanların Trablus'taki menfaatlerine karşı tavrından şikâyetçiydi. Başka şikâyetleri de vardı, ama kimin yoktu ki? Eylül ayında harekete geçmeye karar verdiler. Ültimatom çekmek için bahane uydurdular ve 28 Eylül, 1911'de Babîâlî'ye sundular. Bu ültimatomda Trablus'u işgal etme niyetlerini açıkladılar. Benim o dönemdeki izlenimlerimi, yine eve yazdığım 5 Ekim tarihli mektubumdan alıntı yaparak anlatacağım:

"... Son mektubumdan bu yana, olaylar çok hızla gelişti. Geçen Perşembe günü, İtalyanlar Babîâlî'ye bir ültimatom vererek, Trablus'u işgal etme niyetlerini açıkladılar ve yirmi dört saat içinde, Türklerin karşı koymayacağına dair güvence verilmesi istediler. Ertesi günü, istediklerinin epeyce dışında bir cevap alınca, savaş ilan ettiler. Bu, hukukî açıdan, büyük skandal yaratan bir işlemdi. Türklere saldırmak için, bariz açgözlülüklerini gizleyebilecek güçlü bir dava oluşturma nezaketini bile göstermediler. İşin acıklı yanı, son iki yıldır bütün yabancılara karşı gösterdikleri küstah ve kışkırtıcı tavır nedeniyle iyi bir dersi fazlasıyla hak eden Jön Türklere şimdi, kendilerini kötü niyetli bir yağmanın kurbanı olarak gösterecek gerekçe verilmişti. Sadrazam Hakkı Paşa, savaş ilanından hemen sonra istifasını sundu. Çok yetersiz bir şekilde korunan ve İmparatorluğun her hangi bir yerinden sadece deniz yoluyla ulaşılabilen Trablus'ta genel olarak neyin tehdit altında olduğunu anlamayarak ve savunulması için önlem almakta gecikerek ihmâl suçu işlediği düşünülüyordu. Ertesi gün, Said Paşa Sadrazam olarak atandı ve şimdi, dört gün, dört gecelik özel sohbet sonucunda, muhtemelen gelecek Cumartesi günü [14 Ekim] yapıla-

cak Parlamento açılışına kadar devam edecek bir destek toplama-yı başardı. Bu arada, İstanbul'da her şey karmakarışıktı. Durum ciddileştiğinde, Türk donanmasının büyük bir kısmı Beyrut'taydı ve savaş ilanından yalnızca bir gün önce Beyrut'tan ayrılmıştı, bu nedenle, gemiler sağ salım Çanakkale Boğazına ulaşınca kadar büyük bir panik yaşandı, zira İtalyanlara karşı hiçbir şekilde savaşamayacakları biliniyordu. Savaş olarak bakıldığında, olayın tamamı çok saçma. Türkler, Akdeniz'e gemi göndermeye cüret edemez ve İtalyanlar, Trablus dışında bahsedilmeye değecek birlikleri olmadılarından ve destek kuvvet gönderemeyeceklerinden, Türklerle karada savaşma fırsatı vermeyecektir. İtalyanlar, Türkler karaya çıktıktan sonra, yerli halkın onlara göstereceği direnişe güveniyorlar, ama İtalyanların, sahilinden her hangi bir uzaklıkta otoritelerini kabul ettirme konusunda birçok sorunla karşılaşacağı doğru olsa da, Türklerin yeniden toparlanmasına imkân verecek şekilde kovulmaları mümkün görünmüyor. Şu ana kadar, askeri ve donanma harekâtları oldukça önemsiz, ancak muhtemelen kısa sürede İtalyanların karaya çıkmasıyla ve sonrasında olacaklarla ilgili haber alırız. Bu arada diplomatlar, Hükümetlerinden mesajlarla ortalıkta koşturup duruyorlar. Bu mesajların hepsi Türklerin müdahale ricasını içeriyor ve hiç birisi harekâtın bu aşamasında işe yaramayacak. Ben de durumu takip etmeye çalışıyorum ancak olaylar çok ilginç ve Fitzmaurice'in yerine baktığım için çok şanslıyım, çünkü işlerin içyüzünü görebiliyorum. . .”

Olayların üzerinden kısaca geçeceğim. Sultan, 14 Ekim'de Parlamentonun açılışına bizzat katıldı. Israrla uzlaşmaz bir tutum sergileyen Said Paşa, bir hafta içinde beklenmeyen büyüklükte bir çoğunlukla güvenoyu aldı. 4 Kasım tarihinde bir muhalefet milletvekiliyle gazete başyazarının, sıkıyönetim kanunu uyarınca tutuklanması, Harbiye Nazırının konumunu tehdit eden bir kargaşa yarattı ama Nazır ve Kabine kazandı. İtalyanlar, 6 Kasım'da Trablus'u ilhak ettiklerini açıkladı. Oradan fazla haber alamıyorduk ve İtalyan harekâtının yaklaşma ihtimali üzerinde tahminler yürüttük. Uzun

süren bir Parlamento krizi sonunda, Hükümet, Anayasa'da değişiklik yapan bir kanunla ilgili olarak yenilgiye uğradı ve buna karşılık olarak Sultan'ı, 18 Ocak'ta Meclisi kapatmaya ikna etti. Savaş, gelişigüzel bir şekilde devam etti ve Girit'te, Makedonya'da ve Arnavutluk'ta sorun belirtileri gözlenmeye başlandı. Büyük Güçler, İstanbul'da geçici bir barış hamlesinde bulundu. İtalyanlar, bunun sonucunu beklemeden, 18 Nisan'da Çanakkale Boğazına saldırarak korku yarattı. Adalarda da etkin hale geldiler. Ayı gün, yani 18 Nisan'da, yine Sultan'ın katılımıyla, yeni Parlamento açıldı. İtalyanlar Rodos'u ve kısa sürede diğer adaları da işgal etti. Türkler Çanakkale Boğazını kapattı. Neredeyse hemen tekrar açmaya ikna edildiler, fakat kendi mayınlarını toplamakta zorlandıkları için boğazın açılması 18 Mayıs'a kadar ertelendi. Mayıs ayında, "seçimlere baştanbaşa hile katıldığını" yazdığım Arnavutluk'tan çirkin haberler geldi. Haziran ayında Manastır'da, İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı bir eylem oluştu. İşin daha da kötüsü, ordunun oynadığı roldü. İstanbul'daki hükümet, Parlamento'daki muhalefetin artması nedeniyle çırpınmaya başladı. Bir süredir Harbiye Nazırlığını yürütmekte olan Mahmut Şevket, Temmuz ayında istifaya zorlandı. Hemen ardından, Kabine neredeyse oy birliğiyle güvenoyu aldı, fakat gizli güçler tarafından ertesi gece istifaya zorlandı. Sultan, birçok zorluğu çözmek amacıyla 21 Temmuz'da, daha önce belirttiğim gibi, yıllar önce Arap ülkelerinin yeniden fethinde oynadığı rolle adını duyuran yaşlı Mareşal Ahmet Muhtar Paşa'yı çağırttı. Paşa, Kâmil Paşa ve iki eski sadrazam da dâhil olmak üzere, eski deneyimlilerden oluşan bir grup oluşturdu.

Bu dönemde ben oradan oraya koşup durdum, zira geçici olarak Trablus'a atandığı için Fitzmaurice'in İstanbul'a dönüşü gecikti. Diğer işlerin yanı sıra, bu dönemde ilk kez Arabistan'daki işlere bakmak durumunda kaldım – yirmi yıl sonra, temel işim bu olacaktı. Jön Türklerin merkezîyetçi politikası, Arapların çoğunun Osmanlı yönetimine gizlice düşman olmasına yol açmıştı. İhtilal sırasında boşalan Mekke Valiliği görevine, gelecekteki Kral

Hüseyin'in atanmasından bizzat kendileri sorumluydu. Hüseyin, Peygamberin soyundan gelen çok sayıdaki insandan biri olup, İstanbul'da yaşıyordu. Abdülhamit'in, gözünün önünde tutmak istediği taşralı ileri gelenleri atamak için kullandığı Devlet Şurasının üyesiydi. Orta yaşı geçmişti, ancak Mekke'ye atandıktan sonra kendini yüceltmeye koyuldu. Sultan adına hareket ettiğini iddia ederek, başından itibaren kendi çıkarını kolladı. İç kısımlarda İbni Suud zaten kendi konumunu pekiştiriyordu. Yemen, sürekli bir sorun kaynağıydı ve 1911'de Türkler, yerli yönetici İmam'ın neredeyse bağımsız olduğu, yalnızca durumu kurtaran bir uzlaşma unsuru konumuna indirgenmişti.

Gelecekte başka olaylara gebe olacak olan bu gelişmeler, İstanbul'daki Elçiliği doğrudan pek kaygılandırmamıştı. Fakat şimdi Irak denilen bölgede yaşanan bir olay, işlerin ne kadar hassas olabileceğini gösterecekti. Kesin tarihi tam olarak hatırlamıyorum ama önde gelen bir Jön Türk olan ve daha sonra Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa o dönemde Bağdat Valisiydi. O bölgede muhtemel İngiliz saldırganlığı konusunda şiddetli korkuları olduğu iddiasında bulunuyordu, hatta bir keresinde halka yaptığı konuşmada, dinleyenlere yalvararak, güneyden gelebilecek tehlikelere karşı, demirden duvar yapılmasını istemişti. Düşmanlık konusunun odak noktası, Dicle'de Lynch Şirketi tarafından işletilen vapur hizmetiydi. İstanbul'daki yetkililere, hiçbir düşmanca niyetimiz olmadığı konusunda güvence verdim ve olsaydı bile, işgal için nehir vapurlarına güvenmeyeceğimizi söyledim. Bu durum, bir başka karışıklık nedeniyle daha da ciddileşti. Bağdat'taki Başkonsolos, ya da Hintlilerin talihsiz bir şekilde adlandırdığı şekilde, Genel Vali, Hindistan Politika Servisinin çok yetenekli bir üyesiydi. Kerbela ve Necef'teki kutsal mekânları ziyaret eden çok sayıdaki Hintli hacıların refahıyla yakından ilgileniyordu. Onlara yardımcı olmak amacıyla bir kılavuz sistemi oluşturmuştu. Bu büroların her birinde, üzerinde "Mahkeme" yazan bir tabela vardı. Bu kelime Hindistan'da günlük hayatta ofis anlamında kullanılıyordu,

ancak Türkçede hukuk mahkemesi anlamına geliyordu. Bağdat İstanbul'a, İngiliz saldırganlığının kanıtı olarak, Başkonsolosun her yerde mahkemeler kurduğunu rapor etti. Hemen Lorimer'e telgraf çekerek, tabelaları kaldırmasını söyledik, ancak bu olay, gerçekte yaşananların küçük bir parçasıydı. Asıl mesele, Hindistan Hükümetinin, Türklerin İngiliz menfaatlerine anında gösterdiği aşırı derecedeki düşmanlığını durdurmak için, yerinde müdahale gerekip gerekmediğini sormaya başlamasından kaynaklanıyordu. Bu bizim İstanbul'da en son istediğimiz şeydi. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Cemal'in coşkusunu bastırma konusunda çok yardımcı oldu. Biz de kendi adımıza, iyi niyetimizi, resmi dili Türkçe olan bir yerde, incitici *mahkeme* kelimesinin kaza eseri yanlış kullanımını hoş görmeyerek gösterdik. Aramızda yerel tansiyonu dindirdik.

Fitzmaurice Temmuz 1912'de İstanbul'a geri geldi. Ben, İkinci Dragomanlık görevime geri döndüm, ancak yine de birkaç hafta boyunca, önemli olayların gidişatını izleme fırsatını buldum. Bunlar arasında, 5 Ağustos'ta Parlamantonun, neredeyse darbe denilebilecek esaslı yöntemlerle feshedilmesi de vardı. 21 Ağustos'ta izne ayrıldım, böylece İtalya'yla savaşın çözülmesini kaçırdım. Savaş, 15 Ekim'de imzalanan barış ön şartları ve üç gün sonra Lozan'da imzalanan Barış Antlaşmasıyla sonlandırıldı. Balkanlarda yaşanmakta olan ve bir sonraki bölümde daha detaylı anlatacağım tehditkâr durumu hızlandıran bu anlaşma, tamamen tek taraflı değildi. Türkiye, onurunu bir nebze kurtaran bir formüle tabi olmak şartıyla, Afrika'daki illerini tamamen kaybetti. İtalya, Türkler Trablus'tan ve Sirenayka'dan çekilir çekilmez, adaları boşaltacağını taahhüt etmesine rağmen, birkaç adayı elinde tutmayı sürdürdü. Amacına ulaşan Ahmet Muhtar, 24 Ekim'de emekli oldu ve yerine, artık cemiyetin düşmanı haline gelen Kâmil Bey geldi.

Bu dönemde yaşanan bir başka küçük olay da, Elçiliğin Tarabya'da bulunan ve yalnızca bekçi ile ailesinin yaşadığı yazlık binasının, Aralık 1911'de yanarak kül olmasıydı. Sefirle ben, Babıâli'ye yaptığımız bir ziyaretten Pera'ya yeni dönmüştük ki,

inanılmaz hızla gönderilen ve elimize ulaşan bir telgrafla, haberi aldık. George Mounsey'le birlikte, çok az sayıdaki taksilerden birine bindik. İstanbul'da taksi o kadar enderdi ki, bu benim ilk taksiye binişim oldu. Ünlü uşak Jeeves'in daha insancıl hali tipindeki Sefaret kâhyasıyla birlikte, hemen Tarabya'ya doğru yola çıktık. Gittiğimizde, ahşap binanın neredeyse tamamı alevler içindeydi. Sefirin çalışma odasına çıkan merdivenleri tırmandım, fakat karşı kapıdan gelen alev parlamasıyla hemen geri çekildim. Mobilyaların kurtarılmasını denetleyerek bir cesaret mucizesi gerçekleştirdik. Gece yarısı olduğunda, bina tamamen yanmıştı, fakat içindekilerin büyük bir kısmı kurtarıldı ve yaptığımız işten bayağı memnun olduk. Ertesi gün, Ekselansları bize, kurtarılan eşyaların hepsinin devletin mobilyası olduğunu ve kendi kişisel eşyalarının hepsinin yandığını söyleyince, alt üst olduk. Yangının nedeni hiçbir zaman belirlenemedi.

V. BÖLÜM

TÜRKİYE, 1912 – 1914

İtalya'yla barış yeni sağlanmıştı ki, Türkiye kendisini çok daha önemli bir savaşın içinde buldu. Balkanlarda uzun zamandır süregelen tehdit, dört ülkenin olağandışı ittifakıyla doruğa ulaşmıştı. Bu dört ülke, Sırbistan ile Bulgaristan arasında 13 Mart 1912'de yapılan anlaşmayla başlayan bir dizi ikili anlaşma imzalamışlardı. 8 Ekim'de, dört ülke arasında en küçüğü olan Karadağ, Türkiye'ye savaş açtı. Büyük Güçlerin başarısız müdahale girişiminden sonra diğer üç ülke, yani Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan, Babıali'ye bir ultimatom vererek, Türkiye'nin Avrupa'daki illerinde reform istedi. Türkiye'nin İtalya'yla Barış Antlaşması imzalamasından bir gün önce, yani 17 Ekim'de savaş patlak verdi. Bir ay sonra, Bulgar Ordusu, Türk topraklarında epeyce ilerledi ve Edirne'yi kuşattı, fakat İstanbul'a kısa mesafede olan Çatalca hattında Türkler tarafından durduruldular. 18 Ekim'de Sırlar, Manastır'ı işgal ettiler. 3 Aralık tarihinde, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ile Türkiye arasında ateşkes yapıldı. Yunanistan, Yanya'nın kuşatılmasını sürdürmek amacıyla, dışarıda kaldı, fakat 16 Aralık'ta St James Sarayında Sir Edward Grey tarafından açılan barış konferansına katıldı.

Ancak, bu sürecin büyük bir bölümünde ben hâlâ izindegdim ve genel olaylardan çok, kendi özel işlerimle ilgilendim. İstanbul'daki Robert Kolej'den, Bizans arkeolojisi üzerine büyük bir otorite olan Profesör A. van Millingen ve kendinden epeyce genç, hayat dolu, çekici bir kadın olan İskoç karısıyla uzun zamandan beri süregelen bir dostluğumuz vardı. Profesörün erkek kardeşi Julius van Millingen, ben İstanbul'a gittikten bir iki yıl

sonra Osmanlı Bankasından emekli olunca Türkiye'den ayrılarak İskoçya'ya gitmişti. Fakat kızı Ruth, bazen amcasını ziyaret etmek üzere İstanbul'a geliyordu. Böylece, daha önce belirttiğim gibi, dragomanların ortadan kaybolmasını memnuniyetle bekleyen yaşlı Julius van Millingen'in kızını tanıma ve hayran olma fırsatını bulmuştum. Şimdi, izindeyken onunla nişanlanarak, birçok başarısız aşk macerasını mümkün olan en mutlu şekilde bitirdim.

İzinden 9 Aralık tarihinde, Londra'daki Barış Konferansının açılışından bir hafta önce döndüm. İstanbul yeterince normal görünüyordu ancak her tarafta Kızıl Haç hastaneleri ve yaygın bir karamsarlık vardı. Kâmil Paşa hâlâ görevdeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti değer kaybetmişti. Bir yıl önce, dürüst bir insan olan ancak fazla ağırlığı olmayan Albay Sadık adında birinin desteğiyle, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adında rakip bir parti kurulmuştu. Londra Konferansı uzayıp gidiyordu, fakat dönüm noktasına İstanbul'da ulaşıldı. Türkler, Edirne'den vazgeçme konusunda yoğun ve Hükümetin görüşüne göre, dayanılmaz bir baskı altındaydı. 22 Ocak günü, boyun eğmenin sorumluluğunu paylaşmak amacıyla, Saray'da, tüm ileri gelenlerin katıldığı büyük bir toplantı düzenlendi. Ertesi günü, Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükela) bu doğrultuda bir not hazırlarken Babiâli, 1908 yılının ihtilal liderlerinden biri olan Enver önderliğindeki bir grup hoşnutsuz insan tarafından basıldı. Eski ekolden tanınmış bir asker olan Harbiye Nazırı General Nazım Paşa, baskını kınamak amacıyla dışarı çıktı ve vurularak öldürüldü. Enver, Babiâli'yle Saray arasında gidip gelerek, Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazam olarak atayan bir ferman almayı başardı. Bu olayın başında, ben sıradan bir iş için Babiâli'ye gidiyordum. Günün geri kalanının hemen hemen tamamını sokakta ayakta geçirdim. Babiâli'ye çıkan bütün yollar, sokaklara dökülen kalabalık nedeniyle kapanmıştı. Saray'la sorunun çözümüne çalışılırken, bu kalabalık kendilerine hitap eden duygusuz insanları tuhaf bir kaygısızlıkla dinliyordu. Yağmur başlayınca, sokaktaki herkesin bir şemsiyesi olduğunu ve hepsinin şemsiyelerini açtığını görünce çok şaşırdım. Fakat karanlık bastıktan uzun zaman son-

ra, Mahmut Şevket Paşa'nın göreve başlamak üzere gelişinin mükemmel bir şekilde düzenlenmesinden de çok etkilendim. Saray'a bir savaş atının sırtında geldi ve sonra meşalelerin alevleri içinde kayboldu.

Müstakbel karım İstanbul'a doğru yola çıkmıştı ve 1 Şubat tarihinde önce Santa Maris Draperis kilisesinde, sonra da Sefarette Lowther'in kıydığı nikâhla evlendik. Türkiye Sefiri, bütün diplomatik misyonların başı olarak resmi nikâh kıyma hakkını uzun yıllardır kullanmamıştı, zira normalde bu uygulama konsolosa bırakılıyordu. Sefiri yönlendirmek amacıyla gereken notu kendim hazırladım ve benim seçtiğim kelimelere sadık kalıp kalmadığını görmek için, gelinin yanındaki yerimden onu dikkatle izledim. Törenin başında, kâhyasına kapıyı kapatmasını söyledi. "Hayır, efendim," dedim, "bunu yapmamalısınız." Bütün yabancı evlilik törenlerinin, eski açık kapı geleneğine uyularak gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Benim sağdıcım, Uluslararası Sağlık Kurulunda İngiliz temsilci olan ve uluslararası karantina konularında belki de yaşayan en büyük uzman olan Sefaret doktoru Dr. F. G. Clemow'du. İstanbul'a benden hemen sonra gelmişti ve hayatım boyunca dostum oldu. Lowther'lerin son derece cömert bir şekilde Sefarette verdiği resepsiyondan sonra, kısa bir süre için resmi hayattan çekildim ve Adalarda balayına çıktım. İş ve özel hayatımda bana muhteşem bir eş, anne, ev sahibesi ve yoldaş olan biriyle sayısız nimetlere sahne olan yeni yaşantım bu şekilde başlamış oldu. Üzüldüğüm tek şey, aynı dini inancı paylaşmamamızdı.

Şubat ortasında tekrar işimin başına döndüm. Ancak, bunu izleyen son derece önemli yılla ilgili olarak size anlatabileceğim kişisel anılar, nispeten az. Bunun nedeni, boş zamanlarımdan, doğal denilebilecek şekilde, yeni evli biri olarak ilgi alanlarımla dolu olması veya daha az mektup yazmam değildi. Artık, Baş Dragoman Vekili değildim. Ayrıca, Sefaret de, Balkanlardaki nihai çözüm ve hatta İngiltere ile Türkiye arasındaki önemli görüşmeler dâhil olmak üzere, o yıl yaşanan önemli uluslararası olayların epey dışında kalmıştı. Olanlarla ilgili kısa bir özet, kişisel deneyimlerimle ilgili tarihi geçmişin devamlılığını sağlamaya yetecektir.

Ocak ayındaki darbe, yakın zamanda barış olma ihtimallerini yerle bir etmişti. İkinci Balkan Savaşı adı verilen savaşın başlangıç tarihi olan 3 Şubat'ta çatışmalar devam etti. Şimdi dönüp baktığım zaman, 1913 yılının, eski Avrupa ittifakının son demleri olduğunu görmek tuhaf geliyor. Bir asır önce Viyana'da, 1856'da Paris'te ve 1878'de Berlin'de Doğu Avrupa meselelerini son derece hoş fakat aldatıcı bir tavırla düzenleyen Büyük Güçler, savaşanlar birbirlerinin kanını emdikten sonra olsa da, hâlâ bir miktar ortak yetki kullanmaya devam ediyordu. Yanya 6 Mart'ta Yunanlıların, Edirne de 16 Mart'ta Bulgarların eline geçti. 30 Mayıs'ta Londra Konferansı, yalnızca hazırlanan metni aynı gün imzalamak amacıyla yeniden toplandığında, Scutari de Karadağlıların eline geçmişti. Anlaşma metni, uzlaşma için bir çerçeve oluşturuyordu, ancak Bulgaristan şimdi de ganimetler konusunda Yunanistan ve Sırbistan'la bozuşmuştu ve Haziran ayında onlara saldırarak, Üçüncü Balkan Savaşını başlattı. Türkler bu fırsattan yararlanarak, 22 Temmuz'da Edirne'yi yeniden işgal etti. Bu karışıklığı düzeltmek için üç tane daha ikili anlaşma yapılması gerekti. Londra Anlaşmasıyla Türkiye, Arnavutluk dışında, Midye-Enez hattının batısındaki tüm topraklarını Balkan Müttefiklerine vermeyi kabul ediyordu. Ege Adalarıyla birlikte Arnavutluk'un kaderi ise, Büyük Güçlerin kararına bırakıldı. Sonunda, özellikle Edirne konusunda nihai uzlaşma, Babiâli tarafından da uygun bulundu, çünkü buna göre Bulgaristan, 29 Eylül'de yapılan İstanbul Antlaşmasıyla Edirne'yi Türkiye'ye iade etti.

İngiliz-Türk görüşmeleri, iki hükümet arasında, Jön Türklerin milliyetçi tavırları ve özellikle, Bağdat Demiryolu, İran Körfezi ve Arap yarımadası hakkındaki görüş ayrılıkları nedeniyle bozulan ilişkileri düzeltmek amacıyla daha önce yapılan birçok girişimin ürünüydü. Hakkı Paşa'nın 1913 Şubat'ında özel bir görevle Londra'ya gönderilmesi, bu çabalara yeni bir canlılık kazandırdı. Neredeyse tamamı orada gerçekleştirilen görüşmeler, Hakkı Paşa ile Sir Edward Grey arasında 29 Temmuz'da, birinci seri anlaş-

manın imzalanmasıyla sonuçlandı. Bunlar son derece önemliydi, ancak sonradan yaşanan olaylar, bu anlaşmaların büyük ölçüde hükümsüz kalmasına yol açtı.

İstanbul sessizliğini 11 Haziran'a kadar sürdürdü, ancak bu tarihte Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikasta kurban gitmesi, hepimizi şaşkına uğrattı. Bu suikastın ardında, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının entrikaları olduğu düşünüldü. Eğer öyle idiyse, amacına ulaşamadı, çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti daha güçlü bir şekilde kendini yeniden kabul ettirdi. İktidara, Mahmut Şevket Paşa'nın kabinesinde küçük bir görevi olan ve şimdi Sadrazam ve Hariciye Nazırı konumuna gelen Said Halim Paşa'yı getirdiler. Said Halim Paşa'nın nazırlığı biraz daha geleneksel çizgide oldu, ancak Talat Bey, daha önce çalıştığı önemli bir göreve, Dâhiliye Nazırlığına geri döndü. Daha sonra, Cemiyetin genç liderleri Said Halim'in yanında göreve başladı. Böylece, yılın sonuna doğru, 1908 ihtilalinin ve Ocak 1912 darbesinin kahramanı Enver Bey, tanınmış bir yaşlı askerin, ileride detaylı bir şekilde bahsedeceğim İzzet Paşa'nın ardından Harbiye Nazırı oldu. Cavid Bey Maliye Nazırı ve Cemal Paşa Bahriye Nazırı oldu. Kabineye çok az sayıda Müslüman-olmayan insanı dâhil etme alışkanlığı bırakılmadı, ancak onlara politik önem taşıyan hiçbir görev verilmedi.

O Jön Türk Nazırlar hakkındaki görüşlerimi belirtmeden önce, İngiliz Sefirliğinde yaşanan ve beni çok yakından ilgilendiren bir değişiklikten bahsetmem gerekiyor. Yaz başında, Lowther'in, biraz da sağlık problemleri nedeniyle, emekli olmasına karar verildi. Marling, 24 Ekim'de gelmesi planlanan ve diplomatik servisten olmayıp, o dönemde ayrı personeli olan Dışişleri Bakanlığından atanan yeni Sefiri beklerken, vekil olarak göreve devam etti. Sefir, İngiltere'deyken Müsteşar Yardımcısı olan ve Hakkı Paşa'yla yapılan görüşmelerle yakından ilgilenen Sir Louis Mallet'ti. Majestelerinin Hükümeti şimdi Türkiye'de, politikalarını, Londra'da olanları tam olarak bilerek anlatabilecek bir temsilciye sahip olmak istiyordu. Kişisel olarak Lowther'e daha zıt birisini

bulamazlardı. Mallet bekârdı, görünüş olarak fazlasıyla amatördü, aşırı derecede alaycıydı, çok zekiydi, Lowther ne kadar inatçıysa Mallet o kadar esnekti; ayrıca dost canlılığı ve karizmasıyla Jön Türklerin gönlünü kazanmakta kararlıydı. Başlangıçta beni fazla etkilemedi, ancak, birazdan anlaşılacağı gibi, zamanla samimi olduktan sonra çok hoşuma gitmeye başladı. Görevi, kendi suçu olmasa da, başından başarısızlığa mahkûmdu. Anlatacağım tek bir hikâye, kendinden ne kadar emin olduğunu gösterecektir. Uzun süre Venedik'te yaşamıştı ve İtalyan bahçelerine karşı büyük bir tutkusu vardı. Pera'daki Elçiliğin bahçesini bu tarzda düzenlemeye karar verdi. Bu işlem, benim ve başkalarının üzüntüsüne rağmen, manzarayı genişletmek amacıyla eski ağaçların kesilmesini gerektiriyordu. Eleştirenlerden biri, yaşlı bir hizmetkâr olan Belçikalı bahçıvandı. Bahçenin bir kenarı, büyük, fakat çürümüş bir bina dizisinin arka cephelerine bakıyordu. "Manzarayı açın!" dedi Aşil: "Hangi manzarayı?" "Kuruması için pantolonlarını dışarıya asan beyefendilerin yarattığı manzarayı!" Mallet ağaçlara, en azından bir kısmına istediğini yaptı, fakat İtalyan bahçesini hiçbir zaman tamamlayamadı. Bu, Sefir olarak daha önemli olan görevlerinde yaşadığı hayal kırıklığını simgeliyordu.

Şu ana kadar, genç Jön Türk liderler hakkında pek bir şey söylemedim. Kısmen yeterince fırsat olmadığı için, kısmen de büyük insanlardan, özellikle yabancılardan ve hatta büyük yerlerdeki küçük insanlardan çekindiğimden, onları hiçbir zaman yakından tanımadım. Umarım, Mallet'in döneminde en göze çarpanlar hakkındaki gözlemlerimi kısaca anlattığım zaman haksızlık etmiş olmam. Hıdiv hanedanının askeri kanadından küçük bir şehzade olan Said Halim, ilk başından itibaren ihtilalci değildi, Cemiyete sonradan girmişti. Kendini beğenmiş ve hırslı biri olduğundan makamın cazibesine kapılmıştı ve onun gibi göstermelik bir yöneticiye sahip olmak, daha gençlerin işine geliyordu. En fazla isim yapan Enver'in belirli bir yeteneği yoktu; ancak cesareti vardı, fırsat duygusu vardı ve sanırım, ihtilallere karşı Napolyonvari bir bakış açısı

olup, bunları kaderinde yazılı genç bir askerin yüceliğe ulaşmasını sağlayan bir başlangıç olarak görüyordu. Daha güçlü biri olan Talat, maceracı niteliklerini, zamanla kendisini sorumlu bir devlet adamı yapabilecek diğer özelliklerle birleştiriyordu. Bazı yönlerden İhtilalin en göze çarpan ürünü olan Cavid Bey, Selanik'te *Dönmeler* ya da dönekler olarak bilinen tuhaf "Müslüman olan Yahudiler" ırkından geliyordu. Uzun zaman önce baskın olan dini kabul etmişlerdi, ama ırksal özelliklerini korumuşlardı. Benim dikkatimi, *Tanin* gazetesinin ilk günlerinde yazdığı bir dizi güçlü ekonomi makalesiyle çekmişti. Yükselerek Maliye Nazırı olunca, büyük bir beceri gösterdi. Bazıları onun bilgisinin yüzeysel olduğunu düşünüyordu, ancak öyle veya değil, şaşırtıcı derecede keskin bir zekâsı vardı, gördüğüm en dikkatli insandı. Cemal'i daha az tanıyordum. İhtilalden beri çeşitli illerde dolaşmış, Adana'da Genel Valiyken iyi iş çıkarmış, Suriye'deki Araplara kızmış, Mezopotamya'da İngiliz yayılmacılığı olarak gördüğü olaylara şiddetle itiraz etmişti. 1914 yılında görevde olmayan, ancak yine de önemli roller oynayan iki kişiden daha bahsedebilirim. Bir tanesi, pek tanımadığım Dr. Nazım'dı. Bir süre İngiltere'de kalmıştı ve özünde zeki, güçlü bir adamdı. Halen hayatta olan az sayıdaki insandan biri olan Hüseyin Cahid'i daha iyi tanıyordum. İhtilal döneminin en muhteşem gazetecilerinden biriydi ve o dönemde, Cavid'le yakın bağlantısı vardı. *Tanin*'in başyazarı olarak, eski çapraşık Türk tarzını modernleştiren ilk kişi olmuş ve aynı derecede Türkçe olan, fakat kısa cümlelerden oluşan ve canlılık içeren bir dil kullanmıştı. *Tanin*'in bir başka kurucusu, Tefvik Fikret adında sevimli bir adamdı. Robert Kolej'de öğretmen olan Tefvik Fikret, aslında politikacı olarak değil, şair olarak ün kazanmıştı. Nazır olanların çoğunu can sıkıcı bulsak da, bu insanların hepsi vatanseverdi. Daha önce bahsettiğim bir olayda Lowther'e söylediğim gibi, belki servet biriktiren ve Padişah ailesinden biriyle evlenecek kadar kendini beğenmiş biri olan Enver dışında, hiçbirisi para kazanmak derdinde değildi.

Fitzmaurice ile Mallet kafa dengi değildi. Zaten Fitzmaurice'in sağlığı da iyi değildi. Birkaç yıl önce Aden Sömürgesinin, Yemen'le sınırı konusundaki can sıkıcı sorunu çözme girişiminde bulunulurken, orada uzun süre kalışının etkisinden hiçbir zaman kurtulamamıştı. O zamandan beri zor günler geçiriyordu ve evli olmadığından, rahatsız bir şekilde otelde yaşıyordu. İnatçı bir iradeye sahip ve iş konusunda açgözlü olduğundan, izin almaktan nefret ediyordu. 1914 yılının başında, tamamen yıkıldı ve pes etmek zorunda kaldı. Şubat sonu gibi ayrıldı ve bir daha geri dönemedi. Bunun sonucunda, Türkiye savaşa girinceye kadar ben Baş Dragoman Vekili olarak kaldım. Bu dönemde özel hayatımdaki en önemli olay, Ocak ayında büyük oğlumuzun doğmasıydı. Eşim onu alıp İngiltere'ye gitti ve Fitzmaurice'in görevine geri döneceği, benim de onunla İskoçya'da buluşacağım düşüncesiyle, orada kaldı. Sonradan yaşanan olaylar dikkate alındığında, bu bir şanstı, çünkü olaylar doruğa çıktığı zaman, aile sorumluluğu yaşamak zorunda kalmadım.

Bütün bu anlattığım olaylar sırasında İstanbul şenlikli olmaya devam etti. İnsanlar sık sık dostlarıyla görüşüyordu ve artık terfi ettiğim için arada sırada, ilk günlerime göre daha görkemli etkinliklere katılma fırsatı buldum. Sefaretteki görevim, çok çeşitli işlerden oluşuyordu. Ocak ayında hepimiz, Türk Hükümetinin iki buçuk milyon sterline bir dretnot aldığı haberini duyunca heyecanlandık. Neredeyse iflas etmiş olan bir devlet için epey müsriflik olduğu ve Yunanistan'a gözdağı verip, Adalar sorununun olumlu şekilde sonuçlanmasına sağlamaya yönelik bir hamle olduğu düşünülüyordu. Bir Donanma Fonu oluşturuldu ve talihsiz görevliler bir aylık maaşlarını bağışlamak zorunda bırakıldı. Hemen hemen aynı zamanda yaşanan küçük ama ilginç bir olay da, eski padişah Abdülhamit'in bir anlamda ikinci eşinin, yani en sevdiği odalığı olan *İkbal*'in Balkan Savaşları sırasında Boğaz'daki saraya geri getirilmesi idi. Kadın, daha büyük bir şehzadenin entrikaları sonucunda, on iki yaşındaki oğlundan mahrum bırakıldığından şikâyet

etmişti. Lowther'in döneminde, oğluyla birlikte Elçiliğe sığındığını ve ancak, devletin bazı vaatlerde bulunmasını sağlayacağı yönündeki ciddi güvenceler aldıktan sonra ayrıldığını söylüyordu. Anlaşılan şimdi oturdukları yerden çıkarılmışlar ve ayrılmışlardı. Kadın, vaatlerin yerine getirilmesini talep ediyordu. Mallet konuyu Talat'a götürdü ve Talat durumu düzeltme imkânı buldu. Bütün detayları hatırlamıyorum ama kadınla oğlunun Abdülhamit'e iade edildiğini sanıyorum. Her durumda, bir daha onlarla ilgili bir şey duymadık. Ayrıca Arabistan'daki işlere de bakma fırsatım oldu. Bir akşam, eşim hâlâ yanımdayken, bir iki genç Arap adına müdahalede bulunmak amacıyla bir akşam yemeğini yarıda kesmek zorunda kaldım. Bu gençler politik nedenlerle tutuklanmışlardı ve en az bir tanesinin ölüm cezasına çarptırılma tehlikesi vardı. Talat'ı takip ettim ve sonunda sabaha karşı 2.00'ye doğru yakaladım. Benim etkili konuşmalarımın işe yarayıp yaramadığını bilmiyorum ancak, suçlananlar paçalarını kurtardı ve bir tanesi daha sonra, şiddetli bir İngiliz aleyhtarı olarak önemli bir rol oynayacaktı. Yıllar sonra, Elçiliğe gelip bana olayı anlatarak yardım isteyen kişinin, gelecekte Irak Başbakanı olacak olan Nuri Said Paşa olduğunu öğrendim. Kısa bir süre sonra, ünlü Bayan Gertrude Bell, Arabistan seyahatinden dönerken İstanbul'a geldi. Mallet ile ben, birkaç akşam onun dizinin dibinden ayrılmayıp, bilgeliğinden yararlandık. "Zavallı Sefir," diye yazmıştım karıma, "Arabistan yaylalarından gelen İbni Suud'u aklından çıkaramıyor. Bayan B gelmeden de kafası onunla çok meşguldü, *şimdi*, ölümüne kaygılanıyor." Kaygı nedenini şu anda tam olarak hatırlamıyorum⁹ fakat İbni Suud bir süre önce, kendisini Filistin'in ve Mezopotamya'nın güzeyinde kalan Arap topraklarının hâkimi haline getiren hamleyi yapmıştı.

Şu anda, çok daha yakınımda gelişmekte olan büyük bir sorunla meşguldük. Bu sorun, Trakya'da ve Anadolu'da yaşayan

⁹ İbni Suud Türk garnizonunu Hasa'dan kovmuştu ve Türkler, onunla anlaşma yaparak, mevkilerinin en azından bir kısmını geri almaya çalışıyordu. Majestelerinin Hükümeti, İran Körfezindeki çıkarlarını dikkate alarak, görüşmeleri yakından takip ediyordu. [Editörün notu].

Yunanlı halka sistematik bir şekilde eziyet edilmesiyle, ya da o günlerde “boykot” adı verilen ve Türklere epey esneklik sağlayan olaylarla başladı. Amaç katliam yapmak değildi, ancak istenmeyen bir unsur, terör yöntemiyle elimine etmekte. Balkan Devletlerinin yeni elde ettiği topraklarda yaşayan Müslümanların da benzer şekilde kötü bir süreç yaşıyor olabileceği kabul ediliyordu, ancak biz, hem insanlık ayıbı olması hem de politik tehlike oluşturması nedeniyle, hemen kapımızın dibinde yaşanan olaylarla ilgileniyorduk. Ta Mayıs ayının ortasında, ben kendim sessizce, İstanbul’un duvarlarından çok uzakta olmayan ve yıkıldığı bildirilen bir köye yürümüştüm. Gördüğüm gerçekler hakkında hiçbir kuşum yoktu. Neredeyse tamamen Yunanlı olan küçük bir yerdi. Doğrusu, Yunanlıların yaşadığı evlerin tamamı yıkılmıştı, ancak, yoksul komşularından daha fazla yaygara koparabilecek bir iki kişinin evi bırakılmıştı. Bütün bunlar, hukuki kurallara özenle uyularak gerçekleştirilmişti. Hane sakinlerine, kurallar gereğince resmi tebligat yapılmıştı ve tebligatta, yönetmelik maddesi açıkça belirtilerek evlerinin bakımsız oldukları ve büyük bir tehlike oluşturdukları için yirmi-dört veya kırk-sekiz saat içinde yıkmaları gerektiği ifade ediliyordu. Buna uymadıkları zaman, belediye yetkilileri işi kendileri üstleniyordu. Durum genelde giderek daha ciddileşti. 7 Haziran’da, eski tarz Paskalya’dan-sonraki-Yedinci-Pazar yortusunda Yunan patriği, 1890 yılından beri uygulanmayan bir hareketle, protesto etmek amacıyla bütün kiliseleri ve okulları kapattı. Zaten adalar sorunu nedeniyle birbirlerine kıskançlıkla izlemekte olan ve ikisi de denizdeki konumlarını kuvvetlendirmeye çalışan Türk ve Yunan Hükümetleri arasında ciddi bir sorun oluştu. Türkler panikledi. Talat Bey, eziyeti durdurmak için tura çıktı. Sefaretler, etkilenen bölgeleri incelemek amacıyla bir heyet gönderme girişiminde bulundu. İngiliz üye, genç meslektaşım Matthews, diğerleri deniz yoluyla İzmir’e doğru yola çıkmadan, Bursa’ya giderek, onlardan biraz daha fazla şey gördü. Yazdığı raporlar, asgari miktarda kan dökerek Yunanlıları göçe zorlamak

amacını taşıyan düzenli bir plan olduğu yolundaki inancımızı doğruluyordu. Talat'ın turu, durumu sakinleştirdi, ancak bu gelişmenin yalnızca bir yatıştırma olmasından korkuluyordu. 1912'den beri ilk kez olmak üzere, 14 Mayıs'tan bu yana yeni bir Parlamento faaliyetteydi. Toplantılar pek ilgi uyandırmasa da, Jön Türk liderlerinin en şişmanı olan Meclis Başkanı Halil Bey, meslektaşlarına Selanik'i ve "yeşil Manastır'ı" asla unutmamalarını rica etmek için yaptığı "saldırgan söylemle" biraz karışıklığa neden oldu.

Türkiye ile Yunanistan arasında savaş tehlikesi giderek artıyordu. 19 Haziran günü, Pera'ya akşamüstü gelip, gece orada kalmaya niyetlenirken, tehlike sinyallerini o kadar endişe verici buldum ki, akşamın geç saatlerinde aceleyle yazlığa dönüp Mallet'e bilgi verdim. Akdeniz'deki Başkomutanımızın, o görevdeki herkesin Padişaha saygılarını sunmak için bir kere gelmesi uygulaması uyarınca, 26 Haziran'da İstanbul'a gelmesi bekleniyordu. Tehlike devam ederse veya gerçekten savaş çıkarsa, kısa sürede ikinci bir emir vererek ziyareti iptal etme olasılığına hazırlıklı olmamız gerekiyordu. Öyle bir durum oldu ki, sonraki iki gün boyunca bariz bir yumuşama görüldü. Bunun nasıl olduğunu hiçbir zaman anlayamadım, fakat Amiral Sir Berkeley Milne'nin Sultan'a yaptığı ziyaretin planlanan şekilde gerçekleşmesini sağladı. Türklerin Amiralin Boğazlardan, son zamanlarda yapıldığı gibi bir tekne yerine savaş gemisiyle geçmesini kabul etmesi, Türkiye'yle ilişkilerimizin ne kadar mükemmel olduğunun kanıtıydı. Amiral 26 Haziran sabahı erken saatlerde, H.M.S *Inflexible* gemisiyle geldi. Bu ziyaretlerde bir dizi etkinlik oluyordu – kabuller, yemekler, vs. Detayları planlamak amacıyla Protokol Müdürüyle sık sık görüştüm. 27 Haziran'da Amirali Saray'da özel bir kabule götürdük. Bu çok sıkıntılı bir iş oldu. Padişah Hazretleri çok kötü bir günündeydi. Dışarı çıkarken Amiral merdivenlerde bana gizlice, onun bir embesil olduğunu fısıldadı. Biraz yüksek sesle çıkan bu fısıltının talihsizlik olduğunu düşündüysem de, haksız bulamadım. Ertesi akşam, 28 Haziran Pazar günü, hepimiz Saray'da yemek yiye-

cektik. Bu olay hatırladığım en dramatik akşamlardan biri oldu. Yemek için toplanmışken, Sadrazam, Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand ile karısının o sabah Saraybosna'da suikasta uğradığı haberini getirdi. Sadrazam, bu haberi Sefire bildirdi. Başlangıçta, birkaç kişinin arasında sır olarak tutuldu. Bunlardan biri de bendim, çünkü Sefir bana da söyledi. Yemek sona erdiğinde, bütün grubun haberi olmuştu. Hiç birisi bu cinayetin, bir Avrupa savaşının sinyali olabileceğini anlayamamıştı. Sadrazam, politik etkileri açısından değil, ama Amiral için düzenlenen ve kendisini sıkın etkinliklerin geri kalanından kurtulmayı ümit ettiği için bayram ediyordu. Ben, sadece dikkatle planlanan programımız üzerinde olayın nasıl bir etki yaratacağını düşünerek çok endişeliydim. Talat'ta birlikte divanda oturan Mallet'e danışmam gerekiyordu. Oraya yaklaşırken Talat, "Neden bu kadar ciddi görünüyorsun? Bu benim suçum değil ki!" dedi. Bu espri girişimi için onu her zaman affettim. Mümkün olan en erken anda Saray'dan ayrıldım ve potansiyel olarak en yaşlı insan olmakla kalmayıp, diplomasi çevresinin duayeni olan Avusturya Sefirine danışmak için Boğaz'a gittim. Sefir yatıyordu. Biraz daha uzaktaki yazlık Saray Otelinde, personelinin birini pijamalarıyla buldum ve konuyu onunla konuştum. Sonuçta, Amiralin gezisi hemen hemen plana uygun olarak tamamlandı, ancak etkinlikler resmi yapısından sıyrıldı ve Türk ileri gelenleri katılmadı. Yine de, Veliaht bayrak gemisini ziyaret etti. Mutlu diplomasinin bir başka zaferi!

Bütün bu olaylar sırasında, Hakkı Paşa'yla Londra'da yürütülen görüşmeler, sorun çıkmadan devam etmiş, ancak uzlaşma sağlanamayan tüm sorunların, 29 Temmuz 1913'te antlaşmaların imzalanmasından sonra kesinlikle çözüleceği vaat edilmişti. Bunlara ek olarak, 9 Mart 1914'de, Aden sömürgesi ile Yemen arasındaki sınır ile, Türk topraklarının iç kısımlardaki büyük Rubülhali ya da Boş Bölgeler çölüne doğru sınırları konusundaki kısa, ancak aynı derecede önemli anlaşma imzalandı. 10 Haziran'da tamamlayıcı, fakat çok önemli konularda bir başka anlaşma, ileri bir tarihte ele

alınmak üzere paraflandı. Daha önce belirttiğim gibi, büyük ölçüde Londra'da gerçekleştirilen ve Almanya ile diğer büyük güçlerin tartışılan sorunlardan bazılarına gösterdikleri ilgi nedeniyle karmaşıklaşan görüşmelerin tamamı hakkında tam veya bağlantılı bir görüş bildirmeye çalışmayacağım. Ancak, görünümün ümit verdiğini göstermek amacıyla, kişisel olarak epeyce müdahil olduğum iki tane ikinci derecede önem taşıyan olayı, biraz detaylı bir şekilde anlatacağım, çünkü bunların detayları yalnızca İstanbul'da tartışılabilirdi ve ben artık dolaylı olarak iki konuda da uzmanlaşmıştım. Bir tanesi, Türkiye'deki İngiliz okullarının ve diğer kurumların işleyişiyle ilgiliydi. Türkler o kadar yardımsever davrandı ki, Babiâli'de bu konuyu sorumlu hukuk danışmanı ile konuşurken, daha önce tek tek ortaya çıkan olaylarda sergilediği inatçılığıyla tanınan bir Ermeni, bana herkesçe bilinen şu ifadeyi tekrarladi: "İpler senin elinde. Kopar gitsin!"

Diğer konu, İngilizler tarafından Türk Hükümetine karşı açılan ve yıllardır biriken - bir iki tanesi 1860'lara dayanan - çok sayıdaki parasal alacak konusunun halledilmesiyle ilgili plandı. Konuşmalardan birinde Cavid, bütün talepleri karşılamak için bir defada makul miktarda bir toplu paranın ödenmesini önerdi ve ben buna karşı çıktım. Bir hafta sonra, aynı teklife dönerek, biraz da yüksek bir miktar teklif etti. "Benim nasıl bir insan olduğumu görüyorsun," dedi, "Bir haftada iki bin sterlin [veya ne kadarsa] artırıyorum!" "Bu durumda, Ekselansları," dedim, "Belki altı hafta bekleyebiliriz ve aynı oranda artırdığınız takdirde, sizinle iş yapabiliriz." Aslında, bu yöntemden yana değildim, çünkü her hangi bir miktardaki toplu paranın, alacakların tamamının yanında yetersiz olacağını ve bu paranın bireylere dağıtımının zor olacağını biliyordum.

Önemli görüşme konuları arasında en somut sonuç, 9 Mart tarihinde imzalanan Aden Sınır Konvansiyonunun 3 Haziran tarihinde onaylanmasıydı. Diğerlerinin tamamı, Büyük Savaşın karmaşası içinde suya düştü ve Türkiye kısa süre sonra, düşman-

larımızın yanında yer aldı. Aslında, 9 Temmuz 1914 kadar geç bir tarihte imzalanan ayrı bir anlaşmayla, parasal taleplerin tahkime gönderilmesi kararlaştırıldı, ancak bu anlaşma hiçbir zaman yürürlüğe girmede ve konu ancak savaştan birkaç yıl sonra, esas olarak Cavid'in bana önerdiğine benzer bir ilkeye dayanan yepyeni bir anlaşmayla nihayet halledildi. Kabaca söylemek gerekirse, bu anlaşma, alacakları karşılamak için toplam bir rakamın, yıllık taksitler halinde ödenmesini sağlıyordu.

Özet olsa da, 1913-1914 yıllarında Hakkı Paşa'yla yapılan zahmetli görüşmelerle ilgili olarak yukarıda anlatılanlar, bir tek şeyi, yani savaş arifesinde İngiltere ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, yıllardan beri olduğundan çok daha sağlıklı olduğunu göstermeye yetmektedir. Geriye dönüp bakıldığında son derece melankolik olsa da aynı görüş, o dönemde Türkiye'deki konumumuzun bariz gücünden de çıkarılabiliyordu. Donanmada hâlâ bir görevimiz vardı. Crawford hâlâ mali ve gümrük idarelerinde yetkiliydi. Doğu Akdeniz Servisinin eski bir üyesi olan merhum Sir Robert Graves başkanlığındaki diğer İngiliz danışmanlar, kısa bir süre önce, Dâhiliye Nazırlığı bünyesinde işe alınmıştı. Haziran 1914 kadar yakın bir tarihte, Orme Clark, Adliye Nazırlığına genel müfettiş olarak tayin oldu.

Mallet'in 6 Temmuz'da izne ayrılması gerekiyordu. Gidişini bir hafta kadar geciktirdi. Bunun nedeni sadece Türkiye ile Yunanistan arasındaki durumun hâlâ belirsiz görünmesiydi. Onun yerini, nispeten yeni bir müşavir olan H. H. D. Beaumont aldı. Onunla arkadaş olmuştuk ama Sefirle olduğum kadar samimi olamadığım gibi, her şey ters gitmeye başlayınca, görüşlerini de paylaşmadım. Kançılıyanın Başkan Vekili Esmond Ovey'le daha iyi anlaşıyordum ve diğer Sefaret Kâtipleriyle de arada bir görüşüyordum. Kançılıyanın bekâr üyelerinin Tarabya tepesinde geçici bir evleri vardı, zira yazlık Sefaret hiçbir zaman yeniden yapılamamıştı ve onun yerine kendi evleri, Sefir tarafından kullanılıyordu. Şehirle sayfiye yeri arasında koşup durduğumdan, başka yerlere

gidecek zamanım olmuyordu. Fakat Tarabya'daki İngiliz komşularla epey eğlenceli bir ilişkimiz vardı. Bunları, eski güzel hayatın devam ettiğini göstermek amacıyla anlatıyorum, ancak kısa zamanda birdenbire kesilecekti. Tarabya'da Osmanlı Bankası Genel Müdürü Arthur Nias'ın misafiriydim ve bu ilk kez olmuyordu. Bir amiralin oğlu olan Nias, bankacılık hayatına erken yaşlarda başlamış ve zekâdan çok saygınlık sayesinde en üst kademelere kadar yükselmişti. Aptal olduğunu düşündüğü insanlara kızar, onlarla ilgilenmekten hoşlanmazdı ve yüreğinin iyiliğini hafifçe gizleyen bir alaycılık takınırdı. Bana sınırsız bir konukseverlik göstermişti ve onunla yakın irtibatım, sonradan gelen mali kriz hakkında beni çok aydınlatmıştı. Avrupa'nın üstünde karanlık bulutlar toplanıyordu, fakat Mallet'in gitmesinden sonraki iki üç hafta içinde, 25 Temmuz'da Mısır Hıdivine yapılan suikast girişimi dışında, İstanbul'da pek kayda değer bir şey olmadı. Hıdiv, birkaç gün önce Avrupa'dan gelmişti ve o gün öğleden sonra, Babıâli'de Sadrazama resmi bir ziyarette bulunuyordu. Yunan depolarında engellenen İngiliz mallarıyla ilgili oldukça sıradan bir iş için biraz daha ilerideki başka bir nazırlığa giderken, onun gelişinde yaşanan hafif kargaşa dikkatimi çekti. Yarım saat sonra yine oradan geçtim ve bir Fransız meslektaşım bana seslenerek, "Hıdiv'e ateş edildi!" dedi. Bütün gördüğüm, öğrenci tipli, yanlış yola sapmış bir zavallı olan ve hemen vurularak öldürülen saldırganın cesedinin korkunç görüntüsüydü. Hâlâ Sadrazamlığın dışındaki sokakta yatıyordu, ancak hafif yaralanan Hıdiv, ortadan kaybolmuştu. Hiç istememesine rağmen, İstanbul'da biraz daha kaldı. Majestelerinin Hükümeti biraz tahminde bulunarak, savaşın patlak vermesinden sonra, Hıdiv'in, muhtemel bir entrika odağı olacak şekilde Mısır'a dönmesini veya Türkiye'de kalmasını istemiyordu. Bir süreliğine, İtalya gibi güvenli bir yere gitmesini önerdiler. Onu, bu teklifi resmi olarak iletecek olan Beaumont'la yapacağı görüşmeye hazırlamak amacıyla, bir gün ziyaretine gittim. Acınacak kadar mantıklı konuşuyordu, niyetinin masum olduğunu söyleyerek itiraz ediyor

ve ne İngiliz ne de Türk Hükümetinin kendisine güvenmemesinden yakınıyordu. Teklifi kabul etmeyince, Türkiye savaşa girdikten birkaç hafta sonra, bir kuzeni lehine, görevden azledildi. Bu olay, yönetici olarak onun sonu oldu, fakat hayatını çok zengin biri olarak sürdürdü ve Ateşkesten sonra orada mülk sahibi olmamasına, ancak tazmin edilmesine karar verilince, Mısır'daki malları sayesinde çok kazançlı çıktı.

Biz İstanbul'dakiler, Avrupa'daki durumun ciddiyetini ancak Hıdiv'e yapılan suikast girişiminin ertesi günü anlamaya başladık. Avusturya'nın Sırbistan'a verdiği ültimatom 24 Temmuz'da teslim edilmişti, fakat başlangıçta bizi İstanbul'da belki de en çok etkileyen şey, postalarımızı taşıyan tren hizmetinin kesilmesi oldu. Tabii, sonuçla ilgili tahminlerde bulunabiliyorduk. "Şu anda elimizde, genel durumla ilgili fazla bilgi yok," diye yazmıştım karıma 26 Temmuz'da, "yani Giesl'in Belgrat'tan ayrıldığı, Sırbistan'da Hükümet merkezinin başka yere aktarıldığı ve iki ordunun da seferber edildiğine ilişkin rapor dışında fazla bilgimiz yok ve bunların hiç birisi bizim, olayların nereye kadar gidebileceğini yorumlamamıza yetmiyor. Fakat herkesin sorduğu soru, Rusya'nın müdahale edip etmeyeceği. Maliyeci Nias, kesin bir şekilde etmeyeceğini söylüyor. Rusya alttan alacak, Fransa da aynı şeyi yapacak, diyor. Ben fikir yürütemiyorum. Sonra, bir de Balkanlardaki tartışmaları yeniden başlatıp başlatmayacağı meselesi var." Devam ederek, "önemli meseleleri", yani esas olarak hâlâ çözülmemiş olan Adalar meselesini çözmek amacıyla Sadrazamla Bay Venizelos arasında yapılması planlanan toplantıdan bahsettim. Sadrazam ertesi gün başlamayı planlamış, ancak direkt tren çalışmadığından 28'ine ertelemek zorunda kalmıştı. Bu görüşmenin başarı olabileceği konusunda kuşkuvarım vardı ve "Başka ne olursa olsun, küçük bir deniz savaşı yaşayabiliriz," diyordum. Her şey bize o kadar basit geliyordu.

Kısa sürede öyle olmadığını anladık. Takip eden günlerde yaşanan ve herkes tarafından bilinen genel gelişmelerden bah-

setmeme gerek yok. İstanbul'daki temel etkisi, 3 Ağustos'ta Türk ordusunun seferber edilmesi ve büyük bir mali kriz şeklinde olmuştu. Birkaç gün önce Sırpların hak ettikleri cezaya boyun eğeceklerini ve Rusya ile Fransa'nın kımıldamayacağını söyleyen Nias, 1 Ağustos günü sabah 7.00'den gece 11.00'e kadar koşuşturarak, bankacılık durumunu kontrol etmeye çalıştı. İnsanlar kendi küçük para işleri hakkında endişelenmeye başladı. Ben de etrafta koşuşturup duruyordum ve 3 Ağustos gecesi geç saatlerde, zor bir günün sonunda çok yorgun olduğumu yazmıştım. "Aynı zamanda saçma sapan bir gündü, çoğunlukla Rusların Türkiye'ye ultimatomlar verdiği, Sadrazamın düştüğü yolundaki ve diğer birçok konudaki rivayetleri kontrol etmeye çalışmakla geçti." Ertesi gün bizim kendi ülkemizin savaşa girmesinin ilk sonuçlarından biri, İngiliz Hükümetinin, İngiltere'deki tersanelerde Türkiye için yapılmakta veya onarılarak yenilenmekte olan iki ana muharebe gemisine, yani *Sultan Osman* ve *Reşadiye*'ye el koymasıydı. Bu adım, ne kadar gerekli ve yasal olursa olsun, bizim tarafımızda çok talihsiz etkiler yarattı. Türkler hâlâ Adalar sorununa olumlu bir çözüm bulmaya çalışıyordu. Gemilere güveniyordu ve daha önce belirttiğim gibi, en fakirinin bile para yardımında bulunduğu Donanmaya ilgiyi artırmak için büyük çaba harcanmıştı. Babıâli 7 Ağustos'ta bir bildiri yayınlayarak İngiltere'yi Uluslararası Hukuku ihlâl etmekle suçladı ve aşırı bir Cemiyet gazetesi bize "binlerce lanet" yağdırdı. Elçiliğe birçok özel protesto akmaya başladı. Bunların arasında yoksul biri tarafından yazılmış olan ve İngilizlerin, zorluklarla kazanılmış Türk parasıyla satın alınan gemileri çalacak kadar fakirleşmeleri halinde kullanılmak üzere yarım peni iliştirilen bir mektup da vardı. İşin daha da kötüsü, Alman savaş gemileri *Goeben* ile *Breslau*, Akdeniz'den gizlice geçmeyi başararak, 11 Ağustos'ta Çanakkale Boğazına girmişti. Bu gemiler Türk Hükümetine satılmış görünüyordular. Alman subayların ve mürettebatın iade edileceği konusunda bize güvence verilmişti fakat bu vaat yerine getirilmedi. Mallet'in 6 Ağustos'ta dönmesi beni çok rahatlattı. Mallet hemen,

Karadeniz'den kargo taşıyan İngiliz gemilerinin Boğazlardan dışarı çıkması için gereken izni almayı başardı. Emirler bir kere iptal edildi ve gecikmeye neden oldu, ancak 23 Ağustos'a gelindiğinde, gemilerin büyük çoğunluğu Çanakkale Boğazından çıkmış durumdaydı. Bu olay görüldüğünden daha önemliydi, çünkü Karadeniz limanlarında mahsur kalma tehlikesi altındaki yaklaşık seksen geminin, Boğazlar kapatılmadan, Akdeniz'e çıkarılması sağlanmıştı. Bu gemilerle ilgili kartoteks tutuyordum ve gecenin geç saatlerinde "içeridekiler" ve "dışarıdakiler"le bir tür fal açıyordum.

İngiliz politikası, Türkiye'yi tarafsız tutmayı hedefliyordu. 2 Ağustos tarihinde yaptıkları anlaşmayla, Almanya ile Rusya arasında savaş olması durumunda Almanya'yı destekleme taahhüdünde bulunduklarını bilmiyorduk ve bunu çok uzun bir süre sonra öğrendik. Bilseydik bile, onları savaşın dışında tutma çabası, Almanlara yaptıkları taahhütten vazgeçirme ihtimaline değermişti. Bu durumda, Mallet, İngiliz hedefini büyük bir azimle yürüttü ve Hindistan'la Mısır'ın bağımlık güvencesi vermesiyle, zaman kazanmış olduk. Son krize yol açan diplomatik yazışmalar yayınlandığı zaman, *The Times* onu, Türklerin güvencelerini kabullenmeye dünden hazır olmakla ve "barış sayıklamakla" suçlamıştı. Belki de, bazı Türk devlet adamlarının, özellikle Sadrazamın ve Cemal Paşa'nın güzel ve dürüst sözlerinden çok etkilenmişti. Ancak, o on hafta boyunca, Türklerin bize karşı gelebileceğini anlamadığı tek bir gün bile olmamıştı. Eğer bir suçu var idiyse, o da fazla değişken olması, en derin depresyonla nispeten iyimserlik arasında gidip gelmesiydi. O dönemde onun hakkındaki düşüncelerimi anlatmanın en iyi yolu belki de, Eylül ayında eşime yazdığım mektuptan yapacağım alıntı olacaktır.

"O [Mallet] Karadeniz'deki gemiler meselesini, *benim* istediğimden daha sık gündeme getirdi ve telgraf sayısını korkunç derecede artırdı. Haklı olabilir. Hâlâ haklı olduğunu düşünüyorum. Aslında bu, hiç kimsenin karar veremeyeceği türde bir mesele. Onu çok takdir ediyorum. Hiçbir şeyden sakınmıyor ve önemli

noktalara cesurca bağlı kalıyor. Büyük bir Sefirde olması gereken en önemli özelliklerin hemen hemen hepsini taşıyor.”

Bu büyük krizde, bir bütün olarak Mallet’in performansı hakkındaki görüşümü güven içinde yazıyorum. Gerçi gerçekten sevgimi kazandı ama bunun altında yalnızca dostluğumuz yatmıyor. O dönemde eşime yazdığım mektup, 1914 yılında onun hakkında dengeli bir görüş beslediğimi gösteriyor. Olaydan yıllar sonra, şimdi yazdıklarımda, görevinde başarısız olduktan sonra birçok alanda hak ettiği değer verilmeyen bir adamın anısına adil davranma arzusu içindeyim. Gerçi, şimdi görüleceği gibi, yukarıdaki eleştirilerin çoğundan vazgeçen, yine *The Times*’ın bizzat kendisi oldu. İşin aslı şuydu: Jön Türk liderlerinin kişisel tavrının ne olduğunu ve tarafsızlıktan yana olanların, İttifak Devletleriyle işbirliği yapmak isteyenleri ne kadar etkileyebileceğini tahmin etmek, herkes için olduğu kadar, Mallet için de zordu, çünkü anlaşıldığı kadarıyla, 2 Ağustos’ta Almanya’yla yapılan anlaşmadan Nazırların bir kısmı haberdar bile değildi. İşin kötüsü, İngiltere ve Fransa ile dost olan birçok Türk, onların Rusya’yla ittifakını ve Balkanlarda dönen dolafları kaldıramıyordu. Yine eşime yazdığım mektuplardan yararlanarak, 21 Ağustos günü yazdığım mektuptan alıntı yapacağım:

“Türkiye’nin yakın gelecekteki rolü hâlâ belli değil. İki zıt gücün en üst düzeyde faaliyet halinde olduğu teorisiyle hareket ediyoruz. Bunlardan biri ılımlı, tarafsızlıktan yana ve biraz bizim tarafa sempati duyuyor, diğeri ise askeri bakımdan Alman yanlısı. Bizim politikamız, ılımlıları (bize yalan söylemiyorlarsa Sadrazam, Cemal ve Cavid) teşviklerle, vaatlerle ve tavsiyelerle destekleyerek, Türkiye’yi savaşın dışında tutmak. Enver, en iyi raporlara göre, tamamen Almanların elinde. Talat Sofya ve Bükreşe geziye gitti, yanında da şişman Halil var. Onlar dönünce, durumu daha iyi değerlendirebileceğiz. Gelişmeler, büyük ölçüde Bulgaristan’la Romanya’nın ne yapacağına bağlı. Şu anda görünen, bir şey yapmadan önce, en azından bir süre bekleyecekleri yönünde. Türkiye’nin de aynı şeyi yapacağını ümit ediyoruz; ancak bazıları yine de, ace-

leyle çılgın bir Rusya-karşıtı maceraya kapılabileceğini düşünürken; bazıları da Bükreş'te Yunanlı delegelerle buluşacak olan Talat ile Halil'in, Yunanistan'la savaşı hızlandıracak kadar katı koşullar öne süreceğine inanıyor."

1 Eylül'de şunları yazdım:

"Talat, Yunanlılarla görüşmeleri yarıda bırakarak, Bükreş'ten ayrılıyor ve Sofya üzerinden dönüyor. Burada genel bir rahatlama var, ama bunun yalnızca gerilimin yarattığı bezginliğe dayandığına inanıyorum. Hâlâ, Adalar konusundaki görüşme sonuçsuz kaldığı takdirde, Türkiye'nin Yunanistan'a saldırabileceğini düşünüyoruz."

Görüldüğü gibi, Almanya'nın yerel konumdaki gücünün her zaman bilincinde olarak, bir belirsizlikten diğer bir belirsizliğe geçerek yaşıyorduk. Zira isimleri *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* olarak değiştirilen *Goeben* ve *Breslau* gemileri Türkleri zorlamakta kullanılabiliyordu ve bir de bu gemileri Türk sularına kadar izleyen ve depo gemileri olarak kullanılmakta olan *Corcovado* ile *General* gemilerinin de desteği vardı. Eylül başında ortalık sakinleşmiş gibi görünüyordu. Ancak bu sakinlik, Türklerin, 1908 yılından beri her hangi bir anda yapabileceği, fakat yine de yaptıkları zaman şaşır-mamıza yol açan bir hamlesi ile bozuldu. Bu, beni yakından ilgilendiren bir hamleydi. Babîâli, Yabancı Sefaretlere gönderilen ve 10 Eylül tarihinde basında yayınlanan bir genelge ile Kapitülasyonları kaldırdı. Biz hükümetlerimize rapor verdik ve çekincelerimizi bildirdik. Türkiye'nin, bağımsızlığı üzerinde asırlardır süregelen boyunduruktan kurtulması, halk arasında büyük gösterilere yol açtı. "Vatansever kayıkçılar ve hamallar," diye yazmıştım, "sokakları bandolarla ve pankartlarla doldurdu (Türklerden biri Nias'a, bu gibi olaylarda iki kuruşa ve küçük bir bayrağa istediğiniz kadar vatanseverlik alabileceğinizi anlatmıştı) ve gazetelerde, boyunduruğun kaldırılması sonucunda ateşli rahatlama sesleriyle dolu lirik makaleler yer alıyor." Göstericilerin çoğu, zavallılar, muhte-

melen Kapitülasyonların ne olduğunu bile bilmiyordu, ancak her şeyi kutlamaya hazırlardı. Galiba bu olay nedeniyledi, Osmanlı Borçlar İdaresi bürosunun önünden geçen bir grup, “Yaşasın Düyun-u Umumiye!” diye bağırıyordu.

Avrupalı büyük güçlerin hiç birisi, bu önleme etkin bir şekilde direnmeyi göze alamıyordu. Bazıları, bunu Almanların kışkırttığını düşünüyordu. Bir başka hikâyeye göre de, Alman Sefiri çok öfkeliydi ve İtilaf devletlerinin temsilcilerini, Türk yazısının taslağını hazırlamakla suçluyordu. Türkler, fırsatını bulunca, kendi başlarına hareket etmiş gibi görünüyordu. Onların bakış açısı için söylenecek çok şey vardı. Kapitülasyonlar, hiç kuşkusuz, tam bağımsızlıkları üzerinde büyük bir kısıtlamaydı. Bunları değiştirme sorunu birkaç kez gündeme gelmişti ve gümrük vergilerinde birkaç kez artış yapılmasını kabul etmiştik. Şimdi bile, görüşme ve uzlaşma yoluyla anlaşmaya varılabileceği söylentileri vardı, fakat Türkler işi sonuna kadar götürmeye kararlıydı. Bizim vatandaşlarımız şimdilik Türk mahkemelerindeki yargı görevleri hakkındaki ve vergilendirme konularındaki tüm ayrıcalıklarını kaybettiler. İstanbul, İzmir ve Bağdat gibi yerlerde kendi postanelerimize sahip olma şeklindeki çok değerli hakkımızı da kaybettik. Bu arada, Almanlar, Pera’daki postanelerini, propagandalarını yaymak amacıyla kullandıkları bir Haber Bürosuna dönüştürdü. Dönüştürme işlemi bitmeden hemen önce bir gün içeri girdim. Sultan’ın, biri sağında biri solunda, iki Kayserle, Alman ve Avusturya Kayserleriyle çekilmiş büyük bir resmini gördüm. Ancak, beni daha çok ilgilendiren şey, çok büyük bir sfenksin yanında küçük bir İngiliz askeri bulunan bir karikatürdü. Altında tek bir kelime yazılıydı: “Ayaklanma.” Bunu not alırken, fesli bir Alman görevli araya girdi. Halka açık bir yerde istediğimi yapmaya hakkım olduğunu iddia ettim. Bunu bir ağız dalaşı izledi. Bir Türk polisi müdahale etti. Muhtemelen utanç içinde götürülecektim, ama sokakta izimi kaybettirdim ve aslanın inine gizlice girdiğim için skandala dönüşebilecek bir olaydan kaçınabildiğime çok memnun oldum.

Bizim açımızdan genel durum giderek kötüleşiyordu. Deniz misyonumuzun durumu, *Goeben* ile *Breslau*'nun gelişinden sonra anlamsız hale gelmişti ve subayların hepsi karadaydı. Mümkün olduğunca beklediler, ancak sonunda, Eylül ortasında, Amiral Limpus'la personeli, bu imkânsız ve utanç verici durumu sona erdirdi. Marmara Denizinde iki Alman gemisinin de dâhil edildiği ve Sultan'ın bizzat katıldığı bir donanma denetimi arifesinde ayrıldılar. "Böylece," diye yazdım ertesi günü, yani 18 Eylül'de, "Almanların kollarındaki Türk donanmasının mutluluğunu bozacak bir İngiliz unsuru yoktu." Türk donanma subayları, misyonun ayrılmasına gerçekten üzülmüş gibiydi, fakat onun dışında her şey giderek daha çok aleyhimize geliyordu. "Karada," diye yazmıştım aynı mektupta, "Türkler her zamanki gibi kötü. Seferberlik bitmiyor ve el koymalar, her zamanki rezilliği ve yağmacılığıyla devam ediyor. Bunun en son örneği, Baker'a [çok tanınmış bir İngiliz dükkânına] giden bir muvazzaf subayın dünkü şölende kullanılabileceğini söyleyerek çok sayıda masa örtüsünü ve peçeteyi yürütmesiydi. Burada ve iç kesimlerde bütün güveni yok ediyorlar; ticaret tamamen mahvolabilir. Karamsarlık dalgasına rağmen, savaş ihtimallerini hesaplamak her zamanki kadar zor. Şimdiki duruma göre, Romanya Avusturya'ya karşı savaşa girecekmiş gibi görünüyor ve Bulgaristan, Türkiye'nin yanında durmak istemiyormuş gibi duruyor, fakat bu durumda Türkiye, sessiz kalamayıp patlayacak kadar baskı altına alınmış olabilir, ya da Bulgaristan'la savaşmak zorunda kalabilir veya yalnızca Almanlar tarafından ayartılıp, maceraya atılabilir. Hükümetin daha akıllı başında elemanları belki de artık direnemiyor; en azından güç kazanmıyor. Bugün Sadrazamla görüştüm. Çok cana yakın ve anlayışlıydı ve ondan istediğim her şeyi yapmaya oldukça istekliyd. Fakat bana çok cansız göründü, acısına son verilmesi gereken bir Başbakan gibi görünüyordu. Ancak, kendi evindeydi ve Cuma gününü, evde giydiği çok güzel çizgili ropdöşambırıyla geçiriyordu, bu nedenle, görüntüsü yalnızca bir tatil sakinliğini yansıtıyordu." Eğer görüşlerimin yarısı yanlışsa,

bu yalnızca durumun ne kadar belirsiz olduğunu göstermektedir. Sadrazamdan pazardaki eski bir arkadaşına kadar herkesle görüşüyordum ve hepsi de bana Türkiye'nin savaşa girmeyeceği ve seferberliğin tek amacının, parayla askerlikten kurtulabileceklerin muafiyet ücretlerini alabilmek olduğu konusunda güvence veriyordu. Söyleyeceklerimin ne kadar nafîle olabileceğini bilerek, hep tarafsızlığı savundum. Epey panik vardı. İngiliz tebaasındaki birçok insan zaman içinde ayrılmaya başlamıştı ve bunların arasında, orduya yazılmak için ülkelerine geri dönen bir grup genç erkek de vardı. Mallet onlara büyük bir öğle yemeği verdi. Konuklardan biri, kendi uşaklarından biriydi ve komşusu Charles Lister onunla hemen tanışmıştı. Yemekte benim yanımda oturan biri bende büyük bir merak uyandırmıştı, çocukluğunda Anadolu'nun bir yerlerinde cephedeki asilere cephane taşıyan ve daha sonra Hindistan'ın Kuzey Batı cephesinde savaşan bir Ermeniydi. İri yarı bir adamdı, ama ancak Sultan ne kadar İngiliz'se, o da o kadar İngiliz'di.

21 Eylül'de Sultan tarafından kabulünde, Mallet'e eşlik ettim ve bunu eşime kısaca şu şekilde tarif ettim: "Sefir, Kraldan bir mesaj getiriyordu (Kral emretmişti, Ekselansları kabasını almış, ben de Fransızlaştırmıştım) ve genellikle bunak olan yaşlı adam, bizi canlılığı ve zekâsıyla şaşırttı. Bize tarafsız olacağını ve savaşı sevmediğini, Amiral Limpus'un onu görmeden gitmesinin kendi suçu olmadığını ve Sefiri sevdiğini söyledi." Sultan'ın pek yardımı dokunmasa da, bunların hepsi çok yararlıydı. En azından, devam etmeyi teşvik ediyordu ve ertesi gün küçük bir başarı kazandık, küçüktü ama sadece Mallet'in azmi ve Talat üzerindeki etkisi açısından da olsa, önemliydi. Bize, bir miktar kargo kaybı yaşayan bir İngiliz gemisi için dörtte üç oranında tazminat ödendi ve kalanının iki gün sonra ödeneceğine söz verildi. Fakat bu, sanırım, son somut başarımız oldu. 27 Eylül'de Türkler, zaten Alman mühendisler tarafından tahkim edilmekte olan Çanakkale Boğazını kapattı. Bunun, boğazların dışındaki gemilerimizin niyetleri konusunda yaşadıkları gerginlik nedeniyle yapıldığını iddia

ettiler. İki Alman savaş gemisinde kalanlar da dâhil olmak üzere, Türk gemilerinde Alman subayların bulunması konusunda kesin tavır koyduğumuz için, bu konuda gerçeklik payı olabileceğini kabul edecek kadar sağduyuluyduk. Boğazların belirli koşullarla yeniden açılabilceğini umuyorduk, ama bu umut gerçekleşmedi. *Breslau* ile diğer gemiler, Karadeniz’de hayra yorulamayacak gezintiler yaptı. Babiâli’ye her türlü konuda sitemli notalar hazırladık. Alman subaylardan ne zaman kurtulacaklardı? Alman ticaret gemilerindeki telsizler ne olacaktı? Tarafsızlıkları nerede kalmıştı? Mısır’a karşı askeri hazırlıklar yapmaya devam ettikleri takdirde, nasıl dost kalabilirdik? Nota hazırlamak ve nota hazırlanmasına yardımcı olmak, beni epeyce meşgul ediyordu. Sefir Türklerden hiç memnun değildi. Önlem olarak, Sefaretteki görevlilerin eşlerinin ve çocuklarının ülkeden ayrılmasını emretti. Yine de Türkiye’nin tarafsız kalması için mertçe mücadele etmeye devam etti ve eşime 5 Ekim’de hâlâ biraz iyimserlikle yazabiliyordum. Üç gün sonra, Pera’daki Sefarette Mallet’in konuğu olduğumu ve Babiâli’yi nota yağmuruna tuttuğumuzu ve ayrıca, İstanbul sokaklarında, seferberlik nedeniyle oluşan davullu bildirimlerin, günlük yaşamın bir özelliği haline geldiğini bildirdim. 12 Ekim’de, Türk donanmasının neredeyse tamamı Karadeniz’e açıldı ve orada Rus donanmasının da faaliyet halinde olduğuna ilişkin rivayetler dolaşmaya başladı. Biz hâlâ notalarla Babiâli’ye ateş püskürtmeyi sürdürüyorduk. Alman Elçiliğinde toplanan bir komitenin, bir Alman gemisindeki bir miktar kömüre el konulmasıyla ilgili olarak, kömürün Alman olmayan sahiplerinin temsilcisi olan bir İngiliz firmasına doğrudan yazı yazması olayında, tarafsızlıklarını açıklamalarını isteyen notadan özellikle çok keyif aldım. Tarafsız bir ülkede, kavgacı bir hükümet adına yabancıların mülkiyetindeki mallara el konulması ne demektir?

Durum artık çok ümitsiz görünmeye başlamıştı. 12 Ekim’de yazdığım mektupta, “Türk-İran sınırında Ruslarla Türkler arasında yaşanan olaylar; Rus ve Türk savaş gemilerinin Karadeniz’de seyir

halinde olması; Almanların telkiniyle Suriye’de yapılan hazırlıklar; Basra’da sürtüşme; İstanbul’da bölünmüş görüşler; durumumuzun temel unsurları yukarıda saydığım hususlar ve kaynayan kazan her an taşabilir, hepimiz İstanbul’dan çekip gidebiliriz. Bunun ne kadar muhtemel olduğunu söyleyemem, ama sanırım, Ruslar barışın daha fazla uzamasından umudunu kesmek üzere ve biz burada her an sona hazır durumdayız; yani eğer gelirse, bizi epeyce hazırlıklı bulacak. . . . Birçok açıdan bu dalaşma nedeniyle pişmanlık duymamalıyım. Ekselansları açısından hayal kırıklığı olacak ama bazen, o bile durumdan usanıyor ve Türklerin, kendileri katılmadan Avrupa savaşını atlatmayı başardıkları takdirde, gelecekte büyük sorunlar çıkarabileceklerini anlıyor. Majestelerinin hükümetinin politikası Türkiye’yi barışta tutmak, fakat bunun için çok büyük bir bedel ödüyoruz;” vs.

Son noktaya ulaşmadan önce, eşime sadece üç mektup daha yazabildim. Bunlarda ilginç şeyler yoktu. Kâğıda dökmekte tereddüt ettiğim bazı konular vardı ama şimdi bunları hatırlamıyorum. Ayrıca, bu aşamada ölümüne koşuşturuyordum. Bir şeyi kaydetmeyi başardım ve bu bana hep büyük bir keyif verdi. Misyonların çoğu ülkeleri tarafından geri çağırılmıştı. Bunlardan bir tanesi olan Friends’ Mission’dan (Dostluk Misyonu) Bayan Burgess, benim çok yakın arkadaşımı ve benim görüşümü sordu. Ona anlatabileceğim her şeyi dinledikten sonra, kendi kararını verdi. Kadınların çoğunu gönderdi ve kendisi, sanırım, bir başka kadınla birlikte, kalmaya karar verdi. Ufak tefek görünümlü bir kadındı fakat manevi değerlerinin coşkusuyla çok inançlı ve cesurdu. Eminönü’nün izole bir yerindeki görevinin başında kaldı ve savaş süresince misyonunu devam ettirdi. Sonunda İstanbul’a geri döndüğüm zaman beni en çok sevindiren şeylerden biri onu dimdik ayakta görmek ve her şeye rağmen mali ve diğer zorlukları nasıl aştığına ilişkin hikâyeleri dinlemek oldu. İngiltere’den para gönderilemiyordu, fakat bir şekilde toparlamıştı. Yaptığı en iyi şeylerden biri, etrafta duran cibinlik kumaşından, Pera’da dışarıda çalışan kadınlara

çorap yapmasıydı. Peynir ekmek gibi satılmıştı. Türklerin hakkını vermek lazım, esas olarak Ermeniler için çalışan bir düşman tebasası olmasına rağmen, onu rahatsız etmemişlerdi.

Doruğa ulaşılması biraz ani oldu. 29 Ekim sabahı Mallet, büyük bir grup silahlı Bedevinin Sina Yarımadasını istila ettiği haberini aldı ve bu istila, Süveyş kanalına yapılacak bir saldırının habercisiydi. Mallet, hemen Sadrazamı kınadı, ancak Sadrazam olaydan haberi olmadığını iddia etti. Günün ilerleyen saatlerinde ciddi haberler gelmeye devam etti ve bu, Almanlarla yandaşlarının, gemi aزیya aldığını gösteriyordu. Sabahın ilk saatlerinde Türk destroyerleri Rusya'nın Karadeniz'deki bazı limanlarını bombaladı. Babiâli, İtilaf Devletlerinin her hangi birine yönelik savaş ilanının veya düşmanca davranışın, hepsiyle savaşmak anlamına geleceğı konusunda uyarılmıştı. Haber Elçiliğı öğleden sonra ulaştı. Sefaretten her zamanki gibi saat 5 civarında ayrılmıştım. Saat 6'da döndüğüm zaman Kançılaryanın toplandığını gördüm, aniden gitmeye o kadar hazırlıklıydık. İngiliz ve Fransız Sefirlerinin memleketlerinden talimat alması gerekip gerekmediğı konusunda bir an kuşku yaşandı, fakat Rus meslektaşlarına, hemen pasaportunu istemesinin emredildiğı duyulunca, ertesi gün onu örnek almaya karar verdiler. Birkaç gün sonra, olanların inkâr edilemeyecek kanıtı olduğunu düşünmem için haklı gerekçelerim olan bir şeyle karşılaştım. 27 Ekim akşamı *Goeben* Karadeniz'de, Boğazın ağzının biraz açığındaydı. Yanında bir Alman subay komutasında, üç Türk destroyerinden oluşan küçük bir filo seyrediyordu. Onlara, Akdeniz Amirali olarak, Alman Amiral Suchon tarafından imzalanmış daktilo edilmiş emirler iletilmişti. Karadeniz'in üst kısımlarına ilerlediler. Bir tanesi motor sorunu yaşadı ve geri döndü. Bir tanesi yavaşça Odessa'ya ilerledi ve 29 Ekim'in ilk saatlerinde oraya ulaştı. İki mendirek arasından girerek kıyıyı bombaladı ve limandaki Rus gambotuna saldırdı. Benzer bir saldırı, en az bir Rus limanına daha yapıldı.

Bu ayrıntılı bilgiyi elde etmeden önce bile, Almanların Türkleri bunu yapmaya zorladığı belliydi. Enver'in bu entrikaya

dâhil olduğu da belliydi, başka hangi nazırların taraf olduğu o kadar belli değildi ve Sadrazamın hiçbir şey bilmediği kesin gibiydi. Bahriye Nazırı Cemal ve Talat muhtemelen savaş partisini desteklemişti, gerçi Nazır Cemal duruma eğlenceli bir tat katmıştı. 29'u öğleden sonra söz konusu dedikodu merkezine haber ulaştığında, o Büyük Kulüp'teydi (*Cercle d'Orient*). Güvenilir bir kaynak, onun "*Si ce cochon de Suchon a fait cela, que le diable l'emporte*" (Eğer domuz Suchon bunu yaptıysa, şeytan görsün yüzünü) dediğini söylüyordu. Bu cümle, "aklın alabileceği bir şey değil" ya da "ikiyüzlülüğünün kanıtı" olarak değerlendirilebilirdi, ancak muhtemelen ikincisi geçerliydi. Üç Sefirin ertesi gün Sadrazamla görüşmeleri vardı. Mallet'inki çok üzücüydü. Sanırım bu noktada Sadrazam ona, "Beni terk etmeyin," demişti. Savaş partisnin kendisinin bilgisi ya da onayı olmadan yaptığı şeyi düzeltebileceğini iddia etti. Kuşku ifadelerine cevap olarak, ahlaki güçlerin kendi yanında olduğunu ve bunların mutlaka üstün geleceğini söyledi. O akşam divan toplandı ve bu toplantıda, söylendiğine göre, Sadrazam kuvvetli bir barış çağrısı yapmış, bu çağrı Cavid tarafından desteklenerek, nazırların çoğunluğunun desteğini almıştı. Oylama yapabilirlerdi, ancak - bariz bir şekilde, sonradan akıllarına gelen bir fikirle - Rusları Karadeniz'deki düşmanlığı başlatmakla suçlayan duyuruyu çoktan yayınlamış olan savaş partisini durduramamışlardı.

Rus Sefiri 31 Ekim'de ayrıldı. Biz de aynı akşam ayrılmayı planlamıştık, ancak Mallet, Sadrazamdan gelen bir başka görüşme talebini kabul etti. O gün geç saatlerde, arabayla Ekselanslarının Boğazdaki yazlık evine gittik. Tahmin edilebileceği gibi bu görüşme, çaresiz olan durumda değişiklik yaratmadı. Biz ve Fransızlar, 1 Kasım akşamı Dedeâğaç'a giden trenle ayrılmaya karar verdik, zira Çanakkale Boğazı hâlâ kapalı olduğu için batıya giden tek güzergâh buydu. O son üç gün tam bir keşmekeş içinde geçti. Mallet ile diğerleri Sefaretten ayrıldıktan sonra bile, hâlâ tamamlanmam gereken işler vardı. Geride bir araba bırakmıştım ve son kez dizilen Sefaret hizmetkârlarının önünden geçtikten sonra, ölü

şehrin içinden geçerek istasyona gittim. Orada, aynı trenle gitmek isteyen ve çoğunluğu İngiliz ve Fransız olan bir insan kalabalığıyla karşılaştım. Aralarından geçip bir bariyere geldim ve bunun üstünden atlamama Mallet yardım etti. Türkler, Sefaret gruplarına çok düzgün davrandı, fakat vatandaşlarımızı vergi borcu gerekçesiyle alıkoydu. Dedeâğaç'a gittik ve orada bir Messagerie Maritimes gemisine binip, sivilleri bekledik. İngiliz ve Fransız menfaatlerini korumak amacıyla sorumlu olarak bırakılan Birleşik Devletler Sefiri Bay Morgenthau sayesinde, 2'si akşamı gitmelerine izin verildi ve ertesi gün siviller de bize katıldılar. Gemi o kadar kalabalıktı ki, ilk geceyi, iki ucuna birer sandalye konmuş bir piyano taburesinde ve ertesi geceyi, altı kişinin hak talebinde bulunduğu ikinci sınıf kabininin beş yatağından birinde geçirdim. En son gelen biraz gürültü çıkardı, ama yatağımı kaptırmadım. Atina'da baskı azaldı ve gemideki birçok kişi indi. Komik bir olay dışında, yolculuğun geri kalanı sorunsuz geçti. 5 Kasım sabahı, doğum günüm olduğundan bahsettim ve o gün birini yakmayı içeren tuhaf İngiliz modasından bahsettim. Bu laf bütün gemiye yayıldı ve Fransız denizciler akşama kadar Kayserin büyük bir kuklasını yaptılar, hatta müstehcen inceliklerini bile taşıyordu. Akşam olunca, kukla, geminin kenarında ateşe verildi ve yanışını keyifle izledik. Mallet bu sahneye tanık olmadı. Şiddetli bir vatansever olmasına rağmen, düşman olsa bile, bir hükümdara karşı bu kadar saygısızlık yapılmasını onaylamıyordu. Onun görüşüne göre, bir hükümdar, herkesin hükümdarıydı.

İki Sefir ve personeli Malta'da Valinin Sarayında muhteşem bir öğle yemeğiyle ağırlandı. Marsilya'ya ulaşmamız, hamal kıtlığı nedeniyle o kadar kolay olmadı. Ancak, karaya çıktığımız zaman Fransız yetkililer İngiliz grubuna çok saygı gösterdi. Paris'e giden trene üç tane özel vagon koydular, böylece tren değiştirmeden Dieppe'ye kadar gitmemizi sağladılar. Bu çoğunluk için büyük bir nimetti fakat gemi yolculuğu için Dieppe'de yirmi dört saat beklemeyi gerektiriyordu. Mallet, Paris'te ayrılmayı tercih etti ve beni de yanına alarak, gençliğinden bildiği küçük bir otele götürdü.

Jean d'Arc'ın heykelinin yanından geçerken gösterişli bir şekilde şapkasını çıkarması, hâlâ gözümün önündedir. Paris'teki gecemiz komik bir şekilde devam etti. Sefir, Fransız Hükümeti üyelerinin peşinden Bordeaux'ya gittiğinden, İngiliz Sefirliğindeki çekirdek kadroyla temas kurduk. Onların yardımıyla, ertesi sabah erkenden Dieppe'ye giden trene binme organizasyonu yaptık. Bir saat öncesinden istasyona gelerek bir hamal bulduk. Hamal bizim hakkımızda her şeyi biliyor gibiydi ve bizi trenin ön kısmında iki rahat koltuğa yerleştirdi. Trenin geç kalktığını hayal meyal fark ettik. Ancak kalktıktan sonra, yol arkadaşlarımızdan biri Mallet'e, biraz arkada ona özel bir vagon ayarlandığını söyledi. Fransız demiryolu idaresindeki üst düzey yetkililer, onu geçirmek için silindir şapkalarla gelmişlerdi. Elçiliğe ve otele telefon edip yerini belirlemeye çalışırlarken, treni bekletmişlerdi. Mallet, Marsilya'da özel vagonları terk ettiği için özel ilgi beklemiyordu, biz de, bütün tantana ve endişe sırasında, Mallet'le ben, birkaç metre ötede sessizce oturuyorduk. Yolculuğun büyük bir kısmını, en iyi Fransızcamı kullanarak uygun bir özür ve teşekkür mektubu hazırlamakla geçirdim. Teşekkürü fazlasıyla hak ediyorlardı. Bize, bir trende yediğim en özenle hazırlanmış öğle yemeği verildi ve bizimle, üç ay önce, Fransa'daki Alman Sefirini Berlin'e giderken ağırlayan mükemmel biri ilgilendi. Böylece Londra'ya 11 Kasım'da ulaştık.

Mallet'in ayrılması, eskiden son derece büyük bir diplomatik çalışma ve eğlence merkezi olan İstanbul'daki Elçiliğin sonu oldu. Birkaç İngiliz memur bir süreliğine İstanbul'da kaldı, fakat aralarındaki tek diplomatik görevli, biz İstanbul'dan ayrılırken hasta olan Kâtip Esmond Ovey'di. Kısa bir süre sonra o da, Sefirin, Sefaretteki kadınların gitmesiyle ilgili emrini dikkate almayıp gizlice İstanbul'da kalan karısıyla birlikte, bizim ardımızdan İngiltere'ye döndü. Başlangıçta Türkler, isteyen herkesin kalmasına izin vermeye hazır görünüyordu, ancak bir süre sonra, Konsolos Vekili Waugh da dâhil olmak üzere, diğer görevlilerin de ayrılması gerekti. Geride bıraktığımız resmi görevli olmayan birçok İngiliz

tebaası da aynı şekilde ayrılmak durumunda kaldı. Ancak bazıları, örneğin Bayan Burgess ile komşumuz Bayan Whitaker¹⁰ ve annesi, savaş süresince İstanbul'da kaldı. İngiltere'nin Türkiye'deki yıldızı dört yıl boyunca söndü.

Marsilya'ya yolculuğumuz sırasında, ayrılan bir Sefirin normal olarak, ilişkilerin bozulması durumunda Dışişleri Bakanlığına yazması gereken kapsamlı raporun ilk taslağını hazırlamakla vakit geçirdim. Detay noktalarında son derece titiz olan Mallet, acımadan elimdeki taslağı çekip aldı ve sonuçta, raporun nihai versiyonu tam bir mozaik döndü. Onu yalnızca bir tek konuda affedemedim. İlk taslakta, Cemal'in 29 Ekim'deki, Karadeniz'den gelen haberler doğruysa Amiral Suchon'u şeytanların götürmesine dua etmesi şeklindeki ani hareketini aktarmıştım. Düşünmeden şu cümleyi de ekledim: "Cemal Paşa'nın üst makamlara çağrısı çok geç kaldı." Sefir, ciddiyetten uzak olduğu gerekçesiyle bütün paragrafı attı. 20 Kasım tarihli rapor, tamamlanmış haliyle, en azından bir alanda epeyce başarılı oldu. İki kişi tarafından yazıldığı dikkate alındığında, *The Times*'da "ustalıkla yazılmış olduğunu" okumak çok eğlenceliydi. Daha da önemlisi, editörün, daha önce yayınlanan yazışmanın yarattığı izlenimi düzeltme eğilimi gösterdiğini itiraf etmesiydi. "Ayrıca," diye devam ediyordu bu resmi yorum, "*The Times*'ın, etkileri her zaman baskın olan radikal Jön Türklerin, başından itibaren savaşa meyilli olduğu ve Sadrazamın barış güvencelerinin ya salt körlük, ya da, samimiyse de değersiz olduğu şeklindeki görüşünün doğru olduğu hakkında çarpıcı bir kanıt oluşturmaktadır. Daha önce yayınlanan yazışmada pek izi bulunmayan bu görüş, şu andaki raporun tamamında Sir Louis Mallet tarafından benimsenmekte ve çarpıcı bir şekilde Sir Edward Grey tarafından desteklenmektedir."

¹⁰ Bayan Whitaker'in (şimdi Lady Paul), İngiliz savaş esirlerinin İstanbul'dan kaçmalarına yardımcı olurken yaptıkları, Birinci Dünya savaşı hakkındaki birçok anı kitabında anlatılmaktadır. [Editörün notu].

Mallet, bir sonraki Yeni Yıl Onur Listesinde, Şövalyelik unvanı (St Michael ve St George Haçı) ile ödüllendirildi, ancak bir daha başka bir Elçiliğe atanmadı. Birkaç ay sonra, merhum Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople (İstanbul'da Kırk Yıl)* adlı kitabında, İstanbul'daki Elçiliğin savaştan önceki durumunun, oradaki görevin yerine getirilememesinden sorumlu olduğunu dile getirdi. Mallet'in, "Alman meslektaşının tabi olmadığı bir dizi dezavantaja maruz kaldığını" belirtiyor ve bu dezavantajların arasında Türkiye konusundaki deneyimsizliğinin, genel olarak da dili bilmemesinin ve personelinin yetersizliğinin olduğunu belirtiyordu. Öte yandan en parlak sefaret elemanı olmasına rağmen, "tatile gönderildiği" ve Londra'daki Türk elçisinin bu doğrultudaki talebi üzerine geri dönmediği söylenen Fitzmaurice'den mahrum kaldığını ekliyordu. *Daily Mail*, hevesle bu sert eleştirinin üstüne atladı ve bunu Majestelerinin Hükümetinin, yakın doğudaki durumu idare etme konusunda beceriksizlik gösterdiği iddialarıyla ilgili kapsamlı eleştiri kampanyasının dayanak noktalarından biri haline getirdi. Başka şeylerin yanı sıra, İstanbul'daki Elçiliğin konumunu "*Alice Harikalar Diyarında*'ya lâayık" şeklinde tanımlıyor, "Hiç kimsenin Türkçe bilmediğini, hiç kimsenin İstanbul'da uzun süre kalmadığını ve hiç kimsenin Türk örf ve adetlerini anlamadığını" söylüyordu. Personeli değil, Hükümeti suçluyordu. Yapılan bütün uyarılar, diğer yayın organlarında yapılan güzel yorumlarla ve son olarak, 21 Ekim 1915 tarihinde Lord Robert Cecil tarafından Avam Kamarasında yapılan kısa bir beyanla kolaylıkla çürütüldü. Bu beyanda, Fitzmaurice'in yokluğunun nedenleri (sağlığının bozulması) ve benim onun yerine vekâlet etmek için seçilmenin gerekçeleri açıklanıyordu. Bu olayı sadece, dönemin politik coşkusu ve öfkesi içinde, düşüncesiz suçlamalarda bulunmanın örneği olarak hatırlanmaya değer görüyorum. Bu konuda önyargısız olduğumu iddia edemem, fakat Türkiye'nin savaşa girmesinin, İstanbul'daki Elçiliğin niteliğinden çok daha kuvvetli güçlerin etkisi sonucunda olduğu çok açıktır.

VI. BÖLÜM

ARA DÖNEM, 1915 – 1918

Savaştan önce ve sonra bütün aktif iş hayatımı Doğuda ve Doğu sayılabilecek ülkelerde geçirdiğim için oralaradaki yaşantımdan çok farklı bir ortamda geçen sonraki dört yılımı, nispeten kısa bir şekilde geçiştireceğim. Savaş olsun ya da olmasın, dinlenmeye ihtiyacım vardı, ancak tatili uzatmak mümkün değildi. Birkaç hafta sonra, yeniden çalışma hayatına dönmeye hazırdım. Beni, iş yoğunluğu çok artan Pasaport Bürosuna yerleştirmek gibi bir düşünce vardı. Bir başka görüş de beni Milano'daki Konsolosluga göndermekti. Mallet, Kızıl Haçla bağlantılı olarak, kendisiyle ve Sir Maurice de Bunsen'le Fransa'ya görevli gönderilebileceğimi söyledi. Bu projelerin hepsi suya düştü ve Ocak 1915'te, Dışişleri Bakanlığında henüz küçük bir birim olan Kaçakçılık Bölümüne katıldım. O dönemde Ticaret Müdürlüğünün bir şubesi olarak kurulmuştu, ancak dallanıp budaklanması kaçınılmazdı. Sonunda altmış erkek ve kırk kadının çalıştığı bir birim haline geldi. Elemanlar çok farklı yerlerden gelmişti – Dışişleri Bakanlığı memurları, savaş nedeniyle işsiz kalan diplomatlar, ticari hayattan getirilen uzmanlar ve benzeri insanlar vardı. Bazıları geçici olarak gelip gidiyordu ama ben, sanki ilelebet devam edecekmiş gibi görünüyordum. Müdürlük, başka yerlerde bulunan çok sayıda yan büronun – örneğin Savaş Ticareti Birimi, Savaş Ticareti İstatistik Birimi ve Düşman Mallarının Kısıtlanması Birimi – merkezi haline geldi. Bunların hepsi daha sonra Blokaj Bakanlığı adı altında birleştirildi. Bu bakanlığın politik yöneticisi, en azından dönemin büyük bölümünde, Bakanlık görevini, Dışişleri Bakanlığı Parlamento Müsteşarının göreviyle birleştiriyordu. Sistem epey

etkin bir şekilde işledi ve ben bazen, ikisinde de tecrübem olduğu için, eski Blokaj Bakanlığının, en az, savaşın sonuna doğru kurulan daha modern benzeri Ekonomik Savaş Bakanlığı kadar iyi olduğunu düşünüyorum. Her durumda, eski düzenleme, Dışişleri Bakanlığının, sonunda dış politikayla bağlantılı hale gelen konularda daha fazla kontrolü olmasını sağlıyordu. Bana göre bu bir avantajdı, ancak birçok kişi bunun aksini savunuyordu. Belki de ben, *laudator temporis acti* (geçici hakem) olmaya çok hazırım ve son savaşın koşullarının, sadece, 1940 sonrasında Avrupa'da çok az tarafsız ülke kalması açısından bile, 1914-1918 savaşının koşullarından çok farklı olduğunu anlamam gerekiyor.

O dört yıllık süre içinde özel hayatımla ilgili çok fazla şey söylemem gerekmiyor. Ocak 1916'da Hampstead'de ikiz oğullarımız dünyaya geldi. Oradan oraya dolaşarak çeşitli küçük mobilyalı evlerde ve otellerde yaşadık. Savaş hemen biter de kısa süre içinde Türkiye'ye dönmemiz gerekir diye, ilk evi üç ay için tutmakta tereddüt ettik. Bir an, Almanya'yla mücadeleden bağımsız olarak, böyle olabilir mi gibi geldi, fakat 1915'teki Çanakkale savaşı planlandığı gibi gitmedi ve Müttefiklerin İstanbul'u ele geçirme umutları uzun bir süre için tamamen yıkıldı.

İnsanın devamlı olarak adres değiştirmesinin küçük bir dezavantajı vardı. 1915 yılının sonuna doğru Whitehall'da, gönüllü Derby planı çerçevesinde, Devlet Memurlarının, zorunlu askerlik hizmeti öncesinde "onaylı insanlar" olarak kaydedilmesine izin verilip verilmemesi sorunu üzerine büyük bir fırtına koptu. Karar olumlu oldu ve hepimiz uzun bir resmi günü onaylanarak ve sonra da yedeğe alınarak geçirdik ve o günün hizmeti karşılığında her birimiz 2 şilin, 9 peni aldık. Bunların hepsi çok güzeldi, özellikle Dışişleri Bakanlığı ve Hazine, çok takdir edilmesi gereken bir şekilde, ne maaşımızdan bu 2 şilin, 9 peniyi kesti, ne de bu meblağa gelir vergisi tahakkuk ettirdi. Sürekli olarak adres değiştiren biri için asıl çapanoğlu sonradan ortaya çıktı. Askeri mekanizmanın bir parçasıydım ve Savaş Bakanlığı tarafından takip edilmem kaçınılmazdı. Bir noktada gerçekten çağırıldım ve bana, küçük bir gös-

teri yapma fırsatı verildi. Benim yaşımda, Dışişleri Bakanlığında, başka her hangi bir yerde çalışmaktan daha çok işe yarayacağım çok belliydi. Ancak, sivil görevlerinde saklanarak aktif görevden kaçtıkları iddia edilen, oysa aslında çalıştıkları birimlerin bırakmadığı "Cuthbert'ler" hakkında *Daily Mail*'de çıkan komik fakat kaba resimlere çok kızmıştım. İçimdekileri, o dönemde Blokaj Bakanı olan Lord Robert Cecil'le paylaştım ve ona Dışişleri Bakanlığı girişimde bulunmadığı sürece, çağrıya uymam gerektiğini söyledim. Ertesi sabah son derece erken bir saatte ailemle sıcak bir şekilde vedalaşarak White City'ye – yoksa Olympia mıydı? – gittim. Oradaki görevli, benim ayıklanan en son kişi olduğumu görünce çok şaşırdı. Bu konuda Belediye Binasındaki Albayla görüşmem için yalvardı. Düzgün bir halde Kensington'a gittim. Albay, çok tatlı, yaşlı bir adamdı. Benim Dışişleri Bakanlığında olduğumu duyunca çok sevindi ve St. Petersburg'da bulunan yeğenini tanıyıp tanımadığımı sordu. Bakanlığa dönmemi önerdi; ben de normal işe başlama saatinde yerime ulaştım. Her şey yoluna girdi ve böylece askerlik mesleğim sona erdi.

Kaçakçılık şubesinin büyük bir bölümü, Dışişleri Bakanlığının büyük balo salonunda, daha sonra Locarno Salonu olarak ünlenen yerdeydi. Personel sayısı arttıkça, sayısız masadaki memurların konuşup durması ve daktiloların takırtısı arasında çalışmak pantomim haline gelmişti. O kadar cereyan vardı ki, bazılarımız konulan birkaç paravanı şemsiyelerimizle takviye ettik. Ben oraya girdiğim zaman, çok ast bir konumda, İskandinavya'dan sorumlu olmuştum. Dosyalarım hızla o kadar kabardı ki, İskandinavya'yı bölmek zorunda kaldık. Kısa sürede, kendimi Norveç'le sınırladım ve bir süre sonra, Norveç'i bile bölmek zorunda kaldık. Sonunda, bana kalanlar için yanıma bir asistan verilmesi gerekti. Bütün bu zaman zarfında ben başkasının emrindeydim, fakat iş yükü ağırlaştıkça, bana daha fazla sorumluluk verildi. Değişik tarafsız ülkelerde, blokaj düzenlemeleri çok farklı şekillerde işliyordu. Norveç'te, büyük ölçüde, Londra'ya heyetler gönderen toptancı birlikleriyle birebir

yapılan anlaşmalara bağlıydı. Biz, ev tüketimi için tahmini ihtiyaçlarını esas alarak onların ürünlerinin satın alma miktarını sınırlayan bir politika geliştirdik ve düşmana yeniden ihracat yapılmasına ilişkin garantiler koyduk. Ticaret Kurulu ile benim aramda yürütülen pazarlık muhteşemdi. En iyi hatırladığım rakam, yılda doksan tonluk kadın şapkası sınırlamasıydı. Türkiye’de biraz inatçı olarak tanınan ben, savaş koşullarında kendi ülkemde doğuştan uzlaşmacı adını aldım, tarafsız ülkenin bakış açısını dikkate almaya her zaman hazırdım. İstanbul’daki hizmetler nedeniyle ilk şeref payemi aldığım zaman, o dönemde Savaş Ticareti İstatistik Bölümünde olan arkadaşım Cecil Farrer, şuna benzeyen kafiyeli bir şiir yazdı:

“Ryan’ a bir onur madalyası verildi
Çünkü Norveç’e çok fazla çay verdi.”

Ancak bir gün muhteşem bir şekilde intikamımı aldım. Şube o kadar kalabalıktı ki, birçok ziyaretçimizi dışarıdaki koridorda bulunan kanepede kabul etmek zorunda kalıyorduk. Belirli anlaşmalarla kapsanmayan ürünler için yeniden ihraca karşı garanti formları hazırlıyorduk. Bunları bazı Norveçli temsilci tacirlerle tartışmam gerekiyordu. Bir nedenle sinirliydim ve eleştirilerine cevap olarak, aslında hazırladığımız şeyleri yazmış bulunduğumuzu, beğenmezlerse gidebileceklerini söyledim. Kanepede oturan bir yabancı, Locarno Salonunun bir köşesinde bulunan ve Bölümün büyük başlarını barındıran küçük bölmeye girmeyi bekliyordu. O anda içeri girdi ve istemeden duyduğu konuşmayı dinledikten sonra, Dışişleri Bakanlığındaki tüm görevlilerin, o lanet olası tarafsızlara karşı öyle bir dil kullandığına inanabilmeyi dilediğini söyledi. Daha sonra o kişinin, aşırı vatansever *National Review* dergisinin editörü Leo Maxse olduğunu öğrendim.

Büyük Savaşı kazanma çabalarımız içinde uğraştığım en büyük sorun, Sardalye Savaşıydı. Sardalyeler, aslında sardalye olmayıp, Norveç’in kıyı sularına akın eden balıklardı. Balıkçılığı kont-

rol edemiyorduk ama normalde balıkları paketlemek amacıyla kullanılan malzemenin çoğu bizim kontrolümüz altındaydı. Bu, bir toptancı birliği aracılığıyla halledilemeyecek kadar çok sayıda küçük ambalajcı arasında bölünen büyük bir endüstriydi. En katı maddeleri kabul etmeden tenekelerimizi alamıyorlardı. Bol miktarda siyah sacları olan, ancak tenekeleri olmayan Almanlar, teneke yerine dâhice geliştirdikleri başka malzemeler veriyordu. Biz dikkatimizi lastik halkalara yönelttik. Almanlar, gerçek malzemenin yerine kullanmak üzere tuhaf boya bileşenleri ve benzer şeyler icat etti. Yağda da aynı şey oldu. Sonunda ambalajcılar hemen hemen eşit sayıda olmak üzere, bizim koşullarımızı kabul eden beyazlar ve Almanların ürettiği malzemeyi alan siyahlar olarak ikiye bölündü. Almanya'daki talebin en büyük nedenlerinden biri, konserve sardalyenin kolaylıkla İngiltere'deki savaş esirlerine gönderilebilmesiydi. Zamanında gönderildiler, fakat ambalajcılarının, kısıtlamalarımıza rağmen malzemelerini blokaj kanalıyla almadıklarından emin olmak için her konservenin etiketi söküldü ve etiketler dikkatle incelendi. Fiyortlar üzerinde doğan ve batan güneşlerle dolu şahane resim kitapları ve sardalye konservelerine çok renkli güzellikler katabilecek başka her türlü resimle üç büyük paket halinde bağlandı. Keşke bunları evdeki bebek odası için alabilseydim diye düşündüm.

Yurt dışına bir gezim oldu. İsveç pek uyumlu bir tarafsız değildi. Finlandiyalı biri, Norveç'in en kuzeyinde bulunan buzsuz Skibotn koyundan, İsveç'in kuzeyinden dolanan ince Norveç top-rağı üzerinden geçerek, tamamen Finlandiya'ya ait olan topraklardan ilerleyip, Bothnia Körfezinde bulunan Torneo'daki tren garına ulaşan alternatif bir güzergâh düzenleyebileceğini iddia ediyordu. Kızaklar kullanmayı öneriyordu ve bu yolun, Ruslara önemli fakat küçük hacimli malların iletiminde yararlı olabileceği düşünüldü. Ocak 1916'da Finli girişimciyle görüşmek üzere Bergen'e gönderildim. Ne yazık ki, planın İngiltere'deki değerlendirmesi çok uzun sürdü. Bu yol sadece kışın işleyebilirdi ve anlaşmaya varıldığında,

kışın yarısı geçmişti. Daha da kötüsü, o yıl kar, normalden birkaç hafta önce eridi ve o günlerde Ruslar yavaş hareket ediyordu. Sonuçta, Majestelerinin Hükümeti malları Skibotn'a gönderdi ve Finli girişimci bütün iddialarını yerine getirdi, ancak malzemenin büyük bir kısmı yerine ulaşamadı. Organizasyonu denetlemek üzere, tecrübeli Kuzey Kutbu kâşifimiz, Deniz Yarbayı R. Day (Kraliyet Donanması Gönüllü Yedeği) görevlendirilmişti. Anlaşma yapıldıktan sonra benim görevlerimden biri, onu en kısa sürede Skibotn'a göndermekti. Ben de Christiana'daki Sefarete hafta sonu ziyaretinde bulunmak üzere oraya gidiyordum. Day'i gönderdim, fakat Bergen'deki istasyon çok kalabalıktı ve o kargaşa içinde kendi bavulumu unuttum. Sonuçta Christiana'ya Pazar sabahı erken saatlerde, yalnızca bir şemsiyeyle ulaştım. Mükemmel İngiliz kâhya biraz şaşırmış görünüyordu. Kahvaltıdan sonra ev sahibim olan Sir Mansfeld Findlay'le buluştum. Zamanının en yetenekli diplomatlarından biriydi, ama bir kusuru vardı. Çok katı görüşleri olduğundan - ve genellikle haklıydı - Dışişleri Bakanlığıyla çok fazla tartışma içindeydi ve en azından o dönemde, olay yerindeki kişinin görüşleri Bakanlık tarafından bir, hatta iki kez dinlenirdi, ancak kendi görüşlerine bundan daha sık itiraz edilmesinden nefret edilirdi. Sir Mansfeld Findlay çok düzgün biriydi ve huzursuz bir İskoçyalıydı. İskoçyalı sabahın büyük bir kısmında, benim zavallı şahsımda bütün Bakanlığı boğazından yakaladığından, bütün sıkıntılarını bana döktü. Bu ilk karşılaşmamızdı ve çok sıkılacağımı hissettim, ancak, içini boşalttıktan sonra, mükemmel ev sahibi haline geldi. Gördüğüm en dindar şehirde benim üzücü durumumu duyunca, bana kendi usturasını vermekte ısrar etti. Christiana'da, 1914 yılında İstanbul'dan ayrılırken geride bırakmak zorunda kaldığımız Ovey'leri de buldum.

Biz Kaçakçılık Şubesindekiler, Blokaj Bakanlığının diğer birimleriyle sürekli olarak temas halindeydik. Bunlar arasında en tuhafı küçük Düşman Mallarını Sınırlama Müdürlüğüydü ve bu bölümün ilk müdürü, daha sonra bir süre Bakanlıktaki Parlamento

Müsteşarı olan aktif ruhlu Frederick Leverton Harris'ti. Amaç, denizde yollarını keserek veya son aşamada denizdeki üstünlükle erişemediğimiz tarafsız ürünlerin düşman ülkelere akışını önlemek veya azaltmaktı. Uygulanan yöntem, basit bir şekilde, malları düşmanla rekabet ederek satın almaktı ve Leverton Harris'in en büyük yeteneklerinden biri, büyük çaplı satın almalarda öncelik hakkı kazanmak için Hazineden para alabilmesiydi. Tamamen ekonomik açıdan bunun yararı ve temelindeki bozukluk, Norveç ringa balıkları ve molibdenit olayında açıkça görülmektedir. Almanya'da tuzlu ringa balığı için korkunç bir talep vardı. Bunları satın almak için milyonlarca sterlin harcadık. Harcamanın bir kısmını çıkarabilmek için bunların İngiltere'deki kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla bazı girişimlerde bulunuldu. Leverton Harris, bunları Grosvenor Sokağındaki güzel evinde kullanarak, örnek olmaya çalıştı. Ancak hiçbir şey bunları İngiliz zevkine uygun hale getiremedi. Eskiden bunları yenilebilir hale getirmenin tek yolunun, kırk sekiz saat süreyle akan bir musluğun altında tutmak ve sonra kalan tuz fazlalığını gidermek için patatesle pişirmek olduğu söylenirdi. Sonunda gübre olarak kullanıldılar. Molibdenit olayında daha çok uğraşmam gerekti. Almanların metalleri sertleştirerek çelik elde etmek amacıyla, blokaj yüzünden deniz aşırı ülkelere alamadıkları daha üstün maddeler yerine kullanmak üzere molibdene ihtiyaçları vardı. Bu maden Norveç'te bol miktarda vardı ve çıkarılması çok kolaydı. Ne kadar çok alırsak, Norveçlilere yeni kaynakları kullanmak için o kadar para akıtılıyordu. Sorun, bizim bu madeni kullanacak yerimizin olmamasıydı, zira başka ve daha iyi sertleştirici metallere erişebiliyorduk. Her seferinde biraz daha aldık, fakat İngiltere açısından bu kadar gereksiz bir malı nakletmeye gücümüz yetmiyordu. Norveç'te öyle büyük çapta depolar kiralamak zorunda kaldık ki, savaşın sonuna gelindiğinde, o ülkenin sahillerinin, İngilizlerin satın aldığı molibdenitle dolu depolarla dolup taşıdığı söyleniyordu. Sonra bunlara ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemedim.

Savaşın tüm çirkinliğine rağmen, Kaçakçılık şubesinde neşeli bir gruptuk. Oradaki en yakın arkadaşlarım, daha sonra Dışişleri bakanlığında çok yükselen Orme Sargent ile, birkaç yıl sonra zamansız ölümüyle parlak meslek hayatı yarıda kesilen Eric Forbes Adam'dı. Ancak, hem Dışişleri Bakanlığında hem de Blokaj Bakanlığının yan birimlerinde başka birçok arkadaşım vardı. Nesir ve şiir halinde espriler uçuşup duruyordu. Şiirler pek iyi değildi, ancak sakladığım örnekler birçok tatlı anıyı hatırlatmaktadır. Cecil Farrer, ödülümle ilgili olarak aktardığım beyitlerden çok daha iyisini becerebiliyordu. En hafifi, daha sonra yurt dışından birden çok sefaretin başı olan Hughe Knatchbull-Hugessen'inkiydi. Şubemizde en büyük patırtı, birimler arası bir kurul olan ve bir dizi hukukçu başkanın altında, tarafsız gemilerin hareketleriyle ilgili tüm sorunlara karar veren Kaçakçılık Komitesiydi. Bu Komite, şubenin, başında kendi birimimde kıdemli olan ve bana her zaman yakınlık göstermiş olan Sir Harry Lamb'in bulunduğu bir bölümü tarafından destekleniyordu. Sir Lamb'in kararlarının doğruluğu ve espri anlayışının zayıflığı göze çarpıyordu.

Türkiye ile Ateşkes imzalanmasıyla Kaçakçılık Şubesindeki hizmetim 31 Ekim 1918 tarihinde aniden sona erdi. İngiltere adına anlaşmayı imzalayan Amiral Sir Somerset Arthur Calthorpe, zaten Akdeniz Başkomutanıydı ve şimdi de ilave olarak, İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanmıştı. Yeni görevi için ona, Yüksek Komiser Yardımcısı olarak Tuğamiral Richard Webb başkanlığında özel personel verilecekti. Çok kısa bir süre içinde, Webb'le küçük denizci grubuna İstanbul'a giderken eşlik etmem gerektiği söylendi. Bu durumda Norveç havada kalacaktı, çünkü o ülke için iki eleman ayrılamayacağını ve birimizi almaları gerektiğini söyleyen (hangimizin olduğu fark etmiyordu) insan-kaynakları yetkililerinin isteği doğrultusunda şubedeki asistanımdan mahrum kalmıştım. Benim İstanbul'a tayinim, çoktan Ordu mekanizmasına yakanmış olan eski asistanımın çılgınca aranmasına yol açtı. Ailesi sadece onun en son, bilinmeyen bir yöne gitmek üzere, Euston'da

göründüğünü söyleyebiliyordu. Sonunda, Shropshire’de bir kampa getirildi, ama ancak ben ayrıldıktan sonra. Meslektaşım ve arkadaşım F. E. F. Adam, Dışişleri Bakanlığından ayrılmama, bir olayın damgasını vurduğu konusunda bana güvence verdi. Balo Salonunun bizim bulunduğumuz tarafında bulunan III. William portresi, yüz üstü düşmüştü, ancak Adam’ın kehanet yorumu bunun üzüntüden mi yoksa Güneyli bir İrlandalıdan kurtulmuş olmanın getirdiği aşırı sevinçten mi olduğunu söyleyemiyordu.

Webb’in grubu ve ben, Almanya’yla Ateşkes yapıldığı gün Londra’dan yola çıktık. Bunu duyuran havai fişekler, eşimle birlikte Charing Cross’a gitmek üzere evden çıkarken patladı. Bunlar bizi epeyce korkuttu, çünkü tıpkı hava saldırıları uyarılarını yapanlara benziyorlardı. Büyük coşku sahneleri arasında Londra’nın içinde arabayla ilerledik, zira insanlar büyük haberi kutlamak amacıyla dükkânlardan ve bürolardan dışarı akıyordu. Savaşın neredeyse tamamında birlikte olan bizler açısından bu, nispeten düzenli bir aile hayatının sonu anlamına geliyordu. Charing Cross’ta ayrıldık; bir daha görüşmemiz için bir yıldan fazla süre geçmesi gerekeceğini görecektik. O anda, seyahat arkadaşlarımı henüz pek tanımıyordum ve Boulogne’de tek başıma bir gece geçirdim. Orada da halkın coşkusu doruktaydı, fakat bardaklardan boşanırcasına yağmur yağıyordu ve belgelerimle ilgili bir karışıklık nedeniyle canım sıkıldı ve bir polis komiseriyle görüşmem gerekti. Bunu anlatıyorum çünkü tanıştığım en uzlaştırmacı insanlardan biriydi. Memnuniyetsizliğimi uzun uzun anlattıktan sonra, yalnızca “Mösyö, sadece Fransızların bu şekilde konuştuğunu sanırdım!” dedi. Dostça ayrıldık ve ben Paris’e devam ettim. Londra ve Boulogne memnun idiyse, Paris mutluluktan çıldırmıştı, çünkü Ateşkesin fiili maddeleri o sabah yayınlanmıştı. Amiral Sir Rosslyn Wemyss İngiliz Sefaretinin avlusuna çıkıp, dans eden Parisliler tarafından çelenklerle süslenirken duygusal anlar yaşandı. İki gün sonra Roma’ya geldik ve bu şehirde, savaş kimin kazandığı konusunda hiçbir tereddüt yoktu. Galip gelen İngiltere değil, Fransa değil, hatta eski iş arkadaşla-

rım Yaşlı Blokajcılar da değildi, Kralları o gün başkentine dönen İtalya'ydı. Böylece, bizi bir şalopanın beklediği Taranto'ya geldik. Webb'in görevi güya son derece acildi ve son hızla İstanbul'a doğru yola çıktık ve Londra'dan çıkışımızın altıncı gününde İstanbul'a vararak, söylendiğine göre, Türkiye savaşa girdiğinden beri yapılan en hızlı yolculuğu gerçekleştirdik. Buna en yakın rekor, daha da hızlı giden, fakat Gelibolu'dan öteye geçemeyen Sir Ian Hamilton'un seyahatiydi. Biz, daha şanslı bir şekilde güneşli bir Pazar öğleden sonrasında Marmara Denizinde ilerledik. Tek rahatsızlığımız, H.M.S. *Forward*'ın hızı nedeniyle oluşan korkunç titreşimlerdi. O akşam Calthorpe'la, diğer gemilerle birlikte dört gün önce Boğazlardan geçen bayrak gemisi *Superb*'de yemek yedik.

VII. BÖLÜM

İSTANBUL, 1918 – 1921

Webb'in grubu, ben dâhil, İstanbul'a gelişimizden sonraki ilk üç haftayı bir başka şalopada, H.M.S. *Foresight*'ta geçirdik. Bu arada İngiliz Yüksek Komiserliği olarak bilinen grubun diğer üyeleri de toplanıyordu. İlk gelenler arasında, deneyimli bir diplomat ve arkadaşım olan ve politik yönde Calthorpe'un ana danışmanı olacak olan T. B. Hohler vardı. Sir Adam Block mali uzman olarak, Tuğgeneral Deedes Askeri Ataşe olarak aramıza katıldı. Şimdilik personelin büyük bir kısmı, Pera'daki eski Sefaret binasında kalıyordu. Bina oldukça uzun bir süre, kıyıya çıkmış bir savaş gemisine benzedi, denizcilik unsuru o kadar baskındı. Calthorpe zamanının büyük bir kısmını bayrak gemisinde geçiriyordu, ama Webb sürekli olarak Sefarete kalıyordu. Kançılaryanın personeli, Veznedarlık şubesinden memurlardı. Koridorlar deniz subaylarıyla doluydu. Başlangıçta, yalnızca Hohler ve ben dışişlerinden gelen görevlilerdik. İngiltere'nin hâlâ Türkiye'yle savaş halinde olduğunu gösteren süslü unvanlarımız vardı. Takdir edilen bir tür diplomatik müşavir olan Hohler, Baş Politik Yetkili olarak tanınıyordu. Ben, İkinci Politik Yetkili oldum, ama işin her türlü gereği olarak Baş Dragoman'dım, zira Fitzmaurice'in, teoride hâlâ bu unvana sahip olmasına rağmen, geri dönme ihtimali yok gibiydi.

Waugh Aralık'ta geri döndü ve Konsolosluğu, Yüksek Komiserliğin konsolosluk bölümü olarak yeniden açtı. Savaş boyunca İstanbul'da kalmış olan epeyce İngiliz olduğunu ve bunların çoğunun kadın olduğunu gördük. Savaş öncesi topluluktan birçoğu da – çoğunluğu erkek – yavaş yavaş geri geldi, hatta birkaç tanesi üniformalıydı. Bunlardan bazıları Yüksek Komiserlikte iş

buldu. Karaya taşındıktan sonra, çoğumuz Sefaretin büyük yemek salonunda bir süre birlikte kaldık. İhtiyaçlarımızı Ordu sağlıyordu – bu büyük bir lütuftu, çünkü zorunlu ihtiyaçların yerli piyasadaki fiyatları aşırı derecede pahalıydı. O yemek salonunu eski günlerden çok iyi bilen Hohler’le ben, şimdi başka servislerden çağırılan insan selinin arasında kaybolmuş gibiydik. Ancak, biz, kendi başımıza kalmayı tercih ettik ve Hohler, denizci ortamına uymaya çalışmaktan büyük keyif aldı. Sık sık reçelin biraz havalandırılmasını istiyordu ve sefaretin görkemli pencerelerine lomboz diyordu. İlk grubun beraber olduğu sürede, en yakın çalışma arkadaşlarım Hohler, Webb ve Deedes’di. Deedes, olağandışı Türkçe bilgisiyle avantajlı durumdaydı ve bir süre ikimiz, üst düzey Türk çevrelerinde birlikte araştırma yaptık.

İstanbul’da koşullar, başlangıçta çok karışıktı. Birkaç ay önce yeni bir Padişah, Mehmet Vahdettin tahta çıkmıştı. Vahdettin, eski Padişah Abdülmecit’in hayatta kalan tek oğlu; Abdülhamit’ten önce tahta çıkmış olan ve çoktan unutulmuş V. Murat dâhil, birbirini ardına padişah olan dört kardeşin sonuncusuydu. Ömer’in tarihi kılıcının, daha önce belirttiğim gibi, geleneksel olarak törenin sahibi olan Mevlevilerin başı yerine, Senusi tarikatının başı tarafından takıldığı söyleniyordu. Bir başka ve daha inandırıcı bir hikâyeye göre ise, törene iki lider de katılmıştı. Ancak yine de, Kuzey Afrika’dan yayıldığı söylenen Senusi tarikatının liderinin varlığı, 1911-1912 Türk – İtalyan Savaşında Enver’le bağlantısı açısından oldukça önemliydi. Enver şimdi Bursa’daydı ve pek ortalıkta görünmüyordu. Daha da önemlisi, kaçaktı. Ateşkesin ertesi günü, 1917 yılının başlarında Sadrazam olarak atanan ve artık Paşa olan Talat’la birlikte bir Alman gemisiyle kaçmıştı. Cemal ve diğer Jön Türk liderlerinden bazıları da kaçmıştı. Türk Hükümetinin şu anda, Aralık ayında General Milne komutasındaki Selanik Ordusunun karargâhının İstanbul’daki eski Askeri Okula taşınmasından ve o ordunun, Karadeniz Ordusuna dönüştürülmesinden önce bile, çok sayıda müttefik askerin bulunduğu bir başkentte pek önemi yoktu. Limanda çok sayıda Müttefik gemisi vardı. Bu kadar çok yetki-

linin bulunması, karışıklığı daha da artırıyordu, çünkü birbirlerine ve Türk Hükümetine göre konumları henüz tanımlanmamıştı. Durumu gösteren bir olay anlatmak için biraz ara vereceğim. Mart ayında bir Pazar günü öğleden sonra, yeni ve oldukça göze çarpan bir gri takım elbiseyle yürüyüşe çıktım. Büyük Pera Caddesinin çok kalabalık olduğunu görünce, bir tarafında boş ve yüksek bir duvar bulunan ara sokaklardan birine daldım. Anında, belgelerimi görmek isteyen iki Fransız jandarma tarafından duvara yapıştırıldım. Belgelerim yoktu ve bunları hangi yetkiyle isteyebildiklerini bilmiyordum. İtiraz ettim ve elimi pantolonumun cebine koyarak İngiliz tavrımı takındım. Cebimde tabanca olduğundan kuşkulandıkları için beni kelepçelediler ve biraz önce kaçtığım o kalabalık sokakta aşağılayıcı bir şekilde çekiştirerek askeri karakollarına götürdüler. Yetkili birini görme talebinde bulundum. Görevde kimse olmadığı gibi, telefon da yoktu. Astsubaylara öfkeyle bağırdım. Sonunda onları biraz sarsmayı başardım. Yerli bir tercümana danıştılar, ancak adam bilmediğini, fakat beyefendinin diline bakılacak olursa İngiliz olabileceğini söyledi. Bu arada, yakarışımı duyan, fakat müdahale etmek isterken silahla durdurulan kavas, Sefarete haber verdi. Deedes ve başka bir meslektaşım tarafından kurtarıldım. Büyük bir patırtı çıktı. Ben bütün sinirimi karakolda çıkardığımdan, diğer olayları eğlenerek izledim. Jandarmalar cezalandırıldı ve zamanı geldiğinde General Franchet D'Esperey - aşağısı kurtarmıyor - resmi özür gönderdi. Amacım kelepçeleri hatıra olarak alabilmektir. Bu, amirlerim için son derece anlamsızdı. Jandarmalara üzülmüştüm. Ateşkesin koşullarından biri, Türk olmayan tüm düşman tebaalarının Türkiye'den ayrılmasıydı ve zavallı adamlar beni Alman sanmıştı.

Neredeyse gelişimden itibaren çok çeşitli işlerle uğraştım. Avrupalılarla, Türklerle ve yerli Hristiyanlarla eski dostluklarımı pekiştirdim. Ancak, Yüksek Komiserliğin oluşumuna ve faaliyetlerinin diğer mercilerle koordinasyonuna bağlı olarak, her işi yapan türde biriydim. Sonuç olarak, İstanbul'un fiziksel ve ah-

laki sefaletinin yanı sıra, bir ölçüde, İngiltere'deki ailemle haberleşme zorluklarıyla artan büyük bir depresyon durumu yaşadım. Bazen, Yüksek Komiserlik için yalnızca bir hiç olduğumu düşünerek korkuyor ve memleketimde daimi bir göreve veya saygın bir konsolosluğa atanmayı istemeyi düşünüyordum. Bu endişeler, hüznü Noel sonrasına kadar devam etti, ancak daha uzamadı. 1919 başında işim daha ahenkli ve politik durum geliştikçe, son derece ilginç hale geldi. İngiliz tebaaların çıkarlarıyla ilgili hiçbir şey yapmıyordum veya çok az ilgileniyordum, bu işler Waugh'un becerikli ellerindeydi. Zulüm kurbanı Ermeni ve Yunanlılarının işleriyle ilgilenmek için Yüksek Komiserlikte özel bir birim oluşturuldu. Önceleri bu işle amatörce uğraştım. Muhasebe gibi Dışişleri Bakanlığının uygulamaları hakkında bilgi gerektiren belirli iş alanlarını üstlenmem veya denetlemem gerekiyordu, fakat asıl görevim, en geniş anlamıyla politik ilişkilerdi. Baş Dragoman her zaman, bir anlamda Sefirin Türklerle ilişkisinde ikinci kişiliği olmuştu ve ateşkes koşullarında aynı rolü Amiraller için oynayabilecek birine, her zamankinden çok ihtiyaç vardı. Babilî'de belirli İngiliz "davalarını" takip etmek zorunda kalmadan bile, bakanlarla ve diğer Türklerle teması korumada, bilgi toplamada, Müslüman olmayan azınlıkların işlerini takip etmede ve sonsuz sayıda telgrafı ve raporu hazırlamada, tüm seleflerim kadar meşguldüm. Dahası, diğer tüm meslektaşlarım gibi, her ülkeden bu kadar denizci ve askeri subayla diplomatin bulunduğu bir yerde her zamankinden fazla olan sosyal etkinliklere de epey zaman ayırmam gerekiyordu. Bunlar eğlenceli olmakla kalmıyor, her türde insanla tanışmak açısından da yararlı oluyordu. Şu veya bu şekilde 1919 yılının başında her şey o kadar hızlandı ki, olanları ancak hayal meyal hatırlayabiliyorum, ayrıca o yıl ve sonraki yıllarda hayatıma giren ikinci derecedeki insanların çoğunu hatırlamıyorum. Kasım 1918'den Kasım 1919'a ve Aralık 1920'den ülkeye döndüğüm Temmuz 1921'e kadar karımdan ayrı kaldığım iki uzun dönemde ona çok sayıda mektup yazdım. Bunları sakladım ancak istediğim kadar

bilgi içermiyor. Savaşla artan doğal ihtiyatlılığım, haberleşmenin güvenli olduğundan her zaman emin olunamadığı bir zamanda önemli politik ve askeri konular hakkında gereğinden fazla şeyler söylememi engellemişti. Her neyse, yazışmalarımız, ülkemizdeki ailevi sorunlarla, örneğin mali durumlar, ev sorunları, küçük de olsalar oğullarımız için tamamen İskoç ortamında temel din eğitimi gibi konularla ilgiliydi. Bütün bunlarla, kendi görüşleri ve önyargıları pahasına, çocuklarımızın Katolik olarak yetiştirilmesi ilkesine mükemmel bir şekilde sadık kalan eşim ilgilenmek zorundaydı.

1919 başında kaydettiğim olaylar arasında, Şubat ayında gerçekleşen iki önemli ziyaret vardı. Bunlardan biri General Allenby, diğeri de Kardinal Bourne tarafından gerçekleştirilmişti. General'in, Suriye ve Filistin'le bağlantılı olarak Türk Hükümetiyle halletmesi gereken konular vardı. İstanbul'da kaldığı kısa süre içinde daha çok askeri yetkililerle görüştü. Sefarette onun şerefine verilen akşam yemeği, mevcut yirmi dört kişiden on birinin İngiliz generali olması açısından önemliydi. En kötüsü gerçekleştiği takdirde, cepheyi o rütbedeki subaylarla doldurabilirmişiz gibi görünüyordu. Bourne'nin, şehir 1453 yılında Türklerin eline geçtiği zaman orada bulunan ve kısa barışma sürecinde Ayasofya'da ayın yapan Papalık Elçisi Isodore'den beri İstanbul'a gelen ilk Roma Kardinali olduğu söyleniyordu. Orduları ziyaret etmeye gelmişti, ancak bizimle Sefarette kaldı ve ziyaretin sürdüğü bir hafta boyunca onu sık sık gördüm. Etkileyici bir kişiliği vardı ve geniş görüşlülüğüyle beni çok etkiledi. Yunan Patriğinin onu karşılamak üzere iki piskopos göndermesine nasıl karşılık vereceğimizi tartışma imkânı bulduk. Hıristiyan azınlıklarla ilgili genel menfaatlerimiz açısından elinden geleni yapmasını söyledim. Rütbesi ve Kiliseler arasında eskiden kalma kan davasının burukluğu içinde tereddüt edebilirdi, fakat Fener'i şahsen ziyaret etmeye karar verdi ve onu Patrik Vekiline tanıştırma şerefine eriştim. Patrik Vekili Romalı Kardinal tarafından ziyaret edildiği için mutluluktan uçuyordu. Benimle o güne kadar, Türkler tarafından fethedilmeden önceki

karakterini hiç kaybetmeyen tek Hristiyan mekân olan komşu kiliseyi ziyaret etmek amacıyla yanından ayrıldığı zamanki kadar sıcak bir şekilde tokalaşmamıştı.

Gelişimizden sonraki yaklaşık ilk üç ay boyunca, Türk yetkilileri nispeten az gördük. Ateşkesten birkaç hafta önce, Türkiye'nin yenilmesi an meselesi olduğu zaman, Talat'ın hükümetinin yerini, güvenilir bir yaşlı asker olan İzzet Paşa tarafından kurulan hükümet almıştı. Bu hükümette, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile özdeşleşen bazı nazırlar vardı. Ancak, korkunç savaş politikasıyla en göze çarpan şekilde bağlantılı olanlar yoktu. Ateşkesin tamamlanmasından ve en önemli Cemiyet liderlerinin kaçmasından sonra, böyle bir kabine uzun süre dayanamadı. 11 Kasım'da yerine, Tevfik Paşa yönetiminde, çoğunlukla eski aktörlerden oluşan saygın ve daha tarafsız bir hükümet kuruldu. Biz yine de oldukça kayıtsız davranıyorduk, gerçi daha genç bakanlardan biri olan eski arkadaşım filozof Rıza'yla biraz ilişkim vardı. Rıza çok karizmatik ve dürüst bir adamdı, ama hiç pratik değildi, öyle ki 27 Kasım'da ona şunları yazdım: "Fakat kömür ihtiyacının ne kadar acil olduğundan başlayarak, doğal bir şekilde Herbert Spencer'e ve Türkiye'de Rönesans'ın hiç yaşanmamış olmasının hayati sonuçlarına ulaşan birinden ne beklenir?"

Yine de, Tevfik bey, Aralık ayında Ateşkes Parlamentosunu feshederek cesur bir adım attı ve gerginliği gidermeye yardımcı oldu. Kabinesini Ocak ayında ve sonra yine Şubat ayında tekrar kurdu, ancak denemelerinden hiç biri fazla sonuç vermedi. Sonuç olarak, Mart başında, zaman kazanmakta olan Sultan, Sadrazamlığa kayınbiraderi ve sırdaşı Damat Ferit Paşa'yı tayin ederek elini belli etti.

Damat Ferit Paşa politik hayatında hiç önemli göze çarpan bir rol oynamamıştı, fakat 1912'de, İttihat ve Terakki Cemiyetiyle mücadele etmek üzere oluşturulan Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulmasında yer almıştı. Sadrazam olarak atanması, tahtla,

Cemiyetin simgelediği her şey arasında tam bir uyumsuzluk olduğunu gösteriyordu. Onun ve Sultan'ın politikası, galip Müttefikleri mümkün olan her yolla yatıştırmaktı. Daha sonra yeterince vatan-sever olmamakla suçlandılar. Onlara daha büyük haksızlık yapılamazdı. Hanedanı ve Cemiyetin mahvettiği İmparatorluğun kalıntılarından kurtarılabilecek ne varsa onu kurtarmaya çalışıyorlardı. Sultan da selefleri kadar Türk'tü ve birçok yönden, kendinden önce gelen üç kardeşinden çok daha iyi bir insandı – Abdülhamit kadar kurnaz değildi, Mehmet Reşat'tan çok daha zekiydi. Zengin, kültürlü ve tam bir beyefendi olan Damat Ferit'in, padişahına ve sıkıntılı durumdaki ülkesine hizmet etmek dışında, iktidar arayışına girmesini gerektiren bir nedeni yoktu. İkisinin de yaptığı hata, uygulayabilecekleri bir güçleri olmaması ve sonunda çok farklı bir yerden gelen baskı nedeniyle, Müttefiklerin ve özellikle İngiltere'nin, yenilen Türkiye'ye çok önemli tavizler vereceğini düşünmeleriydi. Hak ettiklerini de bulamadılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti ne kadar itibar kaybetmiş olursa olsun, güçlü bir örgütlenmesi vardı. Kısa bir süre sonra gerçekleşecek olan Ankara hareketinin, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında büyük bir lideri olacaktı ve iç politika sorunlarında ne kadar bölünmüş olurlarsa olsunlar, katılan herkesin kabul ettiği ortak bir idealleri olacaktı. Damat Ferit Paşa'nın, Sultan dışında herkese güvendiği ölçüde, destek için güvendiği Hürriyet ve İtilaf Fırkası, ortak bir bağları bulunmayan karmakarışık bir çıkarıcı politikacı grubuydu, bazıları yeterince saygın olsa da, bazıları kuşkulu karakterlere sahipti. Sultan da, Sadrazam da, haklı olarak kuşkucu insanlardı ve alabilecekleri desteğe gereğinden fazla değer vermek istemiyorlardı.

Bundan sonra İstanbul Hükümetiyle ilişkilerimiz çok daha yakınlaştı ve benim kendi politik işlerim, aynı doğrultuda yoğunlaştı. Daha önce söylediğim gibi Deedes'le birlikte yaptığımız araştırmalar kapsamında, takip eden aylarda Sadrazamı düzenli olarak ziyaret ettik. Hükümetin bazı üyeleriyle de sık sık görüşüyordum. Yüksek Komiserlikteki kendi birimimde, iki açıdan şanslıyım.

Yerli asistanım olarak yanımda, Ermeni Katoliği olan ve Türkiye’de geçirdiğim sürenin başından, 1914 yılında ayrılıncaya kadar, önce Konsoloslukta, daha sonra da Sefarette birlikte olduğumuz eski ve sadık dostum George Tchamitch çalışıyordu. Dışişleri Bakanlığı tarafından bana D. F. H. Brickell adında bir asistan daha verilmişti. Brickell beni Dışişleri Bakanlığıyla hesaplaşmaktan kurtardı ve bana başka şekillerde, özellikle ilk görevlerimden biri olan ve savaş öncesinde çok ilgilendiğim o eski parasal taleplerin tamamının gözden geçirilmesinde de epey yardımı dokundu. Çok sayıda ciltler halindeki eski arşivin incelenmesi gerekti ve bunlar, evin en üst katındaki odalara kaldırıldığından, bulup çıkarmakta Brickell’i kullanırken, adamı neredeyse öldürüyordum.

Türklerin Müttefiklerle işbirliği yapma konusundaki yeni politikalarına ilk büyük darbe, Barış Konferansında, Yunanlıların, Büyük Güçlerin himayesi altında, İzmir’i işgal etmelerine izin verilmesi şeklindeki talihsiz karar oldu. 15 Mayıs 1919 tarihinde yürürlüğe giren bu karar Türk Hükümetini olduğu kadar Yüksek Komiserliği de şaşırttı. O zaman bile bunun ne kadar tehlikeli olabileceğini gördük. Bu karar, bir protesto fırtınası yarattı. Bu protestolar kısmen delegeler tarafından dile getirildi ve Deedes’le ben bunları kabul etmek durumunda kaldık. O kritik dönemlerde bile her zaman gülünecek bir şey oluyordu. Nitekim en eğlenceli ziyaret, beş Türk kadınının gelmesiydi. Bunların dört tanesi, eski sadrazamların kızlarıydı ve beşincisi, uluslararası feminizmi savunan gözü pek bir bekâr hanımdı. Bu olayı esprili bir rapor taslağında anlattım ve sonunda yalnızca kadınlar değil, Deedes’le ben de alay konusu olduk. “Tuğgeneral Deedes,” dedim, “kadın karakterinde en iyi özelliklere hitap eden ve en acımasız özellikleri sindiren tavrıyla tanınmaktadır.” “En genç, en enerjik ve izninizle, en güzelleri kendine en yakın sandalyeye oturttuğu” için onunla dalga geçtim. Düşüncesizce Türkçe bildiğini ifşa edince, kendini kadının güzel konuşmasına kaptırdı, bense diğer dördüyle ilgilenmek zorunda kaldım. “Kadına, şikâyet ettiği kararı kendisinin değil de Barış

Konferansının aldığıni kaçınılmaz olarak hatırlatan güçsüz yorumundan etkilenerek sakinleşmeyi reddetti. Kadın, kendisinin de bir üyesi olduğu Osmanlı İmparatorluğunun canlı bedeninden bir parçanın kesildiğini ve böylece kanayan bir uzuv haline geldiğini söylüyordu. General Deedes, kesenlerin başında gelen bir ülkenin vatandaşı olarak, kanını akıtmanın sorumluluğundan nasıl kaçabilirdi?" Bu hikâye, savaş yıllarında Türk kadınlarının kurtuluş ve özgürleşme yolunda ne kadar ilerlediğini göstermektedir. Yoksul halk arasında da aynı şeyi gözlemek mümkündü. Kadınlar sokakları süpürüyordu ve bazı Bakanlıklarda içeri giren ziyaretçilerin ayakkabılarının tozunu alıyorlardı.

İzmir işgal edilince Ferit istifa etti, fakat hemen ardından yeniden göreve başladı. Politikasına desteği genişletmek amacıyla, 26 Mayıs'ta Ulusal Meclis toplandı. Ayın sonunda Hükümet, Paris'teki Barış Konferansına heyet göndermeye davet edilince, Barış anlaşması umutları yeniden doğdu. Heyete, Sadrazamın bizzat kendisinin başkanlık etmesi ve selefi Tevfik Paşa'nın da dâhil edilmesi kararlaştırıldı. Damat Ferit anavatanından 6 Haziran günü bir Fransız gemisiyle ayrıldı. Tevfik Bey, yolculuğa çıkışını geciktirmek için siyatik bahanesini kullandı, fakat yine de, kendisine bir İngiliz gemisinde yer verildiğinden, 14'ünde yola çıktı. Paris'te pek iyi karşılanmadılar ve hayal kırıklığına uğramış bir şekilde, hiçbir şey başaramadan, 15 Temmuz'da geri döndüler. Barış umudu suya düştü ve bütün yaz boyunca İstanbul'a belirsizlik hâkim oldu. Türkler, Konferansın sonuçlarını beklemekten sıkılmıştı; o kadar sıkılmışlardı ki, her koşulda, hatta bir manda dayatıldığı takdirde bile, uzlaşmaya razı olabilirlerdi. Eylül başı kadar ileri bir tarihte, Fransızca *mandat* kelimesiyle Türkçe manda kelimesi arasındaki benzerlikle oynayan bir Türk'ün hikâyesini kaydetmiştim. "İster manda olsun," demişti, "ister öküz, isterse de her hangi bir hayvan olsun; yeter ki çabuk gelsin."

O dönemde manda konusunda olmasa da, Türkiye'yi katı kontrol altına alma konusunda söylenebilecek çok şey vardı; bu-

gün, Türk Rönesans'ının ve batı Avrupa'yla yeniden oluşan dostluğun üzerinden yıllar geçtikten sonra anlaşılabileceğinden çok daha fazla şey söylenebilirdi. O zamanki hükümdarları 1914 yılında bizi sırtımızdan bıçaklayan, kendi mali ve ekonomik sorunlarını çözemeyecek gibi görünen ve hepsinden önemlisi (bana göre), savaş sırasında Ermenilere yapılanlar dikkate alındığında, azınlıklarının kaderi açısından güvenilemeyecek bir ülkeyle uğraşıyorduk. Doğru ya da yanlış, sorumlu Müttefik ortamlarında tüm tartışmaları yönlendiren görüşler bunlardı. 1919 başında İstanbul hükümetine bu görüşlere dayanan bir anlaşma dayatılmış olsaydı, uygulamak mümkün olabilirdi. Ancak Müttefikler tarafından atılan tek kesin adım, İzmir'in işgalini Yunanlılara yaptırmaktı. Yukarıdaki paragraflarda görüldüğü gibi, bu karar Ferit'i politikasından caydırmadı; ancak başarı ihtimali açısından, kendi içinde son derece zararlı oldu. Ayrıca, şimdi anlatacağım bir başka olay, o dönemde yabancı ortamlarda pek dikkati çekmediyse de, bu ihtimali tamamen yok etti.

Bahar başında Türk Hükümeti, Anadolu'da merkezî kontrol altında düzeni daha iyi sağlayabilmek amacıyla, birkaç tane genel-müfettişlik oluşturmaya karar vermişti. Belirlenen ilk ve belki de tek müfettiş General Mustafa Kemal Paşa'ydı. Mustafa Kemal Paşa zaten tanınmış bir askerdi, fakat o zamana kadar önemli bir politik rol oynamamıştı. Daha sonra büyük bir insan haline gelmesini takiben, devrim döneminin ilk yıllarında, perde arkasında yaptığı faaliyetler ve Sultan Vahdettin'in tahta çıkmasından önce ve sonra onunla ilişkileri hakkında yayınlanan bilgilerin değerini takdir edebilecek durumda değilim. Genel anlamda kuşkusuz doğrular ancak, savaş sırasında Türkiye'deki olayları detaylı olarak takip etmemiştim ve itiraf etmeliyim, Damat Ferit Paşa 1919 Nisan'ında benimle müfettişlik planı hakkında konuştuğu zaman, Mustafa Kemal'in adı bana hiçbir şey ifade etmemişti. İçgüdüsel olarak plana güvenmemiştim ve erdemleri hakkındaki kuşkularımı Ferit'e iletmiştim. Damat Ferit, Mustafa Kemal'i akşam yemeği-

ne davet ettiğini, bağlılığı konusunda yeterli güvence aldığını ve bunları bir subayın ve centilmenin güvencesi olarak kabul ettiğini söyleyerek beni ikna etmişti. Ferit'in tavrında oldukça samimi olduğuna inanıyorum. O dönemde Mustafa Kemal'in Nisan ayında tayini kabul ederken gerçek niyetini değerlendirmek çok daha zordu. O zaman niyeti ne idiyse, olaylar öyle gelişti ki, kazara veya planlı olarak, 15 Mayıs'ta, İzmir'in işgal edildiği gün Karadeniz'e açıldı. Ya da başka bir bilgiye göre, ertesi gün, hareket tarzını etkileyecek olan olayın tüm detaylarını öğrendikten sonra yola çıkmıştı. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktıktan hemen sonra, Müttefiklere ve Merkezî hükümete karşı milliyetçi direniş hareketinin başına geçti. Mustafa Kemal harekete geçtikten sonra, ne Müttefikler ne de Hükümet onu durduramadı, çünkü Müttefiklerin iç kısımlarda sadece küçük ve dağınık karakolları vardı; Hükümet ise, Sultan'ın desteği ile bile, Mustafa Kemal gibi halkın duygularına bu kadar hitap eden büyüleyici bir liderin cazibesine karşı fazla etkili olamıyordu. Mustafa Kemal, güneyde, Balkan Savaşı sırasında *Hamidiye* kruvazörünün komutanı olarak saygınlık ve ün kazanan donanma subayı Rauf Bey tarafından desteklendi. Başlangıcında son derece küçük, ancak sonuçları açısından son derece ürkütücü olan bu hareketin nasıl geliştiğini anlatmadan önce, 1919 baharından sonra içinde bulunduğum ortamın diğer yönlerinden bahsedeceğim.

İstanbul'da her zaman, Osmanlı İmparatorluğunun diğer kesimlerinden ve daha da uzaktaki ülkelerden gelen çok farklı ırk ve ulusal kökene sahip çok sayıda insan olmuştur. İllerden gelen sığınmacıların, kriz döneminde bu yarı-esnek nüfusu şişirmesi kaçınılmazdı. Bu nedenle, 1919 yılının başında başkentte bu tür insanların olmasında ve yaşadıkları sefil koşullarda, bazen zenginlerin evlerinden bir taş atımı mesafede yanmış bölgelerde uyduruk kulübelerde mutlu olmamalarında şaşılacak bir durum yoktu. Ancak Nisan başında Bolşeviklerden kaçarak Karadeniz'den gelen Beyaz Rusların akını daha belirgindi, zira bu durum şehrin normal yaşantısına daha yabancı yeni bir unsur eklenmesine neden olmuştu.

Her sınıftan insan vardı, bazıları son zamanlarda fakirleşmişti ve birçoğu da kendi ülkesinde üst düzeydeydi. Bazıları beraberlerinde bir aristokratik müsriflik atmosferi getirdi ve Pera'nın sosyal hayatına kolayca uyum sağladı, özellikle mücevherlerini ve diğer taşınabilir değerli eşyalarını yanlarına alabildilerse. Bu şekilde ikinci el ticareti hızla gelişti. Ta 15 Nisan'da Tom Hohler'in bu tür on – on iki konuk için verdiği akşam yemeğinin masa planını saklıyorum. Daha az şanslı olanlar, ellerinden geldikince iyi bir hayat sürmeye çalışıyordu: Örneğin, Rus Ordusunda bir eski general, boyacı ya da dekoratör olarak iş bulduğu zaman memnun oluyordu. Bir süre, Pera'daki en şık restoran, bir Rus işletmesi oldu. Oraya çok ender olarak gittim ve ortamın sahteliği nedeniyle, gitmekten de nefret ettim. En sevmediğim şey, garsonların, yani iyi yetişmiş genç Rus bayanların, böyle yerlerde yiyecek ve içecek için istenen parayı ödebilecek yerli kaba züppelerin kötü niyetli takdirine sunulmasıydı. Her tarafta sefil bir durum vardı, gerçi Türkler Ruslara iyi davranıyordu ve zaman içinde Ruslar çeşitli yerlerde iş buldular. Bizim evde bir süre, kocası pek işe yaramayan Rus bir aşçı kadın çalıştı ve bir de Rus mürebbiyemiz oldu. Bütün akrabalarıyla ilişkisi kesilen bu kadın, biz Türkiye'den temelli gidene kadar yanımızda kaldı.

O Rus sığınmacılarla ilgili resmi bir sıkıntı yoktu. Öte yandan, 1919'un bir bölümünde Türkiye'ye gelen ve geçen, politik veya sözde-politik çok sayıda eski İranlı gördüm. Bu insanların çok bezdirici olduğunu düşünüyordum, tavırlarına hemen sinirlendiğimin farkına vardığımdan, daha da beter oluyordum. İran'dan değil de, sürgün olarak yaşadığı, fakat Beyaz Rusların toplu göçü başladığı zaman ayrılmasının daha güvenli olacağını düşündüğü Odessa'dan gelen Eski Şah Muhammed Ali ile daha iyi anlaştım. Müttefikler, kesinlikle kimliğini gizleyerek yaşaması ve politikadan uzak durması koşuluyla, İstanbul'da kalmasına izin verdi. Arızı görevlerimden biri, onunla düzenli olarak temas kurmaktı. Bu nedenle onu sık sık ziyaret ettim, bu ziyaretler bazen İran Hükümeti tarafından bağlanan emekli maaşının ödemesini hızlandırma talepleriyle

bağlantılı oluyordu. Tahttayken nasıl bir hayat yaşadığını bilmiyorum ama Boğaz'daki evinde, vakur ve gösterişsiz tavrıyla, mükemmel bir sürgündeki-hükümdar resmi çiziyordu. Bahar festivalinde, çok pencere ve her pencere boşluğu taze yeşil bitkilerle dolu uzun salonda beni kabul edişi hâlâ gözümün önündedir. Politikaya bu-laşmama vaadine sadakatle uyduğuna inanıyorum.

Bütün İranlı arkadaşlarım arasında en etkilisi, eski Şahın erkek kardeşi olan ve Bahtiyari eyaletinde bir tür Dağların Kralı olarak önemli bir rol oynayarak savaşın sonuna doğru Türkiye'ye kaçan Salar-ad-Dowlah'tı. Çeşitli maceralardan sonra Mezopotamya'ya ulaştı ve burada kişisel güvenliğini sağlamak üzere biz devreye girdik. Oradayken, yolculuğu sırasında İstanbul'da bıraktığı çok güzel İsviçreli karısına mali yardımda bulunmasını sağlayacak bir şeyler yapmayı başardım. Şimdi, Avrupa'ya giderken İstanbul'a uğramasına izin veriliyordu ve çok minnettardı. Onunla ve İsviçreli karısıyla birlikte çay içmemde ısrar etti. Hassas bir görevi yerine getirmek için bu fırsattan yararlandım. Bahtiyariler arasındaki yöntemlerinden biri, reis ailelerinden eş almaktı. Bu hanumlardan biri, hangisi olursa olsun eş veya dul eş olarak konumunun düzenli hale getirilmesi konusunda ortalığı karıştırıyordu. Prensi bir kenara çekip durumu anlattım. Bahtiyari kadını gayet iyi hatırladığını ve konuyu halledeceğini söyledi. Kuşkusuz halletti, fakat birlikte yaşadığını bildiğim tek eş, bana ev sahibeliği yapan ve sonradan, 1923 yılında Lozan'da sıradan bir pansiyonda yeniden karşılaştığımda birlikte gördüğüm İsviçreli hanımdı.

Ağustos 1919'da Muhammed Ali'nin oğlu ve halefi, Kaçar hanedanından İran tahtına çıkacak son kişi olan Ahmed Şah, İstanbul'u ziyaret etti. Çok şişman, sıradan bir çocuktuk, ama yine de onu ilgi yağmuruna tuttuk, zira İngiltere-İran anlaşması yeni tamamlanmıştı ve ödül olarak ona Avrupa'da bir gezinti hediye edilmişti. Kaldığı kısa süre içinde onun dizinin dibinden ayrılmadım ve ona baktığım için payıma düşen altın sigaralığı hâlâ saklıyorum. Talihsiz bir gençti, çünkü 1923 yılında ülkesinden kaçtı, 1925'de görevden alındı ve kısa süre sonra öldü.

1919 sonbaharında, Yüksek Komiserlikte önemli değişiklikler yaşandı. Calthorpe'nin Akdeniz Başkomutanı olarak görev süresi sona erdi ve iki görevinde de yerine Amiral Sir John de Robeck geldi. Çok mutlu bir şekilde birlikte çalıştığım Deedes, Kamu Güvenliği Genel Müdürü olarak Mısır'a gitti. Yılın sonuna doğru Hohler, Macaristan'da Yüksek Komiser olmak üzere ayrıldı ve yerine, Doğu Akdeniz Servisinin kıdemli bir üyesi olan Sir Harry Lamb geldi. Bu değişiklik, gerilimli bir durumu da rahatlatmış, çünkü Hohler'le Webb konum olarak, birlikte rahat çalışamayacak kadar eşit düzeydeydi ve çok farklı görüşlere sahipti. Ben ikisiyle de iyi anlaşıyordum, fakat Hohler, uzun diplomatik deneyimiyle sivrileşen değişken görüşlü biri olduğundan, bağımsız bir göreve daha uygundu. Webb, daha becerikli türde, tipik bir donanma subayıydı ve tanıdığım en düzgün insanlardan biriydi; gülerek ona taktığımız isimle, Detay Uzmanıydı ve bazı açılardan, taviz vermeyen biriydi. Örneğin ülkelerimiz savaş halinde olduğu sürece, Türk devlet adamlarıyla görüşmekte isteksiz davranıyordu. Onunla yakın ve daimi bir dostluk kurdum. De Robeck'le de sık sık görüştüm, hatta onunla, selefiyle görüştüğümden çok daha sık temasım oldu. Olağanüstü bir insandı ve iki önemli görevin en can alıcı yanlarını kavrayıp, kalanını altında çalışanlara bırakma konusunda inanılmaz bir yeteneği vardı. Denizdeyken, takdire değer Kurmay Başkanı Tuğamiral William Fisher kendisine çok iyi hizmet etti ve sonradan Amiral olarak çok ün kazandı. Karadayken de, Yüksek Komiserlikte kalan bizlere çok güvendi. Çok mutlu bir aileydik. Nihayet, Kasım başında eşimin de yanıma gelmesiyle, çok şanslı olduğumu düşündüm. Geriye dönüp baktığımda, bunun tek olumsuz yanının, düzenli olarak çok sayıda mektup yazmayı bırakmam olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle, şimdi anlatacağım dönemle ilgili izlenimlerim konusunda dayanabileceğim çok az mektup var.

Bütün bu zaman içinde Anadolu'da durum, İstanbul'da bizim açımızdan giderek daha endişe verici hale geliyordu. Milliyetçi hareket, ülkenin büyük bir kısmını etkisi altına almıştı. Askeri

güçleri, Yunanlı İşgal Ordusuyla çatışmaya girmişti. Politik organizasyonunun temeli 1919 yılının yazında ve sonbaharında Erzurum'da ve Sivas'ta peş peşe toplanan iki kongreyle belirlenmişti. İstanbul'da bir yabancınn, Türkiye'nin yakın tarihinde dönüm noktasını oluşturan bu toplantıların detaylarını öğrenmesi çok zordu. Erzurum'da neler olduğuna ilişkin hiçbir detayı hatırlamıyorum, fakat 4 Eylül tarihinde çok daha fazla insanın katıldığı Sivas Kongresinde kabul edilen kararların, bir ay sonra milliyetçi bir gazetede yayınlandığı haliyle, bir kopyasını, toplantının başında delegeler tarafından edilen yeminle birlikte saklıyorum. Bu yemin hepsinin teker teker sadece ülkenin iyiliği adına çalışacağını, hiçbir kişisel çıkar peşinde koşmayacaklarını; hiçbir şekilde, İttihat ve Terakki Cemiyetini yeniden canlandırmaya çalışmayacaklarını veya her hangi bir siyasi partinin amacına hizmet etmeyeceklerini vaat ediyordu. Kararlar, sonradan gelen herkese, gerek yabancı güçlere gerekse Müslüman-olmayan vatandaşlara, özellikle Yunanlılarla Ermenilere, Türkiye'nin Ateşkes tarihinde sahip olduğu topraklar üzerinde, Müslümanların, aşırı derecede çoğunlukta olduğu gerekçesiyle, hak iddia ettiğini belirtiyordu. Hareketin ilan edilen amacı, hâlâ Osmanlı olarak tanımlanan toprakların bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamak ve Padişahlıkla Halifelğin konumunu korumaktı. Söz konusu topraklarda yaşayan Müslüman halkın *fiilen* üyesi olduğunun açıklandığı, "Anadolu ve Rumeli'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı altında bir kuruluş oluşturuldu. Müslüman olmayanlara eşit haklar vaat edildi. Türk olduğu iddia edilen bölgelerde bütün müdahalelerden vazgeçmeleri konusunda Müttefiklere kesin bir çağrı yapıldı. Kararlar, barışın bu esaslara göre bir an önce sonuçlandırılmasında ısrar ediyor ve kararları yazanların, teknik ve ekonomik konularda, Türklerin istediği haklara saygı göstermeye razı olan yabancı güçlerden yardım almaya hazır olduklarını ifade ediyordu. Açık bir şekilde milli iradenin üstünlüğünden bahsediyorlardı, fakat Kongre, şimdilik bu doktrini, merkez Hükümetinin hemen bir temsilciler meclisi toplamasını ve

bütün kararların onay için bu meclise sunulmasını talep etmenin dışında fazla ileri götürmedi. Talep karşılanmadığı takdirde, ulusun kendi başının çaresine bakacağı ima ediliyordu.

Görüleceği gibi, Sivas'ta vurgulananların milli olduğu kadar İslâmî bir boyutu da vardı. Delegelerin, Müttefiklere ve Hıristiyan azınlıklara karşı Türk haklarını belirtirken son derece kararlı oldukları konusunda hiçbir kuşku bulunmamaktadır. Muhtemelen iç politika sorunları hakkındaki görüşlerinde bu kadar birlik halinde değillerdi. Bu açıdan bakıldığında, toplantıların en önemli iki özelliği, İttihat ve Terakki Cemiyetinin reddedilmesi ve tahta aşırı derecede saygı gösterilmesi idi. Cemiyetin eski üyeleri etkin bir şekilde hareketin danışmanlığını yapıyordu ve bazıları, örneğin Enver, dışarıdan çalışıyordu. Hareketin lideri olan Mustafa Kemal, Cemiyete düşmanlığıyla tanınıyordu. Bu dönemde, beş yıl sonra kökünden yok edeceği Saltanata ve Halifelige karşı gerçek tavrının ne olduğu o kadar belli değildi. Başından beri nihai amacı olabilir, ancak 1919 yılında, geleneksel bağlılıkları gereğinden önce çiğnemenin bariz tehlikesinin yanı sıra, beraberinde, evrensel olmasa da, Türkiye sınırlarının ötesinde, Müslüman ülkelerin çoğunda çok yaygın bir şekilde kabul edilen halifeliği de taşıdığı için Saltanata yine de değer veriyor olması da aynı derece mümkündü. Kişisel olarak hiç hatırlamadığım, fakat göz ardı edemeyeceğim kadar ilginç olan bir hikâyeyi anlatmadan geçemeyeceğim. 1 Eylül günü Kongrenin, kararlarını, yukarıda belirtilenden oldukça farklı bir biçimde, Sultan'ın kendisine telgrafla göndererek, ülkenin güvenliğini kazanacak bir hükümetin kurulmasını ve parlamento seçimlerinin gecikmeden yapılmasını istediği söyleniyordu. Hikâyeye göre bütün delegeler, belirli bir süre içinde, gözleri alıcıya sabitlenmiş bir şekilde yanıtını beklemişti; ancak boşuna beklemişlerdi.

Yukarıda da belirttiğim gibi, Erzurum ve Sivas kongreleri, Türk tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğundan geriye kalanların dâhili yapısı üzerindeki nihai etkileri açısından önemliydiler. Ancak, Batı Avrupa'daki devlet

adamları farkına varmasa da, Türklerin Müttefiklerin, özellikle de İngiltere'nin politikasına direnişini açıklığa kavuşturduğu için de aynı derecede ve daha direkt bir önem taşıyorlardı. Avrupa'da hiç anlaşılamayan bir konu da, Türklerin Mustafa Kemal'de, imparatorluk gücünün zirvesinden beri ülkelerinin ürettiği en büyük lideri, iç politika konularında koşullara uyum sağlamayı başarabilen, fakat milliyetçiler tarafından belirlenen taleplerin tamamını, ya da neredeyse tamamını, yabancı güçlere zorla kabul ettirmekte kesin kararlı olan bir lider bulmuş olmasıydı. Bizler İstanbul'da doğal olarak, Anadolu'da gelişen olaylar konusunda tam olarak olmasa da, epeyce bilgi sahibiydik. Bu nedenle, 1919 sonbaharında Yüksek Komiserlikte gördüğüm haliyle, ilgilenmemiz gereken olaylara bakmak için uygun bir noktadayız. Türkler, eski Osmanlı İmparatorluğundan çok daha küçük, fakat yönetilmesi çok daha zor olan toprakları işgal ediyordu. Avrupa'da Trakya'nın büyük bir kısmı ve İzmir civarında Yunanlıların işgali altındaki alan haricinde, Transkafkasya, İran ve oluşmaya başlayan Arap ülkelerinin sınırlarına kadar Anadolu'nun tamamı onların elindeydi. Bu sınırlı bölgelerde bile Müslüman halk çeşitli ırksal kökene sahipti ve bazıları kendilerine özgü ırksal özelliklerini hiçbir zaman tamamen kaybetmemişti. Bunlar Türkiye'nin Avrupa yakasında, Anadolu'da, özellikle Kürtlerin yaşadığı bölgelerde olduğu kadar belirgin değildi. Orada ve belki bir ölçüde, Karadeniz sahili boyunca yaşan Laz nüfus¹¹ arasında farklı bir ulusal varlık arzusunun kıpırtısı vardı. Yine de, ortak din bağı, tüm Müslüman nüfusa belirli bir homojenlik kazandırıyordu. Benim en iyi bildiğim İstanbul'da, Sultanların

¹¹ Lazlar hakkında çok emin bir şekilde yazamıyorum. Savaş sırasında ve Ateşkes sonrasında Karadeniz bölgesinde Samsun'un doğusunda şiddetli bir şekilde Hristiyan bir "Pontus" cumhuriyeti kurma girişimlerine maruz kalan yerli Müslümanlar, buna karşılık kendi politik hareketlerini başlattı ve bu hareket 1922 yılına gelindiğinde Ankara'da endişe yarattı. Şu anda bu gerçekleri doğrulama imkanım yok; bu olaylar, o dönemde Avrupa ortamında pek dikkat çekmedi, ancak bölgenin, Sovyet kontrolündeki Transkafkasya'ya yakınlığı açısından açıklamak ilginç olacaktır.

İmparatorluğun her yerindeki üstün sınıftan insanlardan orantısız bir şekilde yararlanan eski politikası bu durumu güçlendiriyordu. Okullarında, Orduda ve devlet dairelerinde bu şekilde olmuştu. Irksal köken farklılıkları, başkentin yaygın baskısıyla örtülmüştü. Muvazzaf subaylar arasında epeyce gerçek bütünlük ruhu vardı. Sivil hayatta, inanılmaz sayıda insandan oluşan bir beyaz-yakalı görevli sınıfı ve daha küçük ölçüde profesyonel insan vardı. Bu durum, şimdi bile devam ediyordu ve bütün sınıflarda, köken olarak kaybedilen topraklara ait çok sayıda unsur vardı. İslamiyet bağına ek olarak, üst sınıflarda bu insanların büyük bir çoğunluğu, ancak sevimlilik olarak tanımlayabileceğim ortak bir özelliğe sahipti. Erkekler çoğu zaman son derece kibardı, yaşlandıkça daha dikkatli hale gelmiş, gençlerin çoğunda görülen politik girişkenlik sonucunda bir ölçüde yıpranmışlar, fakat yıkılmamışlardı. Hâlâ peçeli olan, fakat yaşlılara nazaran Avrupalılara çok daha fazla erişebilen kadınlar tatlı sesli ve özellikle gençken, çok güzeldi. Bahsettiğim sevimlilik en çok Türklerin, eşit olarak görebilecekleri yabancılarla ilişkilerinde belirginleşiyordu. Bu tür yabancılarla işlerinde gösterdikleri inatçılıkla veya Müslüman olmayanlara ve bazen de kendi inançlarından olan politik rakiplerine uyguladıkları zalimlik çıkışlarıyla tutarsız değillerdi. Bu tür zalimliklerin genel bir özellik olduğunu da söyleyemem. Sevimliliği vurguluyorum, çünkü kendim gibi bunu önemsememeyi öğrenen ve dahası, Türkiye'ye yeni gelen insanlar için bile çok etkileyiciydi.

Müslüman olmayanlar konusunda da endişeliydik. Rumlar savaştan önce ve muhtemelen savaş sırasında çok sıkıntı çekmişti. Fakat 1915 ile 1918 yılları arasında yaşadıkları, çoğu sınır dışı edilen veya öldürülen Ermenilerin yaşadıklarının yanında gölgede kalıyordu. İngiliz Yüksek Komiserliğinde yapılan hataları düzeltmek amacıyla bir Ermeni ve Rum bölümü vardı. İstanbul'da ikisinden de hâlâ çok sayıda vardı. Türklerden daha uyanık ve akıllı olduklarını düşündüğüm Rumlar da itici değildi, ancak uzun zamandan beri güçsüz durumda olduklarından, şimdi daha kibirli

olma eğilimindeydiler. Yunanistan'ın İzmir'i işgal ettiğini gören birçoğu, Atina'nın şimdiki merkezi olacağı Hellenizm'in yeniden canlandırılmasına ve İstanbul'un kaderi henüz belirlenmediğinden, Bizans'ın tekrar oluşmasına yönelik Megali İdea'nın—Büyük Düşüncenin etkisi altındaydı. Ermeniler, birçok açıdan hepsi içinde en sağlam etkendi. Transkafkasya'da zaten küçük, bağımsız bir Ermenistan vardı, fakat İstanbul'daki Ermenilerin çoğu, başka şeylerin yanı sıra, yönetime birçok yetenekli memur sağlayarak önemli bir rol oynadıkları eski sisteme uyum sağladıkları gibi, sanırım, yeni bir Türkiye'ye uyum sağlamaya da hazır olabilirdi. Talihsizliklerinden bir tanesi, kişisel olarak Türklerden veya Rumlardan daha sevimsiz olmalarıydı ve kadınları çok ender olarak güzeldi. Yahudiler de Ermenilerin bazı özelliklerini taşıyordu ve Atina veya bağımsız Ermenistan'ın başkenti Erivan gibi Türkiye'nin dışında toplanabilecekleri bir ulusal merkezleri olmadığından, mutsuz ya da sefil bir şekilde yaşamadıkları bir ülkedeki her türlü yeni düzenlemelere daha da iyi uyum sağlayabilecek durumdaydılar.

Bu genellemeler, benzer diğer tüm genellemeler gibi tehlikeli bir şekilde eleştiriye açıktır, ancak, Barış Konferansı uzlaşmayı hâlâ geciktirirken ve savaş halinde oldukları Yunanlılar tarafından işgal edilen bölge haricinde Anadolu'da milliyetçiler, söylediğim gibi, geniş bir alana yayılırken, Müttefik Yüksek Komiserliğinin mücadele ettiği ortam hakkında biraz fikir vermektedir. Politik olarak, Ferit Paşa'nın hükümetine ve Müttefiklere, özellikle haklı olarak, beğenmedikleri tüm Müttefik eylemlerde liderliği aldığını düşündükleri İngilizlere de aynı derecede karşıydılar. Eylül başında, Majestelerinin Hükümetinin belirli bir hareketi, ateşi daha da körükledi. Tamamen iyi niyetle, Mezopotamya'daki Kürtler konusunda deneyimi olan Yüzbaşı Edward Noel'i, Kürtlerin yaşadığı bölgedeki durumu incelemek ve özellikle o bölgedeki özerklik veya bağımsızlık taleplerini değerlendirmek amacıyla göndermeyi planlamışlardı. Yanında, eskiden egemen olan ailelerden biri-

nin, Bedirhanların iki üyesi vardı. Bölgeye ulaşmaları, Yüksek Komiserliğin isteği üzerine, İstanbul Hükümeti tarafından Noel'in görevini kolaylaştırmak amacıyla yerel yönetimlere gönderilen talimatlar sonrasinda, Sivas kararlarının kabul edilmesiyle hemen hemen aynı zamana denk geldi. Harput Valisi merkezi hükümete sadık kaldı, fakat ekip Malatya'ya ulaşınca, Noel, yerel yönetim tarafından kötü karşılandı ve yanındakiler tutuklandı. Noel masum bir şekilde, Yüksek Komiserliğe basit bir dille şikâyetini dile getirdiği bir telgraf çekti ve telgrafi aldığı zaman, tutanağa yazdığım gibi, kıyametler koptu. Milliyetçiler olayı ve Dâhiliye Nazırlığı ile Vali arasındaki yazışmaları – ki, bunları yayınladılar – Damat Ferit Paşa ile İngilizler arasında hain bir komplo olduğuna ilişkin kanıt olarak değerlendirdiler.

İç kısımlardaki olaylar, İstanbul'daki durum üzerinde o kadar büyük bir etki yarattı ki Ferit, Ekim başında istifa etti. Yerine, kendi türündeki birçok insan gibi, tahta bağlı olan fakat genel olarak saygı duyulan eski asker Ali Rıza Paşa getirildi. Ali Rıza Paşa yeni hükümeti kurdu ve bu hükümet, iç kısımdan gelen talepler doğrultusunda, hemen seçim yapılmasını emretti. Seçimler usulüne uygun bir şekilde gerçekleştirildi, gerçi epeyce gecikti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarlarının, Sivas'ta edilen yemine meydan okuyarak başlarını yeniden çıkarmaya çalıştığı yolundaki karşılıklı suçlamalar arasında yapıldı. İstanbul'dan seçilen bir vekil, meslektaşlarının, Cemiyetin yandaşı olduğu iddia ederek, hemen istifa etti. Yeni Parlamento sonunda, 12 Ocak 1920 tarihinde açıldı. Büyük ölçüde Kemalist etki altındaki yerlerden seçilen üyelere oluşuyordu ve bunlardan biri, milliyetçi liderlerden biri olan Rauf Bey'di. Beklendiği üzere, Meclis'teki hava ağırlıklı olarak milliyetçiydi. Yine de Erzurum ve Sivas'taki toplantılardan aksine, yetkisini, mevcut anayasaya uygun olarak Sultan'dan alıyordu ve bu durum, duygusal olarak milliyetçi olsa da, yine de tahta saygı gösteren birçok Türk'ün gözünde en önemli faaliyetine ilave bir geçerlilik kazandırmış olabilir. Bu faaliyet, milliyetçi hareketin

gerekliliklerini, daha sonra “Misak-ı Milli” olarak ün kazanacak olan belgeye nihai şeklini vermesiydi. O kadar dikkate çekmeden geçirildi ki, o dönemde dışarıda pek fark edilmedi. Bazen ben bile bunun gerçekten de İstanbul’daki Parlamento oturumunun işi olup olmadığından emin olamıyordum, ama şimdi bu konuda hiç kuşku yok. Bir kere, sakladığım iki Fransızca versiyon aynı tarihi, 28 Ocak 1920 tarihini, yani Meclisin açılmasından iki hafta sonrasının tarihini taşıyor.

Misak-ı Milli kısa sürede, Ankara hareketinin temel platformu oldu. Şeklen mütevazı olsa da, Müttefiklerin hâlâ mağlup olmuş bir düşman olarak gördüğü bir ülkeden geldiği düşünüldüğünde, içerik olarak görülmemiş derecede katıydı. Arap ülkelerinin ve Batı Trakya’nın kendi geleceğini belirleme haklarını tanıyor ve Batum, Kars ve Ardahan bölgelerinde yaşayanların zaten Türkiye’yle yeniden birleştiklerini açıklamalarına rağmen, buralarda ayrıca halk oylaması yapılabileceğini kabul ediyordu. Hem dil olarak, hem de içerik olarak Sivas kararlarının ilgili kısımlarını sadık bir şekilde yansıtan bu belge, oldukça kesin ve uzlaşmaz bir şekilde Türkiye’nin “Ateşkes hattının ister içinde, ister dışında olsun, Müslüman – Osmanlıların yaşadığı İmparatorluk bölgeleri” ile “İmparatorluğun başkenti, Halifeliliğin ve Osmanlı Hükümetinin merkezi” olan İstanbul üzerindeki hakkını beyan ediyordu. Boğazların ticarete açılması, azınlıklar ve Türkiye’nin gelecekteki ekonomik kalkınması gibi sorunları barışçıl bir şekilde ele alıyordu, ancak kullanılan dil, eşitlerle müzakere yapan eşitler tarafından kullanılan bir dildi ve tam bağımsızlık ilkesinde şiddetle ısrar ediliyordu.

Son İstanbul Parlamentosunun bundan sonraki tarihi kısa ve karışık oldu. Müttefiklerin Şubat ayında, İstanbul’un Türkiye’ye bırakılacağını açıklamasının getirdiği anlık rahatlamaya rağmen, durum gergin olmaya devam etti. Sonunda, Müttefikler büyük bir güç gösterisinde bulunmaya, yani şimdiye kadar askerlerinin yalnızca “var olduğu” İstanbul’u işgal etmeye karar verdiler. 16 Mart’ta

gerçekleşen bu adımın hazırlıkları aşamasında epeyce işin içindeydim. Artık, bir başka generalin başkanlığında, başka bir hükümet vardı. İşgalden bir gece önce, son derece terbiyeli bir insan olan Hariciye Nazırı beni ziyarete geldiği zaman duyduğum rahatsızlığı hâlâ hatırlıyorum. Gelişmekte olan darbeyle ilgili hiçbir ipucu vermeden uzun uzun sohbet etmek zorunda kalmıştım. Ertesi sabah oldukça erken bir saatte dosdoğru Sadrazamın yaşadığı eve giderek, o anda gerçekleşmekte olan işgali açıkladım. Bu arada Fransız meslektaşım da haberi Saray'a götürdü. Ekselanslarının gelmesini beklemek zorunda kaldım ve Sefarete biraz geç döndüm. Döndüğümde, Amiral de Robeck'le General Milne'nin beni merak ettiğini gördüm. Bu arada, işgal epey kolay bir şekilde ilerliyordu. Çok az direniş oldu. O kadar azdı ki, günün sonunda İngilizlerin kayıp listesinde sadece küçük bir kavgada ölen talihsiz bir İngiliz askeriyle, Sefaret bahçesinde Bölüm Amir yardımcısı tarafından beslenen bir ayı yavrusu tarafından yaralanan bir başka asker yer alıyordu. Aslında işgal sırasında işler yolunda gitti, fakat beraberinde oluşan ve olaylardan sonra fiyasko olduğu anlaşılan bir başka hareket yaşandı. Savaş sırasında Hristiyanlara uygulanan zulümde veya Kut'tan gelen tutsaklarımıza kötü davranılmasında rol aldığı düşünülen bazı insanları tutukladık. Aralarında, yanlış hatırlamıyorsam, meclis binasında kuşatılan bazı vekiller de vardı. Tutuklananlar sınır dışı edilerek Malta'ya gönderildi. Suçlu ya da masum, hiçbir zaman mahkemeye çıkarılamadılar ve sınır dışı edilmeleri, uzun zaman sonra politik nedenlerle serbest bırakılncaya kadar, kanayan bir yara halinde kaldı.

İstanbul'da Sadrazam istifa etti ve Damat Ferit Paşa yeniden göreve çağırıldı. Anadolu'da milliyetçiler, işgalden beş gün sonra büyük bir hamle yaptılar. İstanbul'daki Parlamantonun, bazı üyelerinin "İngilizler" tarafından tutuklanması nedeniyle, geçici olarak durdurulduğunu açıkladılar. Ankara'da kurulacak olağanüstü millet meclisi için seçim yapılmasını emrettiler. Faaliyeti durdurulan İstanbul Parlamentosu, dört ay içinde yeni seçimlerin yapılması şar-

tıyla, 11 Nisan günü resmen feshedildi. Bu, geçersiz bir yasa olarak kaldı ve bundan sonra, Türkiye'deki tek millet meclisi, Kemalistler tarafından toplanan ve kısa sürede Büyük Millet Meclisi adını alan meclis oldu. Bu arada Sultan'la Ferit Paşa ellerinden geldiğince çabalamaya devam etti. Şeyhülislamı, milliyetçileri suçlayan fetvalar yayınladılar. Milliyetçiler de Anadolu'da çok sayıda dini lider tarafından imzalanan ve hareketi halifeliği saldırıdan korumak amacını taşıdığı için haklı gören karşı-fetvalar çıkardılar. Barış Konferansı sakin bir şekilde devam ediyordu ve yaz aylarında bir anlaşma hazırlamayı başardı. Hâlâ Müttefikleri memnun etme politikasına sadık olan Ferit, 10 Ağustos 1920 tarihinde bunu imzalama cüretini gösterdi. Bu ünlü Sevr Antlaşması, büyük savaştan sonra Müttefiklerin, yenilen düşmanlarına dayattığı son ve en zorlayıcı anlaşma oldu. Bu Anlaşma Osmanlı İmparatorluğunun tamamını parçalara ayırıyor ve İstanbul'u Türklere bırakırken, onları İzmir bölgesinden mahrum ediyordu. Sınırlarında, Ermenistan gibi yeni bağımsız veya manda altına alınmış devletler kurulmasını planlamakla kalmıyor, Kürdistan'a özerklik verilmesi ihtimalini de vaat ediyordu. Geriye kalan kısım, katı kontrollere tabi olacaktı. Ateşkesin ilk aylarında böyle bir uzlaşmanın kabul edilme şansı ne olursa olsun, Kemalistler tarafından kabul edilmesine hiçbir şekilde imkân yoktu. İstanbul'da bile, imzalanması o kadar zor bir durumun başlangıcı oldu ki, Ferit Paşa Ekim ayında istifa etmek zorunda kaldı. Yüksek Komiserliğin, başka çaresi olmadığı yolundaki görüşünü ona iletmek bana düştü. Yerine, önceki krizlerde sık sık başkasının yerine göreve getirilen Tevfik Paşa geldi. Bu kez iktidarda kaldı; yavaş yavaş ölmekte olan İstanbul Hükümetinin başında olmak iktidar sayılırsa, nazırlarında değişiklik yaparak, iki yıl süreyle görevini sürdürdü.

Sevr Antlaşması imzalandığı zaman, yeni adıyla Büyük Millet Meclisi dört aydır Ankara'da faaliyetliydi. Yunanlılara karşı askeri harekâtlar da dâhil olmak üzere, her türlü işte en yüksek otorite olduğunu iddia ediyordu. 1920 yazında askeri hareketler, kısmen

milliyetçilerin orduları henüz düzgün bir şekilde organize olamadığından ve büyük ölçüde düzensiz çetelere bağımlı kalmak zorunda olduklarından, kötü gitti. Ayrıca, İngiltere hâlâ Yunanlılara belirli miktarda donanma ve başka konularda destek vermeye devam ediyordu. Yunan ordusu Temmuz'da Bursa'yı işgal etti. İstanbul'a daha yakın yerlerde karmaşık bir durum vardı. Türk çeteleri çeşitli yerlerde faaliyet gösteriyordu ve en az bir tanesi Beykoz'a, İstanbul Boğazının üst kısımlarında, Avrupa yakasında İngiliz Yüksek Komiserliğinin yazın yerleştiği eski Avusturya Sefaretinin bulunduğu Yeniköy'ün tam karşısında, Asya yakasında bulunan bir banliyöye kadar ulaşmayı başardı. Yunanlıların Bursa'yı işgal ettiği günlerden birinin akşamında, suyun karşı tarafından çatışma sesleri duyduk: anlaşılan çetelerden biriyle İngiliz ve Yunan birlikleri arasında çatışma çıkmıştı. O günün standartlarına göre küçücük bir olaydı, ama yazlık sefaretimizdeki rahat ortamda otururken, "Beykoz Savaşı" olarak bilinen olayı dinlemenin yarattığı korkuyu hâlâ hatırlıyoruz.

Aynı yılın, 1920 yılının sonlarına doğru Tevfik Paşa'nın Hükümeti, İstanbul ile iç kesimler arasındaki ikiliği sona erdirmeye girişiminde bulunarak, Ankara'ya, halen İstanbul'un Dâhiliye Nazırı olan İzzet Paşa ve bir başka eski sadrazam olan General Salih Paşa başkanlığında bir heyet gönderdi. İki taraftan da büyük saygı görüyorlardı, fakat uzlaşma sağlama konusunda tamamen başarısız oldular. Bir süre, milliyetçiler tarafından, hem kendi iyilikleri için hem de milli davaya desteklemeye zorlanabilecekleri düşüncesiyle, onurlu bir şekilde gözaltında tutuldular. Birkaç hafta sonra İstanbul'a dönmelerine izin verildi. İzzet Paşa çok zayıflamış bir şekilde döndü, fakat her açıdan güçlü biri olduğundan bunu kaldırabilirdi. Personelinden biri, Babıâli'de hukuk danışmanı olan Münir Bey, Ankara'da kalmayı tercih etti ve sonradan, Lozan Konferansında önemli bir rol oynayacaktı. Çok onurlu bir insandı ve karşı tarafa geçmesi, o dönemde çelişen bağlılıkların en iyi Türklerden bazılarını nasıl etkilediğini gösteriyordu. Kendi ar-

kadaş çevremden bir başka örnek de, o zaman veya daha sonra Sultan'ın Tümen Komutan yardımcısı, yaşlı Kâmil Paşa'nın damadı tarafından gerçekleştirildi. O da, Ankara'nın kaderine ortak oldu, ancak uzun süre sonra, nezaket gösterip beni görmeye geldiğinde, bunu neden yaptığını anlattı. Ülkesine duyduğu onurlu görev aşkıyla hareket ettiğinden kuşku duymadım.

20 Ocak 1921'de Meclis, milli egemenlik kavramını en uç noktasına kadar götüren yeni bir organik yasayla, kendi durumuyla ilgili görüşlerini belirginleştirdi. Hem yasama, hem de yürütme olmak üzere bütün yetkiyi ve savaş veya barış yapma hakkı da dâhil, tüm egemenlik haklarını Meclis üstlendi. Nazırların yerini icra temsilcileri, ya da *vekiller* aldı; bu unvan, onlara yetki verildiğini gösteriyordu. Bu kullanım, eskiden, bakanların yetkilerini Sultan'dan aldığı ve Kabinesinin *Heyet-i Vukela* ya da Vekiller Heyeti olarak bilindiği ve her bir bakana, kendi görevlerine daha uygun unvanlar verildikten sonra bile kullanılmaya devam edilen dönemi çağırıyordu. Şimdi kabul edilen sisteme göre, yeni vekiller Meclis tarafından üyeleri arasından birer birer seçilecekti ve birçok nazırlığı doğrudan temsilcileri olarak yöneteceklerdi. Sultan'ın egemenliği açıkça inkâr edilmiyordu, fakat Halife olarak değilse de, bu kapasitedeki yetkisi yok ediliyordu. İslamî bakış açısı hâlâ etkili bir unsurdur. İcra vekillerinden biri din işlerinden sorumlu tutulacak ve İstanbul kabinesinde ikinci sırada yer alan Şeyhülislamın eşdeğeri olacaktı. Bu aşırı derecede demokratik sistemin kabulü, daha sonra olan birçok şeyin temelini oluşturunuyordu.

Bu arada Müttefik devlet adamları, genel uzlaşma girişimlerinin başarısız olduğunu ve Ankara'nın dikkate alınması gerektiğini anlamıştı. Türkiye ile Yunanistan'ı Şubat 1921'de Londra'da düzenlenecek bir konferansa katılmaya davet ettiler ve İstanbul Hükümetine yapılan davetin şartı olarak, Türk heyetinde Ankara'dan temsilcilerin bulunmasını istediler. Tevfik Paşa ile Mustafa Kemal arasında yapılan yazışmalarda Mustafa Kemal, Türkiye'yi temsil etme hakkının yalnızca Meclis'e ait olduğunu

vurguladı. Sonuçta, iki hükümet de Londra'ya, başlarında sırasıyla Tevfik ile, Ankara Hariciye Vekili olan ve Tevfik'in büyük bir saygı gösterdiği akıllı ve düzgün görünümlü Bekir Sami'nin bulunduğu birer heyet gönderdi. Konferansta genel bir uzlaşmaya varılamadı, fakat Fransızlarla İtalyanlar kendilerini ilgilendiren konularda Bekir Sami ile görüşmeler yaparak ayrı ayrı anlaşmalar imzaladılar. Biz de onunla, kapsamı daha sınırlı olan bir anlaşma yaptık ve Anadolu'da tutuklu bulunan İngiliz askerleri ve diğerlerinin serbest bırakılması karşılığında, Malta sürgünlerinin birçoğunu bırakmayı taahhüt ettik. Fransız ve İtalyan anlaşmaları Ankara tarafından reddedildi; bizimki de başlangıçta pek düzgün işlemedi, böylece bütün bu ayrı anlaşmaların en önemli sonucu yalnızca, Müttefikler arasında gelişmekte olan ayrılıkları göstermek oldu.

1919 sonundan 1921 baharına kadar süren bu dönemde aynı zamanda, milliyetçilerin yıldızı Anadolu'nun kuzey-doğu ucunda daha da hızlı bir şekilde yükseliyordu, zira onların Hükümeti, Türkiye adına konuşabilecek ve hareket edebilecek tek hükümetti. Dış ilişkiler sistemlerini Ukrayna'dan Afganistan'a uzanan geniş bir cepheye yaymayı başardılar ve Afganistan'la 1 Mart 1921'de bir İttifak Anlaşması imzaladılar. Bunun uygulamada pek önemi yoktu, fakat İslami kardeşliğin etkileyici bir jesti olarak duyurulabilirdi. İran'la yapılan görüşmeler yaklaşık bir yıl sonra yapılan bir başka anlaşmayla sonuçlandı. Ancak bunlardan çok daha önemli olan konu, Ankara'nın Sovyet Rusya ve Rus İhtilalinin karmaşasından ortaya çıkan ve 1920 başında yaşanan kısa süreli federasyon denemesinden sonra birer birer bağımsızlıklarını ilân eden üç Transkafkasya Cumhuriyeti (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) ile ilişkileriydi. Büyük Millet Meclisinin Sovyet Rusya'yla ilişkisi çok tuhaftı. İkisi de aşırı demokratik ilkeler uyguluyordu. İkisi de Müttefiklere karşıydı. Bunlar sempati bağı oluşturabilirdi, ama Türklerin eskiden Rusya'ya hissettikleri korkuyu ve Moskova'nın şimdi Transkafkasya cumhuriyetlerini tamamen Sovyet sistemine katmak için gösterdiği çabalara duyulan güven-

sizliğı aşmaya yetmezdi. Bu gizli uzlaşmazlığın çözümünde yapılan karmaşık işlemlerin bütün detayına giremeyeceğim. Türkler, tuhaf bir şekilde Ermenistan'ı kıskanıyordu. Sevr Antlaşması uyarınca İstanbul Hükümeti onun bağımsızlığını tanımakla kalmamış, sınırlarının Birleşik Devletler Başkanının hakemliğinde çözülmesini öngören bir maddeyi de kabul etmişti. Ankara bunun, Kafkas bölgesinin dışındaki birçok Ermeni'nin hayallerini gerçekleştirmek amacıyla Anadolu'nun içlerine kadar yayılma tehlikesi oluşturduğunu görmezlikten gelemeydi. Türk ordusu 1920 sonbaharında Ermenilere hücum etti ve Rusların arabuluculuk teklifleriyle kesilen kısa bir çatışmadan sonra, Aralık ayında son derece katı bir anlaşma empoze etti. Bundan sonra ortaya çıkan Gürcistan olayı, Rusya ile Türkiye arasındaki rekabeti, Ermenistan'ın yaptığından çok daha çarpıcı hale getirdi. "Şimdi, en önemli odak noktalarından biri," diye yazmıştım karıma Mart 1921'de, "Bolşevizm yanlıları tarafından devşirilmekte olan Gürcistan. Batum, yıkılmak üzere ve tek sorun burayı Bolşeviklerin mi, yoksa Türklerin mi alacağı? Bunun sonucunda, bu konuda gırtlak gırtlığa girecekler mi, yoksa hâlâ tam bir uyum içindeler mi?" Uzun lafın kısıası, Büyük Millet Meclisi, 16 Mart'ta Moskova'yla eşit şartlar altında, Transkafkasya Cumhuriyetlerinin kendileriyle yapılan yardımcı düzenlemelerle birlikte, Türk sınırının durumunu sağlamlaştıran bir antlaşma yaptı. Rusya ile Türkiye arasında yapılan ana antlaşma, emperyalizmi ve iki tarafa isteği dışında dayatılan anlaşmaları geçersiz kıldı. Rusya, Meclis'in Türkiye'yi temsil eden tek güç olduğunu kabul etti ve Misak-ı Milli'de iddia edilen topraklar üzerindeki hakkını tanıdı. Türkiye'nin Kars ile Ardahan'ı alması, Batum'u, serbest liman olması koşuluyla Gürcistan'a bırakması kararlaştırıldı. İki tarafın da memnun olmak için gerekçeleri vardı. Uzun zaman geçmeden Moskova, Transkafkasya Cumhuriyetlerinin Sovyet sistemine dâhil edilmesi işlemlerini tamamladı. Ancak Türkiye, Büyük savaştan önce sahip olduğundan daha iyi bir sınırı garantiledi. İşte bu ya da aynı dönemde yaşanan bir başka Türk – Rus olayında

Mustafa Kemal, Ankara'da bir ziyafette yaptığı konuşmada, dostluklarının gecenin kutlamasında içtiği su kadar berrak ve temiz olmasını umduğunu belirtti. Milliyetçiler ilk hevesle, "kuru" rejimi benimsemişlerdi.

Aynı dönemde İstanbul'daki Müttefik ortamlarında yaşanan olaylara bakmak üzere biraz geri gideceğim. Ağustos 1920'de Sevr Antlaşmasının imzalanmasından sonra, Müttefik Yüksek Komiserliği Sultan'la gayri resmi kişisel ilişkiler kurma girişimlerinde bulundu. Onu 22 Ağustos'ta ayrı ayrı ziyaret ettiler. Ben Amiral de Robeck'e eşlik ettim ve ertesi gün aileme şunları yazdım: "Yeni padişah, bir öncekine göre büyük bir gelişme, fakat çok güçlü değil ve anlaşılan çok gergin bir durumda. Görüşme çok dostane bir şekilde geçti." Neler olduğu konusunu detaylı olarak hatırlamıyorum – muhtemelen fazla bir şey olmadı, zira yeni padişahla ilişkilerimizin bu başlangıç aşamasında, resmi bir nezaket gösterisinden daha fazlasını yapmaya imkân yoktu. Hafızamda bu kabul, öncelikli devlet politikalarıyla değil, iki önemsiz olayla özdeşleşmektedir. Kısa bir süre önce, birileriyle birlikte arabayla Tarabya'dan dönerken, aracımızın direksiyonu kontrolden çıktı ve araba, birçok İngiliz birliğinin karargâhına yakın bir noktada bir dizi ağaca daldı. Hepimiz dışarı fırladık ve bir emir erinin üstüne düşen şoförümüz dışında, hepimiz az çok yaralandık. Geri kalanımız ciddi bir şekilde yaralanmadık ve arabadaki en kıdemli kişi olarak ben, çeşitli kamplardaki subaylardan temin ettiğimiz tentürdiyot ve alkolle bol bol ilk yardım aldım. Çok geçmeden, Pera'da sıyrıklarıma bakım yapıldı ve kazada en çok yaralanan kişi olmasam da, birkaç hafta boyunca arabalardan korktum. Hatta de Robeck'le Saray'a giderken son derece gergindim. Kabul sırasında, kurgusuyla oynadığım alarmlı saatim ansızın cebimde çalmaya başladı. Benim dışımda hiç kimse fark etmemiş gibiydi, ama zil göğsümde yüksek sesle çalmaya devam etti. Bu nedenle, Majestelerinin suikast bombasıyla donanmış bir şekilde geldiğimi düşüneceğinden korkarak çok gerildim.

1920 yılının sonlarına doğru İngiliz Yüksek Komiserliğine, Ateşkesten beri sahip olduğu yapıya göre daha normal bir diplomatik yapı kazandırmak amacıyla bazı adımlar atıldı. Aynı yıl haklı bir şekilde Şövalyelik Madalyası verilen Webb, donanmada komutanlık yapmak üzere sonbaharın başında bizi bıraktı. Kasım ayında, de Robeck, Yüksek Komiserlik görevinden ayrılırken, Başkumandanlık görevine devam etti. Yüksek Komiserlik personeli arasındaki yaşayan en yaşlı üye olarak, onun şerefine verilen bir Sefaret yemeğine ben başkanlık ettim ve hayatımdaki ilk önemli konuşmayı yaptım. Onun yerine, bir diplomat olan Sir Horace Rumbold atandı. Kasım sonunda İstanbul'a gelen Rumbold, 6 Aralık'ta Sultan'ı ziyaret etti. Ben yine oradaydım. "Sultan tek başınaydı," diye yazmıştım, "ve ben tercümanlık yapmak zorunda kaldım. Onu tercüme etmek çok zor, çünkü çok net düşüncelere sahip olmasına rağmen, karmaşık bir şekilde konuşuyor, uzun süre devam ediyor ve söze karışıyor. Yine de çok ilginç; bu şekilde olmasını isteyerek bana iltifat ediyor." Bu, Rumbold'un görev süresince yapılan ve hepsinde yardımcı olduğum bir dizi görüşmenin ilkiydi. Maiyetinden kuşkulanmakta haksız olmayan Sultan, tercüman olarak beni kullanmaya devam etti. Beni çok sevdi ve ben de ona karşı büyük bir sempati duymaya başladım. Çok zekiydi ve düşünce şekli her zaman çok netti, gerçi ifade tarzı hâlâ karmaşıktı. Uzun uzun konuşma ve tercüme girişimlerimde sözümü kesme, daha doğrusu düzeltme alışkanlığı nedeniyle, onun ve Yüksek Komiserin söylediklerinin ancak yarısı karşı taraf ulaşıyordu, ancak önemli olan hiçbir şey atlanmıyordu.

Rumbold'un gelişiyle hemen hemen aynı zamanda, General Milne'nin yerine General Harington atandı. Fransızlar da General Charpy adında yeni bir başkomutan gönderdiler ve kısa süre sonra General Pellé, yeni Yüksek Komiser olarak atandı. Mart 1921'e gelindiğinde İtalyanlar da, çoğu zaman bunamış görünen, fakat aslında son derece açık göz olan Marki Garroni'yi yeni Yüksek Komiser olarak tayin etmişti. Bütün bu yeni gelenler, Ateşkes sü-

recinin sonuna kadar kaldı ve iki uzun yıldan fazla bir süre sonra, Türkiye'yle nihai barış anlaşması yapılmasıyla sonuçlanan olaylarda önemli rol aldı.

VIII. BÖLÜM

İSTANBUL, 1921 – 1922

Amirlerim konusunda her zaman şanslıydım ve Rumbold'da da durum değişmedi. Bir diplomatın oğlu olan ve kendisi de eğitilmiş bir diplomat olan Rumbold, zeki olmaktan çok, sağlam özelliklerin o meslekte ne kadar değerli olduğunun mükemmel bir örneği idi. Burnunun dibinden ötesini pek göremediği söylenebilir, ama burnunun ucunda ne olduğunu tam olarak görebiliyordu. Utangaçtı ve bazen zor düşünüyormuş ya da en azından düşüncelerini söylemekte zorlanıyormuş gibi görünüyordu. Muhtemelen özellikle yabancılar, zekâsını gizlemek için bu niteliğinden yararlandığından kuşkulanıyordu. Sanmam, ama öyle yapıyorsa da bunun etkisi, tek-gözlüğüyle oynayıp ansızın düşürme tavrıyla daha da artıyordu. Mantıklıydı ve büyük bir adalet duygusuna sahipti. Onu yakından tanıma fırsatını buldum, gerçi bazı açılardan, Dışişleri Bakanlığının yöntemlerini ve politik sorunlara yaklaşımlarını daha iyi bildiğinden, bana amiraller kadar ihtiyaç duymamasına rağmen, bana çok güvendi. Kaderimizde uzun süre, özellikle Lozan'da birlikte çalışmak vardı ve sürekli bir uyum içinde çalıştık. O göreve başladığı zaman, bana da meslek hayatımda yükselme imkânı verildi. O güne kadar, teorik olarak, birçok kez yurt dışında özel göreve giden, ancak hiçbir zaman Türkiye'ye dönmediği gibi, başka yerde daimi bir göreve getirilmeyen Fitzmaurice'e vekâlet ediyordum. 1920 sonunda emekli olduğu zaman, bana sabit Baş Dragomanlık göreviyle, buna ek olarak Müşavirlik (Elçiden sonra sorumlu diplomatlık) görevi verildi. Bu benim kişisel özelliklerimden çok, Konsolosluk Servisine verilen değerin artmasına yapılan bir iltifattı. Bir önceki Baş Dragomanların diplomatik bir rütbesi

vardı, ancak hiçbir zaman Birinci Kâtibin üstünde olamazlardı. Ben bu duruma çok memnun oldum ve mali durumum biraz rahatladı.

Son bölümde, Şubat 1921'de Londra'da düzenlenen Konferansta Türkiye ile genel bir uzlaşmaya sağlanamamasına ve Büyük Millet Meclisinin Rusya'yla olumlu bir antlaşma imzalamasına kadar yaşanan önemli olayları anlattım. 1921 yılının Mart ayı içinde ve sonrasında Meclis, kendi Hükümetlerini tanımaya hazır güçlerle dış ilişkiler şebekesini geliştirdi. Yunanistan'la savaş devam ediyordu. Aralık ayında, Müttefiklerin memnuniyetsizliğine rağmen Yunan tahtına geri dönen Kral Konstantin, bu savaşı kendi savaşı haline getirmişti, fakat savaşın genel gidişatı Yunanlıların değil, Türklerin lehine geliyordu. Yunan Ordusu hâlâ Anadolu'nun kuzey-batısının oldukça büyük bir kısmını elinde bulunduruyordu, ancak Ocak ayında Türkler tarafından İnönü'de engellenmiş ve Mart sonunda, aynı yerde ikinci kez yenilmişti. Mayıs ayında, dağılan Müttefikler, tarafsızlıklarını ilân ettiler. İstanbul'daki durumları bile o kadar rahatsızdı ki, 8 Haziran'da eşime "Eğer Kemalistler daha fazla başarı kazanırsa, konumumuz dayanılmaz hale gelebilir," diye yazdım. Bu çok karamsar bir yorumdu, ama Kemalistler, özellikle Yunanlılar Temmuz ayında yaptıkları yeni bir saldırının başında avantaj sağladıktan sonra, Mustafa Kemal'in bizzat önderliği altında Sakarya nehri savaşında yenilince, gerçekten başka başarılar da kazandılar.

Bu arada, ben İstanbul'da daha önemsiz işlerle uğraşıyordum. Nisan ayında, olağandışı bir olaya yardım etmek zorunda kaldım. Yunan Patriği Vekili Londra'da ölmüştü ve cenazesi bir İngiliz kruvazörüyle İstanbul'a getirildi. Ben kişisel olarak daha fazla ilgilieniyordum çünkü Monsenyör Dorotheos'u iyi tanıyordum. Güçlü bir piskopostu, ancak politikaya bulaşmıştı ve ona birçok defa, Helenizm'in, ne olursa olsun, Türk ortamında devam ettirilmesi gereken bir kurumla yönetilmesine izin vermemesi konusunda öğüt vermiştim. Bir keresinde onu Fener'de ziyaret ettiğimi ve beni asık suratla karşılayıp ciddi bir olaydan bahsettiğini hatırlıyorum.

Yunanlılarla Türkler arasında nahoş çatışmalar olmasından hep korkmuştuk. Bu nedenle, bana olanları anlatıncaya kadar epeyce kaygılandım. Kendi evi Patrikhane'den fazla uzak olmayan bir yerdeydi. Bir gece önce evine hırsız girmişti. Daha da kısık sesle, mahallenin polis komiserinin olaya yabancı olmadığına inanmak için nedenleri olduğunu söyledi. Çok rahatlayarak ona, "Gerçekten, efendim, hırsızlar da dâhil, mahallede yaşayan herkesin Yunanlı olduğunu sanıyordum!" Espri anlayışı çok gelişmiş bir insandı ve yarattığı etki dağıldığından, kahkahalarla güldü. Bu olay, 1919 veya 1920 yılında oldu. Şimdi, zavallı adam ölmüştü ve cenazesinde olaylar çıkmasından korkuyorduk. Tören alayının Duvar dışından ilerleyerek Patrikhane'den uzaktaki mezarlığa gidebilmesi için özel düzenlemeler yapılması gerekiyordu. Her şey yolunda gitti. Rumbold'la ben, özel durumu dikkate alarak, Fener'deki cenaze törenine katıldık. Fransızlar ve İtalyanlar, kendi iddialarına göre, "geçmişteki örnekler nedeniyle," ama aslında, benim o dönemde yazdığım gibi, "biz hâlâ tarafsızken, onlar şimdi Yunanlılara karşı oldukları için," yalnızca temsilci gönderdi.

Mayıs ayında, İstanbul'dan çok uzakta olmayan ve Hristiyanların Müslümanlara zulmettiği söylenen Yalova ve İzmit bölgelerinde ciddi bir durum meydana geldi. Bir taraf üstünlüğü ele geçirdiği zaman, bu tür suçlamalar devamlı olarak yapılıyordu ve iki tarafın da, galeyana geldiklerinde aşırıya kaçabileceğini itiraf etmek gerekir. Bu durumdaki fark, etkilenen bölgenin İstanbul'a kolaylıkla erişilebilecek bir yer olmasıydı. Müslümanların çok kötü şartlar altında olduğu konusunda hiç kuşku yoktu ve bu skandal, Yunanlılara duyulan ancak onlara dostluk gösteren bölgelerde bile azalmaya başlayan sempatiyi artırmadı.

Hemen hemen aynı zamanlarda Kemalistler, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde sorunlar yaşadı. Bu yeni bir şey değildi, çünkü Kürtler her zaman yönetilmesi zor insanlar olmuştu. Önceki bölümde onların durumunu ve 1919 yılında, ayrı bir ulusal varlık yolundaki taleplerini araştırmak üzere yaptığımız iyi niyetli fa-

kat yanlış anlaşılan girişimin hareketlerinin başlangıç aşamasında Kemalistlerde küskünlük yarattığını biraz anlattım. Ertesi yıl yapılan Sevr Antlaşması, özerk bir Kürdistan'ın kurulmasını öngörüyordu ve bu maddenin, sonunda oluşabilecek bir bağımsızlığın habercisi olabileceği görülmüyordu. Bu, Arapların taleplerini kabul etmeye hazır olmalarına rağmen, Kürtlerin ulusal emellerini tanımakta isteksiz davranan Ankara için çok büyük bir olumsuzluktu. İstanbul'daki görevlerimden biri, geleceklerini Sevr antlaşmasının sağladığı halka duyulan sempati ile, Antlaşmanın yürürlüğe girip girmeyeceği konusundaki kuşkuvarın artması nedeniyle biraz çekinerek, oradaki Kürt ileri gelenleri oyunda tutmaktı. Bir gün çok karışık bir heyet kabul ettim. İçinde, müstakbel Kürdistan'ın, kadınlar tarafından ipek üzerine işlenmiş bir düzine kadar minyatür bayrakları bulunan kahverengi kâğıda sarılmış bir paket getirdiler. Bilinçli ilk tepkim, oğullarıma birer tane almamın ne kadar güzel olacağı oldu. Ancak görev galip geldi. Özerkliğin bağımsızlıktan az olduğunu ve Antlaşma onaylanmadığı için muhtemelen, ikisinden de bahsetmek için çok erken olduğunu açıkladım. Bir düzine bayrak almamın göze batabileceğini, ancak bir örneği hatıra olarak memnuniyetle kabul edebileceğimi söyledim. Ya aynı gün ya da bir başka olayda bana, gelecekteki başkentte bir sokağa adımın verileceği vaat edildi. Bunun ne kadar güzel olabileceğini sık sık düşünmüşümdür, ancak *dis aliter visum* – insanoğlu diler, tanrı hallederdi, fakat bu durumda, Tanrı uygun görmedi. Ziyaretçilerimden biri, ileri gelen dindar ailelerden birinin reisi olan sevimli bir sarıklı yaşlı beyefendiydi. Sonunda, Kürtlerin yaşadığı bölgede birbiri ardına yaşanan isyanlardan biriyle bağlantılı olarak asıldı. Daha az sevdiğim bir başkası, İstanbul'da meşhur bir gazetenin başyazarıydı ve merkezî Hükümetin dağıttığı büyük ailelerden birinden geliyordu. Bu beyefendinin, Kürt milliyetçiliği duyguları çok güçlüydü. Gazetesi, vatansever bir Türk gazetesiydi. Bunda tutarsızlık görmüyordu. Kürdistan'ı destekliyordu, fakat gazete bir mülktü. Korkarım en büyük ideali, ailesinin Kuzey Mezopotamya'daki ser-

vetinin, İngiliz himayesi altında geri verildiğini görmekti.

1921 yazına gelindiğinde, çeşitli Müttefik muhitlerinde Türkiye'yle ilgili gerginlik belirtileri giderek artıyordu. Müttefik Hükümetler, Ankara'nın artan gücünün ve Anadolu'daki Türk – Yunan savaşının gidişatından duyulan memnuniyetsizliğin yarattığı sorunlara gösterdikleri tavır nedeniyle giderek birbirlerinden uzaklaşıyorlardı. Üçünün de, Londra'da Bekir Sami'yle yaptıkları görüşmelerin sonucundan memnun olmamak için gerekçeleri vardı. Fransa ile İtalya, daha önce de belirttiğim gibi, Büyük Millet Meclisi, onunla yaptıkları ayrı anlaşmaları reddettiği için; İngiltere ise, Malta'daki Türk sürgünlerle Anadolu'da tutulan İngilizlerin değişimi konusundaki daha sınırlı anlaşmamızın yerine getirilmesindeki zorluklar nedeniyle memnun değildi. Temmuz başına gelindiğinde, Malta sürgünlerinin, hepsini olmasa da, çoğunu iade etmiştik, ama tutsakların sadece sekiz tanesi – hepsi İngiliz de değil – İstanbul'a ulaştı. Otuzdan fazla insan serbest bırakılmak üzere bekliyordu. Bunların arasında özel önem verilen Albay Rawlinson da vardı. Bu koşullar altında, bütün Müttefikler için Mustafa Kemal'le bir tür anlaşmaya varılması önem taşıyordu ve en azından İngiltere açısından, Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul Hükümetini geçersiz kıldığını kabul edecek kadar ileri gidilmesi gerekiyordu. İngilizlerin bulunduğu ortamlarda bile çelişkili görüşler vardı. Ordu Karargâhı, Ankara'yla yakınlaşma arayışına girme konusunda genel olarak Dışişleri Bakanlığının resmi politikasını yorumlayanlardan daha istekliydi. Bu istek, serbest çalışan ve önde gelen milliyetçilerle temas kuran bazı eski memurların faaliyetleriyle de teşvik ediliyordu. General Harington'un, Karadeniz açıklarında bir savaş gemisinde Mustafa Kemal'le buluşması fikri ortaya atıldı. Dışişleri Bakanlığı, Fransızlarla ve İtalyanlarla uzlaşma sağlayarak, bu öneriyi onayladı. Ancak bu onay, görüşmeyi isteyen tarafın Mustafa Kemal olduğu inancıyla verilmişti ve Rumbold'un yokluğunda Yüksek Komiser Vekili olan Frank Rattigan'ın ona eşlik etmesi ve sadece Paşa'nın söyleyeceklerini

dinlemesi şartına bağlıydı. Mustafa Kemal farklı bir görüş benimseyerek, toplantıyı talep eden tarafın İngilizler olduğunu düşündü. Toplantıyı kabul etti, fakat kabulünü, Londra'da haklı olarak tamamen müsriflik olarak değerlendirilen koşullara bağladı. Bu koşullar altında projenin suya düşmesine şaşmamak gerek.

Önerilen Harington – Mustafa Kemal görüşmesiyle ilgili ilk mesajlaşmalara biraz müdahil oldum. Ancak bu aşamaya gelindiğinde, iki buçuk senedir aralıksız olarak Yüksek Komiserlikte çalışıyordum ve bir süre izin almayı planlamıştım. Gitmeden önce, kişisel bir işle ilgilenmem gerekiyordu. Mart ayında, Edinburgh'de en küçük oğlumuz dünyaya gelmişti ve İstanbul'a döndüğümüz zaman, sayısı artan ailemizin barınabileceği bir ev bulma sorunu acil duruma gelmişti. Uygun ev bulma çabalarım sonuçsuz kalınca, Sefaretteki evimize bir kat ilave ettirmeyi planladım. Bu bile politik bir yoruma neden oldu. İyimserler, eski yönetimi tercih eden ve milliyetçilere karşı olan İngiliz politikasıyla bu kadar özdeşleştiğime göre, eğer İstanbul'dan gidiyorsam, temelli olarak gidiyor olduğumu hayal etti. Asistanıma, geri dönmeyeceğimi iddia edecek olanlara, evi göstererek iddiaları çürütmesini söyledim. Baş Dragoman dönmeyecek olsa, neden evine kat ilave etsin?

İstanbul'dan 21 Temmuz 1921 tarihinde ayrıldım ve Kasım başına kadar dönmedim. Bu arada neler olduğunu tam olarak bilmiyorum. Sadece iki olaydan bahsedeceğim. Ben gittikten kısa bir süre sonra, İstanbul'da bir ihtilal yapıp, General Harington'a suikast düzenleme komplosu hakkındaki yerel rapor bir miktar kargaşa yaratmıştı. Galiba bazı yerlerde bu hikâyenin yazarlığı bana atfedilmişti. Türklerden birinin, ben Soffulk'ta dinlenirken, hiç kimseyi elimine etmeyi planlamadıklarını, fakat edecek olsalardı, elimine edecekleri kişinin general değil, muhtemelen Bay Ryan olacağını söylediği bildiriliyordu. Bunu, sadece o dönemde, arkadan konuşmaların ne kadar saçma boyutlara ulaşabileceğini göstermek için anlattım. Ben yokken olan diğer olay, bundan çok daha önemliydi. Bu, Fransa'nın Ankara Hükümetiyle 20 Ekim'de anlaşmaya var-

masıydı. Anlaşmaya ilişkin görüşmeler Mösyö Franklin-Bouillon tarafından yürütülmüştü. Bir Müttefik gücün, metinde yer aldığı adıyla “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini” kesin olarak tanımasını kapsıyordu. Anlaşmanın temel amacı, Suriye ile Türkiye sınırlarıyla ilgili sorunları çözmek ve İskenderun bölgesinde özel bir yönetim kurmaktı, ama aynı zamanda, daha çok genel bir barış anlaşmasına ait olabilecek başka konuları da içeriyordu.

Kişisel kayıtlarım arasında, izinden dönüşümden yılsonuna kadar geçen süre hakkında, bir süre önce yerli piskopos olarak atanan bir Katolik ordu papazı onuruna verilen ve benim başkanlık ettiğim büyük toplantı dışında fazla bilgi yok. Katılan insanların sayısı ve çeşitliliği açısından inanılmaz bir toplantı oldu: İngiliz, hem asker hem sivil, yabancı temsilciler ve her renkten din adamı vardı. Monsenyör Barry-Doyle’a bir piskoposluk yüzüğü verdik ve takdimi General Harington yaptı. Yunanistan’la savaş hâlâ bilfiil devam ediyordu, fakat İstanbul’da önemli bir politik olay görünmüyordu. Ocak 1922’de Papa XV Benedict’in ölümü, zor ve verimsiz görüşmeler yapmama neden oldu. Katedral’de, yabancı temsilcilerin doğal olarak davetli olduğu bir anma töreni yapılacaktı. Bu insanların kilisedeki öncelik sırası konusunda büyük bir fırtına koptu. Fransızlar, Doğu’daki Kilisenin asırlardır saygınlık gören koruyuculuğunun gücüne dayanarak en yüksek mevkii hak ettiğini iddia etti (Bu iddianın, çok kıdemsiz bir temsilci vekili için olduğu sonradan ortaya çıktı.) Biz ve İtalyanlar, koruyuculuğun 1920’deki San Remo Konferansında reddedildiğini gerekçe göstererek, buna itiraz ettik. Bu olayın kaydı, tuhaf bir şekilde eksik görünüyordu. Çok yakın arkadaşım olan ve Papa’nın en yüksek diplomatik temsilcisi olan Monsenyör Dolci (daha sonra Kardinal oldu), korumacılığı hiç sevmiyordu, ama şimdi Fransa ile İtalya arasında yakınlaşma zamanıydı. Değiştirildiği gösterilmediği sürece, eski kurala göre hareket etmek zorunda olduğunu söyledi. “Eğer siz,” dedi aslında, “San Remo’da kabul edilen hükmü kabul ederseniz, ben de o doğrultuda hareket ederim.” Bize göre konu,

Filistin'le bağlantılı nedenlerle önemliydi. Yine de, böyle bir olayı, bu tür bir anlaşmazlığın mahvetmesi, büyük bir skandal gibi görünüyordu. Hem Yüksek Komiserlik üyesi hem de bir Katolik olarak, çözüm bulmak istiyordum. Beş gün boyunca bir oraya, bir buraya koşturdum. Bu arada başkentler arasında telgraflar uçtu. Hiçbir çözüm bulunamadı çünkü Fransa'nın talep ettiği konum, katalfalkın arkasında Padişahın yeri idi ve öncelik sırası, uzlaşma sağlansa bile, gizlenemezdi. Törenin yapılacağı günden bir gece önce, Monsenyör Dolci'ye, amirimin üzülererek katılamayacağını bildirmek zorunda kaldım. "Ekselanslarına hitaben tek bir dua edeceğim," dedim, "Papa olduğunuz zaman, umarım hiçbir zaman ölmezsiniz!"

Aynı aya, yani Ocak 1922'ye ait tek bir belge saklamış bulunuyorum ve bu belge, dini etkilerin Ankara'da ne kadar uzun süre hissedilmeye devam ettiğini göstermesi bakımından ilginç bir belgedir. Ankara'daki Diyanet İşleri Vekili, Meclis adına, İstanbul'daki bazı insanların davranışlarına ateş püskürdü. Bunlar aslında küçük bir azınlık olup, hem İslamî geleneklere hem de milli mücadele iddialarına kayıtsız kalan insanlardı. Daha ziyade, özellikle Müslüman kadınların ahlaksızlığına veya bazen Müslüman gibi geçinen ve namuslu çoğunluğun itibarını lekeleyen - örneğin, umumi ve özel yerlerde yabancı erkeklerle dostluk eden - Hristiyanlara yönelik gibiydi. İster erkek olsun ister kadın, zanlılar, kısa zamanda hesap verecekleri konusunda uyarıldılar. İstanbul'daki yetkililer altta kalmayacaktı. Ertesi Haziran'da Sultan daha açık bir irade duyurusunda bulundu. Bu daha da tuhaftı çünkü Halife sıfatıyla, kendi hür iradesiyle yayınladığını belirtir bir biçimdeydi. Hedeflediği kadınları, dışarıdaki giyimlerinde gösterdikleri gevşeklik nedeniyle azarladı. O da bu insanların küçük bir azınlık olduğunu kabul ediyordu, ama yine de, bu azınlığın davranışlarını, Halifelik'in merkezinde uygulandığı için daha da ayıp olduğu gerekçesiyle lanetledi. Sultan, bir gazetenin, konuyu derinlemesine incelemek üzere bir kurul oluşturulması yönündeki

önerisini, kendi fikri gibi benimsedi. Bu öneri, kadın öğrenciler tarafından takılacak peçelerin özellikle incelenmesi de eklenecek, daha önce Milli Eğitim Bakanlığı tarafından desteklenmişti. Şeyhülislamlıktaki ve diğer birimlerdeki yetkililerin kurula katılmasını ve kurulun, kabul edilen kıyafeti onaylanması konusundaki raporu geciktirmeden sunmasını emretmişti.

Geçmişe dönme konusundaki bu iki girişim de başarısız olmaya mahkûmdu. Sultan'ın kurulu, yanlış hatırlamıyorsam, İslamî adabı modern hayatın gerekleriyle birleştirecek şekilde tasarlanan üç standart elbise biçimi benimseme lehinde bir rapor verdi. Ancak önemli olan, Ankara'nın nihai tavrıydı. Mustafa Kemal kadar güçlü bir lider istese, üst ve orta sınıflardaki kadınlar arasında, hem sosyal yaşamları, hem de, daha önemlisi, yükseköğretim açısından her yönde etkisini göstermekte olan özgürleşme hareketini bir süre durdurabilirdi. Ancak, tamamen tersini yaptı. Onun temel fikirlerinden biri, Avrupa'yla mücadele edebilmek için Türkiye'nin Avrupalılaştırılması gerektiği idi. Mustafa Kemal, 1922 yılında hemen hemen aynı zamanda, İzmirli iyi bir ailenin kızı ve çok modern-fikirli bir genç kadın olan Latife Hanım'la evlendi. Bu, inançlarının ifadesi olabilirdi veya inançlarının gelişiminde yeni bir etki yaratmış olabilir. Her durumda, 1923 yılının başında Konya'da düzenlenen bir toplantıda yaptığı konuşmada, kendini ilerici görüşlere adanmış uzun sürmedi. Dili biraz ihtiyatlıydı, fakat yaklaşık iki yıl içinde özgürlük her aşamada zafer kazandı.

Şimdi asıl konuma döneceğim. 1921 yılının sonuna doğru, Müttefik devlet adamları Türk kördüğümünü ciddiye almaya başladı. 1922 başında üç dışişleri bakanının, Sevr Antlaşmasını Türkler açısından daha tatminkâr hale getirmek amacıyla, Paris'te buluşması kararlaştırıldı – ya da, en azından güzel formül buydu. Rumbold'un bir temsilci göndermesi istendi ve o da, yerel bilgi düzeyim nedeniyle beni seçti. Konu o kadar acildi ki, yirmi dört saat içinde, yani 30 Ocak'ta yola çıktım, ancak Paris'e ulaştığımda, İtalya'nın dışişleri bakanı atayamaması nedeniyle, konferansın

ertelendiğini öğrendim. O ülke, Faşizm-öncesi son sancılarını yaşıyordu. Sinyor Bonomi 2 Şubat'ta istifa etmişti ve yerine Sinyor Facta'nın gelmesi, ayın 25'ini buldu. Kurulan yeni hükümet çok zayıftı ve pek tanınmayan Sinyor Schanzer, Dışişleri Bakanlığı görevini üstlendi. Paris toplantısı 22 Mart'tan önce düzenlenemeyecekti. Aradaki haftaları çok hoş bir şekilde Londra'da geçirdim ve Dışişleri Bakanlığı için ufak tefek işler yaptım, fakat hiçbir şekilde aşırı derecede çalışmadım. Bu hoş bir dinlenme oldu. Ne Türkler, ne de Yunanlılar toplantıya çağrılmışlardı, ancak ne olacağı biliniyordu ve iki Türk Hükümeti de, ortamı koklamak için kendi Dışişleri Bakanını göndermişti. İstanbul'dan gelen, daha önce birkaç kez bahsettiğim açık sözlü ve candan bir Arnavut olan o şişman Mareşal İzzet Paşa'ydı. 9 Mart'ta geldi ve onu takiben, Ankara'daki rakibi, Bekir Sami'den sonra gelen ve akıllı bir avukat olan Yusuf Kemal geldi. Biz hâlâ sadece İstanbul Hükümetini tanıyorduk, ama bir süredir Ankara'yla gayrı resmi ilişkiler içindeydik. Bu ayırım şimdi, İzzet Paşa'ya özel ilgi göstermemizle, ona tam olarak devlet konuğu olarak davranmayıp çok kibar davranmamızla, buna karşılık Yusuf Kemal'e böyle bir ilgi göstermememizle dikkati çekiyordu. Ben, bir tür turist rehberi ve genel gösterici gibi İzzet Paşa'ya bağlıydım. Onunla, eskisine göre çok daha sık görüştüm ve onu çok sevdim. Bir şekilde doldurmam gereken sıkıcı bir hafta sonu olduğundan, ona Cumartesi öğleden sonra gidilebilecek tek yerin, yoğun hayatına ara veren Şehir olduğunu söyledim. Onu St. Paul's'a götürdüm ve akşam duasını birlikte etmeyi göze aldık. Bu herhalde bir Türk bakanının hayatında daha önce hiç yaşanmayan bir şeydi. Pazar günü, arabayla Cambridge'e gittik. Orada ona Bull'da öğle yemeği yedirdim, üniversiteleri gösterdim ve mutlu bir Türk-dostu ortamına sahip olan Brownes'lere çaya götürdüm. Ancak ziyaretin en eğlenceli yanı, ertesi gece Carlton'da düzenlenen ve Türkiye hâlâ teorik olarak düşman olduğundan, benim ev sahibi konumunda olduğum akşam yemeği idi. İstanbul'un Londra'daki temsilcisi - benim bir başka arkadaşım -

daha sonra geldi ve son derece tabii bir şekilde, Victoria'ya Yusuf Kemal'i görmeye gittiği için geciktiğini söyledi. Ben mutlulukla diğerlerini restoranda ağırlarken, Yusuf Kemal, Carlton Otelinin üst katlarına yerleşmişti. Sanırım, akşam yemeği sırasında kartı İzzet Paşa'ya getirildi. Çok başarılı bir yemek oldu ve memnuniyetle söylemeliyim, faturayı hiçbir zaman görmedim. Bir iki gün sonra, ben kendim Yusuf Kemal'i ziyaret ettim ve onunla uzun ve ilginç bir görüşme yaptım. Yusuf Kemal bir süre sonra Lord Curzon tarafından kabul edildi. Bütün bu komedi, İstanbul'la "asi" Ankara arasındaki ilişki ve bizim ikisiyle ilişkilerimiz konusunda dönemin saçmalıklarını muhteşem bir şekilde gösteriyordu.

Lord Curzon başkanlığındaki Dışişleri Bakanlığı heyeti Paris'e gitmek üzere 21 Mart'ta yola çıktı. Benim dışımda, Curzon'un Özel Kalem Müdürü, Vansittart (şimdi Lord Vansittart), savaş sırasında kaçakçılık Şubesinde birlikte çok çalıştığım Eric Forbes Adam ve bakanlıkta hukuk danışmanı olan Will Malkin vardı. Diğer üst düzey insanlar toplanmıştı. Fransa başbakanı ve Dışişleri Bakanı Mösyö Poincaré de tabii ki oradaydı. Mareşal Foch da öyle. General Harington da bizzat İstanbul'dan gelmişti. Müttefiklerin çifte görevi vardı: Türklerle Yunanlılar arasından Mütareke gerçekleştirmek ve kendileriyle Türkiye arasında barışın temelini hazırlamak. İngiltere ile Fransa'nın politikaları, Franklin Bouillon anlaşmasının imzalanmasından sonra, birbirinden daha da uzaklaştığından, bu görevleri yerine getirmek daha da zorlaşmıştı. Ayrıca, İtalya'nın kendine özgü hedefleri vardı ve bunlar büyük ölçüde, hâlâ sürdürdüğü Anadolu'da yayılma umutlarıyla bağlantılıydı. Bakanlar çoğunlukla birlikte çalıştı ve yanlarında yalnızca Özel Kalem Müdürleri bulundu. Askeri uzmanlar, Türklere Gelibolu yarımadasının kontrolünü bırakmadan Trakya'da mümkün olduğunca fazla toprak verecek bir sınır geliştirmek için kafa patlattılar. Biz kıdemsizler, üç bakanın oturumları arasında çılginca çalıştık, fakat birlikte oldukları zamanlarda, *Salle de l'Horloge*'da güzel vakit geçirdik. Sonunda 26 Mart Pazar sabahı

uzlaşmaya varıldı, ancak bu arada Curzon'la Poincaré arasında o kadar şiddetli bir tartışma çıktı ki Marki neredeyse bayılıyordu. Onu iyileştirmek için konyak getirildi ve bir iki saat sonra neşeyle dışarı çıktı. O akşam İstanbul'a dönmek üzere yola çıkıyordum ve ona veda etmek için fırsat kolladım. O kadar mutluydu ki, bana bile çok neşeli davranarak, bu muhteşem başarıyı takdir etmemi istedi. Son derece cüretkâr davranarak, gerçekten muhteşem olduğunu ancak küçük bir kusuru bulunduğunu, yani Türklerin bunu asla kabul etmeyeceğini söyledim. Bana döndü ve "Sen, Ryan, yaşlı bir Türksün," dedi. Sonra daha da aşağılayıcı bir söz arayarak, bana Poincaré-ist dedi. Neşesini hiçbir şey bozamazdı.

1 Nisan günü İstanbul'a döndüm ve bunu izleyen olaylı yedi buçuk ay boyunca burada kaldım. Başlangıçtaki durum kabaca şu şekildeydi. Paris toplantısının başında Müttefikler, Türklere ve Yunanlılara bir mütareke önerisi iletmmişti. Toplantının sonuna gelindiğinde, Türkiye'yle muhtemel bir barış imkânı olarak düşündükleri ve Sevr Antlaşmasını tamamen terk etmeden, epey değişiklik yapan detaylı bir teklif geliştirdiler. Yunanlılar Anadolu'da hâlâ, İzmir'den Bursa'ya uzanan büyük bir kesimi ellerinde bulunduruyordu, ancak askeri ve mali dermansızlık ve Fransa'yla İtalya'nın düşmanlığı nedeniyle, kendine güvenen, hatta kibirli Ankara'ya karşı direnmeleri mümkün değildi. Anadolu'nun er geç boşaltılmasını öngören Müttefik mütareke önerisini kabul ettiler. Ankara, 5 Nisan tarihli bir notayla, prensipte kabul ettiğini belirtti, fakat tahliye işleminin, anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra gerçekleştirilmesinde ısrar etti. Mütareke önerisi hakkındaki görüşlerine bağlı olarak, Müttefik barış teklifini görüşmek üzere üç hafta içinde heyet göndermeye hazır olduklarını bildirdi. İstanbul Hükümeti, Ankara'ya karşı tavrını korumaya çalıştı. Üç gün sonra onlar da bir yazı yazarak, Müttefiklerle üç hafta içinde buluşmayı kabul ettiler, fakat Mütareke konusunda, Müttefiklerin kuşkusuz Ordunun görüşleri hakkında bilgilendirildiğini söyleyerek büyük ölçüde Ankara'ya boyun eğdiler ve sadece kendi genel gözlemleri-

ni eklediler. Türkiye adına konuşma konusundaki bu ılımlı otorite varsayımı bile Ankara'da kızgınlığa yol açtı, çünkü onlara göre sadece Büyük Millet Meclisi konuşabilirdi. Müttefikler 1922 baharında, yazında ve sonbahar başında işte, genel olarak tarif edilen bu kargaşa içinde mücadele etmeye çalışıyordu.

Bir sonraki dönemde Batı Avrupa'da çok dikkat çeken tamamen askeri olaylarla doğrudan ilginç olmadı. Yine de, sürekli olarak meşguldüm. Yüksek Komiserliğin Türk temasları artık, Ankara Hükümetinin İstanbul'daki gayri resmi temsilcisiyle epeyce görüşmeyi de içeriyordu. Bu temsilci Kızılay kurumunun başkanı olan Hamid Bey adında biriydi. Hamid Bey'in mali ve politik geçmişi vardı. Aynı zamanda, can çekişen İstanbul Hükümetiyle de sürekli temas halindeydik, bazen de Sultan'la görüşüyorduk. Etrafında güvенеbildiği ender insanlardan biri olan doktoru, sık sık dolaylı haberleşme kanalı olarak görev yapıyordu. Ayrıca, iki nedenle, basın konusunda da çok kaygılıydım. İstanbul'un işgali sırasında, Müttefikler-arası bir sansür düzenimiz olmuştu ve ben bir süre İngiliz kısmını denetlemiştim. Şimdi, Türk gazetelerini, milliyetçi duygularını çok fazla zorlamadan, belirli sınırlar içinde tutmak için aşırı derecede dikkatli davranmak gerekiyordu. Aşağıda anlatacağım önemsiz bir olay, konunun bazen ne kadar hassas olabileceğini göstermektedir. Nisan ayında bir gün, gazetelerden birinde, "General Gouraud ile General Pellé, eskiden Hariciye Nazırlığının bulunduğu konaktan çıkarken" altyazısıyla bir fotoğraf yayınlandı. "Eskiden" kelimesinde İstanbul Hükümetine yapılan hakaret iması, özel bir soruşturma gerektiriyordu. Araştırma sonucunda, Türk sansürünün bu kelimeye dikkat çektiğini, fakat İngiliz meslektaşının olmayınca Fransız memurun geçirdiğini öğrendim. Rumbold konuyu Fransız Yüksek Komiserine götürmek zorunda kaldı ve Fransız Yüksek Komiseri, benzer gözden kaçmaları önlemek için gerekli adımları atacağına söz verdi.

Basınla ilgili diğer kaygım, olaylarla ve daha da önemlisi iç kesimlerdeki bakış açılarıyla ilgili bilgi kaynağı olarak çok değer-

li olmasından kaynaklanıyordu. Türkçe okuyabilen herkes için, Ankara'da çıkan denetimsiz gazetelerde ilgi çekecek çok bilgi vardı. İstanbul'daki yayın organlarındaki milliyetçilerin yayınladığı veya sansür nedeniyle yayınlanması engellenen gazetelerde de birçok bilgi vardı. İkisi de, ulusal hareketin gelişimine ışık tuttukları için bu kadar önemliydiler. Ancak, hâlâ sakladığım karmakarışık koleksiyonda, başkentte başlangıç aşamasında olan işçi hareketiyle ilgili referanslar bulunca ve bahar ayında Ankara'da yayınlanmakta olan safkan komünist gazetenin iki kopyasına rastlayınca çok şaşırdım. Bu tür komünist propagandaya gösterilen tolerans, o dönemde Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki tuhaf ilişkinin göstergesiydi. Mart 1921'de Rusya-Türkiye antlaşmasının imzalanmasından sonra da birçok ortak yönleri olmaya devam etti. Önceki bölümlerde anlatılan nedenlerle ilişki biraz huzursuz olsa da, yine de bir süre Ankara'da, İslamiyet'in altın çağına dönüş olarak komünizm propagandası yapmak mümkün oldu. Bunlar, kendi İslamî gelenekleri içinde yetişen Türklere pek cazip gelmedi. Örneğin bahsettiğim gazetelerde çıkan bir makale, aile hayatının özüne vurgu yapıyordu. Mayıs 1922'de Ankara'daki Türk gazetelerinde bu tür doktrinlerin açıkça söylenebilmesi çok anlamlıydı, ancak Mustafa Kemal'in, Rusya'yla politik ilişkileri ne kadar dostane olursa olsun, Türkiye'de komünizme yer olmadığını açıkça belirtmesi uzun sürmedi.

Temmuz ayına kadar İstanbul'da işler sessiz sedasız yürüdü. Paris ve Londra'da, Paris toplantısının Türk-Yunan ateşkesini sağlayamaması ve bunun sonucunda genel barış anlaşmasının gecikmesi nedeniyle büyük bir karışıklık yaşanıyordu. Ankara, vekilleri ya da icra temsilcilerini seçme şekli hakkındaki yeni kanunla meşguldü. Mustafa Kemal'in, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarlarına karşı politik gücünü kaybetmeye başladığı düşünülüyordu. Türkler ve Yunanlılar, iç kesimlerdeki vahşet nedeniyle birbirlerini suçlamakta yarışlıyordu. Bütün bunlar bizim neşemizi bozmuyordu. 17 Mayıs'ta Fransız Yüksek Komiserliği açık havada büyük bir

parti düzenledi. Biz de onları takip ederek 3 Haziran'da yapılan büyük partiyle Kralın Doğum Gününü kutladık. Bu, Mütarekeden sonra yapılan gerçekten ilk büyük partiydi. Rumbold, Haziran sonunda kısa bir izne çıkmayı başardı ve yerine sorumlu olarak, yeni Konsolosu, Nevile Henderson'u bıraktı. O zaman ve daha sonra, Henderson'la beraber epeyce çalıştım. Yetenekli bir diplomattı, gerçi o dönemde, son savaşın arifesinde Berlin'de oynadığı önemli rol için biçilmiş kaftan gibi görülmüyordu. Çok yakın arkadaş-tık ama o zaman bile Türk davasına, Rumbold'dan ya da benden daha eğilimli olduğumu düşünüyorum. Aslında, her zamanki gibi Müttefik muhitlerinde, Türklerin arzularına ne kadar uymamız ve Yunanlılara ne kadar karşı çıkmamız gerektiği konusunda çok fazla görüş ayrılığı vardı. Fransız Hükümeti giderek daha çok Türk yanlısı oluyordu ve Franklin Bouillon ile iki ünlü yazar, yani Pierre Loti ve Claude Farrère gibi insanların Haziran ayında Türkiye'ye yaptığı muhteşem seyahatle üstünlük sağlıyorlardı. İngiltere'de Bay Lloyd George'un Doğu politikası, fazla Yunanistan-yanlısı olduğu gerekçesiyle, Parlamentoda ve başka yerlerde çok eleştiriliyordu. Temmuz sonunda, Türklerin elinde tutsak olarak kalmış olan General Townsend Ankara'yı ziyaret etti ve Yunanlıların Anadolu'yu hemen boşaltması sağlanırsa, geriye kalan her şeyin kolaylıkla çözülebileceğine ikna oldu.

Bu arada Türk-Yunan savaşı yeniden kızışmıştı. Trakya'ya asker sevk eden Yunanlıların, Anadolu'da parlak olmayan durumu dengelemek için İstanbul'a yürümeyi teklif etmesi ciddi bir sorun yarattı. Bütün Müttefikler buna itiraz etti ve İstanbul dışındaki tarafsız bölgedeki Fransız garnizonunun güçlendirilmesine yardımcı olduk. Rumbold 30 Temmuz'da çok gergin bir ortama geri döndü. O gün öğleden sonra, İngiliz Yüksek Komiserliğinde büyük bir Müttefik Konferansı düzenlendi. Eşim memlekete "Sefarette, çok eğlenceli bir gösteri izliyorum. Tam tenis oynuyorduk, bir anda sağanak yağmur başladı ve biz hole sığındık. Oradayken yirmi altı değişik 'önemli şahsiyet' de doluştu, bütün Müttefik Güçlerin

Amiralleri, Generalleri, Kurmay Başkanları, vs." diye yazmıştı. Ben de, bu büyük toplantıya katılacak kadar önemli bir şahsiyet olmadığım için biraz bozulduğumu hatırlıyorum. Yunanlılar şimdilik Müttefiklerin görüşlerini kabul etti ve askerlerini geri çekti, fakat Anadolu'daki çatışmalar devam etti. Orada Türkler tarafından hızlı bir şekilde gerçekleştirilen saldırı, Yunanlıların tamamen bozguna uğraması ve Türklerin 9 Eylül'de İzmir'e girmesiyle sonuçlandı. Yunanlılar geri çekilirken korkunç vahşet uygulamakla suçlandı. 14'ünde ve sonrasında İzmir, sorumluluğu daha sonra uzun süre tartışılan korkunç bir yangın sonucunda büyük ölçüde tahrip oldu. Çok büyük sayıda Osmanlı Yunanlısı ülkeden kaçtı.

Bütün bu olaylar sırasında, beklenen barış konferansı hakkında çok konuşuluyordu ve nerede yapılacağı tartışılıyordu. Ağustos başında, Ankara Dâhiliye Vekili Fethi Bey Londra'yı ziyaret etti. Orada karşılaşış şekli Ankara'nın alınmasına neden oldu ve İngiliz muhitlerinde karşılıklı suçlamalara yol açtı. Türklerin zaferi, bütün durumun açığa kavuşmasının önünü açtı, ancak kaygı verici fırtınalara da neden oldu. Bunların en büyüğü Eylül ayında yaşanan ve Çanakkale Boğazının Asya yakasındaki İngiliz askerlerinin, Kemalistlerin saldırısına uğrayabilecekmiş gibi görüldüğü meşhur Çanak kriziydi. Fransızlar ve İtalyanlar tarafından desteklenmediği halde, Bay Lloyd George çok katı bir tutum sergiledi. Çanak'a İngiliz takviye birlikleri gönderildi. Ya bu nedenle ya da Türkler, İttifakın genel uzlaşma görüşmelerinin yapılacağı önde gelen üyesiyle arayış açmak istemediğinden, tehlike bertaraf edildi. Becerikli ve uzlaşmacı biri olan ve Türklere karşı iyi niyetli olduğu bilinen General Harington bu gelişmelerde önemli bir rol oynadı. Birden bire parlayan biriydi ama bu olayda, hiç kuşkusuz, barış davasına büyük bir hizmette bulundu. Muhtemelen Rumbold'dan çok Henderson'a sempati duydu ancak, acil durumlardaki açık görüşlülüğü ve amaca yönelik sabrı, etkileri dengelemede çok değerli olan Rumbold'la da uyum içinde çalıştı. Ben, yerini tam olarak hatırlayamadığım bir an dışında, olaya pek dâhil olmadım.

İstanbul'u boşaltmamız gerekecekmış gibi görünüyordu ve buna şiddetle karşı çıkıyordum, çünkü yaratacağı itibar kaybının yanı sıra, Müslüman-olmayan halkı ve Sultan'dan başlayıp aşağı doğru İngiliz politikasını takip eden birçok Türkü de terk etmiş olacağımızı düşünüyordum.

Bundan sonra olanlar herkes tarafından bilinmektedir. Müttefik Başkomutanları, İsmet Paşa ve Yunanlı bir generalle Ekim başında Mudanya'ya buluştu. Mütareke koşullarını görüştüler ve anlaşma metni 11 Ekim'de İsmet Paşa ve Müttefik Generalleri tarafından imzalandı. Yunan heyeti imzalamakta tereddüt etti fakat Hükümetinin kabul etmesi, önceden bilinen bir sonuç oluşturdu. Sekiz gün sonra Bay Lloyd George istifa etti ve bu adım, Yakın Doğu'daki gerginliği rahatlatmıştı. Gerçi düşüşünün tek nedeni, oradaki politikası değildi. Ay sonundan önce, Müttefik Güçler hem Ankara Hükümetini, hem de Babiâli'yi, Lozan'da bir Barış Konferansına davet etti. 1 Kasım'da Tevfik Paşa Ankara'ya son bir telgraf çekerek işbirliği çağrısında bulundu. Buna cevap verilir verilmeyeceği, ya da ne cevap verildiği konusunda bilgim yok. Asıl cevap, Ocak 1921'de kabul edilen yeni Anayasa çerçevesinde Meclis tarafından temsil edilen halkın egemenliğinin, halkın İstanbul'un Müttefikler tarafından işgal edildiği tarih olan 16 Mart 1920 itibarıyla sonsuza dek "tarihe gömdüğü" düşünülen Sultan'ın egemenliğinin üstünde olduğunu onurlu bir şekilde açıklayan bildirinin, Büyük Millet Meclisi'nde kabulünde yatıyordu. Osmanlı hanedanına sadece Halifelik bırakılmıştı. Hatta bundan önce, Ankara'daki yetkililer, Yunanlıların boşaltmakta olduğu Trakya'ya geçip oradaki bölgeleri – Gelibolu yarımadası dâhil – almakla yükümlü olan Refet Paşa'yı İstanbul'a göndermişlerdi. Gerçek görevi bu muydu değil miydi bilemem ama Refet Paşa, yönetimi devralma konusunda Ankara Hükümetinin temel sorumlusu olarak İstanbul'da kaldı. Babiâli, tüm gelenekleriyle, yavaş yavaş ortadan kayboldu. Sultan hâlâ sarayındaydı. Müttefik askerleri hâlâ işgal durumundaydı, ama Kemalistler her yerdeydi. Bir gün köprü üze-

rinden Eminönü'nden dönerken, kendimi aynı yöne ilerleyen büyük bir Kemalist araç konvoyunun ortasında buldum.

Yukarıda da belirttiğim gibi, Sultan hâlâ Saray'daydı. Son kez kabul etmek üzere Rumbold'u çağırttı ve birlikte gittiğimiz zaman, Protokol Müdürünün onu bırakıp gittiğini ve yanında maiyetinden sadece birkaç kişi olduğunu gördük. Bizi yaklaşık iki buçuk saat tutarak Rumbold'la durumu tartıştı ve yine beni tercümanı olarak kullandı. Garip bir şekilde, sakın ve onurluydu. Çok acıklı bir görüşmeydi ve benim için çok yorucu oldu. Döndüğümüzde Sefaretin, çoğu Türk olan ve Ankara'nın gazabından kaçan politik sığınmacılarla dolu olduğunu gördük. Kısa bir süre için onları bahçedeki Nissen barakasında yatırmak zorunda kaldık. Korumamızı isteyen ilk insanlar onlar değillerdi, fakat hiç bu kadar kalabalık olmamışlardı. Artık olaylar o kadar hızlı geliyordu ki, sığınmacılardan nasıl kurtulduğumuzu pek hatırlamıyorum. Bazıları muhtemelen cesaretlerini toplayıp evlerine döndü. Bazıları geçici olarak, hâlâ İngiliz işgali altındaki Türk kırsallarına yerleştirildi. Kısa bir süre içinde birçoğu, otoriteleri yine de gemilere bindirilmelerine yetecek kadar etkili olan Yüksek Komiserliğin ve askeri yetkililerimizin himayesi altında ülke dışına çıkarıldı.

Rumbold, Lord Curzon'la birlikte, Lozan'da tam yetkili temsilci olarak görev yapmak üzere seçilmişti. Yanına personelinin bir kişiyi alma yetkisi verildiğinden, bu göreve beni seçti. Karım ve ben, onunla ve Lady Rumbold'la birlikte 15 Kasım'da yola çıktık. Saray'a gittiğim son kabulden beri Saray'la temas halindeydim ve Sultan'ın Sefaretle ve askeri yetkililerle güvenli bir şekilde haberleşebileceği bir yöntem üzerinde anlaşmaya varmıştık. Yola çıkmamızdan bir gün sonra, General Harington'dan yardım istedi ve General onun, 17'sinde erken saatlerde Saray'dan fazla uzakta olmayan bir rıhtıma, oradan da H.M.S. *Malaya* gemisine nakledilmesi için gerekli düzenlemeleri yaptı. Bu gemi onu Malta'ya götürdü ve bir süre sonra Hicaz'ı ziyaret etti. Ancak sonunda, Riviera'ya yerleşti. Daha sonra, Refet Paşa'nın kaçışa sinirlendiği

bildirildi. Benim o dönemdeki görüşüme göre, Kemalistler onun gitmek niyetinde olduğunu bilmiyor olamazdı ve onun gitmesine göz yummak, çok işlerine geliyordu. Sultan yola çıktıktan bir gün sonra, Büyük Millet Meclisi, Halifelikteki halefi olarak, Osmanlı hanedanının en yaşlı yaşayan üyesi olarak normal koşullarda tahta çıkması gereken kuzeni Abdülmecit Efendiyi seçti. Abdülmecit'e bildirilen haliyle bu karar, İslamî biçimlere gösterilen olağan saygıyı gösteriyordu. Bildirimde, Meclis'in, düşmanın baskısına dayanamayan, dinin savunucularına karşı onların tarafında yer alan, "sonunda, yabancıların koruması altına girerek Halifeliğin merkezini terk eden ve bir İngiliz gemisine sığınan" Vahdettin'i tahttan indirme konusunda oybirliğiyle alınan kararına esas olan fetvaya atıfta bulunuluyordu.

Bu noktada, bütün bu konularda, kendi kişisel önemimi abartmak istediğim için değil ama, Mütareke dönemi boyunca ve sonrasında Lozan'da dişe dokunur bir şeyler yaptığım için, çok genel ifadelerle kendi konumumu özetleyebilirim. Birincisi ve en önemlisi, alt kademedeki bir Devlet Memuruydum ve görevim, birinci amirlerimin talimatı doğrultusunda, Majestelerinin Hükümetinin politikalarını uygulamaktı. O politika, mümkün olduğunca uzun bir süre, Türkiye'nin yasal yöneticileri olarak İstanbul Hükümetini desteklemektir. Kemalistler arasında ve bir dereceye kadar, daha geniş İslamî çevrelerde, Türk milliyetçiliğine ve İslamiyet'e karşı olduğum şekilde tanındım. Yazdıklarımın çoğu da bu görüşü destekliyormuş gibi görünebilir. Politika konularında teknik olarak hiçbir sorumluluğu olmamasına rağmen, işinin ehli olan her devlet memurunda olması gerektiği gibi, benim de kendime ait görüşlerim olduğunu itiraf ediyorum. Batıda da Doğuda da aşırı milliyetçiliğe hiçbir zaman güvenmedim, fakat aslında İslamiyet'e kesinlikle muhalif değildim. Aksine, benim görüşlerim, değişen zamana göre fazla muhafazakârdı. Saltanata, yerleşik bir kurum olduğu için saygı duyuyordum ve son sahibine karşı büyük bir sempati vardı. Yine de, Ankara'da milliyetçiliğin artan gücünü ve

politikasını beğenmediğim, ancak doğuştan bir lider olduğu açıkça belli olan Mustafa Kemal'in önemini ilk görenlerden biriydim. Sadece Sultan'a duyduğum saygı nedeniyle değil, İngiltere'ye karşı amansız bir düşmanlık gösterdiği için ve boyun eğmek zorunda kalmanın yarattığı utanç – gerçi bu, kendi gecikmemizin cezasıydı – nedeniyle de hareketine karşı önyargılıydim. Doğu'da nispeten güçlü ve dost bir Halife olmasının, İngiltere için değerli bir destek olacağına inanıyordum. Politik bir Panislamizm'den korkuyordum. Mustafa Kemal, Enver'in kesinlikle hayal ettiği gibi, bunu araç olarak kullanabilecekmiş gibi görünüyordu. Hatırladığım kadarıyla, Kemal'in grubu ile eski İttihat ve Terakki cemiyeti arasında, liderlik mücadelesi dışında fark görmüyordum. Uygulama açısından da, gelişmekte olan Turancılıkla, Panislamizm arasında önemli bir fark olduğunu düşünmüyordum. İkisi de, geniş İslam dünyasında Türk etkisinin yaygınlaşmasını hedefliyordu. Bana, Türk at arabasına koşulabilecek ve nihai tercihin, hangisinin arabayı daha iyi çekebileceğini kanıtlamasına göre belirleneceği iki at gibi görünüyordular. Son olarak, denetimsiz Türk yönetimi altında kalacak olan Hristiyan azınlıkların geleceği konusunda da kaygılanıyordum.

Şimdi bütün bu görüşlerin doğru olduğunu iddia edemem. Yalnızca, o dönemde mantıklı olduklarını söyleyebilirim. Daha sonra yaşanan olaylar, bazılarının, özellikle Panislamizm korkusunun yanlış olduğunu kanıtladı. O virüs, daha güçlü milliyetçilik virüsü sayesinde belirsiz bir süre için giderildi. Milliyetçilik, Arap ülkelerinde ve bir dereceye kadar başka yerlerde zafer kazandı. Mustafa Kemal Türkiye'de, iki "pan'ı" da bırakarak, buna odaklandı. Ayrı bir Kürt milliyetini tanımayı reddetti, ama Arap ülkelerinininkine saygı gösterdi ve Türk gücünün Orta Asya'ya doğru genişlemesine çalışmadı. Azınlıklara gelince, Jön Türkler zaten Ermenileri büyük ölçüde elimine etmişlerdi. İç kısımlarda bulunan ve büyük bir kısmı çoktan ülke dışına sürülen Yunanlıların kaderi, anlaşmayla sağlanabilecek güvencelerden çok farklı şekillerde çözülecekti.

Bütün bunlar boşu boşuna okunmaması gereken görüşlerdir. Ne düşünürsem düşüneyim ve genel görüşlerim ne kadar ağırlık taşırsa taşısin, daha önce de belirttiğim gibi, her şeyden önce, alt kademede bulunan, günden güne ve krizden krize didişen, olayların gidişatına gösterdiğim hafif tepkileri dizelere dökerek rahatlatan bir Devlet Memuruydum. Yoğun bir hayat olarak tanımladığım bir ortamda bunlara nasıl vakit bulduğumu soracak olsanız, sadece hiç oyun oynamadığımı söyleyerek yanıt verebilirim. Hep şunu gözlemişimdir, golf veya çim tenisi, vs oynayan biri, normal bir *mens sana in corpore sano* (sağlam kafa sağlam vücutta bulunur) türünde insan olarak değerlendirilir, ama bunun onda biri zamanını eğlenceli yazılar yazmaya ayıran biri, yapacak daha iyi bir işi olmayan bir tembel olarak görülür.

En uzun süreli uğraşım, Lewis Carroll'un şiirinden "sekiz uygunsuz" halinde tam bir uyarılma olan "Snark'ın Yeni Avı" idi. Bu av, Mart 1921'e kadar tarihine uzanan nihai şeklinde, "Snark" kelimesinin, "Settlement of the Near Eastern Question – Yakın Doğu Sorununun Çözümü" ifadesinin baş harflerinin birleşiminden oluşan Snarque kelimesinin daha İngilizce görünen bir türü olduğu düşüncesine dayanıyordu.

Bu şiir, en az birkaç yıl boyunca egemen olan karmaşıklığı oldukça çıplak bir dille tanımlıyordu. Bu arada, imzalandıktan altı ay sonra, Sevr Antlaşmasıyla ilgili hiçbir hayal kurmadığımı gösteriyordu. Her şey, bir haritayla, Yakın Doğu'nun geleneksel bir resmiyle gösteriliyordu ve resimde bütün milliyetler, düz çizgilerle bölünmüş tamamen homojen alanlara düzgün bir şekilde dağıtılmıştı. Bunun yanında, "Wilson Pusulasının" tasarımı da vardı. Bu pusulada on dört nokta vardı, fakat iğne yalnızca önemli olana, yani Kendi Geleceğini Belirleme anlamına gelen Self-Determination (Özgür İrade) için S.D.'ye batırılmıştı, böylece kullanıcının istediği her hangi bir yöne ayarlanabiliyordu.

Bir süre sonra, Sevr Antlaşmasıyla ilgili, biraz küstahlıkla, Gray'e göre modellenmiş bir ağıt besteledim. Son kıtası, Antlaşmayı ilelebet kaldırdığımı simgelemektedir:

"Düğün sabahında biri

Müstakbel gelinini yeryüzüne inen meleğin cezalandırdığını görürken bile

Seni küçümsemenin erişemeyeceği bir yere yatırırım

El değmemiş bütün ama ölü, tamam ama onaylanmamış bir şekilde"

IX. BÖLÜM

LOZAN KONFERANSI, 1922 – 1923

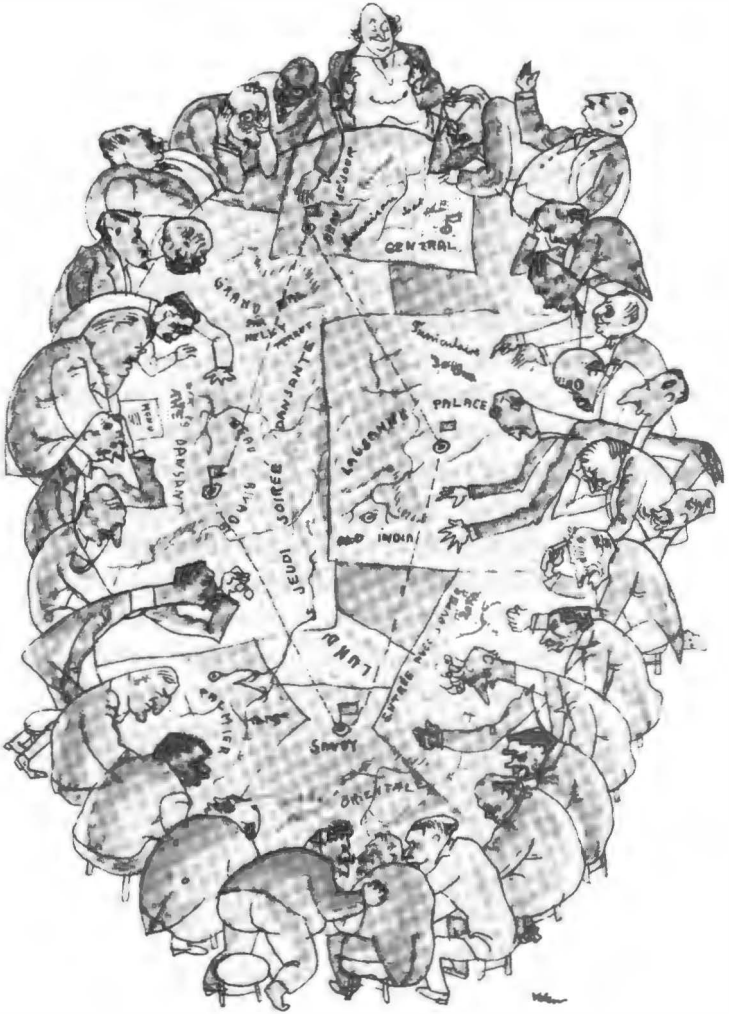
Rumbold kendisiyle birlikte Lozan'a gitmemi isterken, Ankara'da sevilmediğim için, konferansa katılmamın Türkler arasında, zarar verecek kadar memnuniyetsizlik yaratıp yaratmayacağı sorunu gündeme geldi. Ben kendim de bu endişeyi paylaşıyordum ve haklı olduğumuz ortaya çıkarsa, sessizce ortadan kaybolmama karar verildi. Ancak, sonuçta konferansın iki bölümünde de kaldım. Türkler bana güvenmiyorlardıysa da bunu hiç belli etmediler. En azından, karşı olsak bile, onların görüşünü anlama ve gerektiğinde onlarla kendi dillerinde konuşabilme avantajına sahiptim. Birkaçıyla daha önce tanışmıştım, ama o taraftaki ileri gelen tüm delegelerle ve özellikle, heyetlerindeki en akıllı ve çalışkan insanlardan biri olan Münir Bey'le arkadaş oldum. Daha önce Münir Bey'in, 1920 yılının sonunda İzzet Paşa'yla birlikte Ankara'ya giden ve onu yakından tanıdıkça daha az sorguladığım gerekçelerle Kemalistlerle işbirliği yapan Babiâli'nin hukuk danışmanı olduğundan bahsetmiştim.

Lozan Konferansı, 1914-1918 savaşından sonra bu şekilde gerçekleştirilen ve Müttefiklerin eski bir düşmanla eşit şartlarda masaya oturduğu ilk toplantı olması bakımından bambaşka bir önem taşıyordu. Tartışılan çok sayıdaki konunun her biri üzerinde, son satırına kadar ayrıntılarıyla görüşülmesi gerekti. Türklerin gücü, sorumlu liderlerin ne istediklerini bilmelerinde ve kararlı olmalarında, ayrıca da, istekli olmasalar da, önemli gördükleri her şey için gerekirse yeniden savaşılmaya hazır olmalarında yatıyordu. Müttefiklerin hiç biri böyle bir konuyu sakinlikle seyredebilecek durumda değildi. Karşı taraftaki üç büyük güç – İngiltere,

Fransa ve İtalya – için söylenebilecek en iyi şey, artık Türkiye’de Ankara dışında başka bir hükümet olamayacağı ortaya çıktıktan ve Yunanlılar Anadolu’dan kovulduktan sonra, eskisi kadar birlik halinde olmadıklarıydı. Fransa kendi önemli menfaatlerini Franklin – Bouillon anlaşmasıyla güvence altına almıştı. İtalyanlar, Türkiye’nin gelecekte Asya tarafında yapabilecekleri girişimlerle ilgili olarak, karşılarında Yunanlıları bulma korkusu olmadan hayal kurmaya devam edebilirdi. Mussolini’nin son zaferinden bir ay kadar önce *Popolo d’Italia*’da yayınlanan ve İtalyan halkının Mustafa Kemal’e sempati duyduğunu açıklayıp, sevimsizce “İngiliz İmparatorluğunu desteklemeye devam etmek, İtalya’nın çıkarlarına uymamaktadır. İtalya’nın çıkarı, yıkımında işbirliği yapmakta yatmaktadır,” diye eklemesini şu anda fazla ciddiye almak gerekmiyordu. Aslında üç büyük güç, hiçbir şey için mücadele etmeye hazır olmasa da, yine de Lozan’da nispeten birleşik bir tavır sergilemeyi başardılar, gerçi bazı konularda diğerlerine göre daha fazla birlik halinde oldular. Diğer heyetlerin çoğu genel anlamda onları örnek aldılar ancak Rusya, resmen sadece Boğazlar sorunuyla ilgilendi. Birleşik Devletler hükümeti yalnızca “gözlemci” olarak katıldı.

Lozan delegelerle, gazetecilerle ve her türlü asalakla kaynıyordu. Birinci bölümde Lord Curzon ve bütün konferans boyunca İsmet Paşa, bu büyük toplantıda, söz konusu politik sorunlara duydukları ağırlıklı ilgi, arkalarındaki kuvvet ve kendi kişilikleri nedeniyle göze çarpan iki şahsiyet olarak öne çıktı. Lord Curzon, bütün Konferansın başkanı olma avantajını taşıyordu ve Lozan’da kaldığı sürece, bütün önemli toplantılara bizzat başkanlık etti. Gerçek anlamda “büyük” olmadığı görülüyordu ama birçok yeteneği vardı. Asil bir ailenin çocuğu olarak, ağızda gümüş kaşıkla doğmuştu, (yani zengin bir aileden geliyordu) ve iki zengin hanımla yaptığı evlilikle, bu kaşığı daha sonra altına çevirmiş, servetini daha da katlamıştı. Çok zekiydi ve engin bir deneyime sahipti. Ciddi fiziksel sakatlığı yüzünden, sıkıntıyla yaşamak zorunda olduğu için,

çalışkanlığı daha da takdir ediliyordu. Ben onu tanıdığım zaman, son derece dikkate değer meslek hayatının sonuna yaklaşıyordu ve nihai başbakanlık şerefinden sadece İngiliz asilzadesi olduğu için mahrum kalmıştı. Uluslararası bir konferansta gerekli olan hitabet türünde özellikle parladı. Onun arkasındaki uzmanların arasında oturup, kendisine önerilen hususları hangi dört dörtlük yetenekle halledeceğini izlemek, başlı başına entelektüel bir zevkti. Görüşmecilerin genellikle yaptığı gibi, bunları kaba bir şekilde terslemiyor, bazılarını reddederek diğerlerini, zarıfçe ayarlanmış bir ses tonuyla dile getirilen düzenli bir tema halinde işliyordu. Bir gün, Gelibolu'daki mezarlıklarla ilgili bir tartışmada sesini alçaltarak, "Ölülerin kemikleri üzerinde pazarlık edilmez!" diye feryat edişini hâlâ hatırlıyorum. Kendisi konu edilmediği sürece, müthiş bir espri anlayışı vardı. Konu kendisine geldiğinde, espri ile saygısızlık arasındaki farkı görürdü. Üniversite öğrencisiyken onu alay konusu haline getiren üstünlük kompleksi, yetenekleri ve başarılarıyla tanınan kıdemli bir devlet adamında göze batmıyordu. Gerçi yine de, tarzındaki ve duruş biçimindeki gösteriş yüzünden hâlâ alay konusu olabiliyordu. Bu bazen diplomaside olumlu bir özellikti, fakat bazı tehlikeleri vardı. Dönemin koşullarında, Fransızlarla anlaşamaması ve ona karşı çıktıkları zaman kabadayılık etmeye fazla eğilimli olması büyük talihsizlikti. Yarattığı etkiyi gösterecek birçoğ hikâye vardı. Etkileyiciliği benim oğullarımı bile sarsmıştı. Lozan'daki pansiyonda kalırlarken, Konferansın birçoğ yansımasını duyuyorlardı. Yaklaşık bir yıl sonra, anneleri onlara İncil'den bölümler okurken, sekiz yaşındaki Michael annesine, Tanrının bugünlerde insanlarla konuşup konuşmadığını sordu. Annesi, konuştuğunu düşündüğünü söyledi. Peki, kiminle, diye ısrar etti. Her hangi biri olabilir, diye cevapladı annesi. Ancak, bu yetişkin cevabı yeterli değildi. "Lord Curzon'la konuşuyor mu?" diye sordu Michael.

Lozan Konferansı
Karikatürü çizen: Kelen

Lord Curzon'un en büyük kusuru, nihai cesaret eksikliğiydi. Bunu, Bay Lloyd George'la ilişkilerinde de göstermişti ve Lloyd George'un ona "altın yaldızlı paspasım" dediği ve 1922 yılındaki düşüşünden sonra en az bir kere herkesin ortasında yaptığı, kaba sayılabilecek bir gazez ifadesiyle ona düşman olduğu söyleniyordu. Curzon, Dışişleri personelini küçümsediğini açıkça söylüyordu, fakat bunda da haklıydı. Sanırım, Lozan'daki tüm heyetler arasında en güçlüsü bizdik. Rumbold tam bir güç abidesiydi. Markinin Bakanlıktan getirdiği çok sayıda insan arasında büyük başarılarla imza atacak olan Harold Nicolson ile Will Malkin de vardı. Gerçi Nicolson birkaç yıl sonra, edebiyat ve gazetecilik uğruna diplomasiyi bıraktı. Diğerleri arasında Bakanlıktan sevgili arkadaşım Eric Forbes Adam ve dışarıdan, İstanbul'da bir zamanlar Baş Dragomanlık yapan, şimdi de mali uzman olan Sir Adam Block ile daha sonra Amiral Sir Dudley Pound olarak tanınacak olan denizcilik uzmanı ayarında insanlar vardı. Az denemeyecek sayıdaki yakın arkadaşlarım arasında, uluslararası karantina işleri konusundaki bilgisinden daha önce bahsettiğim Dr. Frank Clemow'u ve 1914 yılından beri Irak'ta hizmet veren ve sonraki yıllarda yüksek kademelere terfi edecek olan Reader Bullard'ı sayabilirim.

Türk heyeti de çok kuvvetliydi. Başkahraman İsmet Paşa, Lord Curzon'un tam zıttıydı. O da çok zekiydi, ama asker zekâsına sahipti. En büyük özelliği kararlılığıydı. Onun, hamlesini bütün gücüyle zorladığı ve başarısız olduğu takdirde, her aşamada geri çekildiği için, diplomasiye süvari lideri niteliklerini kazandırdığı söyleniyordu. Çok sağırdı, ama sağırlığı değişkendi. Bazen, duymak işine gelmediği zaman, hiç bu kadar sağır olmadığı düşünülüyordu. Türklerin ikinci tam yetkili temsilcisi, Moskova'da ve başka yerlerde diplomatik deneyim kazanan ve sapına kadar politikacı olup herkesi memnun eden Dr. Rıza Nur'du. Onunla yoğun ve tuhaf ilişkilerim oldu. Özellikle bir olayı hatırlıyorum, benim etkimin gerçekte olduğundan fazla sanarak, çözümlenmemiş bazı konularda konuşmak için beni baş başa öğle yemeğine davet etti ve üç saat

boyunca benimle arkadaşça sohbet etti. Fakat o taraftaki en yakın arkadaşım, daha önce de belirttiğim gibi, hukukçu Münir Bey'di ve onun meslektaşısı Will Malkin'le daha da yakın olan dostluğu, çok önemli bir kazançtı.

Bizimki ve Türklerin heyeti en kuvvetli iki heyet olsa da, diğerleri de, özellikle Fransız heyeti de konferansı çok yakından takip ediyordu. Heyetin başkanlığını iki eski Sefir, yani birçok başarısının yanı sıra mükemmel İngilizce bilen Mösyö Barrère ile Savaşın önce İstanbul'da Fransız temsilcisi olan Mösyö Bompard yürütüyordu. Diğer delegeler arasında General Weygand, olağanüstü bir saygınlığa ve keskin bir zekâyâ sahip Mösyö Fromageot ve Mösyö Bargeton ile Mösyö Massigli adında iki çok becerikli kâtip bulunuyordu. Şimdi Londra'da Fransız Büyükelçisi olarak ün kazanan Mösyö Massigli, Konferansın Genel Sekreteri seçildi. Mösyö Camerlynck adında bir Fransız, İngilizce – Fransızca tercüman olarak inanılmaz yeteneğiyle ve bu sıfatla Curzon'un muhteşem İngilizcesini kendi diline çevirmedeki olağanüstü başarısı nedeniyle burada bahsedilmeyi fazlasıyla hak etmektedir. İtalyanların başında, İstanbul'dan Garroni vardı. Beraberinde, kendi ilgi alanımdaki konularda birlikte çalışma imkânını bulduğum Sinyor Giulio Cesare Montagna da bulunuyordu. İtalyan uzlaşma sanatının ustasıydı. Kıdemsizler arasında, sonradan büyük başarı elde eden Arlotta ile Guariglia vardı. Diğer güçlerin bütün delegelerini saymama gerek yok, ama aralarında Venizelos, Rus Chicherin ve mevcut tek kadın diplomat olan Matmazel Stanciof'u (şimdi Lady Muir) beraberinde getirerek fark yaratan o kaba Bulgar Stambolisky gibi önemli mevkilerde bulunan insanlar yer alıyordu.

Konferansın birinci aşaması, resmi kıyafetli bir etkinlikti. Konferansa kendileri katılmayacak olmalarına rağmen, açılışını yapmak üzere Poincaré ile Mussolini Lozan'a geldi. Mussolini, Curzon ile Poincaré'nin Lozan dışına gelip kendisini karşılamasında ve böylece hep birlikte İtalya tarafından gelmelerinde ısrar

ederek, kalitesini hemen gösterdi. Sonraki birkaç gün boyunca yaşanan önemsiz bir olay, Curzon'un çabukluğunu gösterdi. Toplantının birinci gününde bir öğle yemeği verecekti. Yemek tahmin edilenden uzun sürdü ve toplantıya geç geldi. Ben toplantıya girmemiştım ve masa planının oluşturulmasında kıdemsiz kâtip Bill Cavendish – Bentinck'e yardım etmiştım. Poincaré erken geldi ve ben, yaklaşık yirmi dakika boyunca onu tek başıma ağırlamak zorunda kaldım. Bill'le ben Poincaré ile Mussolini'yi Lord Curzon'un iki yanına yerleştirmiştık. Lord Curzon gecikmiş olsa da, gelir gelmez, altına hangisi otursun otursun, güceneceğini gördü ve onları, ana masada tam karşısına, çift sayıda konuğun ortasına yerleştirerek ve böylece kendisi, tam karşıda tek sayıdan oluşan misafir sırasının ortasında bulunan ev-sahibi yerinden, ikisinin arasına bakacak şekilde oturarak zorluğu aşacak zaman buldu. İkisi de Lozan'dan hemen ayrıldı ve biz önemli işlerimizin başına döndük. Genel kurul oturumları, üç ana komitenin toplantıları ve çok sayıda alt-komite toplantıları vardı. İlk birkaç hafta boyunca, "atmosfer" gayet iyiydi. Aralık ayının sonuna doğru daha değişken olmaya başladı ve Ocak ayı boyunca çok değişti. Ziyafetler veriliyordu. Bunların en büyüğü, 14 Ocak günü Lord Curzon tarafından verilen davetti. 120'den fazla sofrı takımı ve yaklaşık on altı masa vardı. Anlaşılan amaç, bütün delegeleri fiilen bir araya getirerek barışı teşvik etmektir.

Konferansın Kasım 1922'den 4 Şubat 1923 tarihine kadarki tutanakları hakkında yayınlanan Beyaz Kitap, yalnızca en önemli konuları tarif etmektedir, ancak yine de yaklaşık 900 sayfa İngilizce ve Fransızca metin bulunmaktadır. Merak edenlerin bunlara bakmasını önerip, benim kişisel olarak ilgilendiğim temel konulara eğileceğim. En değerli kişisel kaynağım, İstanbul'daki Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson'a yazdığım mektuplar. O dönemde Türk çevrelerinde, onların işleriyle ilgilenen İngilizlerin iki Türk karşıtı R (yani Rumbold ile Ryan) ile iki Türk yanlısı H (Harinton ile Henderson) yanlıları olarak ikiye bölündüğü yolun-

daki yaygın görüşe rağmen, Henderson'la çok yakınlaşmıştık. Bu görüş tamamen temelsiz sayılmazdı. Ancak asıl fark, genel bakış açısı ile Konferansta tartışılan sorunlara yaklaşım arasındaydı. Hepimiz barışı teşvik etmek gibi ortak bir amaçla hareket ederek, çok iyi arkadaş olmayı sürdürdük.

Ben, Rumbold'un adamıydım ve çeşitli alt komitelere katılmanın yanı sıra, onun bir tür özel sekreteri gibi çalışıyordum. Bu işlerin tamamı epey gerginlik yaratıyordu ve alışkanlıktan, gece geç saatlere kadar çalışıyordum, ama Rumbold için yaptığım çalışmalar, çok ilginç genel görüşler kazanmamı sağladı. Bir delege olarak çoğunlukla azınlıklarla yabancıların durumu ve Türkiye'deki çıkarlarıyla ilgili konularla meşguldüm. Birden fazla alt komiteye başkanlık eden Montagna'yla yakın temas kurmama neden olan konular bunlardı. Bir gün mükemmel bir İngilizceyle karımla, hem Türklerle hem de Yunanlılarla yaşadığı zorlukları konuşurken, toplantılara girmeden önce hep şu duayı ettiğini söylemişti: "Melekler, ruhumu alın ve bana barışa nasıl ulaşacağımı gösterin!" Benim önemli bir rol oynadığım alt komitelerinden biri, Türkiye ile Yunanistan arasındaki büyük ve korkunç nüfus mübadelesi işlemiyle ilgiliydi. Bu köklü hareketin en büyük destekçisi, birbirlerinin topraklarında bulunan din kardeşleri konusundaki iki Hükümet arasındaki farklılıkları gidermek için başka çare bulamayan ünlü yardımsever Dr. Nansen'di. Türkler, eğer mübadele olacaksa, bu zorunlu olmalı diye ısrar ettiği zaman bile bu fikrinden vazgeçmedi. Şekil olarak gerekli olan tek şey, iki ülke arasında karşılıklı anlaşmaydı, fakat bunun ancak Müttefiklerin himayesi altında olabileceği anlaşıldı. Önerilen anlaşmanın ilk taslağını ben bizzat kendim hazırladım. Görüşmeler detayda çok zorlu geçti. Mübadelenin yapılması gerektiği herkes tarafından kabul ediliyordu, fakat sadece kişiler üzerindeki etkisinin değil, mübadele edilecek insanların mallarının da düşünülmesi gerekiyordu. Bu plan, büyük bir bölümü zaten Yunanistan'a sığınmış olan bir milyondan fazla Ortodoks Hristiyan'ı ve Türkiye'nin daha kolay özümseye-

bileceği, ama yine de ailelerin ve bireylerin eski evlerinden çıkarılmasını gerektirdiği için mağdur olan yüz binlerce Müslüman'ı ilgilendiriyordu. Zorlukları ve sıkıntıları hafifletmek için, İstanbul'da yaşayan ve Yunan şehirlerine aşırı yük getirecek olan büyük bir nüfus oluşturan Rumların ve buna karşılık olarak, Doğu Trakya'da yaşayan birbirlerine oldukça bağlı Müslüman grubunun, mübadele kapsamı dışında tutulması konusunda mutabakat sağlandı.

Şimdiye kadar durum iyiydi, ancak Türkler, eğer Rumlar İstanbul'da kalacaksa, Ekümenik Patrikhanenin kaldırılmasında ısrar ederek bir kriz yarattı. Ben, Doğu'daki en büyük tarihî piskoposluğun mekânından çıkarılmasının, tüm Hristiyanlığa darbe olacağı gerekçesiyle buna şiddetle karşıydım. Türkler ısrar ettiği için, Curzon'un kişisel talimatını almak zorundaydım. Teslim olmamayı şiddetle savundum ve ona cazip geleceğini düşündüğüm bir şekilde, İngiltere, patrikhanenin çıkarılmasına taraf olduğu takdirde İngiltere'deki Anglikan çevrelerde yaşanacak duygulardan bahsederek beni desteklemesini istedim. Son zamanlarda Markinin de bizzat bu taşınmadan yana olduğunu duymuştum. Bu ona haksızlık demektir. Onun tavrı, sanırım, bir uyuşmazlığı önlemek için Türklerin talebine razı olmamız gerekebileceği yönündeydi. Anglikan duygular hakkındaki savunmamı hafife alarak, Canterbury Başpiskoposunu parmağında oynatabileceğini söyledi. Bana verilen talimatın, geri çekilme eylemi konusunda mücadele etmem gerektiği olduğunu anladım. Bundan hemen sonra, Fransızlar bir uzlaşma yolu önerdiler. Buna göre, patrikhane kalacaktı ama bütün politik ve din dışı yetkisini İstanbul'daki müstakil Ortodoks Kilisesine devredecek ve bu kiliseyle ilişkisi sadece, diğer ülkelerdeki Ortodoks Kiliseleriyle ilişkisi gibi olacaktı. Bu çok pratik bir çözüm gibi görünmüyordu, ama bana verilen talimatı düşünerek, iki tarafın da bunu dikkatle incelemesini önerdim. Bu önerim, öfke oklarına hedef olmama yol açtı. Yanlış hatırlamıyorsam, Canterbury Başpiskoposu şahsen Lord Curzon'a mektup yazdı. İleri gelen bir Anglo-Katolik din ada-

mı *The Times*'a, "Fransız meslektaşının desteğini alan" Bay Ryan'ı, "Doğu Hristiyanlığına sempati duyanlar arasında hoş bir sürpriz ve şaşkınlık yaratabilecek" bir teklifi yazdığı için öven bir yazı yazdı. Marki beni çağırdı ve şiddetle azarladı. Artık, Başpiskoposu hafife almıyordu. Kendisinin yetki vermediği bir resmi açıklamayı yapmaya nasıl cüret etmişim? Ona karşılık verdim, ama onu sakinleştirmeye çalışmadım. Bir sonraki toplantıda, Fransız teklifiyle ilgili temkinli açıklamamı mümkün olduğunca geri almaya çalıştım. Bu çok zordu, fakat insan Markiden azar işitmeyi, daha değersiz birinden azar işitmeye göre daha kolay kaldırılabiliyordu ve iki görüşmede de hazır bulunan Rumbold'un tüm desteğini almıştım. Patrikhane sorunu daha üst düzeyde çözüldü. Türkler şaşırtıcı bir şekilde razı oldu. Yunanlılar piskoposluğun şu andaki fiili sorumlusunun emekli olması gerektiğini kabul etti.

Bazen Türklere baskı yapmak gerekiyordu, bazen de Yunanlılara. Bir gün, Yunanlı yetkili temsilciyi toplantı dışında, şimdi hatırlamadığım bir sorun karşısındaki tavrını bırakmaya ikna etmeye çalışırken, neredeyse ayaküstü kavga edecektik. Şimdi anlatacağım hikâyenin, yine Yunan görüşünü desteklediğim bir olayla bağlantılı olması tamamen tesadüf. Türkler, sınırı bir nehirден, daha batıdaki bir başka nehre kaydırarak Doğu Trakya'nın tanımını genişletmeye çalıştı. Bu görüş için klasik bir yetkiye sahip olduklarını iddia ediyorlardı ve çok beğendikleri *Encyclopedia Britannica*'dan alıntı yaptılar. Komitedeki tartışma çok şiddetli geçti. Bir yandan Yunanlıları destekleyip, bir yandan da gerginliği yumuşatmaya çalışırken, Romalılar ne düşünürse düşünsün, Doğu Trakya'nın modern politik tanımının açık olduğunu ve Türklerin, çoğu zaman eksik ve bazen de hatalı olan Ansiklopediye atıfta bulunmasının yararsız olduğunu söyledim. Bu yorum, beklenen kahkahayı getirdi, fakat daha sonra çay içerken, bir İngiliz kurumunu karaladığım için hem Yunanlı, hem de Türk delegenin saldırısına uğradım. Neyse ki, cevabım hazır. Türkiye, Ansiklopedide bütün İslam ülkelerinde çeşitli gayri menkul kullanım hakkını belirleyen

Vakıf konusunda madde olmadığını söyledim. Yunanlıya da, şair Safo'nun şiirini çok aradığımı ama bulamadığımı söyledim.

Mübadele anlaşması sonunda 30 Aralık'ta imzalandı. Bu anlaşma, azınlıklarla ilgili çok sayıdaki sorunun yalnızca bir tanesini çözüyordu. Dini azınlıkların çok özel ayrıcalıklar yaşadığı geçmişten tamamen kurtulma hevesindeki Türkler hepsinde zorluk çıkardı. Türk tebaasından olmalarına rağmen, bir anlamda Yunan Hükümetinin yasal sorumluluğu altında bulunan Rumları etkileyen tartışmalardan kaçınamadılar. Ancak, Hükümetleri değil de, diğer toplumları temsil eden delegelerin dinleneceği bir toplantıya katılmayı reddettiler. Ocak ayı başında Rıza Nur, Venizelos'a sinirlenip toplantı odasını terk ederek olay yarattı. Ancak, bu tür olaylar nadiren yaşanıyordu. Bunu daha iyi hatırlıyorum çünkü Lord Curzon, başkan olarak, kendi elleriyle İsmet Paşa'ya hitaben ciddi bir sitem yazısı yazdı ve çok nazik bir şekilde benden, kendi yönlendirmesi altında bunu Fransızcaya çevirmemi istedi. Lord Curzon'un bir özelliği, oldukça iyi Fransızca bilmesine rağmen, kişisel olarak hiçbir zaman resmi amaçla kullanmamasıydı. Örneğin, bütün konuşmalarını, gayri resmi Müttefikler-arası toplantılarda bile, İngilizce yapıyordu ve bu konuşma metinlerini yazanların bulunduğu bir ortamda tercüme edilmesi gerekiyordu, böylece yazar tercümanın hatasını yakalayabiliyordu.

Ocak ayı boyunca, daha genel kapsamlı sorunların tartışılmasına devam edildi. Bunların arasında en önemlisi, Boğazların gelecekteki yönetim şekliydi. Türkler, bu konuda beklenenden daha uyumlu olduklarını gösterdiler ve onların daha katı bir tutum sergilemesini isteyerek, Müttefiklerin teklifine sonuna kadar karşı çıkan Rusların kendilerini yönlendirmesine izin vermediler. Diğer taraftan, Türkler, Musul ilinin tamamının Türkiye'ye iade edilmesi konusunda çok bastırdı. Ekonomik ve mali sorunlarla ilgili daha teknik tartışmalara çok zaman harcandı. Ben bu konularla doğrudan ilgilenmedim, ancak "Yabancılarla İlgili Düzenlemeler" genel başlığı altında yer alan konuların bazılarıyla ve özellikle, birazdan bahsedeceğim Kapitülasyonların geleceği ile çok ilgilendim.

Ocak ortasına gelindiğinde, çözümlenmemiş daha birçok konu vardı, ama Curzon'u, kısa sürede çözüme ulaşılabileceğine ikna etmeye yetecek kadar ilerleme kaydedilmişti. Aynı ayın üçüncü haftasında, çeşitli komitelerin nihai toplantılarının yapılmasını, anlaşma taslağının ve diğer metinlerin hazırlanmasını ve Müttefik Kuvvetler heyetlerinin 2 Şubat'ta ayrılmasını öngören bir "takvim" hazırlayarak, işleri hızlandırmaya çalıştı. Taslaklar gerektiği gibi 31 Ocak günü Türklere sunuldu. Bazı çekincelerle de olsa, Boğazlar Konvansiyonu taslağını kabul ettiler. Bu konudaki görüşmeler, bütün toplantılar boyunca Curzon'un en büyük kişisel başarısı oldu. Ancak diğer konulardaki tavırları, 2 Şubat tarihine kadar genel bir anlaşmaya varmanın mümkün olmayacağını gösterdi. Marki sonunda iki gün daha beklemeye razı oldu, ancak ne olursa olsun, 4 Şubat akşamı gitmekte son derece kararlıydı. O son günlerde sorunları gidermek için çılgınca çaba gösterildi. İki taraf da taviz vermeye hazırdı. Çabalar, 4 Şubat günü de bütün gün devam etti, "komik bir opera gibi bir gün," diye yazmıştım karıma. Herkes daireler halinde koşuşturarak düz bir çizgi bulmaya çalışıyordu. Müttefik heyeti ile İsmet Paşa arasında saat 17.40'ta son bir gayri resmi toplantı yapıldı ve iki saat sürdü. Türkler, on iki ay içinde uzlaşmaya varılamadığı takdirde, Majestelerinin Hükümetinin kararı Milletler Cemiyetine bırakması şartıyla, İngilizlerin, Musul sorununu İngiltere ile Türkiye arasında yapılacak ayrı görüşmelere bırakma formülünü kabul etti. Toplantı genelde başarısız oldu, ancak dağıldıktan sonra bile Curzon, ilave önerilerle istasyona kadar takip edildi. Simplon Ekspresinin kalkışı kısa bir süre ertelendi, ama sonuç alınamadı. O akşam, İngiliz heyetinin neredeyse tamamı Londra'ya doğru yola çıktı. Görüşmeler tamamen kesilmiş gibi görünüyordu, fakat bir süre sonra yalnızca Konferansın çalışmasına ara verildiği şeklinde değerlendirilmesi kararlaştırıldı.

Kırılmaya en çok katkıda bulunan etkenlerden biri, Kapitülasyonlarla ilgili zorluklardı, zira Konferansın gündemindeki diğer tüm konulardan daha fazla sayıda devleti ilgilendiriyor-

du ve haftalardır tartışılıyordu. Hepimiz büyük tavizler vermeye hazırдық. Eskisi gibi mali ayrıcalıklar talep etmemiz söz konusu değildi. Onların yerini, eşit şartlarda müzakere edilecek mali, ekonomik ve ticari anlaşmalar alacaktı. Asıl zorluk, adaletin idaresindeki eski kontrolümüzün yerine geçecek güvenceleri almakta yatıyordu. Burada da, Türklerin isteklerini karşılamak amacıyla çok taviz vermeye razıydık. Batı Avrupa'da çok az insan, Türkler için, mahkemelerinde yabancı müdahalesinden kurtulmanın ne kadar önemli olduğunu anlıyordu. Bu onların egemenlik haklarıyla ilgili bir sorundu ve böyle olduğu için, onların gözünde, her türlü toprak meselesi kadar önem taşıyordu. Onların bakış açıları hakkında söylenecek çok şey vardı. Türkiye kadar kötü örgütlenmiş olup, hiç bir kapitülasyon hakkımız olmayan başka ülkeler de vardı. İsmet Paşa, 29 Aralık 1922 tarihinde *Matin*'de yayınlanan uzlaşmaz röportajında bunu ve başka hususları vurgulamıştı. "Türlere," diye haykırmıştı, "İnsan olarak mı yoksa köle olarak mı davranmak istiyorlar?" Türklerin, İmparatorluklarının beşte dördünden feragat ettiklerine dikkat çekiyor; kalan küçük bölgede gerçek bağımsızlık istediklerini söylüyordu. Konferansta kullandığı dil daha ılımlıydı. Müttefikler bütün güvencelerden feragat etmekten nefret ediyordu, fakat ilk aşamada Türkler bunları içeren bildirgeyle yetinmeyi ve daha da önemlisi, bildirgede yer alan düzenlemelerin yalnızca geçiş döneminde geçerli olmasını kabul ettiler.

Sorun, bildirge taslağının hazırlanmasındaydı. Türkler, adalet sistemlerinde, işlevleri belirlenmiş bir yabancı unsurunun oluşturulmasını üstlenme konusundaki teklifi duymak bile istemedi. Formül üstüne formül geliştirildi. Bir keresinde, Marki beni onurlandırıp, taslaklardan birinin bizim isteklerimizi karşılayacağını bana söyletmeye ve arkama sığınmaya çalıştı. Bunu söyleyemedim, çünkü Türklerin tavrını birçoğundan daha iyi anladığım için, İngiliz çıkarları konusunda elde edilebilecek her türlü güvenceye ihtiyaç olduğunu gayet iyi biliyordum. Daha sonra olmalı, formüllerden birini karşı tarafa daha cazip gelebileceğini düşündüğüm

bir dille ifade etme girişiminde bulundum. Will Malkin'le birlikte bu yeni taslağı 1 Şubat günü öğleden sonra Curzon'a götürdüm. "Gösteriş ve palavra!" diye haykırdı güzel ifadelerimi okuduktan sonra. Kendi fikirlerini genel olarak açıkladı. Will'le ben, akşam yemeğinden sonra, ona taslağı bir kez daha götürdük. Çok saygı duyduğu bir hanımın yanında güzel bir yemek yemişti. Yeni çalışmamızı okurken, heyecanla bekledik. "Muhteşem!" diye haykırdı. Bu çok memnuniyet vericiydi, fakat takdir ettiği şeyin, kendisinin bizim şahsımızdaki yansıması olduğunun farkındaydık. Bu aşamaya gelindiğinde o kadar çok taviz vermiştik ki, o akşam ilerleyen saatlerde eşime şunları yazdım: "... Bir 'son çare' formülü geliştirdim. Eğer kabul edilirse, bu bile benim Türkiye'ye geri dönüşümü imkânsız hale getirecek, çünkü bütün İngiliz kolonisi, bunu yazanın kanını isteyecektir." Artık yabancı hâkimler değil, sadece belirli denetim gücüne sahip yabancı "adalet danışmanları" istiyorduk. Bir sürü yan hususu bulunan bir konunun en genel çatısını aktarıyorum. Asıl sorun, ne Muhteşem Formülün, ne de başkasının başarılı olabileceğiydi. İsmet Paşa, bizi tatmin etmeyen bir karşı öneri taslağı getirdi. 4 Şubat'taki son toplantıda, daha ileri gitmeyi reddetti. O toplantının sonuna doğru, henüz çözülmemiş başka sorunlar da vardı, fakat en umutsuz zorluk adli bildirge hakkındaydı. Uzlaşma ustası Montagna, tren kalkmadan son bir umutsuz girişimde bulundu. O da köprüyü aşmayı başaramadı.

Birkaç hafta sonra, Rumbold'la birlikte Londra'dan İstanbul'a döndük. Şehri çok değişmiş bulduk. Müttefik işgali teorik olarak hâlâ devam ediyordu, ancak, askerlerin ve savaş gemilerinin mevcudiyeti dışında, şehirde pek hayat yoktu. Yeni Halife, şehrin hemen dışında, deniz kenarında boyunca uzanan Dolmabahçe Sarayında yaşıyordu. Türk Hükümeti hâlâ Ankara'daydı, fakat esas olarak yabancı temsilcilerle teması sürdürmek amacıyla, artık İstanbul'da resmi bir temsilcileri vardı. Bu temsilci, çok cana yakın ve zeki bir adam olan ve üst düzey görevlerde bulunan, fakat kişisel olarak pek etkileyici olmayan Dr. Adnan Bey'di. Mesleği gereği

olmasa da, doğuştan, bir ulema - İslam hukuku doktoru - ailesinin çocuğuydu. Karısı Halide Edip Hanım ünlü biriydi. Halide Edip, Üsküdar'daki Amerikan Kolejinde eğitim görmüştü ve 1908 yılındaki feminist hareket sırasında ön planda yer almıştı. O yıl ya da 1910'da benim evimde Bayan Browne'ı ziyaret etmeye geldiğinde, kendi misafir odamda Müslüman bir kadınla yalnız kalınca son derece rahatsız olurken, 1923 yılında her hangi bir toplulukta ona rastlayabilmek, bu feminist hareketin ne kadar ilerlediğini göstermektedir. Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, en az iki kere büyük partilerde onunla sohbet etme me rağmen, daha sonra ona rastladığımı hatırlamıyorum. Ateşli bir milliyetçiydi ve Turancılık hareketiyle özdeşleşen bir yazar olarak isim yapmıştı.

Rumbold, dönüşünden yaklaşık bir hafta sonra, Halife tarafından kabul edildi, yanında Adnan Bey'le ben vardık. Abdülmecit'i daha önce, Mütareke döneminde, Veliyaht olduğu zamanlarda tanımıştım. O dönemde, milliyetçi eğilimleri vardı, fakat Ankara oğlunun hizmetini reddettiği zaman bu duyguları sönmüş olabilir. Abdülhamit dönemindeki şehzadelerden çok daha özgür koşullarda büyümüştü. Sanatçıların koruyucusuydu ve kendisi de amatör olarak ilgilendiğinde, özellikle müzikle resmi tercih ediyordu. Fransızcası fena değildi - ki bu ailesinin yaşlı üyeleri arasında en der olarak başarılan bir şeydi. O ilk kabul birçok açıdan çok eğlenceliydi. Saraydaki düzenlemeler aşırı düzeyde basitti. Halife son derece uyumluydu ve bizi uzun süre tuttu. Politik konulardan kaçınmaya özen gösterdi. Fakat bakanlardan bahsederken "benim Hükümetim" ifadesini ağızından kaçırdı, oysa yeni idareye göre Bakanlar kesinlikle Halkın bakanlarıydı ve Büyük Millet Meclisi tarafından temsil ediliyorlardı. Karıma yazdığım gibi sohbet, "hava durumundan aşılara, yaz aylarından Tutankamon'a" kadar çeşitli konuları içermişti. Genellikle son Padişahla yapılan ve benim tercüme ettiğim görüşmelerin resmi kayıtlarını tutmuştum. Bu kabulde, neredeyse bütün sohbet Fransızca gerçekleştiğinden, yalnızca dinlemek durumunda kaldım ve Rumbold kendi raporunu

yazdı. Dışlanmış olmamak için onun raporunun bire bir tercümesini yaptım, fakat burada onu anlatmaktan imtina edeceğim.

Sonraki dört beş hafta boyunca, barış görüşmelerinin yeniden başlatılması için bir gerekçe oluşturulması gerekiyordu. Bunlar, Türkiye açısından epey sıkıntılı haftalardı. İstanbul'daki sosyal hayat eskisi kadar aktif değildi ve ayın sonuna doğru, her şey hâlâ o kadar belirsiz görünüyordu ki, İngiliz subayların ve sivillerin eşlerinin yanına gelmelerine izin verilip verilmemesi sorun haline geldi. Adnan Bey ve personeliyle sık sık görüşüyordum ama başka Türklerle pek irtibatım yoktu. Şimdi, Doğu Akdeniz Servisinin en yetenekli kıdemsiz üyelerinden biri olan ve o zamandan beri çok ilerleyen A. K. Helm asistanım olarak çalıştığı için çok şanslıyım. İşler eskisi kadar çeşitli değildi, fakat görüşmelerin başlaması için yapılan girişimlerin yanı sıra, Türk basınına da daha yakından takip etmek gerekiyordu, çünkü Müttefik sansürü kalkmıştı. Lozan'da İngiliz görüşlerini savunmamız, Rumbold'la benim, milliyetçiler arasında eskisinden daha da az sevilme yol açmıştı. Mart ayının başında, Ankara'dan gelen ve bizi, barışı imkânsız hale getiren iki adam olarak gösteren telgraflarla bize şiddetli bir saldırıda bulunuldu. Uygun girişimlerde bulunulduktan sonra, bu saldırı durduruldu, ancak 7 Mart'ta *Tanin*'den Cahit Bey, Türkiye'yle anlaşmanın tek engeli olarak bizzat Lord Curzon'u hedef gösterdi ve Fransa ile İtalya'nın gerekirse Türklerle ayrı ayrı anlaşmaya hazır olan güçler olduğunu belirterek, onları İngiltere'ye karşı kıskırtmaya çalıştı. Bütün bunlar, Büyük Millet Meclisi'ndeki sıkıntılı iç durumdan kaynaklanıyordu. Lozan'da görüşmelerin kesilmesi, Türkleri, orada görüşülen metinlerin çoğundaki taahhütlerinden kurtarmıştı. Türkler 9 Mart'ta, Müttefik Yüksek Komiserliğine, sayfalarca karşı teklif gönderdi. Henderson bunları Londra'ya götürdü. Bu belgelerin hem Müttefik başkentlerinde, hem de İstanbul'da dikkatle incelenmesi gerekiyordu. Biz 31 Mart'ta cevap verdik ve tartışmaların yeniden başlaması için yeterli gerekçe olup olmadığına karar vermek artık Türklere kalıyordu. Mustafa Kemal

ve İsmet Paşa artık görüşmelerin bir an önce başlamasını istiyordu, fakat Müttefiklere karşı düşmanlık besleyen kuvvetli bir gerici unsurla uğraşmaları gerekiyordu. Bir sonraki bölümde, bir parçasını bunun oluşturduğu Ankara'daki genel politik durumla ilgili daha ayrıntılı bilgi vereceğim. Şu anda yalnızca iki Paşanın görüşlerinin Meclis'in görüşünü etkilediğini ve bu doğrultuda ilave bir Türk muhtırası sayesinde Konferansın 23 Nisan'da Lozan'da tekrar toplanabildiğini söylemek yeterli olacaktır. Bu kez Rumbold tek tam yetkili İngiliz temsilci olacaktı ve ben yine onunla birlikte gidecektim. 22'sinde Lozan'a geri döndük.

İkinci toplantı, birincisi kadar etkileyici değildi, gerçi, bazıları en yüksek düzeyde olmak üzere, çok sayıda delegayı bir araya getirdi. Fakat Müttefik tarafında Curzon kadar dominant biri yoktu. İngiliz heyeti yine iyi bir ekipten oluşuyordu. Dışişleri Bakanlığından Will Malkin ile Eric Forbes, Hazineden Waley (buradan çok yüksek mevkilere yükseldi) ve erken yaşta ölmeseydi, Ticaret Bakanlığında aynı şekilde yükselebilecek olan H. A. Payne vardı. Ben, şimdi ortam daha kısıtlı olduğu için, eskisine göre daha büyük bir rol oynadım. Fransız heyetinin başında, İstanbul'dan, açık fikirliliği ve ifadeliliğiyle tanınan General Pellé ve İtalyan heyetinin başında da Montagna vardı. Venizelos göze çarpan bir şahsiyetti. Hâlâ gözlemcilerle temsil edilmesine rağmen, tartışılacak konular büyük ölçüde ekonomik olduğundan ve "Açık Kapı – Serbest Ticaret" ilkesini savunma eğiliminde olduklarından, birinci aşamadan daha etkin bir rol oynama eğiliminde olan Birleşik Devletler Hükümeti heyetinin başında Bay Grew bulunuyordu. Türk heyetinin başında İsmet Paşa vardı ve yardımcısı yine Dr. Rıza Nur'du. Ankara'daki altyapıları hâlâ karışık, fakat barışı istediklerine inanmak için nedenlerimiz vardı. Gerçi hâlâ ne pahasına olursa olsun barış demiyorlardı. Toplantılar eskisi kadar resmi değildi. Komiteler ve benzeri mekanizmalar o kadar karışık değildi. Hepimiz çoğunlukla Fransızca konuşuyorduk, bu nedenle tercüme işi çok daha azdı ve çok az hazır konuşma vardı. Önemli tartışma-

ların çoğu, delegeler arasında özel görüşmeler şeklinde gerçekleşiyordu, bunların yalnızca sonuçları Konferans tutanaklarına kaydediliyordu. Hepimiz meşguldük, fakat ilk haftalarda sadece birkaç büyük heyecan yaşadık. Ancak 10 Mayıs akşamı, Rus Temsilcisi M. Vorowsky küçük bir otelin restoranında vurularak öldürüldü. Doğrusunu söylemek gerekirse, Konferansta delege değildi, sadece Hükümeti tarafından toplantılarımızı izlemek üzere gönderilmiş bir şahsiyetti. Ölümünün yarattığı heyecanı ve karmaşayı kolaylıkla hayal edebilirsiniz. Özellikle, Beau Rivage'de her hafta düzenlenen dans gecesi olduğu için daha da büyük bir karmaşa yaşandı. Çoğumuzun toplandığı balo salonunun sınırları dâhilinde rivayetler havada uçmuş ve hızla yayılmıştı.

Hafızam daha iyi olsaydı bile, Konferansın ikinci kısmında yapılan görüşmeleri detaylı bir şekilde anlatmak sıkıcı olabilirdi. Bu detaylar Londra'da kapsamlı bir şekilde hiçbir zaman yayınlanmadı, ama Paris'te resmi Fransızca versiyonu yayınlandı. Burada sadece genel gidişatı anlatmam yeterli olacaktır. Türkler, barış konusunda hevesli olsalar da, detaylarda her zamanki gibi zorluk çıkardılar. Neyse ki artık karar verilmesi gereken önemli toprak sorunu ya da benzeri sorun yoktu. Curzon'un himayesi altında birinci bölümde görüşülen Boğazlar Konvansiyonu hâlâ geçerliliğini koruyordu. Anlaşmazlığın (uzlaşma sağlanamadığı takdirde) Milletler Cemiyetine sunulmasından önce İngiltere'yle yapılacak doğrudan görüşmelere ayrılan sürede biraz kısaltma yapılması kaydıyla, Musul sorunu hakkındaki formül de aynı durumdaydı. Türkiye ile Suriye arasındaki sınır, 1921 Ekim'inde yapılan Franklin-Bouillon Anlaşmasındaki ilgili maddenin yalnızca yeniden doğrulanmasıyla halledildi. Gerçi, Türklerin, Müttefiklerle genel uzlaşma sırasında bu anlaşmayı daha kapsamlı bir şekilde gözden geçirme girişimine biz karşı çıktık. 24 Mayıs'ta farklı türde bir sorun, büyük bir kriz yarattı. Türkler, Yunanlılardan savaş tazminatı talep ediyordu. Yunanlılar artık Trakya'da eskisinden daha güçlüydü ve o sabah birden bire, bu sorun iki gün içinde

çözülmezse Lozan'dan ayrılacaklarını açıklamışlardı. Korkunç bir karmaşa yaşandı. O akşam Venizelos, Rumbold'un talebi üzerine onunla görüşmeye geldi ve yanında, Yunanistan Dışişleri Bakanı vardı. Ben de hazır bulundum ve Yunanlılara bazı ciddi şeyler söyledik. Venizelos, Rumbold'un karşısında etkili olamadı, ama bunu telafi etmek için bana şiddetle saldırdı ve ertesi gün sakinleştiği zaman bile beni affettiğini sanmıyordum. Muhteşem biriydi, son derece inatçı olabiliyordu, fakat bazı durumlarda çok becerikliydi ve bunu en çok İsmet Paşa'yla ilişkisinde gösterdi. Bu noktada sıkıntılarımızı onunla doğrudan oluşturduğumuz ve dikkate değer cesur bir uzlaşma jestinde bulunarak sağladığı bir uzlaşma ile çözdü. Konferansın birinci aşamasında Türklerin, Edirne'yi ellerinde tutarken, demiryolu banliyösü olan Karaağaç'ı ve güneye doğru bir miktar demiryolunu Yunanlılara bırakması, böylece sınırdan İstanbul'a giden hattın bir bölümünün Yunanlıların eline bırakılması kararlaştırılmıştı. Venizelos şimdi Karaağaç'ı bırakıyordu ve Türkler tazminattan vazgeçti. Bu olay, üç gündür son derece şiddetle yaşanan krizin atlatılmasını sağladı.

Diğer toprak sorunu, küçük adalarla ilgiliydi. Türkler, Çanakkale Boğazı dışında bulunan ve üzerinde yaşanmayan bir grup küçük adanın, sırf konumları nedeniyle, önemli olduklarını iddia ediyordu. Bu adalar farklı isimlerle, Eşek, Tavşan ya da Yabani Tavşan adaları olarak biliniyorlardı. Konu hukuk danışmanlarına intikal ettirildi. Fromageot görüşlerini, tüm delegelerin katıldığı bir toplantıda anlattı. Hukukçuların, bu konunun neden kendilerine intikal ettirildiğini tam olarak bilmediğini söyledi. Ada grubunun adı konusundaki ayrılıklar nedeniyle, avukatlardan çok hayvanbilimcilerin ilgilenmesi gereken bir sorun olarak görüldüğünü belirtti. Adaların geleceği konusundaki kararı tam yetkililere bırakmaktan başka çareleri olmadığını, fakat kendilerine iletilen ve diğer bazı durumlarda olduğu gibi özel bir düzenleme oluşturulup oluşturulmaması gerektiği konusundaki bağlantılı soruya cevap verebileceklerini söyledi. Bu olayın gereksiz olduğunu

düşünüyorlardı, çünkü adalarda insan yaşamıyordu. Bu durumda adalar resmen Türklere tahsis edildi. Türkler, yalnızca taktiksel nedenlerle oynanan bir direniş komedisinden sonra, aynı derecede resmi bir şekilde, kahkahalar arasında, özel durumu daha önceki bölümlerde anlatılan Tuna nehrindeki küçük Adakale adasını bıraktı. İtalyanların, Anadolu'nun güney sahiline yakın olan ve On İki adanın arasında kalan küçük Meis adasını istemesi, daha önemli bir sorundu. Bu adayı zaten işgal etmişlerdi ve Antalya civarındaki ana karaya uzun zamandan beri göz dikmişlerdi ve hâlâ genişleme emelleri vardı. Türkler, sahillerine bu kadar yakın bir adayı bırakmak istemiyordu, fakat epey mücadele ettikten sonra Meis adasının, On İki Ada konusundaki taleplerinden İtalyanlar lehine vazgeçtiklerini beyan eden maddeye eklenmesini kabul ettiler.

SIR HORACE RUMBOLD İLE YAZAR LOZAN'DA

Yargı sistemi, azınlıkların durumu ve Türkiye ile Yunanistan'da politik intikam hedefi haline gelebilecek kişiler için önerilen af konularını elimizden geldiğinde sonuçlandırmamız gerekiyordu. Birinci konuda, Montagna'nın 4 Şubat'ta geliştirdiği son dakika formülü çok itibar gördü. Bu formül, küçük değişikliklerle uzlaşma zemini sağladı. Bu uzlaşma bize, Türklerin, en az beş yıl süreyle, önceden tanımlanmış belirli haklara sahip Avrupalı danışmanların denetimini kabul etmelerinden başka pek bir şey kazandırmadı. Hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da genel af elde etme umudumuz, Türklerin olduğu kadar Yunanlıların da itiraz etmesi nedeniyle suya düştü. Mütareke döneminde bizi destekleyen ve bunun sonucunda çoğu sürgünde olan çok sayıdaki Türk'ün tamamına af sağlama konusunda kişisel olarak çok istekli ve gayretliydim. Türkler, adları daha sonra bildirilecek yüz elli kişinin aftan muaf olmasını istiyordu. Muhtemelen bu konuda ısrar ederlerdi, fakat onları etkileme konusundaki son şansımız, Venizelos'un, 1922 yılında Anadolu'da Yunanlıların başarısız olmasından sorumlu olan subayları affedememesi yüzünden kayboldu. Eric Forbes Adam ve ben onunla son bir kez görüşerek ikna etmeye çalıştık ama sonuç alamadık. Katır kadar inatçıydı ve sonuçta, iki tarafta da istisnalar yapılmasını sağlayan bir bildirgeyi kabul etmek zorunda kaldık. Ancak en büyük yenilgimiz, Rumbold'un tüm çabalarına rağmen, Müslüman-olmayan azınlıklar açısından kayda değer garantiler elde edememe konusundaki başarısızlığımızdı. Benim de kişisel olarak çok ilgilendiğim başka bir konuda – okullarımızın ve diğer benzer kurumlarımızın durumu konusunda – da elde ettiğimiz sonuçtan minimum düzeyde memnun olduk.

5 Haziran'a gelindiğinde epey yol kat edilmişti, öyle ki ender olarak iyimser olabilen ben bile umutlu bir şekilde, asıl görüşmelerin erken tamamlanabileceği ve anlaşma metninin belki iki hafta içinde imzalanabileceğini yazdım. İki haftanın sonunda, o kadar neşeli değildim. Osmanlı Kamu Borçları İdaresinin (Düyunu Umumiye) sorumlu tutulduğu eski borçların faizlerinin, orijinal

anlaşmalarda olduğu gibi, alacaklıların isteği doğrultusunda sterlin, dolar veya frank, vb cinsinden mi, yoksa Türklerin ısrar ettiği gibi yalnızca frank olarak mı ödenmesi konusunda şiddetli tartışmalar yaşanıyordu. Gönderdiğim bir mektupta, anlaşmazlığın “bir formül” aracılığıyla çözüleceği şeklinde görüş belirttim. Ancak, 19 Temmuz’da üzülerək Henderson’a şunları da yazdım: “Burada büyük bir sıkıntı içindeyiz. Borçlar sorunu yüzünden Konferans çıkmaza girdi. Ayın 26’sında formül kadar etkili olmayan bir kelime kullanıyordum ve kopma noktasına gelinme tehlikesine rağmen, Müttefik ultimatomu olasılığından bahsettim. Sonunda bu konu bir tarafa bırakıldı ve daha sonra doğrudan ilgili taraflar arasında çözümlenmesi kararlaştırıldı. Ancak, Türkiye’deki imtiyazlı büyük şirketleri etkileyen konularda beklenmedik zorluklar nedeniyle de gecikmeler yaşandı. Bunlar, Konferansın işleyişinin dışında kalan, ama yine de Müttefiklerin aklına takılan koşullar nedeniyle daha da kızıştı. Büyük Millet Meclisi bir süre önce, Anadolu’da demiryolu yapımı ve başka kalkınma işlemleri konusunda Amerikalı bir gruba inanılmaz haklar verilmesini sağlayan “Chester Plânını” kabul etmişti. Fransızlar bunun, savaş-öncesi kredi anlaşmalarında kazandıkları hakları engelleyeceğini düşünüyordu. Biz İngilizlerin ise, Türk Petrol Şirketinin (oluşumunda İngilizlerin çoğunlukta olduğu) ilgilendiği alanlarda konumunu etkileyebileceğinden korkmak için haklı nedenlerimiz vardı

Temmuz başına gelindiğinde, bazı konuları çözümleyerek, bazılarını da erteleyerek, zorlukların çoğunu halletmeyi başarmıştık. Fakat üç sorun hâlâ sürüncemede kalmıştı. Bunların birincisinin ne olduğunu ezberden hatırlayamıyorum, fakat diğer ikisi İngiliz heyeti açısından özel önem taşıyordu. Türkler başından itibaren Müttefiklerin İstanbul’u işgalinin sona erdirilmesini sağlamak istiyordu. Bu işgal 1920 yılında üç Müttefik tarafından ortaklaşa gerçekleştirilmişti, ancak İngiltere bu olayda liderlik yapmıştı ve şimdi de tahliye görüşmelerinin bütün yükünü İngiltere taşıyordu. Türklerin bu işi hızlandırmak istemesi son derece normaldi. Biz

de işgali sonuçlandırma konusunda daha az hevesli sayılmazdık ve bunu sadece bir tarih ve “yaklaşım” meselesi olarak görüyorduk. Ancak Türkler, İngiltere’nin, İstanbul’a bir kez girdikten sonra, bağlantısını koparmak istemediği konusundaki korku ve kuşku-larından kurtulamıyordu. Will Malkin ve ben, kıdemsiz fakat çok düzgün biri olan bir Türk delegesiyle, yani Albay Tevfik’le yaptığımız görüşmede çok kaygılıydık oysa Fransız ve İtalyan meslektaşlarımız sadece seyrediyordu. Büyük Millet Meclisi antlaşmayı onaylar onaylamaz, genelde yürürlüğe girmesi için gerekli olan diğer onayları beklemeden, kara kuvvetlerimizi çekmeye hazırдық. Türkler bunun, savaş gemileri için de geçerli olmasını talep ederek, durumu daha da zorlaştırdı. Bu talep giderayak daha da büyük bir zorluk oluşturunuyordu çünkü biz, Boğazlar Konvansiyonu yürürlüğe girmeden, gemilerimizi geri çekmek ya da kara kuvvetlerimizi çektiğimiz dönemde İstanbul’daki vatandaşlarımızı onların varlığının getirdiği rahatlıktan yoksun bırakmak istemiyorduk. 16 Temmuz sabahı hâlâ kavga ediyorduk. Tam yetkili temsilciler, aynı gün saat 17.00’de son bir özel toplantı yapacaktı. Bu toplantıdan önce uzlaşma sağlanması gerekiyordu. Bir an, olumlu bir izlenim yaratabilmek için, Albay Tevfik’e, İngiliz Hükümetinin niyetinin boşaltma olduğu konusunda kişisel olarak şeref sözü verdim ve yalnızca bir yöntem meselesi olduğunda ısrar edip durdum. Onu biraz etkilemeyi başardım ve bana İsmet Paşa’yı görmem için ısrar etti. Beni görmek istediği takdirde, Ekselanslarının emrine amade olduğumu söyledim. Beni çağırma ihtimaline karşı, öğle yemeğini telefona mümkün olduğunca yakın bir yerde yedim, fakat her hangi bir mesaj gelmedi. Saat 15.00’te tekrar buluştuk. Tevfik Bey, İsmet Paşa’yı görmem konusunda yine çok ısrarcı oldu. Rumbold’tan aldığım yetkiyle donatılmış bir şekilde, onu ziyaret etmeye karar verdim. Gemilerimizi çok düşük bir minimum sayıya indirmeyi zaten kabul etmiştik ve Rumbold’a, ne kadar ileri gidebileceğimiz konusunda tam yetki verilmişti. Paşa’ya en son önerdiğimiz maksimum sayının listesini gösterdim. Bir kalem aldım ve onun

masasına oturarak, rakamların üstünü çizerek hemen hemen yarıya indirdim. Dirseğimin dibinde durdu, bir süre durdu ve kabul etti. Büyük adamlar buluşuncaya kadar biraz gerildim. Fakat İsmet Paşa geri adım atacak biri değildi. Yalnızca uzlaştığımızı söyledi, o kadar. Son duruma göre, kara kuvvetleri, Ankara Antlaşmayı onaylar onaylamaz gidecekti ve gemiler, Boğazlar Konvansiyonu yürürlüğe girer girmez ya da, yürürlüğe girmesi geciktiği takdirde, yılın sonunda ayrılacaktı.

Geriye bir tek Türk Petrol Şirketiyle ilgili sorun kalmıştı. Bunu detaylı bir şekilde anlatmaya çalışmayacağım. Bizim istediğimiz, Türklerin bize bazı haklar sağlayacaklarını teyit etmesiydi. İsmet Paşa hiçbir taahhütte bulunmadı. Müttefik ortamında etkinliğim artmıştı. Toplantıya ara verdik ve Türklere karşı ağırlığımı kullanmakla görevlendirildim. Tek başıma, Türklerin toplandığı odaya gittim. Lobi yapmaya başladım ve o aşamaya gelindiğinde aramızda tuhaf bir tür yakınlık oluşan Rıza Nur dâhil olmak üzere, bazılarını ikna ettiğimi sandım. Fakat İsmet Paşa'yı hiçbir şey etkilemedi. Öğleden sonra kazandığım başarı kadar katıksız bir başarısızlık bildirmek zorunda kaldım. Bir iki kez toplantıya devam ettik ve gece yarısına kadar tartıştık. Sonunda Rumbold feragat etti ve konumumuzu belirten resmi bir açıklamayı kaydetmekle yetineceğini söyledi. Sinirlerimiz alt üst olmuştu ve saat 01.30 civarında, pek de mutlu olmayan bir şekilde ayrıldık. Ertesi gün, daha resmi bir toplantıda karşılıklı açıklamalar yapıldı ve Konferans fiilen sona erdi. Bir hafta süreyle metinlerin Paris'te basılmasını beklemek zorunda kaldık. Rumbold dâhil delegelerden bazıları değişiklik olsun diye başka yerlere gitti. Ertesi gün İsmet Paşa onu görmek istediğini belirtti. Şehir dışında olduğunu söyledim, fakat o akşam, Türklerle aynı otelde kalan Pellé'lerde yemek yedikten sonra Rumbold'u bizzat aramayı teklif ettim. Yemek geç saatlere kadar sürdü. İsmet Paşa'nın konutuna gece yarısından önce ulaştım. Amerikalı bir gazeteciyle işini halletmesini bekledim. Sonunda onunla görüştüm. Antlaşmayı Lord Curzon'un im-

zalamasını istiyordu. Konferansta her ülkenin en az iki tam yetkili temsilci tarafından temsil edilmesinin kararlaştırıldığını söyledi. Bu kararın, görüşmeler için olduğunu, ama konu antlaşmanın imzalanmasına gelince, tam yetkisi olan her hangi bir temsilcinin, İngiltere Kralını yasal olarak bağlayabileceğini söyledim. Lord Curzon, Londra'dan ayrılamıyordu. Eğer iki imza isteniyorsa, muhtemelen ikinci bir tam yetkilinin, örneğin benim, isminin verilebileceğini belirttim. Tabii bu bir şakaydı. İsmet Paşa'nın istediği şey antlaşmayı, İngiliz Dışişleri Bakanının, yani resmi makam açısından kendi eşdeğeri olan birinin imzalamasıydı. Hiçbir Türk benim unvanımı beğenmezdi. Bir süre tartıştıktan sonra, konuyu kapattı ve bir daha açmadı.

Bu ağız dalaşından sonra İsmet Paşa benimle özel olarak, son derece ilginç bir konuşma yaptı. Açıkça eski Padişah ve Damat Ferit Paşa hakkında ne düşündüğümü sordu. Muhtemelen o gün daha önce bir personeliyle yaptığım konuşmayı ve ona, aftan muaf tutulacak Türk sayısının mümkün olan en küçük sayıya indirilmesi gerektiğini söylediğimi duymuştu. Bu ikisinin aftan yararlanmasına imkân yoktu, fakat eski Padişahın hizmetkârları için bazı düzenlemeleri yapılabileceğini umuyordum. "Ona, "diye yazdım Henderson'a, "Ankara, eski Padişah'ın ve Damat Ferit'in izlediği yol hakkında ne düşünürse düşünsün, onların yalnızca ülkelerinin çıkarlarına bağlı kalmaya çalıştıklarını ve bunu Ankara'dan farklı bir yöntemle yapmayı düşündüklerini, bunun dışında bir şey yaptıklarını düşünmenin çok saçma olacağını" söyledim. Onların Ankara'yla ilgili olarak sevmedikleri şeyin milliyetçilikleri değil, devrimci eğilimleri olduğunu aktardım. Bu konuşma bizi, mevcut anayasa sistemi hakkında dostane bir tartışmaya yöneltti. Yabancı bir delege olarak değil, Türklerin düşünce tarzını gözlemleyen biri olarak, bu konuda ne düşündüğümü söyledim. "Ankara'nın tam halk yönetimi teorisini savunuyordu ama buna çok fazla inandığını sanmadığımı," belirttim. Bütün söylediklerimi iyi niyetle dinledi, fakat hiç kimsenin, Kemalistlerin Vahdettin'e duyduğu nefreti

giderebileceğini ya da onu her hangi bir şekilde düşünmeye ikna edebileceğini sanmıyorum.

Sabaha karşı 02.00 civarında yürüyerek otele döndüğümde, Will Malkin'le diğerlerini, Lord Curzon'dan gelen ve Türk Petrol Şirketi meselesinde kısmen teslim olmamızı eleştiren telgrafi inceleyen buldum. Yapılacak tek şey, Bern'e gidip Rumbold'u bulmaktı. Sabah 06.00'da kalkıp en erken treni yakalamaya çalıştım. Bir açıklama hazırladık, fakat Marki bu açıklamayı pek olumlu karşılamadı. 24 Temmuz'da Antlaşmanın ve diğer birçok metnin imzalanması için her şey hazır. Bir gece önce, İsviçre Cumhuriyetinin Başkanı bizi akşam yemeğine davet etti ve ertesi gün, imza törenine tanıklık etmek üzere Rumine Sarayında yapılan büyük toplantıya başkanlık yaptı. Aynı akşam Londra'ya gitmek üzere yola çıktık. Yanımızda pek onurlu olmayan bir barış götürüyorduk. Gördüğüm en eğlenceli yorum, ertesi gün *Daily Express*'te yayınlanan, *The Woman of No Importance* adlı karikatürdü. Hüzünlü bir tanrıça, içinde güvercin bulunan bir kafes taşıyordu. Güvercin, kafesin telleri arasından bol bol gözyaşı döküyordu. Lozan'da, Konferanstaki esprileri yansıtan iki karikatür yayınlanmıştı. Oldukça dinsel bir ilahlaştırma içinde, baba, oğul ve kutsal ruh üçlemesi benzetmesini kullanarak, Curzon, Poincaré ve Mussolini'yi zirveye çıkarmıştı. Bu üçü cennetten aşağıya, imza halinde olan tam yetkili temsilcilerle çevrili masaya bakarken, bizler melek kanatlarımızla havada süzülüyor, mutlulukla dans ediyorduk. Muhteşem bir çalışmaydı, fakat *Express*'de yayınlanan küçük resim, kendi açısından çok daha uygundu. Bu hâlâ bir barıştı, fakat neredeyse beş yıl süren mütarekeden sonra sağlanabilmişti.

SIR HORACE RUMBOLD

Karikatür: Kelen

X. BÖLÜM

LOZAN SONRASI, 1923 – 1924

Konferanstaki yoğun çalışma sonrasında, hepimizin dinlenmeye ihtiyacı vardı. Ben şahsen, Konferans devam ettiği sürece Lozan'dan yalnızca bir kez çıkmıştım, o da birkaç saat süreyle, dostum olan ve İstanbul'dan Evian'a taşınan eski İran Şahını ziyaret etmek üzere gölün karşı kıyısına geçtiğim zamandı. Lozan'da tesadüf eseri erkek kardeşi Salar-ud-Dowlah ile karşılaşmıştım. Bir prens için çok kötü koşullarda, birkaç yıl önce tanıştığım İsviçreli karısıyla birlikte bir pansiyonda yaşıyordu. Neyse ki benim orada olduğumu sonuna doğru öğrendi ve ziyaretimi ancak gideceğimiz güne sıkıştırma imkânı buldum. Salar'ı seviyordum ama devamlı olarak bir şeyler istiyordu.

İzne ayrılmadan önce Londra'da toparlamam gereken bir sürü yarım kalan iş vardı. En önemli görevim, Lozan'da uzlaşma sağlamayan veya tutanaklarda kaydedilmesine rağmen nihai metinlerde yer almayan taahhütlere bağlı olan konuların özetini çıkarmaktı. Bu büyük çalışmada topladığım Konferans kırıntıları basıldığı zaman, kırk yedi başlık altında toplanan yüzden fazla büyük boy sayfadan oluşuyordu. 2 Ağustos tarihinde Avam Kamarasında Lozan Antlaşmasının ön tartışmasına katıldım. Oturumun son günüydü. Öğleden sonranın büyük bir bölümünde Ruhr konusu tartışıldı ve tartışma saat 16.00'ya kadar sürdü. O gün kesin olan tek şey, toplantının 17.00'de sona ermesi gerektiği idi. Yalnızca bir grup insan Lozan konusunu dinlemeye kaldı. Antlaşmayı, hazırlık yapmasına yardımcı olduğum Ronald McNeill savundu. Bay Wedgwood Benn şiddetle eleştirdi. Dehşet içinde daha iyi bir savunma ve daha iyi bir hamle hazırlamış olabileceğimi fark ettim.

Saat 17.00'de bir avuç dolusu insan "Kimler Eve Gidiyor?" çağrısı üzerine memnuniyetle tek sıra halinde ayrıldı. Önemli olan tek şey oydu. Türkiye'yle barış, bezgin meclis üyeleri için, *Daily Express*'in manşetinde yer alan sözlerle, "Önemsiz Bir Kadın" gibiydi.

Rumbold'un ve benim geleceğimiz konusu, ciddi değerlendirmelere yol açtı. İkimiz de Türkiye'de o kadar olumsuz izlenimler yaratmıştık ki, gereğinden bir gün bile fazla kalmamız istenmiyor gibiydi. Dışişleri Bakanlığı açısından Rumbold'un durumu bana göre daha kolaydı. Rumbold'un Musul konusunda yapılacak görüşmelerin başına getirilmesi önerisinden, akıllıca bir hareketle vazgeçildi ve Madrid'deki elçiliğe gönderildi. Bu atama, o dönemde bıraktığı görev kadar önemli değildi, fakat o kadar bariz bir saygınlığı vardı ki, itibar kaybetmeden oraya nakledilebilirdi. Ben de, İstanbul'dan tamamen ayrılmam gerektiğine herkesten çok inanıyordum. Lozan'da, Türkiye'deki eski politikamızın enkazından bir şeyler kurtarmak için şiddetle mücadele etmek önemli bir şeydi (o koşullarda karşı tarafla arkadaşlık ilişkisi içinde olmak bile mümkündü); fakat Türkiye'deki menfaatlerimiz dikkate alındığında, her açıdan bizi yenmiş olan yeni Türkiye'de daimi bir görevde kaldığım takdirde, sadece bir uyumsuzluk unsuru olmam kaçınılmazdı. Devlet Memuru olduğumdan, değişen koşullara uyum sağlayabilirdim, ama Türklerin gözünde her zaman kuşkulu biri olarak görülecektim. Sorun bana, itibar veya unvan kaybı olmadan nakledilebileceğim bir yer bulunmasıydı. Arnavutluk'a orta elçi olarak atanmam gündeme geldi. Belki de hata ederek, bu görevden affımı istedim. Oradaki sıtma tehlikesi beni aşırı derecede etkilemişti ve evliliğimin başından beri yaşadığımdan daha düzenli bir aile hayatı istiyordum. Sonunda, iznim bitince İstanbul'a dönme ve uygun bir görevin açılmasını beklememe karar verildi. Bu doğrultuda 2 Kasım'da Londra'dan ayrıldım; acele etmeden, sakın sakın 13 Kasım'da İstanbul'a vardım ve yedi ay öncesinden tamamen farklı bir durumla karşılaştım. Türkiye, Lozan Antlaşmasını onaylamıştı. Müttefiklerin kara kuvvetleri ayrılmıştı; Türkler kendi evlerinin reisi olmuştu ve düzen kurmaya çalışıyorlardı. Nasıl

bir düzen kurmaya çalıştıklarını anlatabilmek için hemen hemen bir yıl geriye gitmem gerekiyor.

1922 yılının ilk dokuz ayında, hatta ondan da önce, Büyük Millet Meclisinin üyeleri iki önemli amaca ulaşma konusunda birleşmişti: Yunanlıların Anadolu'dan çıkarılması ve Misak-ı Milli'de belirtilen eksikliklerin giderilmesi. Fakat çok heterojen bir yapısı vardı, başlangıçta, 1920 yılında, alelacele işe alınmış ve çok farklı olan politik geçmişleri, sosyal oluşumları ve eğitim düzeyleri olan adamlardan oluşuyordu. Bu insanların genel dünya görüşleri ya da dini açıdan dünyaya bakış açıları da birbirlerinden çok farklıydı. İstanbul'da, Ankara'da neler olduğu konusunda sürekli bilgi almak hâlâ çok zordu, fakat acil konuların dışında kalan diğer tali fakat yine de çok önemli sorunlar konusunda karşıt görüşler olduğunu ve Meclis'teki durumun, bir tarafta Mustafa Kemal ve arkadaşları, diğer tarafta da, halk üzerindeki sınırsız kontrolünü neredeyse fazlasıyla iyi karşılayan unsurlar arasında mücadeleye dönüştüğünü göstermeye yetecek kadar bilgi geliyordu. Teorik olarak, Mustafa Kemal'in, Ordunun başkomutanlığının yanı sıra, tüm yasama ve yürütme yetkisiyle donatılmış olan Meclisin yalnızca bir delegesi olması önemli değildi. Bir lider ve organizatör olarak, ayağı kaydırılamayacak kadar güçlü ve değerliydi, fakat politik görüşlerinin genel destek gördüğü söylenemezdi. Türkiye'nin politikasının doguya, yani Rusya'ya mı, yoksa Batıya mı dönmesi gerektiği konusu, güncel bir sorun olmayı sürdürüyordu. Paşa muhtemelen zaten, Misak-ı Millinin Müttefikler tarafından kabul edilmesi şartına bağlı olarak, Batı alternatifine daha yatkındı. Daha da önemli ve acil olarak, salt halk tarafından yönetilme doktriniyle, düzenli sivil idarenin uzlaştırılması sorununun halledilmesi gerekiyordu. Vekiller ya da bakanlar, Paşa gibi, yalnızca delegeydi. Bireysel olarak seçildiklerinden, Meclis'teki her hangi bir gruptan seçilmiş olabilirlerdi. Bunlar, yine Meclis tarafından seçilen bir başkan altında oluşturulan bir Bakanlar Kurulu gibiydi, fakat aralarında uyum olduğu söylenemezdi ve ortak sorumlulukları da yoktu. Yine

de Temmuz 1922'de Meclis'teki gerilim o kadar yüksekti ki, uzun tartışmalardan sonra, Mustafa Kemal'in istediği ve Meclis'in vekil seçimindeki özgürlüğünü biraz kısıtlamak isteyen öneriyi reddetti.

Bu güç denemesinden iki ay sonra, Yunanistan'a karşı kazanılan zafer ve Müttefiklerle barış olasılığı, iç sorunları gölgede bıraktı. Mustafa Kemal bulutların üstündeydi. 1 Kasım'da, Saltanatın kaldırılması önerisini savunması, önerinin oy birliğiyle ve alkışlarla kabul edilmesi için yeterli olmuştu. Bazılarına, hatta belki birçok insana göre, milliyetçi ortamlarda Vahdettin kadar nefret edilen bir padişahın tahttan indirilmesi önemli bir şeydi ancak, akımın başlangıcında korunmasına ant içilen ve yaklaşık altı yüz yıllık bir saltanatın yıkılması bambaşka bir şey olmalıydı. Fakat yüzde yüz halk tarafından yönetilme tutkusu, karşı konulamayacak kadar güçlüydü. Yürelerinde karşı çıkanlar, Halifeliğin hâlâ padişahlık sarayında korunmasıyla teselli bulabilir ve daha sakin bir zamanda buna bir miktar dünyevi güç katılmasını umabilirdi. Bu arada, Mustafa Kemal ve aşırı görüşlülerin birlik olduğu bir kararı kabul-lenmekten başka çareleri yoktu. Takip eden aylarda İstanbul dışındaydım, fakat bildiğim kadarıyla, Mustafa Kemal, Mart 1923'e kadar Meclis'in hiç bir kesimiyle ciddi bir sorun yaşamadı. Bu tarihte, Konferansın Şubat ayında kesilmesi sonrasında, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, Müttefiklerin barış önerilerine verecekleri yanıtlar konusunda Meclis'ten onay almak durumundaydı. Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, iki Paşa ancak hararetli tartışmalar sonrasında istediklerini elde edebildiler.

Bu sorun aşıldıktan sonra Mustafa Kemal, her zamankinden daha fazla olan iç sorunları ele almakta daha özgür hale geldi. Halifelik gerçekten her açıdan güçlü demokratik bir devletle birlikte var olabilir miydi ve eğer sürdürülebilirse, işlevleri ne olacaktı? İstanbul yeniden başkent olabilecek miydi? Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki huzursuzluk nasıl yatıştırılacaktı? Meclis, vekillerin mantıklı bir yöntemle seçilmesini kabul etmeyi reddettiği kararından nasıl vazgeçirilecekti? Bütün bunların ve diğer birçok mese-

lenin ele alınması gerekiyordu. Bir açıdan, Meclis'in konumu bir miktar açıklığa kavuşmuştu. Artık iki "grup" vardı – "parti" kelimesi henüz kullanılamıyordu – Paşa'yı destekleyenler ve muhalifleri. İkisinde de eski politik kuruluşların, yani İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasının üyeleri vardı. Fırka hiçbir zaman önemli olmamıştı. Eski İttihatçılar, Meclis'in içinde her hangi bir blok oluşturmamış■ ama Cemiyetin nispeten daha az itibar kaybeden liderleri, sahipsiz durumda kalmış olan İstanbul'da kendi başlarına at oynatıyor gibiydi, zira İstanbul'da bir tür organizasyonları vardı. Bunların arasında, Mayıs 1922'de, Düyunu Umumiye'de Osmanlı Borçları tahvillerinin sahiplerinin temsilcisi seçilen Cavid Bey ve yazılı basında hâlâ güçlü olan Tanin'den eski arkadaşı Cahit Bey de vardı.

Mustafa Kemal, sağ kolu İsmet Paşa'yla birlikte, artık daha cesur adımlar atmaya hazırlanıyordu. Bunun ilk hamlelerinden biri, Mart sonuna doğru en ateşli hayranlarından biri tarafından yazılan ve yazarın, *Zayıf Noktamız* başlığı altında mevcut vekil seçme sistemine karşı bir tez geliştirdiği güçlü makaleydi. Mustafa Kemal'in, bu zayıflığın pekâlâ farkında olduğunu belirtmiş ve makaleyi şu sözlerle bitirmişti, "Büyük Paşa'm benim! Haydi göreve! Bizi kurtar!" Bu makale yayınlandığı dönemde Meclis, Hükümetin barış politikasını kabul ettikten sonra kısa bir tatile girmişti. Mustafa Kemal ve eşi bir geziye çıkmıştı. Bu gezi sırasında yolları, bir yıldan biraz fazla bir süre önce Fransızlar tarafından boşaltılan Kilikya'ya düştü. Daha önce feminist akımla bağlantılı olarak bahsettiğim Konya, üzerinden döndüler. Tekrar toplanan Meclis, 1 Nisan tarihinde, seçime gidilmesini içeren teklifi oy birliğiyle kabul etti. Bunun, barış girişimlerini sonuçlandırmadan ve ülkede yeni bir ekonomik hayat başlatmadan önce, milletin iradesini ölçmek ve tekrar desteğini almak için gerekli olduğu düşünülüyordu. Bu irade ifadesinde zorlama vardı fakat bu karar yine de Hükümete, içerideki politik durumu düzenleme konusunda muhteşem bir fırsat yarattı. Daha önce kurulmuş olan Anadolu ve

Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yerini almak üzere yeni bir "Halk Partisi" kurularak zemin hazırlandı. Eski Meclis çalışmalarına devam ediyordu, ama artık son derece uyumluydu. Nisan ortalarında, Bakanlar Kurulunun Başkanının, bu kurulun üyeleriyle Meclis arasında aracı olduğunu beyan eden ve bakanlık işlerinin sorumluluğunu onunla paylaşmayı zorunluluk haline getiren bir kararı onayladı. Daha da önemlisi, Meclis 1920 yılında kurulduğu zaman kabul edilen ilk yasalardan biri olan Vatana İhanet Yasasında yapılan değişikliklerdi. Bu yasa, ilk haliyle, amaçlarından biri Halifeliği ve Saltanatı yabancı saldırılarına karşı korumak olarak tanımlanmış olan Meclis'in yasallığına itiraz etmenin, vatana ihanet suçu olduğunu beyan ediyordu. Şimdi kabul edilen değişiklik, Saltanatın Mart 1920'de, ilk yasa yürürlüğe girmeden birkaç hafta önce, kaldırıldığını beyan eden 1 Kasım kararına itirazı, vatana ihanet sayıyordu. Halifeden bahsedilmiyordu, fakat yapılan değişiklik kesinlikle halifelige eski gücünü kazandırma konusunda yapılacak her türlü girişime karşı zorlu bir silah oluşturunuyordu.

Bu arada, etkili bir seçim kampanyası yürütülüyordu. Meclis'te Mustafa Kemal'e muhalefet eden "İkinci Grup" başından itibaren neredeyse dağılmıştı. Bir süre, sanki İttihat ve Terakki cemiyetini destekleyenlerin, özellikle de İstanbul'da olanların, maratona katılabilecekleri sanıldı. Bunların gerçek ya da iddia edilen faaliyetleri konusunda basında belirli bir söz dalaşı vardı ve bu aşamada Cahit, üslup olarak biraz tedbirli olan ama hâlâ Cemiyetin ilkelerini destekleyen vatanseverliği şiddetle savunan bir makale yazdı. Bu tam, Rumbold'la ben Lozan'a dönmeden önce yayınlandı ve ben bundan sonra Türkiye'deki iç gelişmeler hakkında fazla bilgi sahibi olamadım. Neler yaşandığını bilmiyordum ama uzun süren seçim kampanyasında Halk Partisi büyük bir zafer kazandı. Barış antlaşması imzalandıktan üç hafta sonra, yeni Meclis ilk kez toplandı. Yeni Meclis'in oluşumu eskisinden çok farklıydı. Bir kere, çok daha az sayıda dini şahsiyet vardı. Yeniden başkan seçilen Mustafa Kemal, Meclis'e hâkimdi ve ulusal hareketin 1919 yılından beri

kazandığı başarılarından kaynaklanan haklı bir gururla, alkışlar arasında muhteşem bir konuşma yaptı. Fakat geleceğin nasıl görüldüğü hakkında yalnızca genel ifadeler kullandı. Aslında aklında neler olduğunu, daha net bir şekilde anlayabilmek için Fransız gazeteci Maurice Pernot'yla yaptığı ve ilk kez 1 Şubat 1924 tarihinde *Revue Des deux Mondes*'de yayınlanmasına rağmen, Ağustos 1923 ortalarında, yani Meclis'in açılmasından birkaç gün sonra gerçekleştiği anlaşılan röportaja bakmak mümkündür. Bu kayıt, başından sonuna kadar son derece ilginçti, fakat benim açımdan en önemli pasajlar, Paşa'nın, milli egemenlik inancını ve Türkiye'nin Batı politikasını izlemek istediğini açıkladıktan sonra, yeni Türk devletinin "hemen hemen bir Cumhuriyet" olduğunu açıklayıp, Halifeliği başından sonuna kadar topa tuttuğu bölümlerdi. İslam ülkeleri üzerinde her zaman evrensel bir yargı yetkisine sahip olduğu görüşünü reddediyordu. Bu kelimenin yalnızca idare veya yönetim anlamına geldiğini belirtiyordu. Türkiye, eski bir Padişah kendi gücünü artırma amacıyla halifelik makamını ele geçirmeden önce son derece mutlu bir ülkeydi ve bir daha o kadar mutlu olmamıştı. Hiçbir zaman Katolik dünyasındaki Papaninkine benzer güçleri olmamıştı. Eski ve kutsal bir geleneğe duyulan saygı nedeniyle korunmuştu, fakat evrensel bir yapısı olduğunu iddia edenler, desteklenmesi için hiçbir katkıda bulunmuyordu. Yeni Türkiye'nin politikası dine karşı değildi, ama gerekli olan ve kendisinin de inandığı şey, yapaylıktan kurtarılmış bir dindi, mantığa aykırı hiçbir şey söylemeyen ya da ilerlemeye ters düşmeyen bir dindi.

İki ay geçmeden, en son noktaya ulaşan karar alındı. Meclis, 29 Ekim'de Türkiye'nin, Cumhurbaşkanıyla, Başbakanıyla ve Bakanlar Kuruluyla, bir Cumhuriyet olduğunu ilan etti. Bu, kelimenin tam anlamıyla, ihtilâlde bir ilerleme değil, tam tersine, bir gerilemeydi, çünkü daha önce bağımsız Meclis'te birleşmiş olan güçlerin yeniden ayrılması ilkesini getiriyordu. Meclis hâlâ bağımsızlığını ve yasama yetkisini koruyordu, fakat vekiller yürütme görevlerini, bundan böyle Avrupa'daki normal bakanlıklar gibi ger-

çekleştirecekti. Ancak bu anlamda, bu değişiklik muhafazakâr bir reform olsa da, yeni bir devrimin tüm özelliklerini taşıyor ve Türk demokrasisinin politik yapısını, yabancılar tarafından ve belki de birçok Türk tarafından da eskisine göre çok daha iyi anlaşılabilir şekilde tanımlıyordu. Ama en önemlisi, Osmanlı Hanedanına eski politik yetkilerini kazandırmayı tercih edenlere açıkça meydan okuyordu. Halifenin konumunu ve işlevini kesin olarak tanımlama konusunda hâlâ hiçbir girişimde bulunulmamıştı, fakat Mustafa Kemal, giderek daha açık bir şekilde, Halifelik karşıtı bir radikal gibi konuşmaya başlamıştı. Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı bir konuşmada Halifelik Kurumu hakkında konuşurken saygılı bir dil kullanmış, fakat hiçbir kurumun, ne kadar yüce olursa olsun, insanların üstünlüğünün yolunu kesmemesi gerektiğini söylemişti. Daha önce Maurice Pernot ile konuşurken de benzer ifadeler kullanmıştı, gerçi o röportaj henüz yayınlanmamıştı. Şimdi kendini tutmasının nedeni muhtemelen, cumhuriyetin ilanının ülkede yarattığı şokun özüksenmesi için süre vermektir. Bunu başarıyla gerçekleştirmişti, ama başından beri onun en ateşli destekçilerinden biri olan Rauf Bey gibi etkili kişilerin ve İstanbul'daki Cemiyetçilerin temkinli konuşmacısı olan Cavit Bey gibi insanların imalı eleştirilerine yol açmıştı. Halifelik sorununun, sloganları artık "cumhuriyet" kelimesi olanlarla, politik, dini, ya da başka nedenlerle, ne pahasına olursa olsun Halifeliği korumak isteyenler arasında anlaşmazlık konusu olması kaçınılmazdı.

Dışişleri Bakanlığının izin kuralları nedeniyle Türkiye'ye Cumhuriyetin ilânından on beş gün sonra gelmem tamamen tesadüftü. Temmuz ayından beri Türkiye'deki gelişmelerden o kadar uzak kalmıştım ki, yanlış hatırlamıyorsam, İstanbul'a ulaşıncaya kadar neler olduğundan haberim olmamıştı. Radikallerin gelişimde gösterdikleri kötü davranış fırtınasını hiç beklemiyordum. İngiltere'yi hâlâ temelde Türkiye'nin düşmanı ve beni de o düşmanlığın temel unsurlarından biri olarak görüyorlardı. Resmi görevle bir daha geri gönderilmeyeceğimi sanmışlardı. Birçok insan,

bu doğrultuda bir vaatte bulunulduğuna inanıyordu. Ben tekrar ortaya çıkınca, dönüşümü yalnızca, can alıcı bir anda ülkelerine vurulan kasıtlı bir darbe, Cumhuriyeti doğumunda boğmak ve eski hanedanı yeniden canlandırmak üzere tasarlanmış bir hamle olarak değerlendirdiler. Basında çok sayıda öfkeli makale yayınlandı. 22 Kasım'da Büyük Millet Meclisi'nde yaşanan büyük bir tartışmada, açıkça kötülendim. Karıma gönderdiğim mektupta şunları yazmıştım: "Beylerden biri, yabancı güçlerin Türkiye'ye adları bile 'kriz müjdecisi' olmaya yetecek memurları gönderdiğini söyledi. Bir başkası, daha da vurgulu bir şekilde, 'Rayan geldi' diyerek, Rayan'ın simgelediği bütün felaketlerden bahsetti." İkinci bir tesadüf işleri daha da karıştırdı. Halifelğe karşı tehdidin giderek artması, Hintli Müslümanları korkutmaya başlamıştı ve 24 Kasım günü, tam bir Sünni olan Bay Emir Ali ile Sünniler tarafından heterodoks olarak değerlendirilen bir mezhebin başı olsa da, İslamiyet'in genel refahı konusunda kaygılanan Ağa Han, İsmet Paşa'ya ortak bir serzeniş mektubu yazdı. Bu mektubu Londra'dan postaladılar ve daha sonra Emir Ali'nin anlattığı kadarıyla, yaklaşık bir hafta bekledikten sonra, İstanbul basınına kopyalarını iletiler. Yine de, bir iletişim kazası sonucunda, metin Ankara'dan önce İstanbul'a ulaştı. Bu metni üç gazete yayınladı. Ben ilk kez bu gazetelerden birinde gördüm ve tehlikeyi sezerek, gözlerimi ovuşturdum. Doğal olarak, bu mektup Ankara'da protesto fırtınası yarattı. İstanbul'a gönderilen bir yıldırım telgrafta, metnin kökeni hakkında çeşitli teoriler anlatılıyordu ve bunlardan biri, basına benim verdiğimi savunuyordu. Bu seçenek en muhtemel açıklama olarak verilmiyordu ama muhabir, bu teorinin doğru olduğu kanıtlandığı takdirde, benim İstanbul'dan kovulmam gerektiğini ve bu olay nedeniyle tutuklanan insanların, vatana ihanet suçuyla yargılanacağını belirtti.

Şahsen bana göre, bu ve diğer benzer saldırılar, boş laflardı, fakat Ankara'daki yetkililer, İstanbul'daki Türkler arasında Halifelği fiilen destekleyenlere ya da destekledikleri iddia edilenlere karşı sert önlemler almaya karar verdi. Bazı durumlarda başka yerlerde

de oluşturulmuş bulunan bir tür devrim mahkemesini İstanbul'da da kurdular. Bu "İstiklâl Mahkemesi," bir Meclis üyesi başkanlığında ve olağanüstü yetkilerde donatılmış bir şekilde, davaya 10 Aralık'ta başladı. *Tanin*'den Cahit ve Emir Ali – Ağa Han mektubunu yayınlayan diğer gazetelerin başyazarları mahkemeye çıkarıldı. Sonunda beraat ettiler, fakat çalkantılı bir politik geçmişi olan ve halen Türk Barosu başkanı olan Lütü Fikri Bey adında eski bir vekil, o kadar şanslı değildi. Ona karşı kullanılan şikâyetlerden biri, fırtınanın en şiddetli olduğu dönemde, Halifenin feragat etmeyi düşündüğü söylentileri yayılınca, Majestelerinin bu kadar korkunç bir adım atmamasını dileyen bir önerge yayınlamasıydı. Yazıda ondan açıkça hükümler olarak bahsedilmiyordu, ama eski dünya-daki sadakat diliyle yazılmıştı ve Abdülmecit'in durumunu, XVI. Louis'in durumuyla karşılaştırıyordu. Yazar beş yıl hapse mahkûm oldu, fakat Şubat 1924'te o ve iki kişi daha, özel bir yasayla serbest bırakıldı.

SON HALİFE
PADİŞAH HAZRETLERİ SULTAN ABDÜLMECİT EFENDİ
(Padişah Hazretleri Abdülmecit'in izniyle)

O dönemde kendi tepkim hakkında bir fikir vermenin en iyi yolunun, Aralık ortalarında yazdığım ve adımın yanlış telaffuz edilmesini kullandığım dizeleri aktarmak olduğunu düşünüyorum. Bazı çift kafiyelerimden çok memnun kalmıştım, fakat burada bu coşkuyu aktarmamın nedeni, basın dilini pek abartmamasıdır:

Rayan! Rayan! (O uğursuz isim!)
Neden yine geldin, yine kemirmek için
Yeni Cumhuriyetimizin en önemli yanlarını
Doğumunda bile aslan yavrusu gibi emen
Yunanistan'ın gücünü ve onu bitkinleştiren
Yunanistan, Lloyd George'un gözünü hep kamaştıran
Saçma fetih rüyalarıyla (Lanetli Lloyd George!)
Biz ona yanlış bir arayış içinde olduğunu öğretimeye dek.

Büyük Britanya'nın derdi ne
Şimdi Bize bu kadar büyük bir kriz habercisini gönderiyor?
Tavırlarının ardında ne yatıyor? Şış!
[Suflör fısıldaması] Hep Türk karşıtı oldu, hep Türk karşıtı ol-
cak!

Sen Rayan, lastik tabanlı ayakkabıyla geliyorsun,
Balinalar nasıl yağlarını yayıyorsa, sen de entrikalarını yayıyor-
sun

Ve daha kendi açısından, ihtilâller planlıyorsun,
Genç ama kutsal kurumlarımızı tehdit ediyorsun.

Boşuna, Rayan, hafifletici nedenler ileri sürüyorsun
Geçmişte bu yemiden doğan ulusu öldürme planların için
Ve sınırlarımızdan yeniden geçmeni istediğimiz zaman,
Yalnızca aldığın emirleri uyguladığını söylüyorsun—
Günah keçisi mi? Yoo, İngiltere adına çalışmış olabilirsin,
Fakat senin insafsız zehirli azı dişlerindi bizi ısırın.
Resmi başkumandanın, ölen adamın çocukları tarafından
Affedildiğini hiç duymadın mı?

Ayrıca, biliyoruz, Sultanın dostu
Uygun zamanı kolladın (cautissime auscultans!)
Ve, köşeden anlaşmazlıklarımızı duyunca
Korkunç niyetlerle heyecan içinde geldin;
Tabanca kılıfını kan kırmızısı İngiliz altınıyla doldurdun
Ve Osmanlı hanedanının sarayına gidip onları destekledin;
Ne hakkın var, Rayan, yolumuza çıkmaya
Eğer kendi münhasır Halifemizi indirmeyi tercih edersek?
Ya da Rayan, kendi bağlılığını uzatmak için
Gâvurlarla Şiileri bir araya getirmeyi düşünme
Sünnileri kandırabileceğini sanma
Uşağın Ağa Han'ı mektup yazmaya teşvik ederek;
Son vereceğiz Emir Ali'nin kanunsuz davranışlarına
Ve—eğer onların mektubunu gazetelere gönderirsen
Tanrı Aşkına, Rayan, İstiklal Mahkememiz
Senin ve tüm lanet olası çocuklarının başını ezer!

Türkler benden ne kadar kurtulmak istiyorsa, ben de en az onlar kadar Türkiye'den ayrılmak istediğimden, buna gülmek hiç zor gelmedi. Bu arada, yerim sağlamdı. Türk yetkililer, basının çıkardığı yaygarayla kendilerini özdeşleştirerek gönderilmemi istemeyecek kadar sağduyulu insanlardı. Gerçekten de gelişimi memnuniyetle karşılamamışlardı ve Adnan Bey, bir özel konuşma sırasında Nevile Henderson benim “vazgeçilmez” olduğumu belirtince, ona verdiği yanıtta, duygularını en az bir kez açıkça belirtmişti. Yalnızca kişisel görüşlerini belirttiğini özellikle vurgulamaya özen gösteren Adnan Bey, beni bu şekilde değerlendirmenin yanlış olduğunu söylemişti. İşin gerçeği, Lozan'da olanlar hakkındaki bilgim ve Türkiye'deki politik durumda yaşanan gelişmeleri takip edebilme becerim sayesinde, şu anda hâlâ Sefarette yararlı oluyordum. Ancak bunlar, boşa harcanan özelliklerdi ve dışarıda, Adnan Beyin kendisi ve personeliyle belli oranda temas sağlama dışında fazla bir şey yapamıyordum. Adnan Bey ve arkadaşları çok kibar ve dostça davranıyordu, fakat Türklerin gözünde bu kadar kuşkulu

olmasam bile, bir Baş Dragomanın eski faaliyetlerini yürütebileceği ortam yoktu. Bu nedenle, bir tür istikrarsız denge konumunda devam ettim. Her an gitmeye hazırdım, ama gelişimin yarattığı fırtına dindikten sonra, basın bile beni fazla taciz etmedi. 1924 yılının ilk iki ayında Türklerin uğraşacağı daha önemli işler vardı. Aslında bu aylarda, Sefarette de önemli değişiklikler yaşandı. Yılın başında, Forbes Adam Kançılırya'nın başına geçerek ekibe dâhil oldu. Dışişleri Bakanlığında Müsteşar olan Ronald Lindsay, yeni Sefir olarak, daha doğrusu, yeni "temsilci" olarak geldi. Zira Lozan Antlaşması yürürlüğe girinceye kadar, sadece bu unvanla anılabiliirdi. 12 Şubat'ta geldi ve Türk sahnesindeki bir sonraki büyük değişime tam zamanında yetişti.

Bu arada, Ankara'daki yetkililer, halifelik konusunda karar alma aşamasına gelmişti. Lindsay Halifeye saygılarını sunmak istediği zaman, ona bunun gerekli olmadığını ima etmeleri niyetlerinin küçük bir göstergesi olmuştu. Çok daha önemlisi, Halife ve hanesi için bütçe sağlanması konusunda Ankara'da yaşanan gerginlikti. Bütçenin azaltılması önerilmişti, fakat bu talep, kurumun tamamen kaldırılması konusundaki çok daha katı planla ilgili belirtilerin yanında gölgede kaldı. Şubat ayının son günlerinde, buna karar verildiği herkes tarafından duyuldu. Halifeye kişisel olarak dokunulmadı. Gazetelerden biri, 28 Şubat'ta askeri yetkililerin, Halifenin bandosunun, yardım konserleri yapılacağı belirtilen Ankara'ya gönderilmesini emrettiğini açıkladı. Bu kasıtlı bir saygısızlık olabilirdi, fakat basında Halifeyle ilişkili tüm haberler saygı dolu sözler içeriyordu. Gerçi, 29 Şubat Cuma günü yapacağı Selamlık ziyaretinin, son ziyareti olacağı tahmin ediliyordu. Hepimiz, Mustafa Kemal'in 1 Mart'ta Meclisin açılışında yapacağı konuşmaya kilitlenmiştik.

Konuşma, ülkenin ulusal ve uluslararası durumuna genel bir bakış niteliğindeydi ve gelecekteki ihtiyaçlarına ilişkin tahminler içeriyordu. Paşa bu görüşlere, Ordunun politikadan ayrılmasının gerekli olduğu ve bir asırdan beri politik araç haline indirgenen

İslam dininin, bu konumdan çıkartılarak yüceleştirilmesi gerektiğini de eklemişti. Bu iki amaca ulaşmak için gerekli olan yasa taslakları çoktan hazırlanmıştı. Bu taslaklar, ertesi gün, Halk Partisinin toplantısında tartışıldı. Bu, Halifeliliğin yeni durumdaki yerini açıkça gösteriyordu. Bu taslaklar ancak 3 Mart'ta Meclis'e sunulabildi. Hem Parti toplantısında, hem de Meclis'te yaşanan hararetli tartışmalar, görüşlerin ne kadar farklı olduğunu gösteriyordu, fakat aşırı görüşler baskın çıktı. Yasalar son şeklini aldı ve en önemli maddeleri, Halifenin görevden alınması, makamının lağvedilmesi, Türkiye'den daimi olarak sınır dışı edilmesi, Osmanlı Hanedanının bütün üyelerinin vatandaşlıktan çıkarılması ve tüm padişahlık mallarına, saraydaki eşyalara, vs. el konulmasıydı. Fakat mağdurlara, şahsen sahip oldukları mülkleri paraya çevirmeleri için bir yıl süre veriliyordu. Coşku öyle boyutlara ulaştı ki, Mustafa Kemal'in, evli prenseslere ve kocalarına sınır dışı edilme konusunda muafiyet verilmesine ilişkin önerisi Meclis'te reddedildi. Diğer yasalarla, Genel Kurmay Başkanı ile Diyanet İşleri ve Dini Vakıflar vekillerinin bakanlık görevleri kaldırıldı. Ayrıca, milli eğitimin birleştirilmesi sağlandı. Buna göre, medreseler, yani Müslüman din okullarının kapatılması gerekiyordu.

"O kaldırılan şey neydi?" diye sordu ünlü bir gazeteci kısa bir süre sonra. Halifeliliğin, bütün dünyadaki çok sayıda Müslüman açısından önemi dikkate alındığında, bu soru özel ilgi gerektirmektedir. Bana göre bunun yanıtı, milliyetçi Türkiye dikkate alındığında, temel yasanın birinci maddesinin metninin, Mustafa Kemal'in Pernot röportajında (Bu röportaj Fransa'da yayınlanmıştı ve son darbeden kısa bir süre önce Türk gazetelerinde yer almıştı) söylediklerinin ışığında okunmasında yatıyordu. Yasa metnini kelimesi kelimesine tercüme ettiğimde, Türkçe Hilafet kelimesinin iki kullanımını birbirinden ayırmak için "halifelik" kelimesini kullanıyorum. Türkçede belirtme edatı olmadığı için, Hilafet kelimesi Halifenin bizzat kendisi anlamına gelebilir ve yaygın olarak bu anlamda kullanılmaktadır. Fakat aynı zamanda, Halifenin görevini

tanımlamak amacıyla da kullanılabilir. Yasa metni şu şekildeydi:

“Halife görevden alınmıştır. Halifelik zaten temel olarak hükümetin ve cumhuriyetin anlamında ve kavramında yer aldığından, Hilafet makamı lağvedilmiştir.”

Aslında lağvedilen, padişahlar tarafından yürütülen, fakat gerçekte, radikallerin görüşüne göre, şimdi cumhuriyetçi hükümetin eline geçen bir yetkiden başka bir şey olmayan bir makamdı. Geliştirilen formül, iyimserlerin, eski halifeliğin bir anlamda Cumhuriyetin kimliğinde korunduğunu düşünmesini sağlamaya yetecek kadar ustalıkla hazırlanmıştı. Ancak, aslında Parti toplantısında, Hilafetin Büyük Millet Meclisi’nin ahlaki kişiliğine dâhil edilmesi, ya da “verilmesi” veya görevlerinin, Cumhurbaşkanı tarafından yürütülmesi görüşülmüş ve reddedilmişti.

Bu yasaların kabulünden birkaç saat sonra, Meclis’in kararı Halifeye bildirildi. Bu bildirim, gecenin geç saatlerinde İstanbul’dan bir grup yetkili tarafından gerçekleştirildi ve ertesi sabah, yani 4 Mart günü erken saatlerde, aynı akşam trenle İsviçre’ye gönderilmek üzere, arabayla Çatalca’ya götürüldü. Bu bariz acele, radikallerin, muhalefet duygununun hissedilmesine fırsat vermeden, ondan bir an önce kurtulmak konusundaki kararlılığının en açık göstergesiydi. Eski Saltanat ailesinin son reisinin, Türklerin İstanbul’a girdiği günde, yani bir Salı günü Türkiye’den ayrılması, bir işaret olarak değerlendirilmişti. Gazetelerde Padişahın, halkın iradesine boyun eğdiğini belirttiği yazıyordu. Bir hafta sonra, *Territet* bir protesto yayınladı, fakat Türkiye’de, hiç kimse bu olmadı bittiye açıkça karşı çıkamadı. İslamiyet’te Halifeliğin işaretlerinden biri, camilerde Cuma ezanlarında Halifenin adından bahsetmektir. Fransızca yayınlanan bir yerel gazete, büyük değişimden sonraki ilk Cuma günü Ayasofya’da okunan ezanın ilgili bölümünden alıntı yapmıştı: “Yüce Rabbim, Cumhuriyetçi Hükümetimizden ve Müslüman halkımızdan yardımlarını esirgeme. Müslümanların şan ve şerefini daim et ve Türkiye Cumhuriyetinde dalgalanan

İslam bayrağını diğer tüm bayraklardan daha yüksekte dalgalandır ve peygamberimizin manevi gücüyle yaşamalarını sağla!"

Türkiye'nin içindeki gizli muhalefeti bastırmak kolaydı. Bir kere, 3 Mart'ta Ankara'dan, İstiklâl Mahkemelerinin yeniden kurulacağı ve bunların, idam cezası verme yetkisiyle donatılacağı, bu idam cezalarının Meclis'e sunulmadan infaz edilebileceği bildirildi. Bunun yasalaşp yasalaşmadığını bilmiyorum, ama bu ihtimal bile memnun olmayanların duraksamasına neden olabildi. Birçok Türk-olmayan Müslüman tarafından saygı duyulan bir kurumun lağvedilmesi, yurt dışında daha serbest bir şekilde eleştirilebilirdi. Bugüne kadar Türkiye'nin ulusal çabasını, Mustafa Kemal'in *İslamiyet'in Kılıcı* rolünü üstlendiği bir ortamda, kendi özgürlüğünü sağlamaya çalışan Müslüman bir devletin mücadelesi olarak gören birçok insanın duygularını incitti ve şiddetli bir öfkeye neden oldu. 5 Mart tarihinde *The Times*'da yayınlanan bir makalede, özellikle Hintlilerin yaşadığı şaşkınlık anlatılıyordu. Yazar, üç "samimi ve eğitimli Müslüman'ın" görüşlerini aktarıyordu. Bunlar, nihai düşüncelerini havada bırakırken, Büyük Millet Meclisi'nin kararının, "Türkler arasındaki büyük bir Müslüman nüfusun sempatisini yıpratabilecek politik bir hata" olarak göründüğünü kabul ediyordu. Abdülmecit'in tahttan indirilmesini ve karar verildiği takdirde, dini vakıfların kamulaştırılmasını hazmedebilirlerdi. "Ama," diye devam ediyordu yazar, "bir konuda çok kesin konuştular. Halifelik daimi olarak kaldırılamaz. Şu andaki fetret devrini sona erdirmek için Mısır'da veya İstanbul'da, dünyadaki Müslüman görüşlerinin temsilcilerinin katılacağı ve bir halef seçeceği bir Konferans düzenlenmelidir." Londra'da bulunan Bay Emir Ali, bu kadar temkinli değildi. *The Times*'ın aynı sayısında, halifeliğin kaldırılmasının, hem İslam dünyası hem de uygarlık açısından bir felaket olacağını açıkladığı bildiriliyordu.

Mustafa Kemal ve yandaşları, ilk propagandalarında Türkiye'yi Halifeliğin tüm yüküyle baş başa bırakmakla suçladıkları ve Hristiyan güçlerin egemenliği altında olduğunu düşün-

dükleri ya da düşündüklerini iddia ettikleri ülkelerde yaşanan bu tür tepkilerle pek ilgilenmiyordu. Hâlâ, İslamiyet'e saygı duyduklarını ifade ediyorlardı ve İslamiyet, daha birkaç yıl süreyle Türk Devletinin resmi dini olmaya devam etti. Hatta Mustafa Kemal ve arkadaşları, dini politikadan ayırmakla, ona hizmet ettiklerini söylüyorlardı. Bu iddiaların değeri veya samimiyeti ne olursa olsun, cumhuriyetçi sistemin sağlamaştırılması, Osmanlı Hanedanının gücünün yeniden canlandırılması riskinin bertaraf edilmesi ve Avrupa modellerini esas alarak, eski dini kavramlar tarafından engellenmeyen, yeni bir hukuki ve idari mekanizmanın oluşturulması konularındaki büyük politik başarıyla karşılaştırıldığında, önemsiz kalıyordu. Büyük değişimden birkaç gün önce İstanbul'daki belli başlı gazetelerin birindeki başyazının adı "*Farewell to the East (Doğuya Veda)*" idi.

Hilafet hiçbir zaman etkin bir şekilde yeniden canlandırılmadı. Türkler tarafından kaldırılmasından hemen sonra, Hicaz'dan Kral Hüseyin, makamın eski haline dönüştürülmesi için teklifte bulundu. Sınırlı sayıda Arap ülkesinden bir miktar destek aldı. Türkler bunda bir başka İngiliz oyunu kokusu aldı ve Kralın hak iddiasıyla alay etti. Gazetelerden biri onu bir kukla olarak resmetti. Karikatürde, göğsünde bir haç arması vardı ve ipleri, John Bull oynatıyordu. Zaten, kısa bir süre sonra kısa-ömürlü Hicaz Krallığını, peygamberin soyundan geliyor olmanın yanı sıra, İslamiyet liderliği konusundaki hak iddiasını etkin bir şekilde dayandırabileceği tek temeli kaybetti. 1926 yılında, Halifelik kurumunu gerçek bir uluslararası İslamiyet temeline oturtmak umuduyla Kahire'de düzenlenen Hilafet Konferansı sonuç vermedi. Mevcut her hangi bir Müslüman liderin, kökeni belirsiz olsa da, en parlak dönemlerinde bile İmparatorluğun sınırlarının ötesindeki bölgelerde bile takdir edilen Osmanlı Padişahlarıyla karşılaştırılabilecek bir unvanı kabul ettirmek için gereken özellikleri kendinde toplayabileceği kuşkuluydu. En güçlü talep, hiç kuşkusuz bağımsız olan, fakat Peygamberin soyundan gelmeyen İbni Suud'un ki olabilirdi.

Ancak ben, daha sonra ülkesinde kaldığım zaman, bu makama göz diktiğine dair hiçbir işaret görmediğim gibi, böyle bir şeyi varsaymanın, ilkeleriyle uyumlu olacağından da emin değilim.

Yeni yasalar Meclis'te onaylanır onaylanmaz, İsmet Paşa başbakanlıktan istifa etti, fakat 6 Mart tarihinde, yeni kurallara göre kurulan bir Kabineyle geri döndü. Bu Kabine görünürde homojen bir yapıya sahipti, ancak kısa sürede uyumsuz insanlar içerdiği anlaşıldı. Özellikle Dâhiliye Bakanı Ferit Bey, adaşı Damat Ferit Paşa'nın hükümetlerinden birinde vekil olarak hizmet ederken milli davaya düşmanlık göstermekle suçlanıyordu. Yeni Hükümetin ilk görevlerinden biri, Türkiye'yi yeni bir Anayasaya kavuşturmaktı. Meclis hâlâ hakları konusunda çok titizdi ve en şiddetli tartışmalar, Hükümete danışarak ve Meclis'le ulusa bilgi verme zorunluluğuna bağlı olarak, Cumhurbaşkanına fesih yetkisini vermeyi öneren madde üzerinde yaşandı. Bu maddenin kabul edildiğine ilişkin zamansız bir rapor, en ateşli milliyetçi gazetecilerden birinin, *Ulusal Egemenliğe İlk Darbe* başlıklı bir makaleyi yazmasına neden oldu. Bu darbeyi Meclis'in bizzat kendisinin vurduğu suçlamasında bulunuyordu. Bu makale büyük bir sansasyon yarattı, fakat tehdit altındaki Kabine krizi, İsmet Paşa'nın, Halk Partisinin toplantısında güçlü bir tutum sergileyerek ilkelerinden şaşmaması ve neredeyse oy birliğiyle güvenoyu alması sayesinde bertaraf edildi.

Osmanlı geçmişinin son tasfiye işlemini, büyük bir cumhuriyetçi coşku dalgası izledi. Politik ortamlarda belirli düzeyde ayrık düşünce arayışı vardı, zira Halk Partisi, Mustafa Kemal'in ve Hükümetin elinde yararlı bir araç olmasına rağmen, her konuda birlik olduğu söylenemezdi. Önceki paragrafta anlatılan olaylar, aynı Partiye ait insanlar arasındaki rekabeti ve zıtlığı göstermektedir. Ankara, Ekim 1923'te daimi başkent ilân edilmişti, fakat bu konuda büyük bir muhalefet yaşanmıştı. Böylece, yalnızca bir il merkezi durumuna indirgenen İstanbul, tamamen politik konular dışında, daha önemli olmaya devam etti. Çok etkin bir basını var-

dı, o kadar etkindi ki, Müttefik birlikleri ayrıldıktan sonra basın sansürü uygulanmıştı. Her şey hem eski başkentte, hem de yeni başkentte tartışılıyordu; her şey birinde ya da diğesinde eleştiriliyordu. Komik bir olaydan bahsetmeden geçemeyeceğim. Aslında bu olay, Cumhuriyetin ilânından bir süre önce oldu: Ankara'da bir vekil, ciddi bir şekilde, evliliği zorunlu hale getiren bir yasa önerisinde bulundu. İstanbul'un önde gelen gazetelerinden biri, en önemli kız okullarının müdirelerinin görüşleri hakkında aynı derecede ciddi bir anket yaptı. Neyse ki, hepsi de bu fikri reddedecek kadar duyarlıydı. "Kuru" rejim (İçki yasağı) konusu daha ciddi bir sorundu. Nisan 1923'te Meclis bunu, kendine özgü bir işleyişi olan İstanbul'a uzatmakta ısrar etmişti. İstanbul'un en önemli oteline, Yunanlı eski yönetimiyle vergi konusunda yaşanan anlaşmazlık yüzünden yetkililer tarafından el konulmuştu, ama yine de orada hâlâ şarap bulabiliyordunuz – çay bardaklarıyla. Şimdi, 1924 yılında "Kuru" rejim ülkenin her yerinde kaldırılıyordu, fakat İslami geleneklerin eski kafalı taraftarları bunu protesto etti. Hükümet, her türlü politik, ekonomik ve toplumsal problemle uğraşıyordu ve bunların yanı sıra, çok zor bir mali durumla başa çıkması gerekiyordu.

1924 baharından itibaren Türkiye'nin ulusal durumunun sabit özelliklerinden biri, Mustafa Kemal'in gücünün yavaş yavaş sağlamlaştırılmasıydı. Daha asi olan yandaşlarını kontrol altında tutmakta hâlâ zorlanıyordu ve bazen engellerle karşılaşiyor gibiydi, fakat diktatörlüğe doğru ilerlediği belliydi. Ben, sonbaharda geri dönmek üzere Türkiye'den ayrıldım ve son gelişmeleri görmedim. Olaylar, Adnan Bey'in, *Encyclopedia Britannica*'nın 14. Baskısında yer alan Türkiye hakkındaki makaleye yaptığı katkıda, hafif buruk bir dille, ustalıkla özetlenmektedir. Onun yorumu çok değerliydi çünkü o, yeni Türkiye'de, halifeliğin kaldırılmasına kadar yaşanan gelişmelerin her aşamasına içeriden tanık olmuştu ve bir yıl daha orada yaşamaya devam etmişti, gerçi ben ayrılmadan bir süre önce, İstanbul'da Hariciye Bakanlığını temsil etmeyi

bırakmıştı. 1925 yılında onun ve karısı Halide Edip Hanımın sürgüne gönderilmesine yol açan olaylar, Mustafa Kemal'in üstünlüğe ulaşma yolunda, düşmanlarını olduğu kadar, eski dostlarını da acımadan kenara ittiği birçok örnekten biridir.¹² Ancak bütün bu gelişmeler, benim kişisel hikâyemin dışında kalmaktadır. Bundan sonra Türkiye'de geçirdiğim kısa süreyi anlatmadan önce, 1924 başında beni başından itibaren ilgilendiren iki konuyu, yani Hristiyan azınlıklar ve Türklerin yabancılara davranışları hususlarının durumunu aktarmam gerekiyor.

Yerli Hristiyanların 1918 yılındaki Müttefik galibiyeti sonrasında oluşan umutları, Lozan Barış Antlaşmasında son ölümcül darbeyi aldı. Türklerde hâlâ bir miktar azınlık-karşıtı duygular vardı, zira Türk devleti laikleştikçe, kamu ve resmi yaşam doğuştan ve geleneksel olarak Müslüman olan insanların özel alanı haline geldi, oysa bunların çoğu din olarak İslamiyet'le fazla ilgilenmiyordu. Hristiyanlara hadlerini bildirmek için etkin bir zulüm uygulanmıyordu, zira özellikle iç kesimlerde, Rumların ve Ermenilerin sayıları son derece azalmıştı. Aslında bazı yerlerde, egemen ırktan olan bazı insanlar ayrımcılık karşısında seslerini çıkarabiliyorlardı. Örneğin, Cahit, Nisan 1924'te *Tanin*'de *Türkler Kim?* Başlığıyla bir makale yayınladı ve bu makalede, Anayasadaki maddenin, "Türkiye'nin sınırları içinde yaşayan tüm yurttaşlar" şeklinde genişletilerek uygulanmasını talep etti. Fakat Müslümanların büyük çoğunluğuna göre Hristiyanlar güçsüz durumda olan gruptu.

¹² İzmir'in kurtarılmasına kadar süren milli mücadele tarihi hakkındaki, içeriden görüldüğü haliyle, en aydınlatıcı belgelerden biri, Halide Hanım'ın 1928 yılında İngilizce olarak yayınladığı anılarının *The Turkish Ordeal (Türkün Ateşle İmtihanı)* adını taşıyan ikinci cildir. Sonsözünde Mustafa Kemal'in sonunda kendisinden farklı düşünenlere nasıl davrandığına ilişkin temkinli ve bu ortamda cömert bir ifade yer almaktadır. Türk insanından, hareketin gerçek kahramanları olarak bahsederken, Mustafa Kemal'in onların simgesi olduğunu söylemekte ve şunları eklemektedir: "Bu nedenle, her gerçek Türk'ün kalbinde, hatta telafi edilemez bir şekilde haksızlığa uğrayanların bile, Mustafa Kemal'in heykeli olacaktır."

Aynı zamanda, Hristiyan din kuruluşlarının, eski sivil otoritelerinden yoksun bırakılmalarına rağmen, Halifelikten daha başarılı olduğunu dile getirmek tuhaf geliyordu. Yunan Patriği Meletios, 1923 sonbaharında istifa etti, fakat Kutsal Kilise Meclisinin, yalnızca Türkiye'nin yeni sınırları içindeki piskoposluklarda bulunanların katılması ve seçilen patriğin Türk tebaasından olması şartıyla, Meletios'un yerine birini seçmesine izin verildi. Seçimler yapılırken, bir "Türk – Ortodoks Kilisesi" kurmaya çalıştığı için zaten adı çıkmış olan Eftim adlı papazın seçimleri bozma girişimine Hükümet destek vermedi. Bu adam aslında, seçimler sırasında Fener'e fiilen saldırmış ve işgal etmişti, ama Fener'den kovuldu ve Patrik Grigorios kurallara uygun bir şekilde seçildi. Patrikhane o zamandan beri varlığını sürdürmektedir ve fiili etkisi çok azalmış olsa da, teoride hâlâ Ortodoks sisteminin en saygıdeğer patrikliğidir.

Ermeni Patrikhanesi de faaliyetine devam etti, ama Mütareke döneminde başında bulunan piskopos, 1922 yılının sonuna doğru ülkeden kaçtı. 1924 yılında bazı zengin Ermenilerin yasalara aykırı bir şekilde İstanbul'a dönme girişimini skandala dönüştürme olayı, suç ortaklığıyla suçlanan Türkleri olduğu kadar, bizzat Ermenileri de hedef alıyordu. Büyük Millet Meclisi'nde, Talat Paşa'nın ailesine maaş bağlanmasına ilişkin yasa tasarısının görüşmeleri sırasında yaşanan tartışmalar, Ermeni karşıtlığına daha acayip bir örnek oluşturmaktadır. Kemalistler, savaş sırasında asıl lideri Talat Paşa olan İttihat ve Terakki Cemiyetine düşman olsalar da, milletvekilleri, onun ve başka Cemiyet liderlerinin öldürülmesinden sorumlu olan Ermenileri lanetlemekle kalmayıp, savaş döneminde Ermenilerin genel olarak sınır dışı edilmesini de haklı gösteren baş konuşmacıyı coşkuyla alkışlamışlardı.

Türklerin bu dönemde ülkelerinde yaşayan Avrupalılara gösterdiği tavrı tanımlamak için "Yabancı Düşmanlığı" ifadesi biraz fazla kaçabilir, zira yabancılara karşı böyle bir genel düşmanlık olmadığı gibi, onları günlük yaşamlarında taciz etmek gibi bir

eğilim de yoktu. Hayatlarını Türkiye’de kazananlar, özellikle yoksul olanlar, daha önemsiz alanlarda iş yapanlar ya da daha büyük çıkar peşinde olanların yanında çalışanlar, er geç sıkıntıya düşecekti. Türkler aslında, teknik ve ekonomik uzman olarak ihtiyaçları olmadığı sürece, bu insanları dışlamak istiyordu. Fakat hem uluslararası ilişkilerde hem de yabancılara karşı genel tavırlarında, resmi tutumlarının temelinde, her noktada Türkiye’nin asırlardan beri ilk kez tam bağımsız olduğunu vurgulamak istemeleri yatıyordu. Ayrıca başka güçlerin, şu ya da bu yolla, devletlerinin ve vatandaşlarının o kadar uzun süre ellerinde bulundurdıkları ayrıcalıklı konumlarını tekrar kazanmak istemelerinden korkuyorlardı. Tuhaf bir şekilde, Milli mücadelenin son aşamalarında yatıştırma politikası izleyen Fransızlar ve İtalyanlar, İngilizlerden daha fazla sorun yaşadı. İngiltere ile Türkiye arasında henüz çözülmemeyen tek konu, antlaşmada yer alan bir maddeye göre ele alınması gereken Musul sorunuymdu. Bu konuya birazdan geri döneceğim. Ancak Fransızlar, Suriye sınırı ve o sınırın ötesindeki Türklere kötü muamele edildiği iddiaları nedeniyle Türklerle kavgalıydı. İtalyanların hâlâ Anadolu hakkında çeşitli entrikalar planladıklarından kuşkulanıyordu ve Mayıs 1924’te Sicilya ile Rodos’a asker yığılması yapıldığı raporları yüzünden bir öfke fırtınası yaşandı. İstanbul’daki Sefaretlerin uğraşması gereken pek politik olmayan konularda, hepimiz aynı durumdaydık. Bunların arasında en tuhafı, Türkiye’deki eğitim ve diğer kurumlarımızla ilgili olarak Türk heyetinin Lozan’da verdiği mütevazı garantilerin samimi bir şekilde yerine getirilmesini sağlamada yaşanan zorluklardan kaynaklandı. Türkler, yabancı okulların, milliyetçiliğe-karşı propaganda merkezleri olabileceğinden kuşkulanıyordu. Ancak bu konuda bile, tamamen tesadüfen oluşan koşullar sonucunda, bizim kurumlarımız, Fransızların ve İtalyanlarınkinden daha başarılı oldular. Hepimiz Türklerin kurallarına uymak zorundaydık ve bunların bazıları çok katıydı. Ancak, Türkler bir süre, kiliseler dışındaki yerlerde dini amblemlerin sergilenmesine özellikle çok karşı çıktılar.

Bu durum, İngiliz okullarından sorumlu olanlar açısından sorun yaratmadı, ama Fransız ve İtalyan tarikatlar, amblemlerini, özellikle büyük bir mücadelenin verildiği istavrozu serbestçe kullanma konusundaki eskiden kalma Katolik uygulamalarından vazgeçmek istemiyorlardı.

Türklerin yabancılara hadlerini bildirmek için yaptıkları diğer uygulamaların detayına girmeyeceğim. Fakat sırf komik bir rahatlama sağlamak amacıyla, Sefaretlerin bile Türklerin kendilerinden bekleneni yapmak zorunda kaldığını gösteren önemsiz bir konudan bahsedebilirim. Biz hâlâ Lozan'dayken, İstanbul'daki yetkililer, Sefaret kavaslarının, Sefirin huzuruna çıkarken ya da başka törenlerde kılıç takma uygulamasına itiraz etmişti. Bu uygulama, eskiden yabancı temsilcilerin korunması için Babîâli tarafından sağlanan yeniçerilerden miras kalan belirli hizmetkâr sınıfının birçok ayrıcalığından biriydi. Nevile Henderson konuyu tartıştı. Londra'da Türk Sefareti hizmetkârlarını çarpıcı bir şekilde giydirerek kendi itibarını artırmak isteseydi hiçbir itirazla karşılaşmayacağını belirtti. Örneğin, dışarıya çıktıkları zaman develere bindirebilirlerdi. Bu espriyi devam ettirerek Henderson'a şunları yazdım: "Kavasları kılıçlarından mahrum etmeyin. Eğer ederseniz, bir sonraki adımınız dragomanları dayak yememe ayrıcalığından mahrum bırakmak olacaktır.¹³ Kılıçlara karşılık Londra'da deve kullanılması önerini beğendim." Fakat Türkler ikna olmadı ve İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra, kavasların başına, onun ve arkadaşlarının – neredeyse tamamı ateşli Arnavut'tu – silahlarını bırakmak zorunda olduklarını söylemek durumunda kaldım. Durumu metanetle karşıladı.

1924'ün ilk aylarında çok sessiz kaldım ve Türklerin bulunduğu ortamlara pek girmedim, ama elimden geldiğince anlattığım

¹³ 1675 tarihli İngiliz kapitülasyonlarında, tercümanların korunmasına ilişkin bir madde, kabul edilen İngilizce haliyle, şöyle bitiyordu: ". . . ve her hangi bir suç işledikleri takdirde, Hâkimlerimiz ve Valilerimiz, Sefirin veya Konsolosun bilgisi olmadan, bu Tercümanları azarlamayacak, dövmeyecek veya hapse atmayacaktır."

olayları ve duygu eğilimlerini takip ettim. Bunlar beni gündüzleri epeyce oyalıyordu, fakat sosyal hayatımız o kadar azdı ki, akşamları bekâr olan Nevile Henderson ve karısından uzakta yaşayan ben, zamanımızın büyük bir kısmını birlikte, Sefaretteki sekreterlik kafeteryasında hikâye anlatarak ve çocukların bulmacalarını çözerek geçiriyorduk. Benim bu kadar hareketsiz kalmam, radikal Türk camiasında kuşku yarattı, fakat önem taşıyan tek bir çıkış oldu. Bu, 12 Mart'ta normalde saygın olan bir gazetede *İhtilâlin Tamamlanması İçin* başlığıyla yayınlanan bir makalede yer alan bir paragraftı. Yazar, artık Halifelik kaldırıldığına göre, hâlâ çözümlenmesi gereken çeşitli konuları sıraladıktan sonra, Meclis'in kulislerinde büyük bir tedirginlik yaratmaya başlayan Ryan sorununun bahsederek beni onurlandırdı. Üç ay öncesinin tüm saldırılarını – Emir Ali-Ağa Han mektubu olayında iddia edilen suç ortaklığım hakkında o zamana kadar yazılanlardan çok daha renkli bir anlatım dâhil – yeniden sundu. İngiliz Hükümetinin, Cumhuriyetin ilânından bir gece önce Türkiye'deki muhalefetin işaretlerini gördüğünü ve "Solgun yüzü, samimi olmayan tavırları, küçük gözleri ve sarı kaşlarıyla Bay Ryan'ı gönderdiğini" açıkladı. Yazının devamında, bu güne kadar, Pera'daki demir parmaklıklı Sefarete oturduğum, devamlı olarak olayların kötü yanına baktığım, Londra'ya yazdığım ve belki ayda bir dışarı çıktığım belirtiliyordu. Yalnızca Londra'ya yazmamın önemli olmadığı, önemli olan şeyin hâlâ Türkiye'de şeytanlık peşinde olmam olduğu dile getiriliyordu. Bu kişisel tanımın biraz katı olduğunu düşündüm, ancak bu kadar önemsenmek hoşuma da gitti. Ayrıca bir başka şiiir için malzeme de bulmuş oluyordum!

Bunu izleyen aylarda Sefaretteki sakin diplomatik hayat içinde, aktif bir dönem oldu. Uzun değerlendirmelerden sonra, Lozan Antlaşmasında yer alan Musul sorunu hakkında İngiltere – Türkiye arasında ayrıca yapılacak görüşmelerin İstanbul'da özel heyetler tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştı. İngiliz heyetinin başında Orta Doğu'da çok deneyimli olan ve son üç yıldır

Mezopotamya'da Yüksek Komiserlik yapan Sir Percy Cox vardı. Bu nedenle, ihtilaflı bölgenin Irak'a devredilmesi yolundaki görüşümüzü savunmak için gereken özel niteliklere sahipti. Savaştan sonra orayı işgal etmemize rağmen, kendi yasal topraklarının parçası olduğunu iddia eden Türkler, heyetlerinin başına, Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı olarak askeri ve diplomatik kariyerini zirveye taşıyan ve daha sonra Londra'da Türk Sefiri olacak olan Fethi Bey'i getirmişti. Görüşmeler 19 Mayıs'ta başladı ve iki taraf da aynı uzlaşmaz görüşleri tekrar tekrar belirttikten sonra, 5 Haziran'da tamamen kesildi. Buna rağmen, bütün bu süreçte son derece dostane bir ortam vardı. Sefarette bir yemekle başlayan bir dizi eğlencemiz oldu. Bu yemeği, esas olarak şahsen kaygılandığım bir konu nedeniyle hatırlıyorum. Lindsay'de o zaman yalnızca önemsiz İngiliz madalyaları vardı ve Majestelerinin Temsilcisinin, madalyalarla donatılmış olan Sir Percy Cox'un yanında çok sönük kalmasından korkuyordum. Bu konuyu amirime götürdüm ve amirim beni her zaman yaptığı gibi, gülerek sakinleştirdi. Gösterişli bir Mısır madalyası bulmuştu, böylece en azından bir yıldızla övünebilecekti.

En dikkati çeken etkinlik, Fethi Bey tarafından Sefaret ve İngiliz Heyeti onuruna verilen akşam yemeğiydi. Yemek, İstanbul Boğazıyla Marmara Denizinin birleştiği noktaya bakan Eski Harem Bahçelerindeki köşkte gerçekleşecekti. Oradaki eski binalar, önceki padişahların sarayı olarak kullanılmıştı. Yıldız'ın daha temiz havasını ve soyutlanmışlığını tercih eden II. Abdülhamit döneminde artık o şekilde kullanılmamaya başlamıştı, fakat içlerinde birçok hazine vardı ve o kadar kutsallardı ki, yabancılar buraları sadece özel padişahlık ahdiyle gezebiliyordu. Yemeği o ortamda yemek gerçekten de muhteşem bir deneyim olacaktı. Ancak aydınlatma ve benzeri zorluklar nedeniyle, son dakikada yemeğin, Haliç'teki eski Donanma binasında yapılmasına karar verildi. Burada bile, son derece başarılı bir gece oldu. Bu, sanırım, İstanbul'da ev sahipliği görevini bir Türk kadınının yaptığı ilk res-

mi yemekti. Bunu gerçekleştiren, Fethi Bey'in eşiydi, çok güzel bir kadındı ve bu rolü, sanki bütün hayatı boyunca bunu yapmış gibi, büyük bir zarafet ve saygınlıkla yerine getirdi. Aslında, başarısız olmasına rağmen, bütün konferans çok zevkli geçmişti. Bir yıl sonra, Milletler Cemiyeti, anlaşmazlık halindeki bölgeyi Irak'a verdi, fakat Türkiye bu kararı kabullenmeyi reddetti ve ancak 1926 yılında Ankara'da tekrar yapılan doğrudan görüşmeler sonucunda nihai anlaşma sağlandı. Anlaşma esas olarak Irak lehine sonuçlanmıştı, ama Türkiye'ye de bazı ödünler veriliyordu.

Bu önemli, fakat sonuçsuz olay dışında, Türkiye'deki son altı ayım sorunsuz geçti. Henderson, Mart başında izne ayrıldı ve sonraki iki ay boyunca Lindsay'le, hem resmi hem de özel olarak çok sık görüştüm. Lindsay o dönemde dul kalmıştı ve mesai saatleri içinde iş konuşmanın yanı sıra, öğleden sonraları yürüyüşler yapıp, sohbet ediyorduk. İş hayatımda galiba beni, meslekten diplomat olan diğer tüm İngilizlerden daha çok etkiledi. Bu göreve Lord Curzon tarafından seçilmişti. Birinci İşçi Hükümeti tarafından onaylanması, bu seçimin ne kadar doğru olduğunu gösteriyordu. Nitelikleri arasında, seçkin bir ailenin çocuğu olması, Türkleri etkileyeceği düşünülen bir fiziksel yapı, kendinden emin bir üslup, resmi yazışmalarda olağandışı bir cüretkârlık ve özellikle, mutluluk veren bir kahkaha yeteneği sayılabilirdi. Bu kahkahasını, ilk geldiği zaman radikal bir Türk gazetesinin temsilcisine röportaj verirken ve benimle Dışişleri Bakanlığından gelen oldukça şaşırtıcı bir telgrafi tartışırken, aynı derecede etkili bir şekilde kullandığını hatırlıyorum. Onunla yakın mesafeden çalışma süremiz, çok samimi olmamızı sağlayacak kadar uzun olmadı, ama onu, sonradan, Musul sorununun son aşamasında Lindsay Sefir olduğu için ne kadar şanslı olduğumuzu anlayabilecek kadar yakından tanıyordum. Zira, nihai çözümde son derece önemli kişisel katkılarda bulunmuştu.

LORD CURZON VE İSMET PAŞA LOZAN'DA

O son altı ay, mutlu olduğu kadar olaysız da geçti. Bazen, Sefaret ve benim üzerimde hak iddia eden ve Mütareke döneminde yanımızda olanlara hâlâ yardım edebileceğimizi düşünen insanlar için bir şey yapamadığımdan, sıkıntılı anlar yaşadığım oldu. Bir gün, eski padişahın eşi ziyaretime gelerek, evinden çıkarılmasıyla bağlantılı olarak şahsen yardım istedi. Yuvarlak yüzlü, oldukça sıradan bir kadındı, ama vakurdu ve çok sakindi. Sultan'ın doktorunun ailesinin durumu beni daha çok üzmüştü. Vahdettin, Mütareke döneminde doktorunu, Sefaretle haberleşme aracı olarak kullanmıştı ve ben, doktora karşı çok yakınlık hissetmiştim. Efendisinin peşinden Malta'ya ve ötesine gitmişti. Grup San Remo'ya yerleştikten sonra, oradaki saltanat villası, entrika merkezi haline gelmişti. Doktorun, Sultan da dâhil olmak üzere, orada bulunan diğer insanlarla ters düştüğü söyleniyordu ve sonunda intihar etmişti. Bu konuda sorumluluk hissetmek mantıksızlık olacaktı, fakat yaşadıkları aksiliklerin nedeni, bir bakıma, zavallı doktorun Sefaretle geçmişteki bağlantısı olan bir aile adına, Roma'yı sorgulayan telgraflar çekmekten başka hiçbir şey yapamamak beni üzüyordu.

Bu sıkıntılar, Türk geçmişimden kurtulma isteğime biraz katkıda bulunduyorsa da, aslında çok önemli değildi. Özellikle geçen yaz Boğazın üst kısımlarında geçirdiğim son tatille ilgili çok hoş anılarım var. Eşim Mayıs ayında yanıma gelerek, Musul Konferansı kutlamalarının bir kısmına yetişti. Lindsay, Haziran başında İngiltere'ye döndü. Tarabya'da hâlâ Sefaretimiz yoktu, çünkü 1912 yılında yanıp kül olan eski bina tekrar yapılmamıştı ve Sekreterlerin yemekhanesi olan diğer bina da daha sonra bir başka yangında tahrip olmuştu. Bir kez daha, bu kez, Yeniköy'deki eski Avusturya Sefaretine taşındık; savaştan beri kaçınıcı taşınmamızdı bu. Burada eşimle bana bahçede, Henderson'la diğerlerinden bazılarının yaşadığı ana binaya bir taş atımlık mesafede, çok şirin bir köşk verildi. Azalan Sefaret grubu çok mutlu bir aileydi ve birlikte basit bir hayat sürüyordu. Bol bol yüzülüyordu ve ak-

şamları, diğerleri, o zaman çok moda olan mikado oynarken, ben hiç bitmeyen yazışmalarla boğuşuyordum. Şimdi asli görevim, eski Dragomanlığı toparlamaktı. Burası, yeni koşullarda çoğu bir işe yaramayan, ama bazıları kıymetli olan eski belgelerle dolu bir büroydu. Örnek olarak birkaç tanesini sakladım. Bunların arasında, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen bir uluslararası konferansın Türkçe toplantı tutanakları, Lord Ponsonby döneminden kalma çok şık bir ferman (gerçi yalnızca bir Konsolos Yardımcısının tanınma belgesi idi) ve Sultan Abdülaziz'in katilleri oldukları iddia edilen insanların mahkemeleriyle ilgili olarak o dönemde çıkan gazete haberleri vardı. Yarım yüzyılı aşkın bir süre önce Edinburgh Dükü İstanbul'u ziyaret ettiği zaman İngiliz donanma subaylarına verilen Türk madalyalarla ilgili iki onur belgesi buldum. Birisini gerçek alıcısına göndermeyi başardım, diğerini de söz konusu subay vefat etmiş olduğundan, oğluna ilettim. Eskiden *vox populi* (*kamuoyu*) çuvalım dediğim şeyleri atmakta çok zorlanırdım. Mütareke yıllarında Türkler, hayati önem taşıyan olaylardaki tavrımıza karşı, her tür insanın Sefarete protesto telgrafları çekmesini sağlayan bir sistem geliştirmişti. Bu telgraflar listeleniyor, sonra da bu *vox populi* çuvalına atılıyordu. Bu çuval neredeyse elli kiloluk tartının dörtte üçü ağırlığına ulaşmıştı ki, birkaç tanesini saklamak üzere ayırdıktan sonra, kalanını yaktırdım. Can çekişen Dragomanlık gerçekten de, eski ve yeni, birçok hatıranın deposuydu.

Temmuz ayında İngiliz Hükümeti nihayet Lozan Antlaşmasını onayladı. Hemen hemen aynı zamanda, geleceğimle ilgili kesin haberler aldım. Bir süredir beklediğim üzere, 1923 yılında sonuçlanan Tanca antlaşmasının sonucu olarak büyük değişikliklerin yaşandığı Fas'a gidecektim. Tanca'ya gitme ihtimalim vardı, zira oradaki eski maslahatgüzarlığın yerine başkonsolosluk oluşturulacaktı. Sonunda bu görevin Dışişleri Bakanlığından birine verilmesi kararlaştırıldı ve ben, Rabat'ta oluşturulmakta olan Fransız Bölgesinin yeni Başkonsolosu olarak tayin edildim.

Sonuna kadar sağlam dostum olarak kalan Nevile Henderson tarafından verilen yemek dâhil, olağan veda partileri turundan sonra, 28 Ağustos günü ayrıldık. Hiç beklemediğim için beni en çok etkileyen hareket, İngiltere Ticaret Odası tarafından bana, Türkiye'deki yirmi beş yıllık hizmetimin anısına hediye olarak gümüş tepsi verilmesiydi. Kaldığım süre içinde İngiliz topluluğunun üyeleriyle dostluğumu sürdürmüştüm, fakat son birkaç yıldır onların günlük işleriyle resmen uğraşmamıştım, çünkü bu işlerden uzaklaştırılıp, öncelikli olarak devlet politikalarına bulaşmıştım. Bu nedenle bu değer göstergesini almak, çok daha sevindiriciydi. En değerli evraklarımdan biri, Ticaret Odası Başkanı Middleton Edwards tarafından, o ve üç kişi daha sunumu yaparken okunan konuşmanın kopyasıdır. Ayrıca, 1920 yılında İstanbul işgal edildiği zaman Hariciye Nazırı olan Sefa Bey'in ziyaretini de memnuniyetle hatırlıyorum. Bu ziyaret, hem cesaret, hem de nezaket göstergesiydi. Aslında, radikal camialarda hiç sevilmememe rağmen, Türk dostlardan hiçbir zaman yoksun kalmamıştım. Birkaç tanesi bizi yolcu etmek amacıyla istasyona gelme girişiminde bulundu, fakat Hariciye Vekâleti heyetinde Adnan Bey'in halefi yerinde bir hareketle, kendisini temsil etmek üzere bir iki kâtip gönderdi. Çeşitli insanlardan oluşan bu grup çok kalabalıktı, Sefaretin neredeyse tamamı ve diğer birçok kişi gelmişti. Bunların arasında Mekke Valisinin ailesinin bir kolunun başı ve Peygamberin en saygın torunlarından biri olan Şerif Ali Haydar da vardı. Bir diğeri, Türkiye'deki papalık temsilcisi olarak yakından tanıdığım ve Katolik okullarıyla bağlantılı olarak Vatikan'dan görevli olarak geri gelen Monsignor Dolci'ydi. Geleceğin Kardinali beni, herkesin karşısında, iki yanağımdan öptü. Kendi cinsiyetimden biri tarafından bana daha önce yalnızca bir kere bu şekilde sevgi gösterilmişti. O da yine Peygamberin soyundan gelen biriydi ve Hicaz Kralı Kral Hüseyin'in kardeşiydi. Bir gün Sefiri ziyarete gelmişti ve kraliyet onuruna yakın bir yaklaşımla kabul edildiği için sevinçten deliye dönmüştü.

Ben kaldığım sürece bu büyük şehrin tanındığı adıyla Konstantinopolis'e, yani İstanbul'a bir daha hiç gitmedim. Türkler tarafından bile, şimdi pek hatırlanmayan bir nedenle bu isim kullanılabiliyordu. Bu kente zaten, günlük hayatlarında İstanbul; daha resmi dilde ise, "Mutluluk Mekânı" diyorlardı. Fakat bütün paralarda *Konstantinopolis'te basılmıştır* damgası vardı. Eskiden şöyle düşünürdüm, geri gitseydim, şüpheli geçmişim yüzünden uygun bulunmazdım. Bu şimdi birkaç kişi dışında, muhtemelen unutulup gitmiştir, ama orayı bir daha göreceğimi sanmıyorum. Yirmi yıldan sonra, büyük savaşın sürdüğü dört yıl dışında oradan uzun süre hiç ayrılmadığımdan, orada geçirdiğim yirmi beş yılın tamamına geri dönüp neredeyse tarafsız bir şekilde bakabiliyorum. Kuşkusuz birçok yorum hatası yaptım, ama kararlarımın hepsi yanlış değildi ve bazıları, ancak öngörülemeyen olaylar yüzünden çarpıtılabilecek türdendi. Örneğin, o dönemde, Mustafa Kemal'in ulusal politikasını o kadar aşırı boyutlara götüreceğini ya da götürebileceğini düşünmemiştim, ama o zaman bile, gençlere, küçük yaşlarından itibaren görüşlerini aşılama çabalarından etkilenmiştim. Bu teknik, o dönemde, şimdiki kadar yaygın değildi. O zaman bile, çıkışını yarım nesil boyunca sürdürebilirse, sistemi tamamen oturtabileceğini söylüyordum. Nitekim sonunda bunu gerçekleştirdi. Türkiye'deki meslek hayatıma geri dönüp baktığımda, utanç duymamı gerektirecek her hangi bir şey olmadığını görüyorum. Fakat galiba sık sık hırçınlık krizlerine tutulabiliyordum ve beni etkileyen konularda fazla açık sözlüydim. O dönemde Majestelerinin Hükümetinin politikalarına sadakatle hizmet ediyordum ve Ankara, 1922 yılına kadar bu politikaların esasını oluşturan temelleri baltalıyordu. İstanbul Hükümetinin devam ettirilmesi konusunda, kişisel olarak buna inandığımı itiraf ediyorum. Ayrıca, yıpranan Kapitülasyonların yerine vatandaşlarımız için sağlam güvenceler elde etmenin önemine ve Türkiye'deki Hıristiyan azınlıkların güvence altına alınması gerektiğine de inanıyordum. Beni en çok etkileyen sorun, azınlıklar sorunuydu. Fakat iddia edebi-

leceğim tüm Katolikliğimle, bunun bir anlamı varsa, bu konuya yalnızca Hristiyanlık açısından değil, insanlık ve adalet açısından da yaklaştım. Sonunda ben kötü duruma düştüm, ama ben zaten önemsiz biriydim ve bu durumda, birçoklarına göre daha şanslıydım. Son Padişahın, son Halifenin, Damat Ferit Paşa'nın, Patrik Meletios'un, Sir Horace Rumbold'un ve yeni yönetime karşı olan birçok Türk'ün gidişini görmüştüm. Daha önce de belirttiğim gibi, dragoman unvanını taşıyan son İngiliz'dim. Doğu Akdeniz Konsolosluk Servisindeki diğer çalışanlar, benim unvanımın gerektirdiği işi yapmaya devam ettiler, fakat onlara, Türklerin duyarlılıklarını Baş Dragoman kadar rencide etmeyecek yeni unvanlar verilmesi gerekti. Benim durumumda, Türk Hükümeti, bu unvanın kullanımına itiraz etmeye çalışmadı. Biz ayrıldıktan dört ay önce bir gün yürüyüşe çıkmıştım ve cüzdanımı kaybettim. İçinde, artık Sefaret çalışanları için zorunlu olan kimlik kartım da vardı. Yeni bir kimlik almak için müracaat ederken, Türklerin dragoman için kimlik çıkartmaktan hoşlanmayabileceğini düşündüm. Onlara, Hükümetimin gözünde hâlâ Baş Dragoman olduğumu, fakat aynı zamanda Danışman unvanını da taşıdığımı, kimlik kartıma istedikleri unvanı yazabileceklerini söyledim. Dragomanlığın temsil ettiği işlevi ne kadar yıkmak isteseler de, Hükümetimin bana istediği unvanı verme hakkını sorgulayamayacaklarını anlayarak, tam tanımı kullandılar. Bildiğim kadarıyla, İstanbul'daki diğer elçilikler bu unvanı kullanmayı çoktan bırakmıştı. Bu nedenle ben, 1839 yılında kayınpederimin babasının kullandığı ifadeyi tekrarlayacak olursam, Sonuncu Dragoman'dım. Giderken Mustafa Kemal'e, *mortuus te saluto*, yani *size ölüden selamlar* diyebilirdim.

SIR ANDREW RYAN

Karikatürü çizen: Kelen

XI. BÖLÜM

FAS, 1924 - 1930

1923 yılında imzalanan Tanca Antlaşması, 1904 yılında yapılan ve Fransa'nın, İngiltere'nin – Cebelitarık Boğazı haricinde - genel olarak Fas'taki politik menfaatinden feragat etmesi karşılığında, benzer şekilde, Mısır'ın politik işlerine karışmaktan vazgeçmesini karar bağlayan İngiliz – Fransız uzlaşmasından beri devam eden değişimi şimdilik tamamlıyordu. Bu süreçte İspanya, Fransa'yla kendi koşullarını karara bağlamıştı; bu güçlerin ekonomik çıkarları 1906 yılında yapılan Algericas Akdi ile güvence altına alınmıştı. Fransa, ilk müdahalelerden sonra 1912 yılında, ülkenin büyük bir bölümünü kontrol imkânı veren bir sömürge oluşturmuştu. Ayrıca Almanya'nın Fas güneşinde hak iddia etme çabaları, Büyük Savaşta yenilmesiyle bertaraf edilmişti. Herkes tarafından bilinen olayları anlatmama gerek yok, ama bunun sonucunda, ben 1924 yılında Rabat'a gittiğim zaman, eski Şeriflik imparatorluğu üç bölgeye ayrılmıştı. 1923 anlaşması Tanca'da ayrıntılı bir uluslararası idare oluşturmuştu ve İngiltere iç kısımlarda, başka yerlerde nelerden vazgeçerse geçsin, anlaşmanın diğer iki imzacısından – Fransa ve İspanya – aşağı kalmayan stratejik ve politik çıkarlarını koruduğu küçük bir bölge almıştı. Bunun arkasında İspanyolların koruması altındaki bölge yatıyordu. Bu bölgenin Atlantik'e açılan kısa bir kıyı şeridi ve Akdeniz'de çok daha uzun bir sahil şeridi vardı ve buradaki bazı limanların egemenlik hakkı İspanya'ya aitti. Daha güneyde, çok daha geniş bir alan olan Fransız bölgesi, Kanarya Adalarının karşısında Atlantik sahilinde bulunan İfni'deki küçük yerleşim bölgesi haricinde, Fas'ın geri kalanının tamamını kapsıyordu. Bu yerleşim bölgesi, İspanya sö-

mürgesinin bir parçasıydı ve kuzeydeki kalabalık, ama az-gelişmiş İspanyol toprağı Rio de Oro'dan fazla uzakta değildi. Bu üç bölge de prensipte, Fas Kralının egemenliği altındaydı, fakat İspanyol ve Tanca bölgelerinde teorik olarak sürdürdüğü otorite aslında neredeyse tamamen daimi temsilcilere devredilmişti. Sultan, yaşadığı Fransız Bölgesinde yalnızca, Fransız Genel Valisinin gölgesinde kalan göz alıcı bir kuklaydı.

Tanca Antlaşmasının sonuçlarından biri, İngiltere'nin, Fransızların konumunu dikkate alarak, daha önce Fas'ın tamamı için sürdürdüğü diplomatik temsilciliğı bırakmasıydı. Bunun yerini, Tanca ve İspanyol bölgesinden sorumlu bir Başkonsolos aldı ve Fransız bölgesi için Rabat'ta yeni bir Başkonsolosluk kuruldu. İki göreve de Doğu Akdeniz Konsolosluk Servisinden eleman atamak mantıklı olabilirdi, zira diplomatlar çok doğal olarak, Büyük Savaşın kargaşasında Avrupa'da yeni kurulan devletlerde oluşturulan sefaretlere gönderilmişti. Ancak, Dışişleri Bakanlığında, Tanca'da, Başkonsolos düzeyinde bile, meslekten diplomata gerek olduğuna karar verildi. Rabat, Doğu Akdeniz Konsolosluk Servisine bırakıldı ve ben bu göreve atanan ilk kişi oldum. Benim kendi geleceğim üzerinde yarattığı etkiden pişmanlık duymamı gerektirecek hiçbir gerekçem olmadığından ve Fas'ta kaldığım süre içinde Tanca'daki ilk iki diplomat Başkonsolos olan ve kısa sürede sefir unvanını kazanan R. H. Clive ve halefi Hugh Gurney'le dostane ilişkiler içinde olduğumdan, bu ayrımcılığın adaletsizliğı konusundaki görüşlerimi daha tarafsız bir şekilde anlatabilirim. Tanca daha havalı bir görevdi. Yalnızca ismen Sefaret olarak kaldı ve politik önem taşırmış havası yaratıldı. Orada Müttefiklerin Konsolosları, Algericas Akdinin tarafları olarak eski-düşman olmanın yanı sıra, hep birlikte, yeni ve karmaşık uluslararası idare mekanizması üzerinde bir tür aşırı-üstün otorite oluşturdu. Politika çoğunlukla oyalanma türündeydi, fakat Başkonsolosların, özellikle Fransız, İspanyol ve İngiliz başkonsolosları, karışık görevli grubu ve bazen karmaşık nüfus arasında, oldukça saygındı. Rabat'taki İngiliz Başkonsolosu, bizim açımızdan hâlâ pek bilinmeyen dur-

gun bir su gibiydi ve Tanca'daki meslektaşının cazibesinden eser yoktu. Ama bunun denge sağlayan avantajları olduğunu kısa sürede anlayacaktım. Bana cazip gelen ilk avantaj, mali olarak ikinci derecede önem taşıyan bir şeyin yerine bir konsolosluk kurmanın, elçilik olarak faaliyet gösteren, bu şekilde yerleştirilen ve hâlâ ağır toplumsal talepleri karşılaması istenen bir kuruluşu sürdürmekten muhtemelen çok daha kolay olacağını anlamamdı. Ayrıca, bu yeni görev, pek önemli olmasa da, esas varlık nedeni Majestelerinin Hükümetini, amiri, görevi gereği, Sultan'ın Dışişleri Bakanı olan Genel Vali nezdinde temsil etmek olduğu için, yarı-diplomatikti. Politik işlere karışmamak konusundaki sorumluluğumuza özenle saygı gösteriyorduk, fakat yine de Fransız Bölgesinde, özellikle oldukça büyük bir İngiliz topluluğunun yaşadığı Kazablanka'da ve Lancashire ticareti yapan çok sayıda Faslı'nın İngiliz korumasından yararlandığı Fez'de İngiltere'nin hâlâ önemli ticari menfaatleri vardı. Birazdan, Rabat'ta, özellikle bizim gibi, Türkiye'deki eski Fransız tanıdıklarımızla güzel anıları olan insanlar için yaşamı çok olumlu hale getiren diğer özelliklerden bahsedeceğim.

İstanbul'dan, Londra, San Sebastian, Madrid, Cebelitarık ve Tanca üzerinden Rabat'a geldim. İngiltere'den ayrılmadan önce Cork'taki ailemi ziyaret ettim ve son kez olacağını bilmeden annemi gördüm. San Sebastian yakınlarındaki Zarauz'da bulunan yazlık Sefaretlerinde kalan Rumbold'larla bir süre görüştüm ve Sir Horace'ın yeni ortamında pek de mutsuz olmadığını gördüm. Gerçi, yaptığı işin Türkiye'de ve Lozan'da paylaştığımız işlerle karşılaştırıldığında, hiç önemli olmadığını itiraf etti. Ayrıca, yararlı temaslarda bulundum. Cebelitarık'ta Başsavcı olan eski-deniz subayı yeni-avukat Maxwell Anderson, Fas'taki konsoloslara hukuk danışmanlığı yapıyordu ve onunla, yıllar boyunca hem kişisel açıdan, hem de resmi olarak bana çok yararı dokunacak bir arkadaşlığın temelini attım. Tanca'da, Clive gelinceye kadar Sefaretten sorumlu olan Will Codrington'la kaldım ve Fas hakkındaki ilk gerçek bilgilere ulaştım. Kazablanka'daki üç günümü, ülkede uzun

bir deneyim kazanmış olan Konsolos Gerald Selous'la geçirdim. O ve zarif Amerikalı karısı, kısa sürede en yakın dostlarım olacaktı. Sonunda 3 Ekim 1924'te Rabat'a ulaştım. Oradan başka yere atanan ve Doğu Akdeniz Konsolosluk Servisinin bir başka elemanı olan Konsolos Ernest Lomas'la bir hafta kadar birlikte çalıştım. Birazdan onunla ilgili daha detaylı bilgi vereceğim. Ocak sonunda eşim ve oğlanlar da geldi. Yeni hayatımızın mutlu bir şekilde başlamasını sağlayan iyilikleri gölgeleyen tek şey, çok asil bir ruha sahip olan ve sonsuz derecede iyiliksever biri olan annemin ölümüydü.

Eski günlerde Rabat, dört "başkentin" ya da saltanat konutunun en önemsiziydi ve Fez, Marakeş ve Tanca'dan sonra geliyordu. Fransızlar burayı Sömürge'nin idari başkenti olarak seçmekle epey akıllılık etmişti. İki yerel merkezin, yani kuzeyde eski bir göz alıcı şehir olan ve gelenekleri açısından Arap ya da Araplaştırılmış olan Fez'le, güneydeki Orta Afrika'nın bir tür ileri karakolu olan Marakeş'in ortasında yatıyordu. Asıl modern ticaret merkezi olan Kazablanka'ya kolaylıkla erişilebiliyordu. Kazablanka şekil olarak küçük bir Marseilles gibiydi ve Rabat'tan, idarecilerin görevlerini, sadece kendi kazançlarını düşünen tacirlerin fazla müdahalesine uğramadan yürütmelerini sağlamaya yetecek kadar uzaktı. Fransızların eski şehirleri hemen hemen olduğu gibi koruyarak, yeni Avrupa şehirlerini bunların çevresine kurma sistemine diğer yerlerden çok daha iyi uyum sağladı. *Medina*, yani eski Arap kesimi, Regreg nehri ile Atlantik arasında alçak bir çıkıntının üstündeydi. Karada duvarlarla çevriliydi ve duvarların hemen dışında, nehirle deniz arasında bahçe şehir çizgisinde yayılarak gelişmek için çok yer vardı. Avrupalılar açısından hiçbir zaman çok önemli olmamıştı ama *Konsolosluklar Sokağı* adı, hâlâ eski şehrin ana dar sokaklarından birinin adı olmakla birlikte, bu tür yabancı konsoloslukların, şehrin bu kesiminde kendi vatandaşlarıyla bir arada yaşadığı dönemi hatırlatıyordu. İngiliz Konsolosluğu yaklaşık 1826 yılından beri faaliyettedir, o dönemde mütevazı bir fahri konsolosluk şeklindeydi. Yirmi yıl boyunca birbiri ardına gelen konsoloslar

ya yerlilerdi ya da Cebelitarık Yahudileriydi ve İngilizceden çok İspanyolca konuşuyordu. 1845-1846'dan itibaren, bu görev, konsolos yardımcılığına dönüştürüldü ve bir dizi İngiliz tarafından yürütüldü. Fakat 1921 yılında, Rabat, Fransızların himayesinde önem kazandıktan sonra, yeniden konsolosluk haline geldi. Benim yerine geldiğim Konsolos Ernest Lomas, yirmi yıl önce İstanbul'da yakın arkadaşım idi. 1906 yılında oradan Fas'a gitmiş ve o zamandan beri Fas'ta kalmıştı. Yani, 1912 yılında Fransız sömürgesinin kurulmasından önce yaşanan karmaşık olayların görgü tanığıydı ve kuruluş aşamasında sömürgeyle birlikte büyümüşü. Bu özellik, dillerini iyi bilmesi ve doğal bir dostluk yeteneğiyle birleşince, Fransız Fas'ının gelişiminin ilk aşamalarında ilgili Fransızlarla özel bir samimiyet kurması kolay olmuştu. Bana 1908 yılında, o dönemde Kazablanka'da Konsolos olan Madden'in emrinde çalışırken yazdığı mektupta, General Lyautey'in adı efsane haline gelmeden önce, ondan hoş bir şekilde bahsediyordu. "Bay Madden geçen gün General Lyautey'i fiilen çocukların oyun odasında yakaladı. Karısıyla birlikte, askeri üniformasını giymiş, büyük bir zevkle sallanan ata biniyordu. Bu arada, üç yaşında olan en küçük çocukları Humphrey, babası attan iner inmez, ata tırmandı ve hevesli atı ileri geri sallamaya başladı ve geçit törenindeymiş gibi, Generalin selamını kabul etti. Bütün bunların üstüne, salonun kapısından Fransa Konsolosu ve Fransa Cumhuriyetinin Bakanı Mösyö Regnault girdi. Fakat atlı şövalye olmadıkları için, ata binmediler ve önemli politik görüşmeler yapmak üzere bahçeye çıktılar." Lomas ve karısının Fransızlarda yarattığı bu sevginin bana miras kalması beni çok memnun etti. Ayrıca, kaldığım sürenin büyük bir kısmında Kazablanka'da yaşayan ve oluşum döneminin tamamında Fas'ta hizmet veren Selous'la işbirliği yapmaya devam ettim. Sömürge öncesi günlerden kalan ve Doğu Akdeniz Servisinden olmayan başka birçok insan vardı. Bunların arasında, Kazablanka'da Fas ilişkilerinde uzman olan R. H. Broome ve Mazagan'daki Ticari Konsolos Yardımcımız Tom Spinney de vardı.

Rabat'ta, *Konsolosluklar Sokağ*ında, on sekizinci yüzyıldan kalan ve neredeyse bir asırdır konsolosluk rezidansı olarak kullanılmakta olan eski bir evde yaşamaya başladık. Bizim yanımızdaki evde yaşayan İspanya konsolosu dışındaki diğer bütün konsoloslar, yeni Fransız bölgesine taşınmıştı. Sömürge yetkililerinin politikası, yabancı temsilcilerin kendi modern ortamlarına taşınmasını teşvik etmekte. Ben geldikten kısa bir süre sonra, İngiliz Başkonsolosuna orada yeni bir mekân almamıza yardımcı oldular, ama kullanım düzenlemeleri, Bayındırlık Bakanlığı yeni binalar planlamak zorunda kaldığında her zaman olduğu gibi son derece sakın ama emin adımlarla ilerledi. Fakat bu işleyiş bu kez lehimize oldu. Yakındaki bir sanayi bölgesinin genişlemesi yüzünden, seçilen yer umulduğu kadar uygun çıkmadı ve sonunda başka bir yerle değiştirilmesi gerekti. Bizim için asıl önemli olan, *Konsolosluklar Sokağ*ındaki eve âşık olmamızdı. Sonuç olarak Başkonsolosu yeni Rabat'a yerleştirme ilkesi mantıklıydı, ama kendi adımıza, eski binada kalmak bizi fazlasıyla memnun edecekti. Yer yetersizliğini telafi etmek için dışarıda büro kiraladık ve sonra, üst kata birkaç oda ilave ettik ve Fas'ta kaldığımız sürenin tamamını burada geçirdik. Mellah'tan (Yahudi bölgesi) ve yoğun Konsolosluklar Sokağından gelmek epey zordu, fakat binanın kendisi antika güzelliklerle doluydu. Yan yol avluya çıkıyordu ve avlunun bir köşesine İngiliz Postanesi sıkıştırılmıştı. Uzak köşe, nehir kıyısına tepeden bakıyordu ve çok güzel bir manzarası vardı. Regreg nehrinin üzerinden, eski günlerde korsan yuvası olmasıyla tanınan komşu Salé kasabasının güzelliğini görüyorduk. Bir tarafta, eski Arap kalesi Oudayas'ın kalıntıları vardı ve şimdi şahane bir bahçesi olan bir müzeye dönüştürülmüştü. Ötesinde okyanus bulunuyordu. Haleflerimiz bizim zevklerimizi paylaşmıyordu ve bina planının bitmesini beklemektense, yeni şehirde kiralık bir villaya taşındılar, ama biz, yerli bölgesinde, ezeli barışın mekânı olan komik evimizin anılarına sadık kaldık.

Ben Rabat'ta göreve başladığım zaman, Mareşal Lyautey, görkemli meslek hayatının sonuna yaklaşıyordu. Onu yakından

tanıma fırsatını bulamadım. Bu aşamaya gelindiğinde, sömürge tam anlamıyla bir problem haline gelmişti. Biz yabancı konsoloslar işimizin çoğunu Diplomatik Kabine'yle hallediyorduk ve bunlarla ilişkimiz çok daha sıcaktı, çünkü personelinin, Fransız Konsolosluk Servisinden elemanlar olması gelenekselleşmişti ve arada sırada, anlaşma sorunları ya da benzeri konularda karşıt görüşlere sahip olsak da, onlara göre biz hâlâ *chers collègues* (sevgili meslektaşlar) idik. Daha üst kademeye çıktığımız zaman, Sömürge'nin Genel Sekreterinin ötesine pek geçemiyorduk. Her zaman olmasa da, kural olarak, Genel Sekreterlik de, Fransız Dışişleri Bakanlığına aitti. Ancak Mareşalle ve eşiyle sosyal hayatta veya resmi etkinliklerde karşılaşmanız mümkündü. Yetmiş yaşına gelmişti, ama kişiliğinin gücü hâlâ çok belirgindi. Bana en çarpıcı gelen şey, fiziksel atikliği ve dirençliliği idi, oysa sağlığının bozuk olduğu biliniyordu. Önemli günlerde ve tatillerde, Sultan, kabilesi bağlılıklarını gösterebilsin diye, *fantasias* olarak bilinen vahşi atçılık gösterileri de içeren geleneksel resmigeçitle halkın karşısına çıktığı zaman, bu durumda en kazançlı çıkan Lyautey oluyordu. Kendi daha modern tarzıyla gösterişli bir şekilde ata biniyordu. Bazıları onun artık mesleki ömrünü tamamladığını ve başarılarının zirvesine ulaştıktan sonra iktidara tutunduğunu söylüyordu. Asıl gidiş tarihinden iki yıl önce daha görkemli bir şekilde Fas'tan ayrılabilceği doğruydu, ama görev sorumluluğu yüzünden kaldığına inanıyorum. Sömürgeci meslek hayatının son yıllarında bir kara bulutun ağırlığını hissediyordu. Ünlü lider Abdülkerim önderliğindeki Rif ayaklanması 1921'de ve sonrasında kendi bölgelerinde felakete uğrayan İspanyolları kapsamakla kalmamış, o bölgenin kuzeyindeki Fransızları da tehdit etmişti. 1925 yılının başında Abdülkerim, Taza ve Oujda bölgesine korkunç bir saldırı düzenledi. Lyautey bu saldırıyı kararlılıkla karşıladı, fakat o aşamada askeri ortamda Mareşal Pétain neredeyse onun yerini almıştı. Fas'ta iki Fransız Mareşaline yer olduğu söylenemezdi ve sonbaharda Lyautey emekli oldu. Ayrıldığı anı çok iyi hatırlıyorum. Yapılan

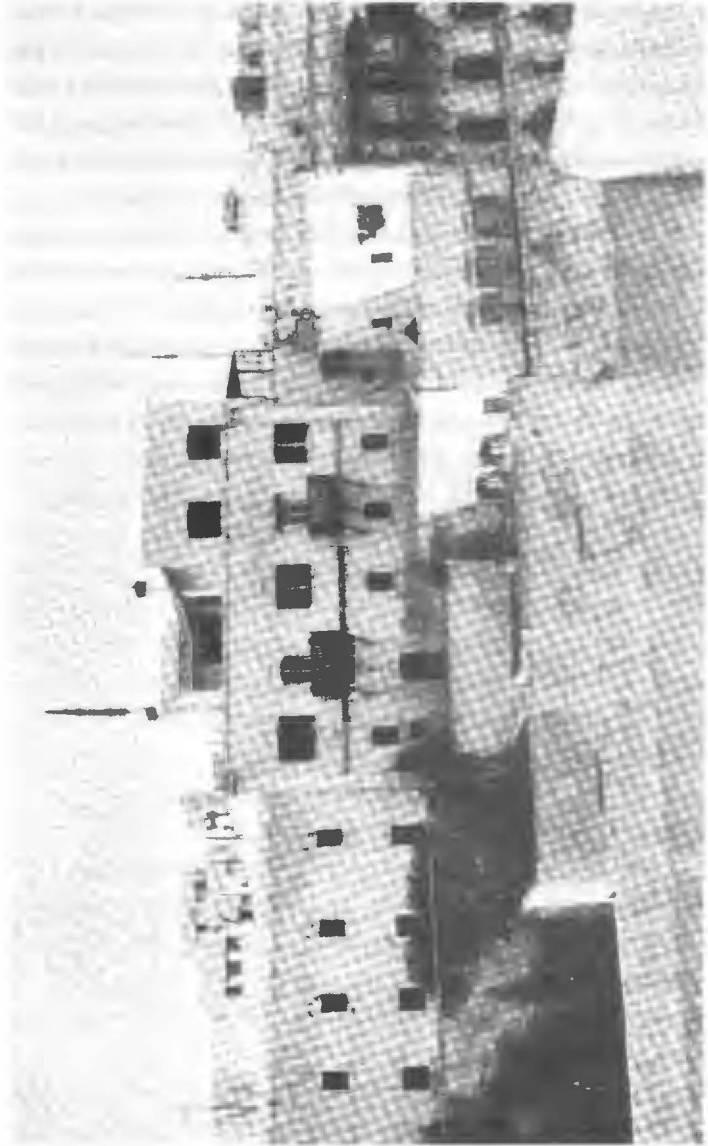
çok sayıdaki veda etkinliğinin arasında, 5 Ekim'de konsolosluk kurulunun verdiği kokteyl de vardı. Grubun en yaşlısı Arjantinli Başkonsolostu, ama Fransızcası çok zayıftı ve zarif bir şekilde, benim uygun bir konuşma yapmamı kabul etti. Mareşal, Fez'de veda ziyaretlerinde bulunuyordu ve o sabah Meknes'e yaptığı bir başka ziyaretten dönmüştü. Bizi kabul ettiğinde bitkin durumdaydı ve neredeyse fısıltı halinde konuşmuştu. Konuşmamda, yönetiminin yalnızca Faslı Araplara ve Fransızlara değil, kendi vatandaşlarımızı da sağladığı yararlardan bahsediyordum. Bu küçük çabam bütününde Fransız camiasında çok takdir edildi, fakat o küçük ifade, Mareşalin tüm yorgunluğunu unutturan bir şiddetle cevap vermesine neden oldu. Fransızlarla diğer yabancılar arasında hiçbir zaman ayırım yapmadığını söyledi. Ona göre yalnızca iki unsur vardı. Ülkedeki Müslümanlar ve orada yaşayan diğer insanlar ve Fas sömürge olduğundan, bunların arasında hiç fark yoktu. Beş gün sonra onu Kazablanka'dan uğurladık. Muhtemelen Fransız Hükümetinin talebiyle değil de, kendi burukluğu yüzünden savaş gemisi yerine yolcu gemisiyle gitti. Pétain'in orada bulunmaması dikkat çekti. Bunun dışında, Mareşal ve Madam Lyautey, tarihi denilebilecek bir törenle uğurlandı. Sultan bizzat gelerek onlara veda etti. Gemiye çıkış yolları insanlarla ve çeşitli heyetlerle dolmuştu ve bunların arasında Madam Lyautey'in özel bakımı altındaki öğrenciler de vardı. Gemide Mareşal, eski bir arkadaş olarak Selous'a özel ilgi gösterdi ve Selous'la İngiliz topluluğunun kendisine üç gün önce verdiği gümüş hediyeden bahsetti. Sonra, Paquet gemisi uzaklaşırken, onun güverteden, yeniden yarattığı ülkeye son kez baktığını gördük. O dönemde yazdığım gibi, Kazablanka, başarılarının en güzel yanı olmayabilirdi, ama Fransızların güç gösterisiydi ve pekâlâ "*Si monumentum requiris, circumspice*," (eserini arıyorsanız etrafınıza bakınız) diyebilirdi. Mareşalin gemisi Cebelitarık Boğazından geçerken İngiliz Donanmasının özel ilgi göstermesini çok güzel duygularla anıyorum.

Bundan kısa bir süre önce, Fransızlarla İspanyollar, Abdülkerim'e karşı güçlerini birleştirmişlerdi. Bu birleşme, onun

kaderini belirledi. Mayıs 1926 sonunda, İspanyollardan kaçmayı başaran Abdülkerim, Taza'da Fransızlara teslim olarak, o güne kadar başarıyla direndiği bir güce karşı boyun eğmenin utancından kurtuldu. Uzaktaki Réunion adasına sürgün olarak gönderildi. Sahada epey askeri bulunan Fransızlar, bu fırsattan yararlanarak, Orta Atlas Dağlarındaki "*Tâche de Taza*" kesimini temizleyerek, ülkenin iç kesimlerinde kalan tek "muhalif" bölgeyi eritti. Güneyde hâlâ, onların otoritesine saygı gösteren ama yarı bağımsız bir konumda bulunan aşiret liderlerinin desteğine güveniyorlardı. Bu - yerel adlarıyla - Büyük Reislerin en büyüğü, iki dünyanın da nimetlerinden yararlanan ünlü Glawi'ydi. Bir yandan feodal konumunu korurken, bir yandan da, Fransızların, Sömürgece karşılaştıkları eski karmaşık ayrıcalık karışıklığını çözmek için geliştirdikleri sistemde geniş arazilere iptal edilemeyecek tapular alarak, servetini katladı. Avustralya modelini esas alan bu sistem, bütününde ülke için çok yararlıydı, fakat fazla yerleşim olmayan bölgelerde bazen, olası rakiplerinden daha etkili olan talep sahiplerinin lehine işlediği düşünülüyordu. Fransızlar otoritelerini, Büyük Atlas dağlarının tamamına ve ötesindeki ülke topraklarına epey sonra yayabildiler.

Lyautey'in yerine, eskiden Cezayir Genel Valisi olan Mösyö Theodore Steeg geldi. Hiç kimse selefine bu kadar zıt olamazdı. Steeg bir sivildi, Protestan'dı ve Fransız Senatosunun Radikal Sosyalist bir üyesiydi ve peş peşe iki sömürgeye giderken senatodan geçici olarak görevlendirilmişti. Parlak yerine sağlam niteliklere sahip biri olarak, Lyautey kişiliğinde birinin yerine gelmek zorunda kaldığı için Fas'taki ilk günlerinde oldukça şanssızdı. Mareşalin hayranları, kahramanlarının yerini alan Cebrail meleğinin kendisi bile olsa, hiç kimseyi içtenlikle karşılayabilecek durumda değildi. Diğer yandan, eski yönetimi eleştirenler - artık sayıları çok artmıştı - genel vali değişikliğiyle, şikâyet ettikleri her şeyin göz açıp kapayıncaya kadar düzelmeyeceğini anlayınca hayal kırıklığına uğramıştı. Yine de, Steeg, sömürgeye büyük hizmetlerde bulundu. Fransız sömürgeleşmesine yeni bir ivme kazandırdı ve bu, ülke-

nin refah düzeyini geliştirdi. Gerçi, bu işlemler çok fazla miktarda toprağın kamulaştırmasını içerdiğinden, yerli toprak sahiplerinin topraklarını Fransız sömürgeciler kadar verimli bir şekilde geliştirme ihtimalleri çok az olsa da, kendilerini mağdur hissetmeleri tehlikesi vardı. Tehlike çoktan hissedilmeye başlamıştı, ama ortaya çıkması zaman aldı. Fransızların şansına, Faslı Araplar politik zihniyete sahip insanlar değıldi. Ayrıca kapsamlı modernizasyon çalışmalarını sürdüren diğeri Müslüman ölkelerde orantısız miktarda “beyaz yakalı” sınıf yaratma eğilimi gösteren türde eğitime de hevesli değıllerdi. Sultanların zamanında sürdürdükleri eski hayat ve düşünce tarzlarına, Fransızların hegemonyasında da sarıldılar, araba ve telefon gibi uygarlığın bazı yararlarını hoş karşıladılar. Ancak, Avrupalı giyim tarzını reddettikleri gibi, katı bir şekilde atal bıçak kullanımından ve kadınlarını tamamen kapatmaktan kaçındılar. Bunlar, bir kez silahlı direnişi aştıktan sonra Fransızların işini nispeten kolaylaştıracak olan dışa dönük ve görünür işaretlerdi. Toprak politikasına karşı muhalefet olabildi; Fez ve Salé gibi yerlerde daha modern bir politik gelecek için kıpırdanmalar olabildi; ama Steeg’in yönetiminde, Lyautey’in döneminden daha etkin bir şekilde sürdürölen Fransızların ekonomik etki politikasını zorlayacak kadar uyumlu bir muhalefet yoktu. Madam Steeg çok cana yakın bir kadındı. Kral Beşinci George’un hastalığı sırasında yaşanan bir olayda, durumundaki olumlu değışiklik haberini bildirmek amacıyla bana telefon etmek zahmetine girmesi beni çok duygulandırmıştı.

RABAT'TAKİ İNGİLİZ BAŞKONSOLOSLUĞU

Fas hiçbir zaman Türklerin etkisi altına girmemişti. Arap coğrafyacıların “Uzak Batısı” olarak, İslamiyet’in ilk günlerinde Arapların birçok kez Kuzey Afrika’ya geçerek Berberi halka kendi dinlerini ve bir dereceye kadar, dillerini zorlamaya çalıştığı zamandan beri, birbiri ardına gelen yerel hanedanların yönetiminde, kendi yolunda ilerlemişti. Hükümdarlar, en azından modern çağlarda, Halife adını kullanmıyordu, fakat kendi halkları tarafından eşdeğer “Müminlerin Önderi” diye hitap ediliyordu ve başka halife tanımıyorlardı. İnsanlar Türkiye’dekinden çok farklı bir İslamiyet şekli uyguluyordu. Sünnilerdi ama her yerde yerel dervişlik türleri ve kutsal adamların geniş alanlara yayılmış tarikatları görülüyordu. Kırsal bölgeler, bu adamların mezarlarıyla doluydu ve bu insanların soyundan gelenlere, Peygamberin soyundan gelen ve Şerif unvanını alan çok sayıdaki insandan az olmayan bir kutsallık itibarı miras kalıyordu. Fakat, Fas bu açılardan Türkiye’den ayrılssa da, benim iş hayatımda belirli bir devamlılık unsuru oluşturan bir özellik sunuyordu. Bu ülkede Fransızlar idareyi ele alıncaya kadar, Avrupalılar kapitülasyon haklarından yararlanıyordu. Ayrıca, Fransız ve İspanyol sömürgelerinde bazı ayrıcalıklardan hâlâ yararlanabiliyorlardı. Ben Fas’ta kaldığım sürece İngiltere ve Birleşik Devletler, Fransız bölgesinde bu ayrıcalıklardan yararlanmayı sürdürdüler. Ayrıntıda, Türkiye’de yıllarca uğraşmak zorunda kaldığım kapitülasyonlardan çok farklıydılar, ama temeli aynıydı. Benim bildiğim kadarıyla, nispeten yakın sayılabilecek bir zamanda, 1856 yılında imzalanan İngiltere – Fas Antlaşmasına dayanıyordu ama son derece demodeydi ve birçok açıdan Türkiye’de yararlandığımız anlaşma haklarından daha kapsamlıydı. Yeni Sömürge kuralları, Hükümetleri tarafından kabul edilmeden ve “Kral’ın Nizamnamesi” denilen bir şekilde uygulanabilir hale getirilip Dışişleri Bakanlığı yetkisi altındaki yerel İngiliz temsilcisi tarafından duyurulmadan, İngiliz Tebaalarına uygulanamıyordu. Davalıların İngiliz olduğu tüm davalarda, Konsolosluk mahkemelerimizin münhasır yargı yetkisi vardı. Bu yetki, epeyce çok sayıda olan kendi vatandaşla-

rımızla sınırlı kalmıyor, birçok amaçla, İngiliz firmalarıyla ticari ilişkilerinin gücü nedeniyle korumamız altına alma hakkına sahip olduğumuz büyük ve değişken sayıda Faslı Arap'ı da içeriyordu. Modern açıdan bakılacak olursa, daha da özel bir maddeye göre, bir İngiliz, bir Faslı Arap'a karşı açtığı davada yerel mahkemenin kararını beğenmediği takdirde, Sultan'ın Dışişleri Bakanına temyiz müracaatında bulunabilirken, aksi durumda, memnun olmayan Faslı Arap da aynı şekilde Tanca'daki İngiliz diplomatik temsilciye temyiz müracaatında bulunabiliyordu. Tanca Antlaşmasının gerektirdiği düzenlemeler uyarınca, Fransız Bölgesi açısından, Tanca'daki temsilcisinin, Kral'ın Nizamnameleriyle ilgili görevleri ve temyizler bana devredilmişti.

Bu kadar eski bir sistemin, Fransızların, oturmuş Arap kurumlarına gereksiz yere şiddet uygulamadan Sömürgeyi modern çizgilerde yönetmek için yaptığı düzenlemelerle uyuşmadığı düşünülebilir. Örneğin, yerli Paşaların ve Reislerin, yerli halkın işleriyle ilgili yargı yetkilerini korumuşlardı, fakat aynı zamanda, Fransızların ve diğer yabancıların yararına, kendilerine ait tam bir yargı mekanizması oluşturmuşlardı. Bunun, İngiltere ve Birleşik Devletler tarafından kabul edilmesi gerektiğini, zira vatandaşları için gereken tüm güvenceleri sağladığını savunabilirlerdi. Diğer yandan, İngilizlerin Fas'taki çıkarları, Kazablanka'da oldukça güçlü olan Ticaret Odası tarafından temsil edilmekte ve Londra'da bulunan bir Fas Derneği tarafından desteklenmekte olup, gelecekte haklarını korumak istiyorlardı. İngilizlerin epeyce ticaret yaptığı bir ülkenin Fransızların kontrolünde olmasının, dengeyi Fransızların lehine çok fazla bozduğunu, bu nedenle hiçbir güvencenin güven içinde bırakılmayacağını düşünüyorlardı. Benim beş buçuk yıl boyunca asıl görevim, dengeyi korumak, Fransızlarda kuvvetli bir düşmanlık yaratmadan eski antlaşmadaki konumumuza devam ettirmektir. Bunu yapmak, görüldüğü kadar zor değildi. Fas'taki durumla Türkiye'deki durum arasındaki en büyük fark, Türkiye'de Kapitülasyonların, egemenlik haklarının kabul edile-

meyecek bir şekilde ihlali olarak görülmesiydi. Oysa Fas'ta yalnızca, Fransızların, konumlarının tanınmasının koşulu olarak kabul edilmesi gereken bir külfetti. Kısa süre öncesine kadar, Padişahın hükümetine karşı aynı hakları kendileri savunmuştu. Aslında politikaları, kapitülasyon ayrıcalıklarından feragat etmemekte direnen iki gücü ikna etmeye çalışmaktı, ama hiç kimse ücra bir sömürgece bunların devam etmesinin, Fransa'nın dünyanın büyük gücü olarak konumunu zedelediğini aklına bile getirmezdi. Gerekli olabileceği düşüncesiyle, olumlu bir şekilde kabul ettiler. Ben de Diplomatik Kabine ve onursal başkanı olduğum İngiliz Ticaret Odasıyla ilişkilerimi aynı derece iyi tutmayı başardım.

Tanca'da yeni bir uluslararası mahkemenin kurulması, temyiz kararlarının oradaki diplomatik temsilciden, Rabat'taki Başkonsolosa aktarılması, bunun sadece Faslı Arapların konsolosluk kararlarına itirazları için geçerli olması, diğer hepsinin Cebelitarık'taki Yüksek Mahkemeye gitmesi ve Tanca Antlaşması imzalandıktan sonra, tahmin edilenden daha fazla koordinasyon gerektiren, eski ya da yeni, diğer birçok konu olduğu dikkate alındığında, Fas'ta bu dönemde yargı haklarının çok türlü lüğünün yarattığı anormallikleri ve zorlukları detaylı bir şekilde anlatmaya çalışmak sıkıcı olacak. Ortaya çıkan bazı problemlerin çözülmesi imkânsızdı, fakat bunlar çoğunlukla uygulamada önem taşımayan sorunlardı. Benim bile o kadar kafam karışmıştı ki, uzun bir süre Fransız Bölgesinin her yerinde yargı gücüne sahip olduğumu sandım. Fakat bir süre sonra, konsolos yardımcım izne gittiği zaman tek konsolosluk görevlisi olarak kaldığım Rabat'ta bile hiçbir davaya ilk olarak bakma hakkımın dahi olmadığını öğrendim. Bu büyük keşfi tek başıma yapmak zorunda kaldım ve bunu ancak, çok sayıda Maltalı taksi şoförünü, müşteri toplamaya çalışmak gibi adi suçlardan para cezasına çarptırdıktan ve adil davrandığımı umduğum daha önemli dört davaya bakıp, tamamen yetkimi aştıktan sonra anladım. Ben çıkıp bunları ve başka karışıklıkları çözemeden, yeni bir Konsey emri gerekli oldu. Temyiz Mahkemesi olarak

dokunulmaz bir konumum vardı, fakat bir tane bile davaya bakmadım, çünkü bütün önemli davalar ticariydi ve tarafları da yabancıları, bu nedenle temyiz davaları Cebelitarık'a gidiyordu. Ancak bir keresinde ucuz kurtardım ki, bunun çok komik bir hikâyesi var. Gambiya'da vatandaşlığa kabul edilmiş bir Faslı Arap, bir sigorta meselesi yüzünden bir İngiliz bankasına Fez'deki Konsolosluk Mahkemesinde dava açtı. Banka, Konsolosluk kararına itiraz ederek Cebelitarık'ta temyize gitti. Yüksek Mahkeme, teknik nedenlerle, davayı başından dinlemeye karar verdi. Belirli bir noktaya gelindiğinde, Mahkeme Fez'e gidip kanıt istemeye karar verdi. Oraya Mahkeme Başkanı gitti, avukatlar gitti, eşler ve birisinin Fez'i görmek isteyen kızı gitti ve ben de Mahkeme Başkanını görmek istediğim için gittim. Hepimiz orada, Tanca'dan gelen ve *The Times* muhabiri Walter Harris, Sudan'ın eski Genel Valisi ve Faslı Arapların işleri hakkında çok bilgili olan Sefaret Dragomanı Irwin'den oluşan gruba rastladık. Bu grubun davayla ilgisi yoktu, ama eğlenceyi gördüklerine çok memnun oldular. Mahkeme Başkanı davaya bakmaya başladığı sırada, Fez'deki Konsoloslukta daha önce hiç bu kadar çok sayıda tanınmış İngiliz bir araya gelmemişti. Davalının avukatı bir konuyu dile getirdi ve bunu yaparken kuşkusuz, mahkemenin bunu, daha sonra, Mahkeme yerel kanıtları alıp Cebelitarık'a döndükten sonra incelenmek üzere kayıt altına alacağını düşünüyordu. Avukat, Müvekkilinin vatandaşlık değiştirmesinin Gambiya dışında geçerli olmadığını ve bu nedenle Yüksek Mahkemenin hiçbir yetkisinin bulunmadığını söyledi. Mahkeme Başkanı yetki sorunu çözülünceye kadar davaya devam etmeyi reddetti. İki avukat, bu hukuki konuda savunma yapmaları istenince, aynı derecede hazırlıksız yakalandı. Ellerinden geldikince savundular ve yarışı başlatan beyefendi kazandı. Mahkeme Başkanı yetkisiz olduğunu açıkladı ve sonuçta mahkeme, başladıktan iki saat sonra aniden sona erdi. Sonuçta, Cebelitarık Yüksek Mahkemesini Fez'e kadar getirmek için çok uğraşan dağ, saçma sapan bir fare doğurmuştu. Mahkemedeki en mutlu insan her-

halde bendim. Eğer Yüksek Mahkemenin yetkisi yoksa temyizcin yapılabileceği tek makam bendim. Karmaşık sigorta konularını ve acentelik yasalarını içeren bir davaya bakmaya hiç hevesli değildim, ama Rabat'a dönünce, en kötüsüne hazırlıklı olmaya çalıştım. Neyse ki en kötüsü olmadı. Bu aşamaya gelindiğinde taraflar o kadar aşırı derecede mahkeme masrafiyle karşılaşmıştı ki, konuyu mahkeme dışında yüzde elli – elli esasına göre hallettiler. Ben oradayken, Yüksek Mahkeme bir kez daha Fas'a geldi. Adaletin donanımı, eskisi kadar etkileyiciydi, fakat dava o kadar eğlenceli değildi, zira ziyaretin sebebi, araba kazasına karışmak gibi bir talihsizlik yaşayan konsolos yardımcılarımızdan biri hakkında açılan davayı dinlemektir.

Tabii, bu hukuki konular dışında, esas olarak kaygılandığım başka işlerim de vardı. Yanımda sadece bir konsolos yardımcısı ve iki de sekreter çalışıyordu. Rif savaşı sırasında, kendi kendimin Askeri Ataşesiydim. O zaman ve daha sonra, Sömürgeci olan diğer olayların gelişimini dışarıdan bir gözlemci olarak takip ettim, ama müdahil olmadım. Devasa ticari raporlar yazdım. Doğrudan gözetimim altındaki tek konsolosluk olan Fez, İngilizler açısından, ülkedeki en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Oradaki konsolos yardımcılığı görevini, geçmişinde başarılı bir askeri meslek hayatı ve önünde diplomatik bir terfi ihtimali bulunan ve çok becerikli bir memur olan Gilbert Mackereth sürdürüyordu. Salt konsolosluk hizmeti açısından Kazablanka bana bağlı değildi, fakat orayla bağlantım, diplomatik temsilcilerin başka ülkelerde bulunan konsolosluklarla ilişkisi gibiydi. Diplomatik Kabinayla sürekli bağlantı halindeydim ve daha üst düzeydeki Fransız yetkililerle biraz resmi temasım oldu, gerçi bunlarla ilişkim sonuna kadar çoğunlukla sosyal olmaya devam etti. Steeg'le ilişkim iyiydi, ama yine çok samimi olamadık. Yapı olarak oldukça çekingendi ve genel vali olarak, Lyautey'in eşsiz itibarından yoksun olsa da, yine de Başkonsolosun üzerindeki zirvede yaşıyordu. Onunla son önemli temasım, tuhaf bir şekilde Mareşalle son görüşmeme benzedi.

1929 yılının başında (kuşkusuz politik nedenlerle) ani kovulma gibi görünen bir şekilde geri çağırıldı. Artık, konsolosluk topluluğunun duayeni bendim ve yine veda konuşmasını yapmak bana düştü. Ona karşı cidden büyük saygı duyuyordum ve bunu gerçek bir samimiyetle dile getirmeyi başardım. Cevabında, kendisine yapılan davranış yüzünden duyduğu burukluğu gizlemedi. Sanırım kendi Hükümetine duyduğu memnuniyetsizliği dolaylı olarak gösterebilmek için, olağan dışı bir adım atarak, benim yaptığım konuşmayı Sömürge'nin Resmi Gazetesinde yayınlattı. Fakat kendi metnini yayınlamayacak kadar akıllıydı. Onun yerine gelen M. Lucien Saint'i pek tanıyamadım, zira kısa bir süre sonra Fas'tan ayrıldım. İlginç ilişkilerde bulunduğum birçok başka Fransız görevli sayabilirim. Yalnızca bir tanesinden, Sömürge'de geçirdiğim bütün süre boyunca Genel Valilikteki *Quai d'Orsay* (Fransa Dışişleri Bakanlığı) "Temsilcisi" olan ve bu sıfatla Genel Valilik geçici olarak boş olduğu zaman, idarenin başkanlığına vekâlet eden Mösyö Urbain Blanc'tan bahsedeceğim. Blanc, konuşkan bir Marsilyalı, son derece hoş sohbet ve her zaman çok cana yakın biriydi. Hiçbir önemli rolü yokmuş gibiydi, fakat Afrika konusunda çok tecrübeliydi. Bu tecrübenin büyük bir kısmını Tunus'ta edinmişti ve gelecekte olabilecekleri tahmin edebiliyordu. Bana bir keresinde, hemen birkaç yıl içinde olmasa da, bir gün Fransa ile Fas arasındaki ilişkinin kapsamlı bir şekilde yeniden düzenlenmesinin gerekebileceğini söylemişti.

Fransız Fas'ının beni kişisel olarak etkilediğini söyleyemeyeceğim, fakat o beş buçuk yıl boyunca Rabat'taki hayatımızın genel ritmi, bütün olarak bakıldığında, çok kolay ve eğlenceliydi. İngiltere'yle ulaşım imkânları iyiydi, ucuzdu ve oldukça hızlıydı. İki yılda bir izin alıyordum ve eşim, İngiltere'ye daha sık gidiyordu, bu nedenle İngiltere'de Ampleforth'ta okula giden oğullarımızı sık sık görebiliyorduk. Aynı ulaşım kolaylığı, çok sayıda misafirimiz olmasına neden oldu – akrabalar, arkadaşlar, hatta tavsiye mektubuyla gelen yabancılar. Fransız Bölgesi, Tanca'nın ötesini zorlamak

isteyen insanların kolayca erişebileceği bir bölge olarak tanınmaya başlamıştı, ama henüz İngiliz yolcular tarafından dolup taşmaya başlamamıştı ve uzaklardan evimize gelenlerin çoğu, tanışmaya değer insanlardı. Hukuk uzmanlarıma danışmak amacıyla yılda bir iki kere ziyaret ettiğim Tanca ve Cebelitarık'la epeyce bağlantımız vardı. Tanca'dan en sık gelen misafirlerimizden biri, ünlü *Times* muhabiri Walter Harris'ti. Harris, Fas hakkında çok bilgiliydi ve cömert yüreğinin altında gizlediği cin gibi bir espri anlayışına sahipti. Fransız Bölgesindeki önemli şehirlerin tamamı, mükemmel bir otobüs hizmetiyle birbirine bağlanıyordu ve demiryolu sistemi genişletiliyordu. Bu bize, konsolos meslektaşlarımızı, özellikle de Kazablanka'daki Selous'ları ve Fez'deki Mackereth'leri sık sık görme imkânı veriyordu. Mutlu bir konsolosluk ailesiydik. Bunun başkanı olarak bazı ilave yararlar elde ettim. 1925 yılında, Türkiye'deki hizmetlerim için şövalyelik nişanı aldım. Bu, saygın ama yaygın 50. Yıl madalyası ile Tahta Çıkış madalyasını saymazsak, benim ikinci ve son onur ödülümdü. Yine de, nispeten genç bir yaşta adıma bir lakap eklediğim için şanslıydım.

Bölgemde, yapmam gerekenden daha az seyahat ediyordum, fakat bütün önemli kentleri biliyordum. Fez'i pek sevmemiştim. Kentin eski kesiminin iç bölümleri bende hep netameli bir gizem duygusu yaratıyordu. Güneydeki Marakeş'in mükemmel bir konumu vardı, parçalanan duvarları ve hurmalıklarıyla, sırtını Atlas dağlarının devasa korumasına dayamış bir düzlükte kurulmuştu ve çok neşeli bir yerdi. Aralarında en güzel ve büyüleyici yer, renkli ağaç işlerinin kente neşeli bir hava verdiği Meknes'ti. Bir vadide bulunan en büyük otelinden görünen çeşitli camiler ve minareler, Haliç'ten bakıldığında Eminönü'nün görünümünün küçültülmüş halini hatırlatıyordu. Sahildeki kasabaların içinde, Rabat'tan sonra en çok Saffi'yi seviyordum. İçerideki dağlardan Atlantik'e uzanan büyük bir çıkıntının eteklerine yayılıyordu. Orada bana en çok keyif veren şey, yamaçtaki eski kalenin, kendi memleketine doğru kesintisiz bir deniz manzarası isteyen İrlandalı bir esirin fante-

zisini gerçekleştirmek amacıyla yapıldığına ilişkin inanıştı. Belki yalnızca bir efsaneydi, ama inanılmaz değildi, zira İspanya'da bir vatandaşıyla evlenmeye giderken korsanlar tarafından kaçırılan ve Faslı Arap Sultan'ın en sevdiği eşi haline gelen çok güzel bir İrlandalı kızla ilgili en az bir tane kayıtlı olay bulunmaktadır.¹⁴ Sahilde Saffi'den daha ötede bulunan Mogador, oldukça dışlanmış bir yer olup, kendisi için olmasa da Agadir için, önemli bir geçmişin anısıyla ve büyük bir geleceğin hayaliyle yaşıyordu. Eski Hristiyan Mezarlığı, refah günlerinde Avrupalıların orada oynadığı role tanıklık ediyordu. Mezar taşlarının arasında, "Silver Sokağı, Thames Sokağı, Londra'dan Talbot isimli birisinin kızı ve Mogador bölgesinden bir Faslı Arap'ın seksenlik dul karısı" olarak tarif edilen bir kadının kutsal anısına dikilmiş bir taş bulmak ilginç gelmişti. Souss'taki Silver Sokağıyla ilgisi yokmuş gibi görünüyordu, ama bunun açıklaması herhalde şu şekildeydi: O dönemde İngiltere'de, hatta Birleşik Devletler kadar uzak yerlerde sirklerde çalıştırılmak üzere çok rağbet gören seyyar bir akrobata âşık olmuştu. Her neyse, kadın anlaşılan bir Protestan olarak yaşamış ve ölmüştü. Birçok açıdan Türklerden çok daha eski kafalı olan Faslı Araplar, Hristiyan eşlerinin dinlerini koruması konusunda daha toleranslıydı.

Rabat'ta birbiri ardına gelen iki konsolos yardımcısı, F. H. Stonehewer ve T. C. Rapp, bana çok iyi hizmet etti. İkisi de, Dışişleri Bakanlığının yeni koşullarında, yaklaşık yirmi yıl sonra sefir olmaya adaydı. Görüşebileceğimiz çok fazla İngiliz yok-

¹⁴ Cork'lu Bayan Thompson'un hikâyesi, R. Gibbings'in çok daha eski kitabı *Lovely is the Lee*'den aktarılmıştır. "Fas'ın Beyaz Kraliçesi" hikâyesinde tuhaf bir paralellik vardır. Perthshire'lı bir değirmencinin kızı, kendisine kötü davranan üvey annesinden kaçıp Amerika'daki amcasının yanına giderken denizde aynı şekilde kaçırılmış, bir şekilde Sultan'ın haremine girmiş ve oradan, memleketindeki insanlarla yazışmıştı. Bu aşk hikâyesi diğerinden daha az otantik değildir. Bayan Elizabeth Haldane'in bu konudaki yazısı, bu olaya tanıklık etmektedir. İki olayın da tarihini belirleyemedim, ama muhtemelen ikisi de on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında yaşanmış.

tu, Kazablanka'dakinden çok daha azdı. Genel kurallar, Faslı Araplarla fazla ilişkiye girmemizi engelliyordu, ama arada sırada bizi yerel tarzda ağırlamaktan zevk alan, bol miktarda yemek ve sonrasında nane çayı ikram eden iki aile ile yakın dost olmuştuk. Hatta bu evlerden birinde, ev sahibimiz bizi tütsüleyip, koku serpmeye onurunu gösterdi. Ancak, genel sosyal yaşantımızda, çoğunlukla yabancı meslektaşlarımızla ve uyumlu, değişken bir topluluk oluşturan Fransızlarla görüşüyorduk. Gelişmekte olan Sömürge'nin ihtiyaçları, sivil ya da askeri, birçok bakanlığın elemanlarını Rabat'ta buluşturmuştu. Çoğu zaman sade bir hayat süren bu insanlar bir araya gelince, çeşitli çıkarları temsil eden elit bir grup oluşturunca. Sivil taraftan bir örnek verecek olursak, Mösyö Prosper Ricard adında çok tanınmış bir Güzel Sanatlar Müdürümüz vardı. Ricard, eski anıtların korunması ve yerli yeteneklerin desteklenmesi için çok uğraştı. Askeri dostlarımız arasında, o zaman Dışişlerinde memur olarak çalışan ve boylu poslu biri olan Danimarkalı Prens Aage de vardı. Fransız görevliler arasında görüştüğümüz başka insanlar da vardı ama doğal olarak sivillerle daha çok görüşüyorduk. Misafirperverlikte biz de payımıza düşeni yaptık ve iki defa büyük parti verdik. Birisi İngiliz donanmasının Kazablanka'yı ziyareti onuruna; diğeri de 1930'da ayrılmamızdan kısa süre önce oldu. Hayat kolay olduğu için, her noktada mükemmel sayılırdı. Yakınımda, tercih yapabileceğim iki Katolik kilisesi vardı. Konsolosluklar Sokağına çıkan sokaklardan birindeki kilise, İspanyol Fransisken mezhebinin Fas'ta tekel olduğu ve eski Arap kasabalarında küçük kiliseler yaptığı dönemi hatırlatıyordu. Fransızlar, mezhep lehine bu tekeli korudular, ama şimdi yeni bölgede güzel ve modern bir katedralde hizmet veren Fransız ekolünün temsilcileriyle paylaşılıyordu. Eşim kendi dini ihtiyacını pek karşılayamıyordu. İngiliz Protestan misyonerler vardı, fakat kendi içlerine kapanmışlardı. Kazablanka'dan arada sırada bir papaz gelip konsolosluk binamızda ayin yapıyordu. Dışarıdaki eğlenceler de az değildi. Rabat'ın etrafındaki kırsal kesim çarpıcı

denecek kadar güzel değildi, ancak evimizin karşısındaki Salé'de bulunan kumsal, denize girmek isteyenler tarafından sık sık kullanılırdı. Ayrıca, gezinti yapılabilecek bir başka cazip yer de, deniz aşırı gelenlerin Regreg Nehri yakınında kurduğu ilk yerleşim yeri olan Shella'nın kalıntılarıydı. Salé'nin ötesindeki sahil şeridi de, alçak kayalıkları ve Atlantik manzarasıyla çok güzeldi. Eşim kır çiçeklerine duyduğu tutkuyu tatmin edebiliyordu, acı bakla ve şamdan çiçekleri ve bilmediğim başka birçok çiçek, tabakalar halinde toprağı örtüyordu.

Rabat'ta işim beni epeyce meşgul ediyordu, fakat hiçbir zaman Türkiye'deki son yıllarım kadar yoğun olmadım. Boş zamanlarımın büyük bir kısmını, kendimi her zamanki gibi eğlendirerek geçirdim. Fransız Bölgesinde hayat, mizah ilhamı yaratamayacak kadar çok gerçekti, çok samimiydi ve belki çok sıradandı. Ama Tanca, bu yöndeki eksikliği fazlasıyla kapatıyordu. Hiç kimse, Walter Harris kadar, kıskanç rekabetle dolu, aşırı karmaşık bir uluslararası sistem altında politik ve yarı-politik hayatın komikliklerinden yararlanmaya çalışmadı. *The Times*'a gönderdiği telgraflar sürekli bir eğlence kaynağıydı. Bir olay, belki de birçok olayın en saçması, durumun nasıl olduğunu göstermeye yetecektir. Genç bir İspanyol memur, bir eğlencenin girişinde arabasını engellediği Uluslararası Mahkemenin İngiliz hâkiminin sitem ve uyarılarına alınmıştı. Kendisinden özür dilenmesini talep etti. Hâkim birkaç gece sonra bir partide bu talebi dikkate almayınca, İspanyol memur ona kartını verdi. Hâkim, bunun İspanyol görgü kurallarına göre bir düello daveti olduğunu anlamayıp, kartı cebine koydu ve düello davetini yapan kişinin öfkesini doruğa çıkardı. Bu saçmalığın bir fırtınaya yol açması inanılır gibi değildi, ama Başkonsolosumuzun şaşkın bakışları arasında gerçekten fırtınalar koptu. Hem İngilizler, hem de İspanyollar çok hassaslaştı. Olaylar doruğa çıktığında, ben de tesadüfen Tanca'daydım. Gerilimi azaltmaya çalışmak için, olayı kasıtlı olarak *Ballad of New Tangier*'de (*Yeni Tanca Baladı*) şiir vezniyle anlattım. Dizelerim, İngiliz tarafında amacına ulaştı ve en

fazla kâhkahayı Hâkim Barnes attı. Söz konusu İspanyollar arasında ne geçtiğini bilmiyorum, ama neyse ki Gurney, bir İngiliz – İspanyol savaşını önlemeyi başardı.

Boş zamanımda ilgilendiğim iki daha ciddi meşgaleden bahsedebilirim. Yanımda gelişigüzel bir şekilde toparlanmış, çoğu Mütareke döneminden olan Türk karikatürleri, vs. koleksiyonu vardı. Şimdi bunları düzenleyecek zamanım vardı. Bunlar çok yetersizdi ama kronolojik olarak dizildikleri zaman, Türkiye'deki olaylar hakkında ilginç sayılabilecek resimli yorumlar oluştuyordu. Bu nedenle saklamaya değer olduklarını düşünüyordum ve İstanbul'daki Sefaret Kütüphanesine bağışlanmasını sağladım. Diğer çalışmam, *Hermes and Autolycus or the Future of the Foreign Service* (*Hermes ve Aotulycus veya Dışişleri Bakanlığının Geleceği*) adlı denemeydi. O dönemde popüler olan klasik isimli kitapçıklar dizisini örnek alarak hazırlıyordum. Bu kitapçıklar, hem eğlence- li hem de kışkırtıcı bir dille, çeşitli faaliyet alanlarının gelecekteki beklentilerini tartışmayı hedefliyordu ve İngilizce alt başlıklar kapsamalarını gösteriyordu, örneğin, *Stentor or the Future of the Press* (*Stentor veya Basının Geleceği*). Benim başlığımda Tanrıların elçisi Hermes, birkaç yıl önce birleşen Dışişleri Bakanlığı ile Diplomatik Hizmetler birleşimini simgeliyordu. Gezginci Autolycus, en önemli görevlerinden biri, yurt dışında İngiliz Ticaretinin geliştirilmesini sağlamak olması gereken Konsolosluk Servisini temsil ediyordu. İkisi arasındaki ilişki, 1917'de İngiltere'de Deniz aşırı Ticaret Bakanlığı ve yurt dışında yeni "ticari diplomatik" servisler kurulmuş olması gibi bazı yeniliklerin etkisine rağmen, hemen hemen hâlâ savaştan önceki gibiydi. Tabii bu yeni birimler, mevcut iki birimin yapısından daha çok, dış ticaretin geliştirilmesiyle ilgili yeni planlarla bağlantılı olarak önem taşıyordu. Bunların arasında, Diplomatik Servis, savaş öncesi dönemde, eski aristokratik geleneklerinden yavaş yavaş sıyrılmaya başlamıştı, ancak, daha da kıskançlık yaratacak şekilde, statü ve fırsat açısından ayrıcalıklarını koruyordu. Konsolosluk Servisi, her biri başlı başına birer kapa-

lı kutu gibi olan üç bölüme ayrılmıştı: Genel, Doğu Akdeniz ve Uzak Doğu. Bu Servis aslında Gibbon'un küçümseyen bir ifadeyle, büyük konsolos adının "nihayet yabancı topraklarda ticaret temsilcilerinin mütevazı istasyonu olmaya karar verdiğini" yazabildiği günlere göre çok ilerlemişti. Ancak elemanları, diplomatlarla karşılaştırıldığında daima daha alt kademedeydi. Uzak Doğu bölümü hakkında pek bilgim yoktu, ama Doğu Akdeniz bölümündeki koşulları daha iyi biliyordum ve genel bölümün durumunun da bir dereceye kadar farkındaydım. Buralarda çalışanların birçok şikâyeti vardı ve 1920'lerde, benim de dâhil olduğum Doğu Akdeniz bölümünde yaygın bir huzursuzluk vardı. Altta, orantısız sayıda konsolos yardımcısı ile aşırı bir yığılma vardı. Oysa kıdemsizlerin heves edebileceği az sayıdaki üst unvanları, hâlâ nispeten genç, ama başkonsolosluk unvanını aldıktan sonra daha fazla ilerlemeleri engellenen insanlar işgal ediyordu. İstanbul'da Başdragoman olarak, idarenin bu bölümüyle çok işim olmuştu ve Fas'ta, yaygın olarak yaşanan depresyon ve bunun olası tedavi yöntemleri hakkındaki yoğun yazışmaları yapanlardan biriydim. Ancak bunun, savaş sonrası dünyada İngiliz dış ilişkiler mekanizmasıyla bağlantılı birçok problemden yalnızca biri olduğu belliydi. *Hermes ve Autolycus*'ta bu problemleri bütün olarak ele almaya çalıştım. Bunlara, yüksek yetenek ve göreve bağlılık ortalamasına duyduğum samimi hayranlık ruhuyla - deneyimlerimden, bunun mevcut Diplomatik Servisi nitelendirdiğini biliyordum - ama biz konsolosların ne tür yetersizliklerle çalıştığımızın fazlasıyla bilincinde olarak yaklaştım. Açıkça söyleyebilirim, etkinlik ve buna bağlı olarak, servisin tüm dallarında memnuniyet gerektiren ulusal çıkarlara karşı duyarsız değildim. Prensip olarak Dışişleri Bakanlığının, özel yetenekleri ve deneyimi göz önünde bulundurarak, tüm elemanlarına nihai terfi konusunda aşağı yukarı aynı şansı sağlayacak şekilde, Diplomatik Servisle bir çatı altında birleşmesini destekleyerek bitirdim. Aslında, daha muhafazakâr çizgilerde, Mart 1943 tarihli Beyaz Kitapta kabul edilen sistemi öngörüydüm. O kapsamlı reforma her hangi bir

şekilde ilham kaynağı olabileceğimi iddia edemem, çünkü çok sayıda akıllı insan aynı yönde çalışıyordu. Benim çalışmam pek yayılmadı ve üzülerek söylüyorum, İngiltere’de gönderdiğim tek saygın kişi, bu belgeyi dolambaçlı türde bir resmi genelge olarak değerlendirmekle kalmadı, alaycı ve gayrı ciddi diyerek gururumu incitti. Yirmi yıl geçtikten sonra, onun belki de haklı olabileceğini düşünmek çok korkunç.

Bundan sonraki meslek hayatım, sevindirici bir somut farkla, *Hermes ve Autolycus*’un ana temasının doğruluğunu gösterecekti. O günlerde birçok konsolosluk görevlisinin şikâyeti, tüm devlet dairelerinde yaşananlarla ortaktı: ücret, izin ve benzeri konular. Benim bizzat en çok vurguladığım eksiklik, çok daha temel bir sorundu: kırklı yaşlarda veya ellili yaşlarının başında başkonsolos kademesine ulaşp, ne kadar yetenekli veya deneyimli olurlarsa olsunlar, normal şartlarda başka hiçbir beklenti içine giremeyen insanların daha fazla ilerleme fırsatından mahrum bırakılması. Her genç diplomatik kâtip, işinden ayrılmadığı sürece, süslü bir KCMG¹⁵ madalyası eklemesiyle, bir şekilde bakanlıkta bir göreve gelebilir ve pekâlâ sefirlik ümit edebilirdi. O günkü koşullarda bu alımlı olasılıkları hak ettiği tartışılmazdı. Fakat diplomatik servisle yakın ilişki içinde ve bir anlamda onlara bağlı olarak çalışması gereken bir başkonsolosun, resmi hayatının sonuna kadar bu kadroda takılıp kaldığını düşünmesi gurur kırıcıydı. Benim fırsatım, bu tezi gerçek anlamda çürütmeyen bir şekilde doğdu. Gerçi kendimi kutlamak için iyi nedenlerim vardı. Burada yalnızca, 1930’ların başında Suudi Arabistan’da Cidde’de yeni kurulan Sefirliğe atandığımı söyleyip, bu koşulları gelecek bölümde anlatacağım. Fas’taki son haftalarımız çok hareketli geçti. Veda etkinlikleri arasında iki tanesi, en memnuniyet verici anılarım arasında yer almaktadır. 1 Mart’ta, Rabat’ta, üç bölgedeki İngiliz konsoloslarının birlikte düzenlediği bir yemeğe katıldık. Ayın 8’inde Kazablanka’daki İngiliz

¹⁵ Yabancı ülkelerde önemli hizmetlerde bulunanlara verilen Aziz Michael ve Aziz George madalyası. [ç.n.]

Ticaret Odasıyla resmi bir yemek yedim. İki etkinlikte de sergilenen dostluğun, sıradan olmadığını düşünmek hoşuma gidiyor. Fransızlar bana Légion d'Honneur nişanı takmak istedi. İngiliz görevlilerin yurt dışında yabancı onur ödülleri kabul etmesiyle ilgili genel kurallara göre bunun reddedilmesi gerekiyordu. Ancak Fransızların da kendi kuralları vardı ve teklifi gereken şekilde, resmi olarak yapmakta ısrar ettiler. Bu teklif kabul edilmeyince, bana bir parça Sévres gümüşü verdiler, ki bu, nişandan bile ender görülen bir şeydi ve her durumda, bana her zaman gösterdikleri – ve benim de içtenlikle karşılık verdiğim – iyi niyetin kanıtıydı.

Fez, Tanca ve Cebelitarık'a yaptığım veda ziyaretlerinden sonra, Rabat'tan 20 Mart'ta son kez ayrıldım. Eşim, beni Tanca'dan uğurladıktan sonra, kısmen "arkadan toparlanıp gelmek" amacıyla, fakat aynı zamanda teyzesiyle birlikte Fransız Bölgesine son bir ziyarette bulunmak için, kısa bir süre daha kaldı. Bu yolculukta, bizim kaldığımız sürenin tamamında yabancılara kapalı olan ama açılma aşamasına gelen Agadir'i ve çok güzel bir yer olan duvarla çevrili Taroudant'ı görme fırsatını buldu. Sırf Almanların 1911 yılında Fas'ta hak iddia etmesinin yarattığı tarihi bağlantı yüzünden değil, aynı zamanda ticari geleceği herkesi burada mülk almaya yönlendirdiği zamandan itibaren – bazen hayali yerler olduğu anlaşılmıştı – İngilizlerin taleplerine o kadar çok zaman ve emek harcadığım için, keşke ben de Agadir'i görebilseydim diye düşünüyorum. Neyse, Urbain Blanc'ın kişisel çabası sayesinde, eşim yolculuğunu başarıyla tamamladı. Bu arada ben Cidde'ye gitmeye hazırlanıyordum. Windsor'da Kral V. George tarafından kabul edilerek elini öptüm ve yeni görevime gitmek üzere yola çıktım. Marsilya'da bana, yolculuk arkadaşlarımdan biri katıldı. Onun adını, Fas'taki hayatımızı anlatmayı bitirmeden vermemeyi düşünüyordum ama sanırım sabredemeyeceğim. Bu kişi kâhyamız Abdselam'dı. Tanca'lı bir Arap olan Abdselam, Fas'ta kaldığımız süre boyunca bize sadakatle hizmet etti. Galiba, o güne kadar yanımızda çalışan en sadık hizmetkârdı, iyi bir Müslüman'dı ve bu

kadarına hiçbir sınıfta pek rastlayamayacağınız kadar duyarlı bir insandı. Bu özelliğinin bir örneğini vermeye hakkım olduğunu düşünüyorum. Pazar günleri erken saatte ayine giderdim ve geri dönüşte pazardan geçerken karıma çiçek almayı alışkanlık haline getirmiştım. Bir Pazar, karım hastayken, bu alışkanlığı yerine getiremedim, ama yine de, karım biraz sonra, tuvalet masasının üstünde menekşeler buldu. Hiçbir mesaj yoktu ve Abdselam ancak sorgulandıktan sonra, kendisinin getirdiğini itiraf etti. Mösyö'nün Pazar sabahları Madam'a çiçek getirme alışkanlığı olduğuna dikkat ettiğini söyledi. Fakat o Pazar Mösyö'nün endişeli olduğunu biliyordu ve onun yerine almayı düşünmüştü. Artık kesin olarak gittiğimizden, Abdselam benimle Cidde'ye kadar refakat etmek niyetinde olduğunu söyledi, gerçekten bize hizmet etmeyi sürdürmeye hevesliydi. Gittiğim yer, dininin kutsal toprakları olduğu için daha da hevesliydi. Benimle seyahat etmek tamamen kendi fikriydi ve ona hayır diyemedim. Ne yazık ki, oraya ulaşır ulaşmaz kalbi kırıldı ve hac ziyaretini tamamlayamadan Fas'a dönmek zorunda kaldı.

XII. BÖLÜM

ARABİSTAN, 1930 – 1932

Büyük Arap Yarımadasının kuzey ve batı kısımları, Fas'ın aksine, Büyük Savaştan dört asır öncesinden beri Türklerin etkisi altındaydı. İstanbul'daki ilk günlerimde Türklerin, şimdi Suriye, Filistin, Lübnan, Ürdün ve Irak olan ülkeler üzerinde katı bir hâkimiyeti vardı. Onların esas olarak idari ve askeri hizmetlerinden yararlanıyorlardı ve bu bakımdan, eğitilmiş sınıfları kısmen özümstedikleri söylenebilirdi. Daha güneyde, Padişahların gücü, bölgesel kapsam ve etkinlik açısından değişik dönemlerde büyük farklılıklar gösteriyordu. Tamamen olmasa da, büyük ölçüde aşiret halinde olan ve basit, ilkel bir hayat sürdükleri için, bırakın Osmanlı hükümetini, yeterli güce sahip olsalar, o bölgelerdeki yetkililere bile teslim olmaları pek muhtemel olmayan yerli halkı özümsemeyi hatta razı etmeyi hiç bir zaman başaramadılar. Büyük yerli ailelerden bazılarının geçmişinde uzun zamandan beri süregelen bir gelenek vardı ve Türklerin, otoritelerini uygulamayı başardıkları zaman bile, bunu dikkate alması gerekiyordu. Diğerlerinin gücü daha geçiciydi ve çoğu zaman, gücünü geniş bir alana yaymaya ve hatta kalıtım yoluyla daha uzun veya kısa dönemde iletmeye yetecek beceri ve acımasızlığa sahip tek bir kişinin ortaya çıkmasına bağlıydı. Birinci gruba giren en çarpıcı ailelerden biri, Mekke'nin Genel Valileriydi. Bunlar Peygamberin gerçek torunları, Kutsal yerlerin kalıtımsal bekçileriydiler ve otoritelerine boyun eğmek zorunda kaldıkları zaman bile, Türklerle her zaman rekabet içindeydiler.

LADY RYAN CÍDDE'DE

Padişahların egemenliğine hiçbir zaman, on dokuzuncu yüzyılın başında, Vahabilik akımı yarımadanın neredeyse tamamını silip süpürdüğü zamanki kadar meydan okunmamıştı. Bu akımın kökeni, Necd'deki Dariya kabilesinin reisi Emir Suud'un yıllar ilkelere bağlılığını açıklamasına dayanıyordu. Özellikle Allah'ın birliği ve müzik, alkol ve ilk günlerde tütün gibi maddi bağımlılıkların yanı sıra (kadın ve köleler hariç), dinin saflığını bozan her etkinin – örneğin azize tapınmanın ve kutsal mekanların korunmasının – yok edilmesi vurgulanıyordu. Bu radikal doktrinin, geleneksel Sünni teolojisi açısından uygun olup olmadığı kuşkuludur, ama Suudi Halifeliği oluşturulması konusunda her hangi bir girişimde bulunulacak olduğu takdirde, muhtemelen önemli olabilecek olan bu sorun, akımın başlangıç aşamasında pek önemsenmedi. Salt dini yanları ne olursa olsun, Türk olan her şeye karşı büyük bir düşmanlık besliyordu ve Osmanlı padişahının simgelediği kurulu düzeni yıkmaya çalışıyordu. Suud'un ve ilk halefi olan Abdül Aziz'in coşkusu onları, Türklerin Arabistan'daki konumunu tehdit edecek kadar kapsamlı bir fetih girişimine yöneltti, fakat bir süre sonra bu eğilim, Türkler tarafından değil de, tebaaları Mısırlı Mehmet Ali ve oğulları tarafından etkisiz hale getirildi. Mısır mücadelesi, Mehmet Ali'nin kendisine her hangi bir daimi konum kazandırmadan, Vahabilerin gücünü yıkma amacına ulaştı. Mısırlılar geri çekildi ve Türkler 1839'dan sonra, yüzyılın ortasına doğru Hicaz'da ve daha güneydeki Yemen'de doğrudan hâkimiyetlerini yeniden kurmayı başardılar. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasının Kızıldeniz'i, Doğu Akdeniz'den Arabistan sahillerine ve ötesine bağlayan bir deniz yolu haline getirdiği dönemlerde kazandıkları zaferlerle konumlarını daha da kuvvetlendirdiler. Bu savaşlar Türklerin, Arap yarımadasının büyük bir kısmında yeniden nispeten güçlü bir hâkimiyet oluşturmalarını sağladı. Hicaz'daki Genel Valileri kontrolleri altında tuttular. Daha güneydeki Asir üzerinde etkili oldular ve Padişahın fermanı yine daha da güneydeki Yemen'de etkili oldu, gerçi kâfir Zeidi tarikatı-

nın başı olan dağlık bölgelerdeki San'a İmamı daimi bir sorun kaynağıydı. Öte yandan, doğuda ve güneyde, İngiltere'nin, Hindistan Hükümeti kanalıyla hareket ederek, Kuveyt Şeyhliğinde, Bahreyn Körfezinden İran Körfezine kadar olan bölgede yer alan birçok küçük beylikte, Maskat ve Umman Sultanlığında ve oradan yarımadanın güney kıyısından Aden sınırlarına kadar uzanan kısımda oluşturduğu rekabeti dikkate almaları gerekiyordu. İngiliz – Türk rekabeti en çok, Kuveyt'te etkili olma mücadelesinde ve İngiliz koruması altındaki Aden'le Yemen arasındaki sınırlar hakkında uzun süredir devam eden anlaşmazlıkta kendini gösteriyordu. Başka yerlerde pek anlaşmazlık durumu yoktu, zira güneydeki uzun sahil şeridi Orta Arabistan'dan, neredeyse deniz kadar aşılmaz olan çöllerle, Rubül Hali çölüyle ya da Boş Kesimle ayrılıyordu. Orta Arabistan'da yerli beylikler egemendi ve 1870'lerde bunların en büyüğü, Doughty'nin *Arabia Deserta (Arabistan Çölleri)* adlı eserinde anlatıldığı kadarıyla, Hail'den Beni Raşid'di. Bu ailenin etkisi, Türk eyaletleri olan Suriye ile Filistin'den ta güney doğuya uzanıyordu. Yarı bağımsız olsalar da, Türklerle normalde iyi anlaşıyorlardı. Bunlar Vahabi'ydi, ama farklı Vahabilerdi ve Türklerle, yüzyılın başlarında yayılmacı politikası Türklerin konumunu tehdit eden Necd emirlerinin güçlerini yeniden kazanmaları tehlikesine karşı etkili bir denge ağırlığı olarak hizmet ediyorlardı. Beni Rashid gerçekten de bir süre daha son derece güçlü olmaya devam etti ve sonunda 1891 yılında Necdilerin Dariya'dan sonra başkent yaptığı Riyad'ı ele geçirdi ve büyük Suud'un torunlarını sürgüne gönderdi. Riyad on yıl süreyle onların elinde kaldı, fakat sonra o dönemde fazla önemli görünmeyen, ancak daha sonra devasa sonuçlara gebe olduğu anlaşılan yeni bir gelişmeyle, her şey değişti. Bu, eski hanedanın yirmi iki yaşındaki oğlu Abdül Aziz bin Suud'un Riyad'ı yeniden ele geçirip, Necd Emirliğine geri kazandırmasıydı.

Yukarıda anlatılan Türk sistemi, 1908 ihtilaline kadar devam etti. Jön Türkler, başka yerlerde olduğu gibi, Arap yarım-

dasında da İstanbul'dan merkezî kontrol politikasını uygulamaya çalışarak, bu düzenin bozulmasının yolunu açtı. Kuzey illerde bu eğilim, eğitimli tabakada milliyetçi duyguların kabarmasına ve başlangıçta küçük bir etken olsa da, tesadüfen, İngilizlerle belirli bir sürtüşmenin başlamasına neden oldu, zira şovenler İngilizlerin Mezopotamya'da (Irak) bazı niyetleri olduğundan kuşkuluyorlar ya da kuşkulandıklarını söylüyorlardı. Bu durum, Türkiye'nin Arap imparatorluğundaki ücra kesimlerinde, büyük yerli ailelerin yeni bir hayata karşı duydukları muhalefeti kamçıladi. Mekke Genel Valilik makamı 1908 yılında boşaldı. Türk Hükümeti buraya Şerif ailesinden Hüseyin adında birini tayin etti. Hüseyin, İstanbul'daki Devlet Şurasının pek göze çarpan bir üyesi değildi ama Hicaz'daki görevine başladıktan sonra, büyük emellere kapılmış ve görünüşte Padişahın adına, fakat aslında kendi itibarını yükseltmek amacıyla, çeşitli savaşlar başlatmıştı. Olaylar 1911 yılında başka yerlerde ve Türkiye, İtalya kendisini savaşa zorladığı için merkezde zayıflayınca dönüm noktasına ulaştı. Asir'de, artık en etkili yerli aile olan İdrisiler, İtalyanların yardımıyla ayaklandı ve kendilerini hükümdar ilan ettiler. Yemen'de Türkler İmam'la yapılan maliyetli savaşı, itibarlarını kurtarmaya çalışan bir uzlaşmayla sona erdirdi. Abdül Aziz bin Suud, neredeyse hiç itirazsız bir şekilde Hasa'yı yeniden işgal etti ve bir başka uzlaşmayla, Necd'in etkin hükümdarı olarak konumunu belirledi. Beni Rashid'in kuvveti, güçlü lider arayışı yüzünden ve Arabistan'da bile skandal olarak nitelendirildiği söylenen son derece tehlikeli kan davaları nedeniyle azalmıştı. Türkler, Birinci Dünya Savaşında Almanya'yla müttefik olmasalardı, bütün bu yerel fırtınaları kendi başlarına aşabilirlerdi. Her durumda, Hakkı Paşa'nın 1913-1914 yıllarında Londra'da gerçekleştirdiği müzakereler sonunda ulaşılan kapsamlı Arap anlaşmasında buraları geri kazanmak için sağlam bir temel oluşturmuşlardı. Bu anlaşma Kuveyt'teki ve Mezopotamya'nın güneyinde bulunan suollarındaki İngiliz menfaatlerini güvenceye alıyordu fakat İngiltere açısından Türkler, Bahreyn Körfezinin epey güneyinden geçen,

oradan çaprazdan, sınırları anlaşmalardan biriyle belirlenecek olan Aden sömürgesine ulaşan bir çizginin batısında ve kuzeyinde bulunan topraklarda tam yetkili olacaktı. Türkiye'nin savaşta yenilmesi, 1914 yılında öngörülenden çok farklı sonuçlar yarattı. Suriye, Filistin, Ürdün ve Irak manda altına alındı. Şerif Hüseyin, Hicaz Kralı oldu. Asir ve Yemen kendi hükümdarları altında bağımsızlıklarını kazandı. İbni Suud, Beni Rashid'in çöküşünün kolaylaştırdığı bir hamleyle fetih işine girişti ve kalan bütün toprakları ele geçirdi. Asir'de sömürge oluşturdu. En büyük darbesi, genişleme politikasının arasını bozduğu yeni krallıkla yaptığı uzun mücadele sonrasında Hicaz'ı fethetmesiydi. 1925 yılının sonunda tamamlanan bu başarı onu Arabistan'da yerli bir hükümdardan, uluslararası politikada etken olan bir hükümdar haline getirdi.

Gelecek bölümde, Arabistan'daki olaylarla ilgili bu yüzeysel ve çok basitleştirilmiş hikâyenin bazı kısımlarını detaylı bir şekilde anlatma fırsatını bulacağım. Burada bu konuya girmemin nedeni, 1930 – 1936 yılları arasında Arabistan'daki görevimin başlangıcını ve gelişimini genel olarak anlatmaktır. İbni Suud'un 1927 yılına kadar yaptıkları, İngiltere açısından, esas olarak onunla anlaşması olan ve onursal K.C.I.E madalyasını¹⁶ almasında aracı olan Hindistan Hükümetini ilgilendirmişti. O yıl Krallık Hükümeti, İbni Suud'un yeni konumuyla ilgili duygularını göstermek için merhum Sir Gilbert Clayton'u, kendi adlarına anlaşma görüşmesi yapmak üzere gönderdi. Bunun sonuçlarından biri 1929 yılında Cidde'de, orada bulunan ve Kral Hüseyin döneminde ilave olarak diplomatik temsilcilik unvanını da alan konsolosluğun yerini alacak bir sefaret kurulması oldu. Bu yeni göreve, daha önce bahsettiğim gibi Diplomatik Servisten birini tayin etmek geleneklere daha uygun olacaktı, fakat ülkenin uluslararası durumu hâlâ ülkeler ailesinin diğer fertlerinden farklıydı. Ayrıca, Cidde, yaşama yeri olarak hiç de parlak olmayan bir üne sahipti. Kuşkusuz bu değerlendir-

¹⁶ Hindistan İmparatorluğu Şövalyelik Madalyası [ç.n.]

meler Dışışleri Bakanlığının burayı Doğu Akdeniz Servisi için bir “ikramiye” olarak tutmaya karar vermesini kolaylaştırdı. Keşke bu işe seçilme nedenlerimin, kişisel erdemlerim olduğunu düşünebilseydim. İşin üzücü yanı, ben artık o serviste ikinci kıdemli insan-dım ve bu görev bana sadece diğer adam bu ikramiyeyi reddettiği için teklif edilmişti. Ben kabul ettim ve kararımdan hiçbir zaman pişmanlık duymadım. Bir kere, Dışışleri Bakanlığı, böyle bir görevi işgal etmenin, elli yaşın epey üstündeki bir insana getirmesi kaçınılmaz olan zorlukları azaltmak için elinden gelen her şeyi yaptı. Olağan elçilik dönemi olan en az beş yıl kalmam isteniyordu ama bana normal diplomatik iznin iki katı verilmişti. Bu, yolculuk süresi eklendiği zaman, yılın beş ayını Cidde'den uzakta geçirebileceğim anlamına geliyordu. Bana temsil ücreti de veriliyordu ve bu para maaşımla birleşince, hem orada hem de İngiltere'de rahat bir şekilde yaşamamı sağlıyordu. Tabii, şikâyetlerim de vardı. Yılın büyük bir kısmında Cidde'de sıcaktan bunalıyorduk ve gelir vergisi yetkililerinin benim “İngiltere'de yaşadığım ve Daimi olarak oturduğum” konularında ısrar etmesi, zor geliyordu.

Londra'dan 1930 yılında Paskalyanın kutlandığı Salı günü, bol miktarda tropik giysiyle ayrıldım. Bu giysiler çoğunlukla beyaz pamuklulardan oluşuyordu ve hedefime yaklaşırken, aklımda Paskalya sonrası Pazar akşamı duasında söylenen ilahi vardı. Sözleri “Kızıldeniz'i aştıktan sonra beyaz giysilerimizle,” diye devam ediyordu. Lawrence'in *Revolt in the Desert* (Çölde İsyan) kitabının birinci sayfasında, ekibinin Ekim 1916'da Cidde'ye ulaşma şeklini tarifi, daha da kötüydü: Limanda “Arabistan'ın sıcağı, çekilmiş bir kılıç gibi ortaya çıkmış ve dillerimizin tutulmasına yol açmıştı” ve “Yiyecek pazarının bunalıtcı sokağında... Adamlardan hurmalara ve oradan etlere, sinek orduları, güneş ışınlarında toz tanecikleri gibi aşağı yukarı gidip geliyordu. . . Hava hamam gibiydi.”

Resmi temsilci olan İrlandalı hemşerim Binbaşı Douglas Thomson'un ve haleflerinin bana ve benden sonra gelenlere her za-

man gösterdiği cana yakın misafirperverliği tattırdığı liman kenti Port Sudan'da kısa bir süre kaldıktan sonra, Majestelerinin Deniz Kuvvetlerinin, esas olarak köle ticaretiyle mücadele amacıyla, uzun zamandan beri Kızıldeniz'de bulundurduğu şalupalardan biriyle Cidde'ye nakledildim. 6 Mayıs'ta, Hac Gününden bir gün önce ve tesadüfen Kral George'un tahta çıkmasının yıl dönümünde ulaştım. Bu nedenle gemi, Hicaz için atılan yirmi bir pare ve benim için atılan on yedi pareye ek olarak, bir top atışı daha yaparak resmi selam verdi. Cidde Valisi tarafından karşılandım ve her yıl yaptığı gibi hac nedeniyle Mekke'de bulunan İbni Suud'dan çok sayıda mesaj aldım. İşini tamamlar tamamlamaz beni Cidde'de şahsen kabul etmeye söz verdi. Ona yetki belgelerimi 16 Mayıs'ta sundum. Benim için olduğu kadar, onun için de büyük bir andı. Bir İngiliz sefirinin gelişi, onun başarısının uluslararası açıdan tasdiki anlamına geliyordu. Sovyet Rusya elçisinin benden önce geldiği doğrudu ama İbni Suud için önemli olan güç İngiltere'ydi ve şimdi İngiltere onunla eşit koşullarda görüşerek, üç yıl önce Cidde Antlaşmasıyla sağlanan tanınmayı uygulamaya koyuyordu. O dönemde kullandığı ve bu nedenle yetki belgelerimde yer alan unvan, meslek hayatının özeti idi. Riyad'ı tekrar ele geçirdikten sonra Necd İmamı olmuştu ve bu unvan, Arap uygulamasında, hükümdarlığı yüksek bir dini konumla birleştiriyordu. Bu unvan biraz değişiklikten sonra "Hicaz ve Necd ve bağlı toprakların Kralı" halini almıştı. Bu olaydaki duygularını olağandışı, ama benzeri görülmemiş olduğunu düşündüğüm bir şekilde, törenden sonra benimle fotoğrafının çekilmesine izin vererek gösterdi. Üzülerek belirtiyorum, fotoğrafçı ortadan kayboldu ve bu fotoğraftan elimde kalan tek kopya, bir Mısır gazetesinde çıkan haliydi.

İbni Suud'un yönetimi altındaki toprakların adı Eylül 1932'de "Suudi Arabistan" olarak değiştirildi. Biraz önce belirttiğim gibi, eski isim tarihi önem taşıyorduydu da, bu yeni adın benimsenmesi, çağdaş politika açısından önemliydi. İbni Suud'un ele geçirdiği bütün toprakların, Suud hanedanı tarafından yönetilen tek bir

krallık halinde birleştğini gösteriyordu. Ayrıca eskisi kadar külfetli olmama avantajını taşıyordu. Kolaylık olsun diye bundan sonra bu adı kullanacağım, ama orada kaldığım ilk zamanlarda açıkçası pek kullanılmıyordu.

İbni Suud ve sistemiyle daha fazla ilgilenmeden önce, yeni ortamım ve yılın büyük bir bölümünde Hicaz'da bütün hayatı etkileyen Hac hakkında bazı genel bilgiler vermem gerekiyor. Cidde, yıkık dökük ve biraz pis bir şehirdi, ama güzeldi ve yüksek evleri ona görkemli bir hava veriyordu. 1858 yılında, orada yaşayan ve aralarında İngiliz ve Fransız konsolosluk görevlilerinin bulunduğu birçok Avrupalının katledilmesinden sonra, bir İngiliz savaş gemisinden açılan bombardımandan sonra sanki hiçbir zaman toparlanamamış gibi görünüyordu. Bu olay büyük bir talihsizlikti, çünkü yerli fanatiklerin işiydi ve Babıâli, bombardımandan önce, fakat savaş gemisine verilen emrin iptal edilemeyeceği kadar geç bir anda, tam güvence vermişti. Sefaret binası başlangıçta çok zavallı bir durumdaydı. Görevi sona eren Konsolos ve Temsilci W. L. Bond'dan devraldığım rezidans, şehirdeki en iyi evlerden biriydi, fakat ilk girdiğimde, kaba badanalı duvarları ve alacalı bulacalı ahşap doğramalarıyla, bana küçük bir Türk kulübesini hatırlatmıştı. Çok kötü bir şekilde döşenmişti ve sıhhi tesisat yoktu. Pencerelerde yalnızca kısmen cam olması o kadar önemli değildi çünkü arada sırada yaşanan kum fırtınaları dışında, insanın havadan korunmaktan çok oksijene ihtiyacı vardı. Cidde'deki tüm evlerin etkileyici bir özelliği olan kepenkler, cam pencerelerden daha önemliydi. Basit iki renkli planın benimsenmesi ve konutun artık, diğer bütün Sefirlerin ve Bakanların rezidanslarında olduğu gibi, Çalışma Bakanlığı tarafından döşenecek olması sayesinde, sonraki on iki ay boyunca evi epeyce düzene soktuk. O muhteşem bakanlık, mobilya konusunda bize çok yardım etti ve bize yeterli aydınlatma ve soğutma gibi ilave konforlar sağladı. Hep birlikte, rahat yaşanabilecek bir ev yaptık. Ancak Cidde'de kaldığımız bütün süre boyunca alaturka tuvaleti ve çinko sünger banyosunu kullanmaya

devam ettik. Eski gıda kutularında, ithal edilen toprakla birkaç çiçek yetiştirmenin büyük bir beceri olduğu bir ülkede bahçe sahibi olmayı bekleyemezsiniz. Ancak, mükemmel bir terasımız vardı ve akşamları burada oturuyorduk. Kızıldeniz'e bakan şahane bir manzaramız vardı. Manzarayı bozan tek şey, içme suyu için tek - ve çok pahalı - kaynağımız olan büyük soğutucu bacasıydı. Bürolar için başka bir binamız vardı. "Kaçılırya Binası" dediğimiz bu bina, rezidanstan sekiz yüz metre uzaklıktaydı, fakat güneş doğduktan sonra o mesafeyi yürümek bile çok zor bir işti. Neredeyse bütün işimi evden yapıyordum ve güçlü kuvvetli yerli hizmetkârlar, çok kabul görmüş Downing Street tarzıyla, kırmızı kutuları getirip götürüyordu. 1936 yılında tamamen ayrılmadan önce, Avrupalı personele yaşama yeri sağlamak amacıyla iki ev daha kiraladık.

Hicaz, kutsallığı nedeniyle, teorik olarak Müslüman olmayanlara kapalıydı. Ayrıca onların Cidde'de bile gayri menkul sahibi olmalarına izin verilmiyordu, gerçi genel kurala istisna olan durumlarda, varlıklarına tahammül ediliyordu. Yaklaşık on tane yabancı elçilikle konsolosluk vardı ve İngiliz sefareti açık farkla aralarındaki en iyi elçilikti. Hepsi kiralık binalarda oturuyordu, gerçi bir kaçında, Sovyet Rusya dâhil, temsilci Müslüman'dı. İlk günlerimde, yabancı elçiliklerde ve ticari hayatta Avrupalıların sayısı elli altmışı geçmiyordu. Bizden sonra en kalabalık grup, Hollanda Doğu Hint Adalarında Haccın önemi nedeniyle, Hollandalıları. Hep beraber oluyorduk ve milliyet ya da sınıf ayırımı yapmadan, kendine yeten bir topluluk oluşturmuştuk. Dini hizmetimiz yoktu. Topluluğumuzdaki insanlardan birçoğunun bunu özlediğini söylemeyeceğim, fakat Müslüman-olmayan hiçbir din adamının Hicaz'a girmesine izin verilmeyeceğinin söylenmesi sinir bozucuydu. Başka konularda Avrupalılara iyi davranılıyordu ve Vahabi yönetiminin kısıtlamalarından pek etkilenmiyorlardı. Yerli birinin işleyebileceği en büyük suç alkol kullanmak veya imal etmektir. Cezası kırbaçlanma, hapsedilme, mallara el konulması ve sınır dışı edilme olabilirdi. Ama yabancı elçiliklerin kendi tüketimleri için

ihtiyaç duyabilecekleri miktarları ithal etmelerine izin veriliyordu ve diğer bazı Avrupalılar, kaçak malzeme getirmenin yolunu bulmuştu. Alkol kullanımının caydırılması konusunda sadece tek bir ciddi girişim hatırlıyorum. Hatta o yıl, önemli Kızıldeniz firması Gellatly Hankey Şirketinin yerli şubesinin, yani en yakın komşumuzun, yeni yılı kutlamak için maskeli balo düzenlediği büyük bir etkinlik yaşanmıştı. Dışarıda belirli oranda spor yapabiliyorduk, çölde golf oynuyorduk, şehirde tenis oynuyorduk ve Kızıldeniz kıyısında ördek avlıyorduk. Bunlara müdahale edilmiyordu ve yerliler de futbol oynuyordu. Gerçi bir keresinde, ateşli bir okul müdürünün Mekke’de bu masum eğlenceye itiraz ettiğini hatırlıyorum. Genelde yabancıların hayatı fazla zorlaştırılmıyordu ve Vahabiler ilk izlenim olarak aykırı gelen şeylere daha hoşgörülü olmaya başladıkça, bu daha da kolaylaştı. Bu değişim, oradaki süremizin sonuna doğru, yeni ekonomik gelişmeler Avrupalı sayısının artmasına, hatta bazı Amerikalıların Cidde’ye gelmesine neden olunca, daha da belirginleşti. Yine de, baskı duygusundan hiçbir zaman tam olarak kurtulamadım, hele birçok şeyin, müsamaha gösterilse de yerel resmi duyguları incitebileceği bir ortamda resmi konumumun getirdiği sorumluluk, bu duyguyu daha da artırıyordu. Elçilikte, Suudi yetkililerin katıldığı hiçbir partide alkollü içki ikram edilmiyordu. Ben de, kaçakçılığı desteklemekle suçlanma ihtimaline karşı, yabancı bir elçilik veya konsolosluk dışında hiçbir evde içmiyordum. Tütün yasak değildi ama uygun görülüyordu, bu nedenle hiçbir personelin şehirde açıkta sigara içmemesini kural haline getirdim. Bunlar küçük şeylerdi ama bir araya geldiğinde sorun oluşturuyordu.

Sosyal hayatımız, o yıl üç ya da dört kez bir şalopanın Cidde’ye gelmesi haricinde, diğer Elçilikler ve Konsolosluklarla ve bir de küçük Avrupalı toplulukla sınırlıydı. Kendine yeten topluluğumuzun en dikkati çeken üyesi, emekli devlet memuru olan Hintli H. St. John Philby’ydi. Philby, Birinci Dünya savaşında görevli olarak İbni Suud’a gönderilmiş ve ona karşı büyük bir hayranlık duymaya

başlamıştı. Ürdün'de İngiliz Temsilcisi olarak görev yaparken kendi Hükümetiyle ters düşünce de, Cidde'ye yerleşmişti. İngilizlerin Doğu'daki politikasından nefret ediyordu ve İngiltere'de birçok resmi camiada ondan kuşku duyuluyordu. İngiliz basınında, İbni Suud'un maiyetinde son derece etkili olduğuna inanılıyordu. Bu efsane çok abartılmıştı, ama aslında Philby'nin Kral'ın camiasından biriyle samimi olduğu doğrudu, özellikle de 1930 sonbaharında Müslüman olduktan sonra. Kâşif olarak, politikada olduğundan çok daha başarılıydı ve Müslüman olması, Arabistan'ın ücra kesimlerine yolculuk yapma şansını çok artırdı. Cidde'de iş yapıyordu ama dinini değiştirdikten sonra çoğunlukla Mekke'de yaşamaya başladı. Karakter ve görünüm olarak ne kadar tuhaf olursa olsun, tartışmasız, camiamızdaki en hoş sohbet insandı ve eşimle ben onunla ve Müslüman olmayan çekici karısıyla çok iyi anlaşıyorduk.¹⁷

Diğer Müslüman komşularımızla pek görüşmedik. Cidde'deki yerliler, inandıklarından değil, riayet etmek amacıyla Vahabi'ydi. Yeterince uyumlu ve cana yakınlardı. Philby hepimizi onlardan uzak durmakla suçluyordu. Ben, tam tersi olduğumu ileri sürüyordum. Onlar kendi hayatlarını yaşamayı tercih ediyordu ve onlarla sosyal olarak sadece törenlerde, örneğin Kral'ın Doğum günü kokteyllerinde ve benzeri etkinliklerde karşılaşıyorduk.

Hac, deniz aşırı yollardan ve Arabistan'ın her yerinden, teorik olarak her Müslüman'ın görevi olan, Kutsal yerleri hayatında en az bir kere ziyaret etme zorunluluğunu yerine getirmek isteyen on

¹⁷ Bu paragraf, Philby'nin biyografisi *Arabian Days (Arabistan Günleri)* 1948 yılında yayınlanmadan bir süre önce yazıldı. Benden genel olarak dostane ifadelerle bahsetmesini takdir ettim ve burukluk hamlelerine gücenmedim. Benim Cidde'ye gelişimle ilgili ve bunu izleyen günlerde olanlar hakkındaki anlatımında yer alan bazı hatalar, detaylı olarak düzeltilmeyi gerektirmeyecek kadar önemsiz. Ancak, görevi süresi biterek ayrılan ve takdire değer bir devlet memuru olan Temsilci ve Konsolos W. L. Bond'a, Maslahatgüzar olarak olağandışı bir durumu, Philby dışında hiç kimseyi incitmeden hallettiği için bu kadar saldırmakla büyük bir haksızlık yaptığını söylemeden geçemeyeceğim.

binlerce Müslüman'ı her yıl Mekke'ye getiriyordu. Haccın geçerli olması için en önemli koşul, Kutsal şehrin doğusunda birkaç kilometre uzakta bulunan bir ovada, ay yılının belirli bir gününde "Arafat'ta durmaktı." Mekke'nin içinde ve etrafında başka birçok tören vardı, bunların bazıları zorunluydu, bazıları da gelenekseldi. "İkrar" yeri olan Arafat, Âdem'le Havva'nın, iki yüz yıl ayrı kaldıktan sonra buluştukları yerdı. Diğer dini törenler büyük ölçüde, bütün tanınmış Arap aşiretlerinin atası olan İslamî efsaneler İbrahim, Hacer ve İsmail'le bağlantılıydı. Cidde'de giydiğimiz beyaz kıyafetlerin daha ciddi benzerlerini Hacılar giyiyordu ve etkinliğin bütün törensel kısmında, basitliğin ve Allah önünde eşitliğin simgesi olarak, sadece iki parçadan oluşan beyaz kumaştan oluşan *ihram* giyiliyordu.

Haccın dini yönlerinden daha fazla bahsetmeme gerek yok. İnsanların ihrama girmiş bir şekilde Cidde'nin içinden geçmelerinden başka bir şey görmedim. Mekke yoluna çıktıktan sonra, geri dönüncüye kadar bizim görüş açımızdan çıkıyorlardı. Ben sadece resmi olarak, her yıl yapılan bu büyük hareketin, hem gelenlerin ülkelerinde, hem de yerli yetkililer açısından yarattığı idari problemlerle ilgileniyordum. Toplam hacı sayısının neredeyse yarısı, Hindistan'dan ve İngiliz egemenliği ya da koruması altındaki yerlerden geliyordu. Dönüş imkânı bulmadan yola çıkmamalarını sağlamaya çalışıyorduk. Bu bile görüldüğü kadar basit değildi. Zira yabancı hükümetler en azından dönüş biletlerini almalarında ısrar ederken, dini bir yükümlülüğün gerçekleştirilmesine böyle bir şart eklemenin yasallığı konusunda Müslümanların görüşü ikiye bölünmüştü. Birçok kişi, özellikle Afrikalılar, bu zorunluluğun önemli olduğunu ve gerisinin Allah'a kaldığını düşünüyordu. Hicaz'daki sorunlar esas olarak barınma, ulaşım, güvenlik ve temizlik konularında odaklanıyordu. İbni Suud koşulları geliştirmek için elinden geleni yaptı. Özellikle, Mekke ve Medine'ye giden yollarda tam güvenlik sağladı ve kazanılmış hakları, çıkarıcılığı frenledi. Motorlu araba kullanımını teşvik etti. Bu, deve sahibi tacirlerin

aleyhine olmasına rağmen, hacılar açısından çok avantajlı oldu. En büyük ilgi alanı, mutavvıflar, yani hac rehberleriydi. Bu rehberler kısmen geleneksel bir tekele sahip şehirli olduklarından, ama daha çok Hükümet hac nedeniyle, özellikle ağır ulaşım vergileri şeklinde tahakkuk eden gelirin toplanmasında onlara güvendiği için önemliydi. İbni Suud bile hacdan yararlanmak gereğinden kaçmıyordu. Sonunda, bu rehberler hacılar için son derece büyük bir nimet olsa da, bir anlamda Hicaz'ın baş belası haline geldi. Türkler, oradaki askerlerin bakımı, Şeriflerin maaşları ve çeşitli şekillerde para harcamıştı. Şimdi, kutsallık konusundaki "görünmeyen ihracat" haricinde hâlâ aşırı derecede yoksul olan bir ülke, kendi geçimini sağlamanın yanı sıra, bir de Kral'ın hemen hemen aynı derecede yoksul olan tüm dominyonlarına katkıda bulunmak zorunda kalıyordu. Kral sağlık ve temizlik koşullarını iyileştirmek için bir şeyler yaptı ama ilerlemeler yavaş oluyordu çünkü bütün toprakları üzerinde, yalnızca sınırlı sayıda doktor vardı ve bunların neredeyse tamamı, hac zamanında Mekke ve Cidde'de toplanıyordu. Hac işlerine yabancıların karışmasına bozuluyor, kendisinin bekçisi olduğu Kutsal yerlere gelen bütün Müslümanların, milliyet farklılığını aşan bir bağla birleştiğini düşünüyordu. Yine de, insanların geldiği ülkeler, özellikle Hindistan ve Hollanda hükümetleri, hacıların refahı için çok şey yaptı. Eskiden yaşanan su-iistimalleri önlemek amacıyla taşımacılık kontrol altına alındı. Biz de Hintliler için detaylı organizasyonlar yapıyorduk ve bunların arasında sık sık ziyaret edilen dispanserler de vardı.

Hacılar Mekke'de, Arafat'ta durarak dua ederken, Kâbe'yi tavaf ederken, Hacer'in su arayışını anmak amacıyla Safa ile Merve arasında mekik dokurken, biz gâvurlar Cidde'de tatil yapıyorduk. Son gelen hacı gemileri, İbni Suud Mekke'den ayrılma izni verinceye kadar bekliyordu. Her yıl, mürettebat ve yerli tekne personeli için tekne yarışları düzenliyorduk. Yılda dört defa gerçekleşen şalupa ziyaretlerinden biri, hep hacıla çakışacak şekilde ayarlanıyordu. Çok güzel bir eğlenceydi ve en iyi etkinliklerin çoğunu yerli

yelkenliler gerçekleştiriyordu. Ancak bu tatil, yalnızca bir araydı. Rutin hac işi, birkaç ay öncesinden birkaç hafta sonrasına kadar hayatımızı dolduruyordu. Bunlarla başa çıkmak için özel elemanlarımız vardı. Çok sayıda Hintli, mevsimlik olarak Sefarette çalışan bir Malay devlet memuru ve Nijeryalılar, Filistinliler, vs için bir İngiliz personel görevlendiriyorduk. Benim görevim, mekanizmayı koordine etmek ve sonu gelmeyen raporlar yazmaktı. Yorucuydu ama geçmişte olduğu gibi, eğitilmiş her hangi bir konsolosluk görevlisi bunu yapabiliirdi. Benim asıl var olma nedenim, İbni Suud'un yayılması sonucunda, İngiltere'nin, yakından ilgilenildiği ülkelerle doğrudan komşu haline gelen bir ülkede diplomatik temsilcinin yürüttüğü politik işlerdi. İngiltere, yeni kurulan Irak ve Ürdün devletlerinin manda uygulayıcısı, Kuveyt'le Bahreyn Körfezinden Maskat ve Umman Sultanlığına uzanan Arap sahilindeki daha önemsiz beyliklerin sanal hamisi ya da bu Sultanlıktan Aden sınırlarına kadar uzanan bölgede daha katı anlamda koruyucusuydu. Bu açıdan ben esas olarak Dışişleri Bakanlığının hizmetindeydim, ama bu ülkelerin durumu, İngiltere'de ve yurt dışında bulunan İngiliz camiasında, çeşitli mercileri ilgilendiriyordu. Bu mercilerin görüşlerinin, Majestelerinin Hükümetinin genel politikasına uyarlanması gerekiyordu ve bu her zaman kolay olmuyordu. Londra'da Sömürge Bakanlığı ve Hindistan Bakanlığı, İbni Suud'la ilişkilerimizde Dışişleri Bakanlığı kadar çalışıyordu. Kudüs ve Bağdat'taki İngiliz yetkililer ve İran Körfezindeki temsilci gibi, Hindistan Hükümeti de çok önemli bir rol oynuyordu. Aden'deki temsilcinin de çorbada tuzu oluyordu. Şöyle ki, Aden sömürgesinden sorumlu olduğu için, Yemen'le yakın bağlantısı olmakla birlikte, İbni Suud'un topraklarının güney kesiminde belirsiz bir ortak sınırları vardı. Bu kadar yetkilinin görüşlerini uyumlu hale getirmek ve benim Cidde'de nasıl hareket edeceğimi belirlemek için bitmek bilmeyen sayıda görüşme yapmak gerekiyordu. Uzun memleket izinlerimin bir avantajı, sonbaharda Londra'da yapılan tartışmalarda yer alabilmem ve görev yerime dönmeden önce, ala-

cağım talimatın şekillenmesine yardımcı olabilmemdi. Önceleri, özellikle İbni Suud'un Ürdün ve Irak'la ilişkileriyle ilgileniyordum. Bu ilişkiler o dönemde, İbni Suud'un bu iki ülkenin liderlerine duyduğu güvensizlik ve nefret yüzünden bozulmuştu. İkisi de Kral Hüseyin'in oğlu ve Kral Ali'nin kardeşiydi ve İbni Suud onları Hicaz'dan kovmuştu. Ayrıca, İngiliz Hükümetinin Ürdün Emiri Abdullah'a ve Irak Kralı Faysal'a gösterdiği yakınlığı da anlayamıyordu. Onlar da İbni Suud'un düşmanlığına karşılık veriyordu ve İngiltere tanıdıktan sonra bile onun, atalarının toprağı olan Hicaz üstündeki egemenliğini tanımak istemiyorlardı. Manda altındaki iki toprakla Suudi Arabistan arasındaki suni sınırlar hakkında sürekli olarak yaşanan çatışmalar, olayı daha da alevlendiriyordu. İki durumda da Majestelerinin Hükümetinin, belirli tartışmaları yatıştırmak amacıyla başlattığı girişimleri takip etmek ve genelde daha iyi ilişkiler kurulmasını sağlamak bizim gruba düştü.

Ürdün sınırındaki aşiretler, politik sınırı oluşturan matematiksel doğruları pek dikkate almıyordu. İbni Suud'a ya da Emir Abdullah'a sadakat borçları olabilirdi, ama Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasının getirdiğı modern politik düzenlemelere itibar etmeden atalarının topraklarında gidip geliyorlardı. Akınlar ve karşı akınlar, iki tarafın da çok sayıda iddiada bulunmasına yol açtı ve yeni hükümdarların bunları desteklemesi onur meselesi oldu. Bu iddiaların, İngiliz himayesindeki bir tür hakeme sunulması kararlaştırıldı. Hakem olarak, emekli bir devlet memuru olan ve Sudan'daki aşiretlerin durumu konusunda son derece deneyimli olan Mervyn MacDonnell seçildi. İşe, söz konusu iki ülkenin yetkilileriyle görüşerek başlayacaktı ve Haziran başında, üç yıl boyunca Sefarette en büyük dayanağı olacak olan yeni Konsolos yardımcım Cecil Hope Gill'le birlikte Cidde'ye geldi. MacDonnell'i Kral'a takdim ettim ve Kral onu çok cana yakın bir şekilde karşılayarak, görevini nasıl yapacağı konusunda güzel tavsiyelerde bulundu. Haklı olarak, aşiret konularında rekabet edilemeyecek düzeyde bilgiye sahip olduğunu iddia etti ve tavsiyelerini

haklı göstermek için Arapça “Mekke sokaklarının zikzaklarını sadece bir Mekkeli bilir,” atasözünü kullandı. Bu kabulü resmi bir yemek (İbni Suud’la ilk yemeğimdi) ve danışmanlarıyla görüşmeler izledi. Danışmanlarla görüşmeler zor geçti ama sonunda MacDonnell’in Ürdün’e gitmesini sağlayan bir uzlaşmaya varıldı. Son konuyu önceden belirtecek olursak, iddiaları detaylı bir şekilde değerlendirmek mümkün olmadı ve MacDonnell bir süre sonra yüzde elli – elli uzlaşma tavsiye etmekle yetinmek zorunda kaldı. İki taraf da bu kararı homurdanarak kabul etti, ancak bu çözüm, daha sonra anlatılacak anlaşma görüşmelerinin temelini atmaya yaradı.

Suudi – Irak sınırındaki durum, Suudi Arabistan’la Ürdün arasındakinden daha da problemliydi. Bunun nedeni, kısmen İbni Suud’un ünlü *ihvanlarının* (biraderlerinin) sınırdaki faaliyetleriydi. Bunlar Necdi kabilesindendi ve gerektiğinde silâh altına alınmalarını kolaylaştırmak amacıyla, uygun vahalarda, yarı-askeri yerleşim birimleri şeklinde yerleştirilmişlerdi. Onlara güçlü Vahabi inancını aşlamak, dini olduğu kadar politik bir meseleydi ve o kadar şevkle asimile olmuşlardı ki sonunda, Kral’ın kendisi için bile bir miktar utanç kaynağı haline gelmişlerdi. Ben gelmeden kısa bir süre önce, İbni Suud’la Kral Faysal, İngiliz himayesi altında, İran Körfezinde bir şalupada buluşmuş ve bazı görüş farklılıklarını gidermişlerdi, fakat Faysal yine de İbni Suud’u Hicaz’ın Kralı olarak tanımaktan kaçınıyordu. Ben daha resmi antlaşmalar yapmak için daha kapsamlı görüşmeler yapılmasını teşvik etmek zorundaydım ve tarafları bir araya getirmek için aylarca uğraştım, ama nihai görüşmelerde katkım olmadı. Bu görüşmeler Mekke’de, o zaman Irak Başbakanı olan Nuri Said Paşa tarafından gerçekleştirildi. Paşa Cidde’ye yaklaşık olarak Mart 1931 sonunda geldi ve anlaşmanın imzalanmasını takiben, hemen hemen on gün sonra ayrıldı. Yapılan anlaşma, pakt olarak bakıldığında eksik görünse de, daha sonraki işlemlerin temelini oluşturdu. O zamanki ya da hemen ardından yapılan görüşmelerin bir noktasında, belalı tanı-

ma sorunu o kadar hazırlıksız bir şekilde çözümlendi ki, ben bile bir süre geçtikten sonra fark ettim. Kral Faysal, İbni Suud'a bir mesaj gönderdi - galiba telgraftı - ve bunda İbni Suud'un iddia ettiği unvanı kullandı. Bu jestin, daha fazla tanımlanmaya gerek görülmeden, yeterli olduğu düşünüldü.

Bu dönemde Suudi Arabistan'la Irak arasında her hangi bir anlaşma yapılabilmiş olması, bunu sağlayan İngiliz diplomasisinin başarısıydı. Bu nedenle bunu kutlamak için, Nuri ayrılmadan bir gece önce eşim ve ben ana görüşmecilere ve diğerlerine yemek verdik. Daha önce belirtilen ilke nedeniyle içkisiz bir yemek olması gerekiyordu ve bu durum, biz Müslüman-olmayanlar kadar, orada bulunan Arapların da hoşuna gitmemiştii. Yine de çok başarılı oldu. Bu arada, ortak Türk geçmişlerinin, şimdi rakip Arap hükümdarların hizmetinde bulunan Araplar arasındaki ilişkileri nasıl kolaylaştırdığını gösteren bir olayı anlatmadan geçemeyeceğim. Suudi misafirlerimizden biri, daha sonra Suriye ve Filistin'de asilerin lideri olarak tanınacak olan Fevzi Kavukçu Bey'di. Kendisi o dönemde, daha sonra da anlatma fırsatını bulacağım gibi, Kral'ın Hicaz'da deneme yaptığı, Avrupa çizgisindeki küçük bir askeri kuruluşun başındaydı. Bütün iyi Suudiler gibi, sakalı vardı. Bu sakal onun kimliğini değiştirmişti ve yemekten sonra Nuri'ye takdim edildiğinde Nuri onun, İstanbul'daki Askeri Okuldan arkadaşı olduğunu anlayarak, kollarını ona doladı ve sevgiyle öptü.

İbni Suud hakkındaki ilk izlenimimi, Ürdün, Irak ve daha önemsiz başka konuları görüşmek üzere birkaç kez kabul edildğim sırada ve daha sosyal türde çeşitli toplantılarda oluşturdum. Onu sadece, Cidde'ye ender olarak yaptığı ziyaretlerde görebiliyordum. Mekke, dini gerekçelerle, her zamanki katı kurallarla, Müslüman-olmayanlara kapalıydı. İbni Suud genellikle yılın birkaç haftasını Taif'te, doğuda, tepelerin arasında bulunan bir kentte geçiriyordu. Fakat kutsal bölgenin dışında kalmasına rağmen, Avrupalıların o dönemde buraya ve iç kesimlerin geri kalanına girmesi yasaktı. Yılın büyük bir kısmını geçirdiği, Necd'deki ilk

başkenti Riyad'da ona ulaşmak daha da zordu. Bu nedenle onunla kişisel görüşme imkânı son derece kısıtlıydı, fakat fırsat olduğu zaman, aklından geçenleri söylemeye hazır oluyordu. Özellikle orada kaldığım ilk zamanlarda, kendisi iş konularını açardı. Daha sonra, Cidde'deyken yabancı temsilcilerin ziyaretlerini hâlâ hoş karşılamasına rağmen, resmi konuları yardımcılarına bırakıp, onları arkadan sıkı bir şekilde yönlendirmeyi tercih etmeye başlamıştı. Bu, istenilen sonuçları vermeyen bir sistemdi, ancak bunun getirdiği sıkıntılar, Dışişleri Bakanlığının başı olarak hareket eden Fuad Hamza Bey'in, yılın büyük bir bölümünde Mekke'de yaşamasına rağmen, Cidde'ye Kral'dan çok daha sık gelmesiyle ve ayrıca telefonla ulaşılabilir durumda olmasıyla hafifletiliyordu.

İbni Suud'un otoriter bir görünümü vardı. Boyu 1.90'dan fazlaydı ve uzun Arap entarileri içinde daha da uzun görünüyordu. İçeride yalınayak dolaşıyordu, ama yine de bana tepeden bakıyordu. Onu ilk tanıdığımda, elli yaşın biraz altındaydı. Yüzü çok yakışıklıydı, fakat bir gözünün üstünde, ülkesindeki sıcaklığın ve kumların neden olduğu bir hastalığın sonucunda oluşan beyaz bir leke vardı. Çok kibar ve doğal biriydi. Büyük Arap şahsiyetlerinin onurlu sadeliğini tercih ettiğinden, pek hükümdarlık gösterişi yapmazdı. Biz yabancılar "Majesteleri" gibi Avrupalı hitap şekilleri kullanmakta titizlik gösterirken, Arap aşiret liderleri, şansları eşit olmasa da, eşit koşullarda doğduklarından, kolaylıkla eski hitap şekli "Ya Abdül Aziz"i kullanabiliyor ve onu incitmiş olmuyordu. Onun huzuruna minimum resmiyetle çıkılırdı ve ayrılırken, asla resmi "çıkmaya izin verme" yetkisini kullanmaz, konuğunun çıkmak için izin istemesini beklerdi. "Mıknatıs gibi çeken gülüşüyle" ünlüydü ve bu özelliği gerçekten de çok çekiciydi, fakat beklenmedik bir şekilde, neredeyse mekanik bir hareketle gülmesi, cazibesini biraz bozuyordu. Bazen, özellikle bir akşam yemeğine ev sahipliği yaparken, çok neşeli bir hükümdar olabiliyordu. Avrupalı anlamda eğitilmiş değildi, fakat Arap kültürü konusunda çok bilgiliydi. Necd'deyken ava gidermiş ama artık orta yaş geçtiği zaman, daha

ağırdan alıyordu ve bazıları şiddetle karşı çıksa da, arabayla ceylan kovalama eğilimindeydi. Eski Müslüman geleneği olan çokeşliliğin tüm nimetlerinden yararlanıyordu. Ben Cidde'ye gittiğimde, zaten iki yüzden fazla karısı olduğu söyleniyordu, gerçi İslam kurallarının izin verdiği şekilde, aynı anda hiçbir zaman dörtten fazla olmamıştı. Vahabi mezhebine duyduğu bağlılık samimiydi. Zaman ilerledikçe, Hicaz'ı fethetmesi temaslarını genişletip başka görüşleri olan Müslüman hacıların duygularını dikkate almayı gerektirince, Vahabi mezhebinin eski katılıklarını hafıfletti. Örneğin, yandaşlarının Hicaz'ın fethindeki ilk taşkınlıkta saygısızlık ettiği Medine'deki mezarların kısmen restore edilmesine izin verdi ve yabancı dindashlarının büyük saygısını kazandı. Birçok tebaasının fanatizmi olmasa, belki hoşgörü yönünde daha hızlı ilerleyebilirdi. *İhvanların* coşkusundan daha önce bahsetmiştim. Bazı coşku aşırılığı krizlerine rağmen, bunları normalde kontrol altında tutabiliyordu. Ancak Vahabi ilahiyatçılara yenilikleri kabul ettirmek çok daha zordu. Bunun ilginç bir örneği, ben oraya gittikten kısa bir süre sonra yaşandı. 1930 yılında, ben gelmeden önce, Hicaz tahtına çıkışının yıl dönümünü epey görkemli bir şekilde kutlamıştı. Bu kutlama 1931 yılında da tekrarlandı. Biz, Mekke'den çok uzak olmayan, ama kutsal bölgenin dışında kalan Fatma Vadisinde bir geçit törenine, akşam yemeğine ve açık hava partisine katıldık. Necd Uleması, böyle bir törenin bir kez yapılması hoş görülebilse de, tekrarlanmasının İslamiyet'e aykırı olduğu gerekçesiyle şiddetle tepki gösterdi. Görüşlerini büyük bir protestoyla dile getirdiler. Kral hemen kabul etti ve şöyle söyledi: "İyi bir şey yaparsam Allah'tan bilin; kötü bir şey yaparsam beni suçlayın." İki belgeyi de yayınladı ve her yıl yapılan kutlama, tamamen terk edilmese de, epeyce küçüldü.

Kral çok kurnazdı ve görüşmelerde çok zorluk çıkarıyordu. İnâatçılığı bazen, kendisi yerine danışmanlarıyla yaptığım tartışmalarda daha çok göze çarpıyordu. Onları bütün temel konularda yakından yönlendirse de, bazen detaylarda onlardan daha açık fi-

kirli olabiliyordu ve onları çiğnemekte tereddüt etmiyordu. Benim zamanımda, dış ilişkilerde başyardımcısı, daha önce de bahsettiğim Fuad Hamza ve özel sekreteri Şeyh Yusuf Yasin'di. Her ikisi de, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Arapların sürdüğü hayatın tuhaf bir özelliğini sergiliyordu. Yani Türk yönetimi altında yetişen birçok eğitimli adamın, yeni oluşturulan Arap devletlerinden her hangi birinde nasıl kendi evindeymiş gibi davranabildiğini gösteriyordu. Artık Türk hâkimiyeti kalmadığından, bu insanlar, kazara söz konusu devletlerden birinde doğarak edinebilecekleri yeni milliyetlerden birini benimsemek yerine, ırksal kökenlerinin ve dillerinin daha çok bilincine varmışlardı. Arabistan'ın, ortak ülkelerinin her hangi bir yerinde vatanseverlik duygularını tatmin edebiliyorlardı ve bunun için en iyi yer Suudi Arabistan'dı. Hükümdarının başarısı, hayal güçlerini planlı bir şekilde ateşliyordu. Ayrıca, İbni Suud'un kendi sistemini kurmak için modern görüşlü Araplara ihtiyaç duyması, başarılı bir meslek hayatı vaat etmesini sağlıyordu. Bir süre önce, deneme halindeki düzenli ordusunun başına geçen Fevzi Kavukçu'nun durumundan bahsetmiştim. Fuad Hamza ile Yusuf Yasin onun maiyetinin daha daimi üyeleri haline geldi. Fuad Hamza, Suriyeli bir Dürzi'ydi ve zeki, becerikli ve hırslı biriydi. İbni Suud'un hizmetine, eski Dışişleri Müdürü olan Iraklı Abdullah Damluji'nin himayesi altında girmişti. Ben gelmeden kısa bir süre önce, Damluji Irak'a geri dönmüş ve burada, daha sonra bakanlık makamını elde etmişti. Suudi Arabistan'da onun yerine Fuad Hamza geçmişti ve ben geldiğimde, dışişlerinden sorumlu hale gelmişti. Kısa bir süre sonra, Kral'ın ikinci oğlu Emir Faysal, yalnızca unvan olarak Dışişleri Bakanı ve aynı zamanda Hicaz Genel Valisi olarak atanınca, Fuad Hamza Bakan Yardımcısı oldu. Ancak Emir, yabancı temsilcilerle ilişki kurma açısından, bakan olarak pek bir şey yapmadı. Benim orada kaldığım sürenin neredeyse tamamında, bakanlık görevini fiilen Fuad yürüttü. Özellikleri arasında en önemlisi, mükemmel derecede İngilizce bilmesiydi, bu benim için büyük bir avantajdı çünkü

benim Arapça bilgim çok zayıftı. Kral'la ve Yusuf Yasin'le sadece tercüman aracılığıyla konuşabiliyordum. Sık sık Fuad'ın yerine bakan Yusuf da Suriyeliydi ve daha önce Ürdünlü Emir Abdullah tarafından işe alınmıştı. Fuad'dan daha basit türde bir adamdı, Arap davasına aynı derecede sadıktı ama efendisi Kral'a daha da bağlıydı ve inanan bir Müslüman'dı. Genelde ikisiyle de iyi anlaşıyordum, fakat bazen sabrımın sınırını çok zorluyorlardı ve korkarım, cebelleşmelerimiz sırasında, kendi açılarından beni küstah bulmuş olabilirlerdi. En büyük zorluk, fazla baskı uygulamadan sonuç alabilmektir. Kral'ın kendisiyle bile, ilk görüşmelerimizde çok düzgün bir dil kullanmam gerekiyordu. Üçünün arasında hiç birisinin, bu kadar ısrarcı bir elçiyi sevdiğini sanmıyorum. Gerçi zaman içinde, tartıştığımız durumlarda birbirimizi daha iyi anlamaya başladık. İbni Suud'un dış ilişkiler konusunda, Şeyh Hafız Wahba adında üçüncü bir uzmanı vardı. Mısırlı olan Wahba, ben Cidde'ye tayin olduğum zaman, sefir olarak Londra'ya gitmişti ve her zaman uzlaşmacı bir etki yaratıyordu. İzin için İngiltere'ye gittiğim uzun sürelerde onu sık sık görüyordum ve sonunda çok iyi arkadaş olduk.

İbni Suud'un toprakları çok genişti ancak nüfusu çok azdı. Beş altı milyon kişinin yaşadığı düşünülüyordu ve yarısından fazlası göçebe kabilelere bağlıyken, geri kalanı "şehirli" olarak değerlendiriliyordu. Bu ifade yalnızca, bir yerde yerleşik oldukları anlamına geliyordu, çünkü Avrupalı anlamda şehir sayısı çok azdı. İdari sistem çok basitti. Hicaz'da, Kral Hüseyin döneminden kalan sıradan bir anayasa vardı, ama pek kıymeti yoktu. Orada ve dahası, Necd'de, Kral hükümetti. Tek yasa, Vahabilerin yorumladığı haliyle İslam yasasıydı. Bütün yargı yetkisi, Cidde'de bulunan özel türde ticaret mahkemesi haricinde, Şeriye mahkemelerin elindeydi. Cidde'deki ticaret mahkemesi, orada bile o kadar bilinmiyordu; ben de nasıl oluştuğunu veya tamamen Şeriye hukukunun yerine ya da ek olarak ticari teamülü dikkate almakta ne kadar özgür olduğunu pek hatırlamıyorum. Dış ilişkiler uzmanlarının yanı sıra, İbni Suud'un resmi maiyetinin en önemli üyesi, Necd'de bulunan

ve sakinleri ticari eğilimleriyle tanınan Aneiza'nın yerlisi olan Maliye Bakanı Şeyh Abdullah Süleyman'dı. Tasarruf muhasebesi diyebileceğimiz konuda çok yetenekliydi, mevcut tüm nakit parayı topluyor, Kral'ın sayısız taleplerini karşılıyor ve hazineden yapılan diğer talepleri karşılamak için bilançoyu elinden geldiğinde esnetiyordu. Avrupai anlamda yüksek finansman yoktu. Bazı paralar için hükümeti, bazen de Kral'ın kendisini sıkıştırmak zorunda kalmam, benim talihsizliğimdi ve söz verildiğinde bile ödemenin yapılmasını sağlamak zor oluyordu. İngiltere'den gelen talimatları yerine getirmek için elimden geleni yapıyordum, fakat hep, dostlar arasında para konularını bu kadar mesele yapmanın, sadece bir Arap hükümdara kabalık olarak görünebileceğini düşünüyordum. Politik konularda İbni Suud'dan söz almak çok zor olsa da, başka konularda sözünün eriydi. Sonuçta Türklerle karşılaştırdığımda, Araplarla iş yapmak, daha kolay geliyordu. Bir kere, görüşlerini takdir edilecek derecede açıklıkla ifade ediyorlardı ve daha önce de belirttiğim gibi, Kral bazen büyük jestler yapabiliyordu. Aslında kalbinde, İngiltere dâhil tüm batılı güçlere karşı düşmanlık duyduğuna inanıyorum, fakat İngiliz dostluğunun, hayatta kalmasının koşulu olduğunu biliyordu. Ayrıca, zahmetli olsak da, güvenilir olduğumuzu da biliyordu. Diğer tüm Avrupa devletleri arasında en az İtalyanlara güveniyordu. İtalyanlar onun işleriyle doğrudan ilgilenmiyordu ama Yemen'deki mekanizmaları sonunda, Arabistan'ın uzak kesimlerinde sorun yaratabilirdi. Hükümdarlığında temsil edilen diğer güçler, onun o dönemde basit olan uluslararası ilişkiler sisteminde, hacı taşıyıcıları olmaları dışında, pek önem taşı-mıyordu.

Daha önce de söylediğim gibi, hükümet Kral'dı. Suudi Arabistan'da demokrasi gibi bir saçmalık yoktu. Danışmanları kelimelerin tam anlamıyla, son derece itaatkâr, basit hizmetkârlardı. Kendi halkını, itibarına ve gerektiğinde silahlı kuvvetlere güvenerek, demir yumrukla yönetiyordu. Necd'de, *İhvanları* vardı. Gerekirse, mali destek sağladığı çok sayıdaki çöl savaşçılarını

çağırabilirdi. Abdullah Süleyman'ın görevlerinden biri, bunun ve düzenin korunması, Kral'ın atılımları ve cömertçe dağıtıldığı için önemsiz sayılamayacak hediyeler konusu dikkate alındığında Arabistan için israf olan diğer krallık harcamaları için para sağlamaktı. Ben geldiğim zaman, ithal Arap "harbiye müdürleri" komutasında yarı-Avrupai çizgilerde küçük bir düzenli ordu kurma konusundaki denemesinden daha önce bahsetmiştim. Bunu en çok, 1931 başında gerçekleşmiş olması gereken büyük geçit töreniyle bağlantılı olarak hatırlıyorum. Bu tören, kısmen önemli bir Amerikalı ziyaretçiye bilgi vermek amacıyla düzenlenmişti, ama yabancı temsilciler de davet edilmişti. 1200 ile 1500 arasında düzenli asker, organizasyonu sağlayan Fevzi Kavukçu'ya övgü getirecek şekilde Majestelerinin önünden yürüdü. Bunu, daha yaşlı askerlerin yürüyüşü izledi. Bir noktada Fevzi Kral'a yanaştı, şık bir şekilde selam verdi ve bir soru sordu. Kral gülererek bana anlayıp anlamadığımı sordu. Düzenli askerlerin sorumlusu, onların adına, Avrupalı numaralarını gösterdiklerine göre, artık daha aşına oldukları tamamen yerli gösterilere katılmalarına izin verilmesi talebini iletmeye gelmişti. İbni Suud espriyi anlamıştı ve yanlış hatırlamıyorsam, kabul etti. Tören, Arap tarzında bir tür vahşi fanteziyle sona erdi. Aralarında Emir Faysal'ın da bulunduğu atlılar rastgele her yöne saldırdılar. Benim zamanımda Avrupalı asker denemesinden pek sonuç çıkmadı. Bir süre sonra Fevzi, başka nedenlerle rezil oldu ama yerine birinin tayin edilip edilmediğinden emin değilim. İngiliz himayesinde küçük bir hava kuvveti oluşturma çabası, daha da büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. Bahreyn Körfezinde ücra bir adada kötü bir başlangıç yaptı. İngiliz personele hiç iş düşmedi ve çoğu zaman, birbirleriyle kavga ettiler. Daha sonra Cidde'ye taşındı, fakat artık bu konuya duydukları ilgi azaldı. Diğer taraftan, bir başka yenilik büyük başarı kazandı. Bu, çok miktarda telsiz telefon aletinin ithal edilmesi idi. Görüşmeleri Philby tarafından gerçekleştirilen bir sözleşme kapsamında Marconi Şirketi tarafından temin edildi ve etkin bir şekilde monte edildi. Bu, modern

haberleşme ortamında son derece fakir olan bir ülkede idari ve askeri açıdan çok değerli bir girişim oldu.

Cidde'deki ilk üç ayım yalnızca bir alışma dönemi idi. Başından beri Ağustos'ta izne çıkmayı planlamıştım ve sağlığım da yaşadığım kısmi sinir bozukluğu, bu izni daha da gerekli hale getirdi. İzinde İngiliz Hükümet binasının bulunduğu Whitehall'da epeyce çalıştıktan sonra, Cidde'ye dönmek üzere tekrar yola çıktım. Bu kez eşim de yanımdaydı. Bu, Cidde'ye tayin olmam sayesinde birlikte yaptığımız çok sayıdaki ilginç yolculuğun ilkiydi. Örneğin ertesi yıl, Lady Maffey'in (Sir John hastaydı) son derece cömert misafirperverliğiyle karşılaştığımız Hartum üzerinden gittik. Sudan'da kamu görevi yapan bazı kişilerle ortak sorunlar hakkında görüş alışverişi yapma fırsatı buldum. Eşim, görev süremi neredeyse tamamında Cidde'de yanımda kaldı. Hatta bir keresinde, işim gereği beklenmeyen bir anda İngiltere'ye gitmem gerektiğinde, üç ay boyunca orada tek başına kaldı. Oğullarımız hiç yanıma gelemedi, ama sonbaharda İngiltere'de onlarla epeyce beraber olduk. Eşim, meşhur Cidde sıcaklığını seviyordu, hatta resmi iş hayatının ilginç yönleri olmasa dayanılmayacak kadar sıkıcı bulacağım monoton hayattan bile zevk alıyordu. Arkadaşlık edebileceği kadın sayısı çok azdı, ama buna rağmen, yine de bu yaşantıyı seviyordu. Bir keresinde, Avrupa topluluğunun resmi bir açıklamasında yazdığım gibi, kadın sayısı azdı, fakat herkese yetiyorlardı.

Yabancılar Suudi Arabistan'da her hangi bir kapitülasyon ayrıcalığından yararlanamıyordu. Majestelerinin Hükümeti, kapitülasyonları resmi olarak hiçbir zaman kaldırmadığımız için bunları çok önemsiyor, ülkenin geleceğinin belirsiz olduğunu düşünerek, gelecekte bunları yeniden yürürlüğe koymanın uygun olabileceğine inanıyordu. Bunu, İbni Suud'un döneminde yapmak imkânsız olurdu. Onun görüşlerine en ters gelebilecek şey, Krallığının bir halef devleti olduğunu ve eski Türk Hükümetinden yükümlülükleri devraldığını söylemektir. Osmanlı Kamu Borçlarından pay

yüklenmesine sürekli olarak şiddetle itiraz ettiği gibi, Türkiye'yle yapılan eski kapitülasyon anlaşmalarını yeniden yürürlüğe koyma konusundaki her türlü girişime en az o kadar karşı koyardı. Ancak, eski haklarımızdan birini korumayı başarmıştık. Bu hak, sefaretimize sığınabilecek köleleri azat etme hakkıydı. Clayton'un 1927 yılında yaptığı ve Cidde Antlaşmasının imzalanmasıyla sona eren görüşmelerde Kral, bu hakkın devam etmesini kerhen kabul etmişti. Bu hak tuhaf bir şekilde işliyordu. Kölelik, Arap sisteminin ayrılmaz bir parçası olup, İslam yasası tarafından da tam olarak tanınıyordu. Kızıldeniz'de devamlı olarak devriye gezen ve çok ender olarak kargo yakalasa da en azından caydırıcı etki yaratan şalupaların varlığı sayesinde, Afrika'dan büyük çaplı köle ithalatı yapmak artık mümkün değildi. Ancak, küçük çaplı ithaller ve köle ebeveynlerin çocuklarının yetiştirilmesiyle gereken miktarda köle sağlanıyordu. Bir köle, yolunu bulup Sefarete geldiği takdirde, onu azat etmeye hakkımız vardı, fakat onu Arabistan'da azat etmemizin yararı olmazdı, zira yeniden yakalanabilirdi. Bütün kölelerin Afrika kökenli olduğu varsayımıyla hareket ettik ve onları Sudan'a iade ettik. Bir kısmı belki akrabalarını bulabilirdi, ama çoğu başının çaresine bakmak zorunda kaldı. Bu tür olaylar çok fazla değildi, çünkü iki cinsten köleler de, kabul edilmiş ve onur kırıcı olmayan bir statüleri olduğundan, aşına oldukları ve çoğu zaman, yeterince kolay olan şartlarını, özgürlüğü elde edebileceklerini bilseler bile, belirsiz bir gelecek uğruna değiştirmeye pek istekli değillerdi. Azat işlemi, büyük çapta uygulanan bir çare değil, aşırı kışkırtma ya da huzursuzluk durumlarında kullanılan bir güvenlik supabıydı.

Bu sistem 1932 yılında neredeyse mahvolmama neden oluyordu. Bakhit adında bir erkek köle Sefarete sığındı. Bu kölenin, İbni Suud'un kendi malı olduğu belirtildi ve Suudi yetkililer, 1927 yılında genel azat hakkı korunduğu zaman Clayton'un, bu hakkın Kral'ın askerlerine ve hizmetkârlarına uygulanmayacağını taahhüt ettiğini iddia etti. Bakhit'in Kral'ın mı yoksa kendisinin belirttiği gibi Abdullah Süleyman'ın mı malı olduğu belli değildi. Bu çeliş-

ki, Abdullah Süleyman'ın görevlerinin arasında Kral'ın bakımıyla ilgili genel bir sorumluluk olmasından kaynaklanıyor olabilirdi. Ancak her durumda, Clayton'un yaptığı söylenen taahhülle ilgili elimizde hiçbir kayıt yoktu ve Clayton ölmüştü. O dönemde Dışişleri Bakanı, Lady Simon'un görüşleriyle desteklendiğine inanılan ve kölelik karşıtı katı görüşleri olan Sir John Simon'du. Sir Simon, azat etme hakkımıza her hangi bir kısıtlama getirilmesine şiddetle itiraz etti ve Suudilerle bir uzlaşmaya varma çabaları başarısızlıkla sonuçlanınca, bana Bakhit'i, tamamen tesadüf eseri o kritik anda Cidde'ye gelmiş olan H.M.S. *Penzance* gemisine bindirme talimatı verildi. Ben kendi adıma, Bakhit'i sefarette tutarak, biraz daha zaman kazanmaya çalışmayı tercih edebilirdim. Ancak Londra'dan gelen talimat kesindi.

Gemiye bindirme işi biraz hassas bir konuydu. Bakhit sefarette güvendeydi, fakat onu onursuz bir şekilde gizlice kaçırmaya hazır olmadığımız sürece, şehirden geçirmeden ve liman yetkilileriyle cebelleşmeden gemiye bindirmemiz mümkün değildi. Muhtemel muhalefete karşılık, şalupadan silahlı bir grup indirilmesi düşünüldü ama reddedildi. Sonunda, Bakhit'in, Kancılarya Binasından, yaklaşık bin iki yüz metre uzaklıktaki limana, Hope Gill ve başka personelin de bulunduğu sefaret arabasıyla açıkça ancak Suudi yetkilileri uyarmadan, hızlı bir şekilde götürülmesine ve rıhtımın yanında duran bir çatana aracılığıyla gemiye bindirilmesine karar verildi. Hope Gill bu operasyonu muhteşem bir şekilde idare etti. Bu arada eşim, şalupanın komutanı ve ben, birlikte öğle yemeği yedikten sonra, evimizin verandasında operasyonun sonucunu bekledik. Araba hızla önümüzden geçti ve şehir trafiğinde kayboldu. Bir olay çıkmasına, hatta belki limanda birkaç el ateş edilmesine hazırlıklıydım, ama birkaç dakika sonra çatananın kıyıda denize açıldığını görünce rahatladık. Neyse ki ramazan ayıydı ve müdahale edebilecek muhafız oruç nedeniyle uyukluyordu. Uyandığında, Hope Gill ve Bakhit kıyıda çok uzaklaşmıştı. Ben ertesi gün, Cidde'den geçen bir Hollandalı ticaret gemisiyle Kudüs'e doğru

yola çıkacaktım, ancak bu koşullar altında, Bakhit'le aynı şalupayla gitmeyi tercih ettim. Suudiler bilseydi. . . En azından bir konuda intikamları alınmış oldu, zira Kudüs'e gitmem, plana uygun olarak gideceğim sürenin iki katını aldı.

Kral ve danışmanları, doğal olarak, çok sinirlendi. Londra'daki Sefirlerine, bütün suçu zavallı bana yükleyen, genelde gösterdiğim tavırdan şikâyetçi olan ve neredeyse geri çağrılmamı isteyen şiddetli bir protesto sunma talimatını vermekte gecikmediler – hatta beni Cidde'de muhalefeti kışkırtmakla bile suçladılar. Kudüs'ten İngiltere'ye çağrıldım ve bu saldırıya verilecek kararlı cevabın hazırlanmasına katkıda bulundum. Lafi fazla uzatmayalım, Suudiler yanıtımızı pek yürekten kabul etmedi, sadece yeterli görüldüğünü belirttiler ve konu kapandı. Geri çağrılmak bir yana, Kral'ın ikinci oğlu olan ve halen Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Emir Faysal'ı karşılamak üzere Londra'da alıkoyuldum. Çocukluğundan beri ilk kez geliyordu ve beraberinde Fuad Hamza olacaktı. Londra'daki Suudi sefiri Hafız Wahba'nın yatıştırıcı etkisi, mutlu sona ulaşılmasını kolaylaştırdı ve Emir geldiğinde, olanlar unutulmuştu. Neredeyse bir resmi ziyaret olan bu olayda üzerime düşeni yaptım ve Emir Londra'da kaldığı sürece görevdeydim. Birçok şeyin yanı sıra, Kral V. George'a takdimine yardım ettim, ancak Morris'in eserlerini görmeye giderken Cowley'e yaptığımız korkunç yolculuğu çok net bir şekilde hatırlıyorum. Bütün öğleden sonra, bardaklardan boşanırcasına yağmur yağmıştı. Kapalı arabada Emir'le birlikte oturdum ve ondan nezle kaptım. Bunun kraliyet nezlesi olduğunu düşünmek, dalkavuk ruhumu memnun etti. Emir, sonsuz bir incelikle, İngiltere'ye gelmeden Fransa'da yakalandığı için, bunun İngiliz nezlesi olmadığına yemin etti.

Öyle denk geldi ki, hemen hemen aynı zamanlarda, İngiltere'nin Venezüella Sefiri O'Reilly'nin başı, Caracas'taki sokak köpeklerini zehirleme planına kurban olan en sevdiği köpeğin ölümüne gösterdiği tepkinin şiddeti nedeniyle, oradaki yetkililerle derde girdi. Öfke içinde köpeğin leşini yetkililere o kadar sert bir

mesajla göndermişti ki, Venezüella'nın onuruna tahammül edilemeyecek kadar büyük hakaretler etmişti. Sonuçta O'Reilly, benim kadar talihli olmadı ve görevinden alınması gerekti. Dışişleri Bakanlığı camiasında bir miktar başarı kazanan basit bir taşlama yazdım:

*Diplomasi, adı bile lanetli
Davranıyorsun insanlara bu kadar çirkin bir şekilde
Zenci bir köle çaldı Ryan'ın cenaze çanını
Bir köpek O'Reilly'i mahvetti.*

Aslında müthiş bir şekilde desteklendim. Cidde'de dört yıl kalacaktım ve İbni Suud'la danışmanları benim hakkımda ne düşünürlerse düşünsünler, Bakhit olayı halledildikten sonra, bana karşı bu olayı hatırlatacak en küçük bir harekette bulunmadılar. Yurt dışındaki hiçbir temsilci, benim görev süremi geri kalanında karşılaştığım kişisel saygıdan daha fazlasını göremez.

XIII. BÖLÜM

SUUDİ ARABİSTAN, 1932 – 1936

Biraz önce anlattığım olaylar, yaklaşık dört ay sürdü ve ben yokken, eşim Cidde’de kalarak her hafta dönmemi bekledi. Mayıs 1932 sonunda gerçekleşen dönüşüm, İbni Suud’un konumunun tehlikesini ve onun bunlarla başa çıkmaktaki becerisi gösteren çok ilginç bir olayla çakıştı. Hicaz’dan sürülen Hamid ibn Rifada adında patlak gözlü bir kabile reisi, anlaşılan Kahire’de yaşayan daha politik görüşlü bir grup Hicazlı muhalifin desteğini alarak, bir isyan kuvvetinin sınırı geçerek Hicaz’a girmesini organize etti. Karışık bir yandaş grubu topladı ve onları Sina yarımadasından sınırı, Akabe yakınlarında bir noktaya yürüttü. Bu grubun kalitesini, daha sonraki soruşturmalarda, kendini sağlam bir işi olan bir bütün tüccarı olarak tanıtan, fakat aslında sokaklardaki sigara izmaritlerini toplayıp, tütünlerini tekrar satan zavallı bir adama bakarak değerlendirebiliriz. Asilere, üç sterlin peşinat ve daha sonra ayda beş sterlin ödeneceğini düşünerek katılmıştı.

İbni Rifada sınırı geçince, birkaç yerli taraftar buldu, fakat toplam adam sayısı hiçbir zaman iki binden üç bine çıkmadı ve bu kuvvet bile başlangıçta, liderler arasındaki anlaşmazlık nedeniyle zayıfladı. Yine de İbni Suud bu akını çok ciddiye aldı. Bir kere, Suudi camiasında yaygın bir şekilde, Ürdün Emir’inin desteğini aldığına inanılıyordu. İbni Rifada’nın onunla kesinlikle teması olmuştuk ancak, Emir’in bu eylemi kışkırttığına ilişkin hiçbir kanıt yoktu. *İhvanlar* çağırıldı. İsyanın bastırılmasına *cihat*, ya da kutsal savaş adı verildi. Asilere, İslamiyet’in ilk günlerinde, Peygamberin muhaliflerini tanımlamak amacıyla kullanılan “Riyakârlar” gibi aşağılayıcı sıfatlar yağdırıldı. Bu arada bu sıfatların Ürdün hü-

kümdarı ve yandaşları için de aynı derecede geçerli olduğu ima ediliyordu. Asilerin asıl kuvveti henüz Hicaz'ın içine fazla ilerleyemeden, çatışmaya girdiler ve tamamen bozguna uğrattıldılar. Kaçamayanlar, İbni Suud'un emriyle, acımasızca öldürüldü. İbni Rifada'nın kendisi de katledildi. Dağılarak sınırı tekrar geçenler arasında tütün tüccarı da vardı, ama o da oğlunu kaybetmişti.

Artık politik olarak ilgilendiğim tek konu olan Ürdün'le görüşmelerin devamına bu şekilde başlamak pek hoş değildi. Ancak, Majestelerinin Hükümeti, uzlaşma sağlamak için çabalarını azimle sürdürüyordu. Sonunda, Ürdün heyetinin anlaşma görüşmelerinde bulunmak üzere Cidde'ye gelmesine karar verildi. Başlarında, Amman'daki İngiliz temsilcisi Albay C. H. F. Cox vardı ve heyette Emir Abdullah'ın sekreteri Tefvik Abul-Huda Bey ve ayrıca Ürdün Sınır Ordusundan, mükemmel bir genç subay olan ve sınır bölgesindeki kabilelerin durumu hakkındaki kapsamlı ve alışılmamış bilgisi yüzünden zaten çok tanınmış olan Yüzbaşı J. G. Glubb bulunuyordu. Grup 22 Nisan 1933'te geldi ve on beş gün boyunca birbirimizi yedik. Cox'la ben İngiltere - Ürdün tarafının başkahramanlarıyken, Fuad Hamza ile Yusuf karşı tarafta mücadele ediyordu. Tartışmalarımız çoğu zaman çok sert geçiyordu ama ilerleme kaydediliyordu. Nihai bir anlaşmaya varamadan dağıldık, ancak görüşmelerin daha sonra devam edebileceğini anlayarak, dostça ayrıldık. Temmuz ortası gibiydi, eşimle birlikte Kudüs'e gittik. Metinler hakkındaki görüşmelerin burada tamamlanması kararlaştırılmıştı. Bu arada ortam o kadar mükemmel bir şekilde hazırlanmıştı ki, bu ikinci aşama çok kısa sürdü ve ortaya çıkan antlaşmalar, görüşmelere doğrudan katılmasa da, hem Filistin'in hem de Ürdün'ün Yüksek Komiseri olan General Sir Arthur Wauchope'nin himayesinde 28 Temmuz'da imzalandı.

Bütün bu gelişmeler sırasında İbni Suud, Emir Abdullah'tan şiddetle kuşkulananmaya devam etti. İki yıl önce Kral Faysal'la doğrudan görüşmeye yeterince istekli olmuştu, fakat Abdullah'a karşı çok daha düşmanca davranıyordu ve İngiltere uygulayacağını garanti etmediği sürece, anlaşmayı imzalamayı reddetti. Bu

doğrultuda hazırlanan notaları Antlaşmalarla aynı zamanda imzalayabilmem için, çok kısa süre içinde Londra'dan bana tam yetki gönderilmesi gerekiyordu. Antlaşmaları İngiltere tarafında Cox ve Transürdün tarafında Tevfik Abul – Huda imzaladı. Araplar açısından kuşkuyla dolu olan ortamda, antlaşmaların imzalanması, aralarında daha iyi bir anlayışın oluşması yolunda büyük bir ilerlemeydi. Sonunda aramız çok iyi oldu. İmza töreninin ertesi günü, delegeler Emir'le öğle yemeği yemek üzere Amman'a gitti. Emir bizi büyük bir şerefle ve nezaketle ağırladı. O ve Fuad Hamza karşılıklı olarak, Arap kardeşliğinin ruhuyla dolu, zarif ve dostane konuşmalar yaptılar. Emir, Arap gelenekleri uyarınca, o günün anısına eşimle bana hediye vermek istedi. Önceden uyarıldığım için, kendi kurallarımıza göre karşı koymuştum. Her zamanki gibi, ciddi olarak gücendirmeden karşı koymamın mümkün olmayacağı tartışmasıyla karşılaştım. Sonunda hediyeyi almaya razı oldum, fakat Dışişleri Bakanlığına sormadan kabul etmeyecektim. Öğle yemeğinden sonra, bu gibi durumlarda hediyeyi veren hiçbir zaman kişisel olarak ortaya çıkmadığından, hediyeler, Kudüs'e dönmek üzere beklediğimiz eve gönderildi. Dışişleri Bakanlığının görüşünün olumsuz olacağından kuşkulandığımız için, hediyeleri Amman'da bıraktık ve bir süre sonra, kabul edilmelerinin onaylanmadığını öğrendik. Bana verilen, üzeri Petra'nın resmiyle süslenmiş altın sigara tabakasını bıraktığıma hiç pişman olmadım ancak zavallı eşim, yalnızca on beş dakika sahip olduktan sonra son derece zarif bir mücevherden mahrum kaldı. Emir ona, pırlantalarla kaplı bir Aşk Düğümü vermişti. Sonraki iznimin önemli bir kısmını, karşılayabileceğim bir benzerini bulmakla geçirdim ve sonunda, en iyi taklit, parıltılarla dolu ve Emir'inkinden çok daha ağır olan aynı türde bir broş bulmayı başardım.

1931 ve 1933 yılında yapılan antlaşmalar, Suudi Arabistan'ın sırasıyla Irak ve Ürdün'le konumunu sağlamlaştırdı. Bir ölçüde, şu anda Orta Doğu politikasında çok önemli bir yer tutan müstakbel Arap Birliğinin oluşumunun yolunu açtı. Gerçi Arap Birliğinin

kökeni tam olarak, 3 Nisan 1936'da, ben Cidde'den tamamen ayrılmadan hemen önce Bağdat'ta imzalanan bir başka Suudi Arabistan – Irak İttifak Antlaşmasına dayanmaktadır.

İngiltere ile Suudi Arabistan arasında henüz çözümlenmemiş önemli bir sınır meselesi daha vardı ve Cidde'de geçirdiğim son iki üç yılda, zamanımın büyük bir kısmını bu konuyla uğraşarak geçirdim. Bu konu, İbni Suud'un topraklarının doğu ve güney bölgelerindeki sınırlarının belirlenmesiyle ilgiliydi. Hem kendi adıma, hem de yerli hükümdarların çıkarı adına, İran Körfezinde, Arap Emirlikleri sahili olarak bilinen Arap kıyılarında bulunan küçük emirliklerin konumunu güvence altına almak ve daha güneyde, Maskat ve Umman'dan Aden'e uzanan çöllerde İngiliz ve Suudi bölgelerini ayıran çizgiyi daha genel bir şekilde belirlemek istiyorduk. Antlaşmalı Arap Emirlikleri sahilindeki şeyhler teorik olarak bağımsızlardı, fakat koruma konusunda eşit haklar veren eski antlaşmalarla İngiltere'ye bağlıydılar (Bölgeye adını veren antlaşmalar). Her birinin bir limanı ve oldukça muğlak iç kesimleri vardı. İngiliz politikasının onlarla olan özel ilişkilerimizi sürdürmek gibi önemli bir ilkesi olmasaydı, İbni Suud tarafından kolaylıkla ilhak edilebilir, hatta zapt edilebilirlerdi. 1927 yılında yapılan Cidde Antlaşmasıyla, bu emirliklerle ilgili konumumuzu sürdüren bir maddeyi kabul etmişti ve sahil bölgesindeki başka yerlerde haklarımıza saygı göstermeye gönüllüydü. Fakat iç kesimlerdeki taleplerimizi kabul etme konusunda çok isteksizdi. Biz kendi açımızdan son derece basit görünen bir önermeyle başladık. Bize göre Suudi Arabistan, "halef devlet" olarak, Hakkı Paşa'nın 1913-1914'de Londra'da gerçekleştirdiği görüşmeler sonucunda Türkiye ile İngiltere arasında yapılan antlaşmalarla bağlıydı. Ancak, başka bir bağlamda bahsettiğim gibi, İbni Suud bu doktrinden nefret ediyordu. İtiraf edeceği en son şey, atalarından kalan topraklarındaki unvanının, kendi fetihleriyle genişlemiş haliyle, her hangi bir şekilde nefret ettiği Türklerden türemiş olduğuydu.

Hakkı Paşa'yla uzlaşılan sınır, büyüleyici bir basitliğe sahipti. Bahreyn Körfezindeki bir orta noktasından güneye, 20° paraleli-

ne inen düz bir çizgiden ve bu çizginin güney ucundan Aden'in iç kesimine giden bir başka çizgiden oluşuyordu. Bunlar sırasıyla mavi ve mor çizgiler olarak biliniyordu. İbni Suud bunları tanımayı kesinlikle reddettiği için, sıkı pazarlık sürecine zorlandık. Büyük tavizler vermeye hazırдық, fakat mavi ve mor çizgilerden uzaklaştığımız zaman, çeşitli zorluklar ortaya çıktı. Örneğin Antlaşmalı Arap Emirlikleri sahilinin kuzeyinde, benzer ilgi alanlarımız olan Katar yarımadası bulunuyordu. Mavi çizgi bunun tamamını İngiliz bölgesinde bırakıyordu. Ancak İbni Suud'la yapılan yeni görüşmelerde, güney sınırları sorunu zorluk yarattı. Hepsini hatırlasam bile, görüşmelerin detayını bütünüyle anlatmak abes olacak. Bizim açımızdan her adımın, olağan İngiliz yetkililer topluluğuna danışılması gerekiyordu ve bunların bazıları mavi çizginin civarıyla ilgilenirken bazıları da mor çizginin güney doğusuna ilgi gösteriyordu. Haritaya yeni renkler eklendi. Fuad Hamza'ya yeşil bir çizgi önermem söylendi, ama bu öneri reddedildi. Bir kahverengi çizgi ihtimali de vardı. Bir çözüme ulaşma konusundaki bütün çabalarımız tamamen başarısız oldu. Ben 1936 yılında Cidde'den tümüyle ayrıldığımda, bu konu hâlâ çözülmemişti. Neyse ki, tartışma konusu bölgenin kısa vadede fazla önemi olmadığından, çözülmesi konusunun da hiçbir aciliyeti yoktu. Bizim bölgemizdeki yerli Arap hükümdarlar, sahile sahip olma konusunda yeterince güvendeydi. Bazıları o konumda olmakla yetinme eğilimindeydi, çünkü İngiliz bağlantısına kuşkusuz değer verirken, bir yandan da, yarımadaadaki en büyük Arap olan ve ırksal ve dini duygular açısından birçok ortak yönleri bulunan İbni Suud'a karşı sonsuz bir saygı duyuyorlardı. Söylenebilecek tek şey, tartışma konusu iç kısımdaki alanların tampon bölge olarak önemli olduğu ve başka açılardan da önemli olabilecekleriydi. Özellikle bazılarında petrol olma ihtimali vardı ve 1931-1932 yıllarında Bahreyn'de kullanılabılır petrol bulunmasıyla bu ihtimale duyulan ilgi daha da artmıştı. Bu buluş, Hasa'da, yani Bahreyn'deki ada gruplarında ve belki de Arabistan yarımadasının kendisinde yeni petrol alanları bulunabileceği konusundaki umutları canlandırmıştı.

Petrol hakkındaki yazışmalar, Cidde'deki son birkaç yılının kâbusu haline geldi. Ben ayrılmadan önce, gerçekleşme yolunda bile gördüğüm tek anakara planı, Hasa sahilinde bir imtiyazdı. Buradaki ihtimaller, zaten Bahreyn sahasını almış olan California'dan Standard Oil Şirketinin ve İran'da petrol bulunan geniş bölgedeki büyük güç olan Anglo-Persian Petrol Şirketinin ilgisini çekti. İkisi de görüşmelerde bulunmak üzere Cidde'ye temsilciler gönderdi. İlk olarak, Sefaretteki olağan Pazar akşamı partisinde tanıştılar. Birbirlerine oldukça arkadaşça davrandılar ama aradaki rekabet çok belliydi. Suudi Hükümeti, ellerinde satışa sunulan meçhul miktarda mal bulunmasının mutluluğu içindeydi ve onlar açısından sorun, imtiyaz haklarıyla ilgili sıradan şartların ötesinde, hangi tarafın daha fazla peşinat vereceği idi. Az farkla Standard Oil kazandı. Hemen hemen aynı zamanda, Birleşik devletlerde İngiltere'nin de desteğini alan bir Amerikalının itici gücü oluşturduğu karışık bir grup, Hicaz'da madencilik imtiyazı aldı. Bunun temel amacı, modern yöntemler kullanarak, Hicaz'ın iç kesimlerinde bulunan ve "Altın Beşiği" olarak bilinen yerde çok eski altın eserleri yeniden ortaya çıkarmaktı. İki kuruluş da Suudi Arabistan'a çok denemeyecek sayıda Amerikalının akmasını ve bazı yeni İngilizlerin gelmesini sağladı. Sonuçta Cidde'deki sosyal hayatımız gelişti. Ayrıca petrol imtiyazı, bir süre sonra, Müslüman olmayanların, özellikle Amerikalıların, Hasa ile Cidde arasında daha özgürce hareket etmesini sağladı, gerçi bu yolculuk, ben 1935 yılında yaptığım zaman bile, daha sonra anlatacağım koşullarda, hâlâ macera sayılabilecek kadar olağandışıydı.

İbni Suud'la doğu ve güney sınırlarındaki anlaşmazlığımız büyük olsa da, onunla ilişkilerimizdeki dostluğu etkilemeye yetecek kadar vahim değildi. Onun başında daha önemli bir problem vardı. Bu problem bizi doğrudan ilgilendirmiyordu, ama muhtemelen onun İngiltere'yle iyi geçinme politikasını teyit ediyordu. Bu sorun, kendisiyle, güney sınırlarında, Kızıldeniz'in ağzına bitişik durumdaki İngiliz sömürgesi Aden bulunan komşusu Yemen'in

düzenbaz kralı İmam Yahya arasındaki gerilimin tırmanmasıydı. İtalya da, Arap yarımadasında, Afrika'da sahip olduğu mülklerin karşısındaki bölgelerde etkili olma arzusuyla, Yemen'le ilgilenmeye başlamıştı. İbni Suud'la İmam arasındaki ilişkinin, bu iki Avrupalı güç arasında büyümekte olan sürtünmenin yansıması olduğu söylenemezdi, ancak İbni Suud İngiltere'yle dostluğuna değer veriyordu ve Yemen'deki istekleri kendi çıkarlarına ters düşebilecek olan İtalyanlara hiç güvenmiyordu. İtalyanlar Yemen'i, İmam'ı ilerlemelerini hoş karşılamaya ikna etmek ne kadar zor olsa da, faaliyetleri için muhtemel bir üs olarak görüyordu. Onlara tamamen direnemezdi, ancak genel politikası tüm Avrupalı güçlerden mümkün olduğunca uzak durmaktı. İbni Suud'la anlaşmazlıkları tamamen Araplarla ilgili konulardaydı ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, ilk Vahabi fetih dalgası geniş bir alana yayıldığı zaman yaşanan olayların sonucuydu. 1923 yılında Usba olayı olarak bilinen ve bir grup Yemenli hacının, Suudilerin yerli bir kabileyle çatıştığı bir bölgeden geçerek Mekke'ye gitmeye çalışırken İbni Suud'un İhvanlarının saldırısına uğraması gibi olaylarla daha da alevlenmişti. On yıl sonra, bu olay Yemenliler tarafından hâlâ buruklukla hatırlanıyordu, fakat tartışmanın temel nedenleri çok daha derinlerde, Hicaz'la Yemen toprakları arasında kalan Kızıldeniz sahilinde bulunan Asir'in egemenliği konusunda iki hükümdar arasında yaşanan rekabette yatıyordu.

Asir'in kendi tarihi de, Arap yarımadasının bütün ücra kesimlerinde tipik olarak görüldüğü gibi, olaylarla doluydu. Asir eskiden bir Türk iliydi fakat sahildeki illere göre çok daha az sahip çıkılıyordu. Dini ve politik yetkiyi birleştiren yerli kralların yükselişine ve çöküşüne tanık olmuştu. Artık hepsi unutulmuştu ancak Abu Arish Şerifleri ve Abhalı beni Aidh gibi aileler, kendi dönemlerinde ve nesillerinde çok büyüktü, bazen genişliyor, bazen de küçülüyorlardı; bazen bağımsızlardı, bazen de, ister Türk olsun ister Suudi veya Yemenli, direnemeyecekleri kadar güçlü olan kuvvetlere boyun eğiyorlardı. Sonunda, nispeten yakın tarihlerde etkili

olmaya başlayan bir başka ailenin bir üyesi, on dokuzuncu yüzyılın başında Fas'tan gelen Seyid Ahmed El İdrisi'nin torunlarından biri, duruma hâkim oldu. Mekke'den Asir'e giden El İdrisi orada kutsallık ve telkin konusunda o kadar itibar kazandı ki, o ve onun soyundan gelenler büyük bir dini etki yaratmayı ve Abu Arish bölgesindeki Sabiya'da servet kazanmayı başardı. Bunu politik bir yükselişe dönüştürme işi, dördüncü nesilden biri olan Muhammed El İdrisi'ye kaldı. Gençliğinde yurt dışına gitmişti ve kısmen Mısır'da eğitim görmüştü. Bu yüzyılın başlarında Asir'e dönünce, Türklere karşı gerçekleştirilen başarılı isyanın başına geçti ve önce Türklerle savaşlarında İtalyanlar tarafından, daha sonra Büyük Savaş sırasında ve sonrasında İngiltere tarafından şımartılacak kadar önem kazandı. 1920-1921'de, hâlâ İbni Suud'la olumlu bir antlaşma imzalayacak ve Hodeida'yı işgal ederek İmam'a meydan okuyacak kadar güçlüydü. Ancak 1922 yılında ölmesi halefini, o iki hükümdarın yanı sıra İbni Suud'un düşmanı Hicazlı Kral Hüseyin'in göz diktiği bir bölgede uzun süre korunamayacak kadar zayıf bir konumda bıraktı. 1925-1926'da bu yeni İdrisi, Suudi himayesini kabul ederek problemini çözdü. Bu aşamaya gelindiğinde, Türkler ve Kral Hüseyin'in ailesi devre dışı kalmıştı ve Asir sorunu, artık İdrisi'nin hükümdarı olan İbni Suud'la, hâlâ Asir'in Yemen'in ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmeyi sürdüren İmam arasında doğrudan mücadele konusu olmuştu. Bir zamanlar, yarımadayı aşan eski kervan yolunda bir aşama olarak önemli olan ve peygamberin zamanında hâlâ Hristiyanlığın ileri karakolu olmakla hatırlanan Nejran konusunda da aynı durumdaydılar. Son zamanlarda, iç kısımların çölleri ve stepleri arasında gizli kalan bu bölge, Avrupalıların gözünden Asir'den bile ırak kalmıştı. Modern yöneticileri esas olarak, daha sonra Asir'de İdrisilerin yaptığı gibi, on sekizinci yüzyılda geçici güçlerini dini temellere dayandıran Makrami ailesi olmuştu. Yaygın İsmaili tarikatının bir dalına bağlıydılar ve bu nedenle, İmam Yahya'nın Zeidi yandaşlarına karşı olan doktrinler ikrar ediyorlardı ve Vahabilerin püritenliğinden

daha da uzaklardı. Bazen izole olarak bağımsızlıklarını koruyorlar, bazen de diğer birçokları gibi, dış baskıya teslim olmak zorunda kalıyorlardı. Nejran coğrafi açıdan genellikle Yemen'in ücra bir köşesi olarak değerlendirilmektedir, ancak Vahabi genişlemesinin birinci döneminde Suudilerin etki alanına girmişti. Böylece İmam'la nihai anlaşmazlıkta Suudiler, büyük Suud'un Nejranlı ileri gelenlere hitaben yazdığı ve İslami ilkelere uydukları takdirde - kuşkusuz Vahabi doktrininin kabul edilmesi kastediliyordu - işlerine karışmayacağını taahhüt etse de, kendilerine bağlı olduklarını belirten bir fermanı uygulamaya koyabildiler.

İbni Suud'la İmam arasında uzun süre devam eden görüşmeler, Avrupa diplomasisindeki yöntemlerden ve şekillerden çok farklı bir şekilde yürütülüyordu. Bu, iki tarafın da Arap geleneklerine göre yetişen iki mutlak hâkim olduğu bir durumda, kaçınılmaz olarak ya da ister istemez bir dezavantaj oluşturmuyordu. Ama bazen, her hangi bir aşamada elde edilen sonuçların muğlak olmasına yol açıyordu. Bunun eğlenceli bir örneği, 1931 yılının sonunda yaşandı. İki taraf da, Jizan'ın iç kesimlerinde bulunan ve önemli bir kilit noktası oluşturan Jebel Arwa adlı dağ üzerinde hak iddia ediyordu. İmam, bu dağ üzerindeki hakkının, daha önceki aşamada tanındığını söylüyordu ancak konuyu İbni Suud'un hakemliğine bırakmayı teklif etti. İbni Suud da aynı centilmenlikle, İmam'ın talebi lehinde karar verdi. Jebel Arwa meselesinin bu şekilde mutlu sona ulaşması, sonradan daha genel bir uzlaşmaya dönüşen bir anlaşmanın yolunu açtı ve iki yerli vali arasında Aralık 1931'de Abu Arish'te bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma Suudiler tarafından Dostluk, Komşuluk ve Suçluların İadesi Antlaşması olarak tanımlanıyordu. Bir süre sonra bu isimle yayınladılar. Ancak İmam bunu çok daha hafife alıyordu. Yabancı bir diplomatik ziyaretçi İmam'ı, İbni Suud'la uzlaştığı için tebrik ettiğinde, bunu "karnını tuta tuta kahkahalarla" gülerek karşıladığı ve anlaşmanın yalnızca valiler tarafından sınırda rahat çalışmak amacıyla yapılan geçici bir çözüm olduğunu söylediği anlatılıyordu. Suudilere, bu antlaşma-

nın onaylanıp onaylanmadığı sorma fırsatım oldu. Onay işleminin, iki hükümdar arasında karşılıklı telgraflarla yapıldığını söylediler. Ancak, İmam'ın telgrafının metni, inandırıcı olmaktan çok uzaktı. Metin elimde değil, ama yanlış hatırlamıyorsam, sevgili kardeşinin onayladığı her şeyin kendisi tarafından da onaylandığını, ancak biraz daha görüşülerek iyileştirilebilecek hususlar olduğunu belirten sahte bir güvenceden oluşuyordu.

Abu Arish antlaşmasının gerçek yapısı ne olursa olsun, hiçbir etkisi olmadı. Suudi – Yemen ilişkileri 1932 ve 1933 yıllarında kötüleşmeye devam etti. İdrisiler, söylentilere göre İmam'ın ve İtalyanların desteğiyle, İbni Suud'a karşı ayaklandı. İdrisi yenildi ve İmam'a sığınmak zorunda kaldı. İmam, Suudiler tarafından, Nejran'da da sorun çıkarmakla suçlandı. Sonunda, Aralık 1933'te veya Ocak 1934'te kesin bir savaş durumu ortaya çıktı. Savaş çok kısa sürdü. İbni Suud iki ordu gönderdi. Bu ordulardan biri, ikinci oğul Faysal liderliğinde sahilten aşağıya ilerlerken, diğeri, Velihaht Prens Suud komutasında iç kısımlarda savaştı. Faysal, her zaman Yemen'in hassas bölgesi olan sahilde hızla ilerledi. Öyle ki, Yemenliler düşman gelmeden Hodeida'yı boşalttı ve yerli sakinler, bu kısa ama tuhaf sürede, İngiliz şalupasının varlığıyla durumu kontrol altına alma girişimleriyle biraz güçlenerek, başlarının çaresine bakmak zorunda kaldı. İç kısımlardaki dağlarda yaptıklarını takip etmek çok daha zordu. Bir hikâyeye göre, Faysal babasının Riyad'daki koltuğundan savaşı yönetmeye çalışmasından sıkıldığı için telsiz alıcısını kırmıştı. Böyle olsa da, durakladı, fakat bunun nedenini, Yemenlilerin direnişi yüzünden mi yoksa Yemen'in aşağıdaki sahil bölgesini ne kadar kolay kazanmış olursa olsun, iç kısımlarını fethetse bile, elinde tutmanın zorluklarını anlayacak kadar kurnaz olan İbni Suud'un politik çekincesi nedeniyle mi olduğunu hiçbir zaman tam olarak öğrenemedim. Oradaki zaferi ve iç kesimlerde bu kadar ilerlemesi, İmam'a şartlar öne sürmesi için yeterliydi ve bu şartları belirlerken, büyük bir tevazu gösterdi. Asir ve Nejran'da yerini sağlamlaştırdı ve İdrisi'yi teslim olmaya zor-

ladı, ancak askerlerini, Hodeida dâhil olmak üzere bütün Yemen topraklarından çekti. Bu esasa göre, 20 Mayıs 1934 tarihinde barış antlaşması yapıldı.

Savaş bittikten sonra yayınlanan Suudi Beyaz Kitabında görüldüğü üzere, bu kısa savaşın şirin bir özelliği, İbni Suud'la İmam'ın savaş boyunca birbirlerine doğrudan dostluk ve ibret verici saygı ifadeleri içeren mesajlar göndermeleriydi. Katı bir Vahabi'nin, İmam'ın dini lideri olduğu Zeidi tarikatının doktrinlerinin aykırı yapısını kötüye kullanacağı düşünülebilirdi. Oysa aslında, birkaç yıl önce İbni Rifada isyanında Ürdün Emir'inin sözde işbirliğine Suudilerin gösterdiği tepkiye damgasını vuran düşmanlıktan eser yoktu. Şimdi söz konusu iki hükümdar, talihsiz bir anlaşmazlık yaşayan iki iyi Arap ve iki iyi Müslüman gibi yazışmışlardı. İbni Suud'un mütevazılığının ödülü, güney batı sınırındaki durumun kalıcı bir istikrara kavuşması oldu. Arabistan'da krallık unvanının kullanılması modası doğrultusunda, artık Yemen Kralı olarak tanınmaya başlayan İmam, San'a'daki istihkâmında tahtta kalmayı sürdürdü. Hem kaçınılabilen Avrupa'yla temaslara, hem de bir tür Arap birliği oluşturulması yönünde artan eğilime karşı mümkün olduğunca mesafeli durmaya devam ediyordu. Ancak kendisini, Asir ve Nejran üzerindeki iddialarından fedakârlık yapmaya zorladı ve daha güçlü komşusuna bir daha sorun yaratmadı. İbni Suud'un da Yemen'de işleri bozmayı hiç istemediği, anlaşmanın imzalanmasından birkaç ay sonra, Mart 1935'te, hac sırasında, Mekke'deki en kutsal mekân olan Kâbe'de, hançerli üç kişi tarafından kendisine suikast girişiminde bulunulunca anlaşıldı. Herkes bu üç kişinin Yemenli olduğu düşündü, ancak öyle idiyse bile, Suudi tarafında İmam'ı töhmet altında bırakacak hiçbir girişimde bulunulmadı. Saldırganların en az iki tanesi, olay yerinde vuruldu. Bir tanesi kaçmış olabilirdi ama olayın yeri ve zamanının ciddiye-tine ve saygısızlığına rağmen, daha sonra üzerine gidilmedi.

Bu dönemde, İmam'ın ağır hasta olduğu yolunda haberler geliyordu. Hep iyileşiyordu, fakat dış dünyadan ne kadar kopuk

olduğunu gösterircesine, savaş sırasında, Cidde'de ve başka yerlerde, aslında öldüğü yolundaki inancı yıkmak, günler aldı. Yemen Fransızcası biraz tuhaftı ve rivayet, Hodeidâ'dan gelen Fransızca bir telgraftan kaynaklanıyordu. Telgrafın amacı, İmam'ın orayı boşaltmaya karar verdiğini açıklamaktı, fakat telgrafın iletiminde "*décide*" (karar vermek) kelimesi "*décède*" (ölmek) kelimesine dönüşmüş ve telgraf, İmam'ın ölümü nedeniyle Hodeida'nın boşaltılacağı şeklinde anlaşılmıştı. Gerçekten ölmüş olsaydı, çok sayıdaki oğlu arasında tahta kimin çıkacağı konusunda büyük bir rekabet olacaktı. Ayrıca, bazı ortamlarda, İbni Suud'la yapılan son barış görüşmeleriyle çok ilgilenen ve ondan çok rağbet gördüğü için adaylığının Suudi desteği alabileceğine inanılan Tihama'nın güçlü Valisi Abdullah Alwazir'in de dışarıdan tahta talip olabileceği düşünülüyordu. O dönemde bu tahminler sonuç vermedi ancak o zaman uzak görünen bir gelecekte yaşanacak olayların, bahsettiğim bu rivayetlerle ve son zamanlarda yaşanan olaylarla ilginç bir paralellik göstereceğini tahmin ediyorum. İmam, Şubat 1948'e kadar yaşadı ve sonunda hastalıktan değil, suikast sonucu öldü. Ancak ölümünden yaklaşık bir ay önce Aden'de ve Kahire'de öldüğü söylentileri yayılmıştı. Olay olduğunda, oğulları bölünmüştü ve başrolünü Abdullah Alwazir'in oynadığı bir ihtilal hareketinin sonucunda suikasta kurban olmuştu. Abdullah Alwazir aslında kendini İmam ilan etti, fakat kısa sürede yasal halef olarak Yahya'nın en büyük oğlu hemen onun üstesinden geldi. Bu İhtilâlin ortasında Reuters tarafından yayınlanan bir rapora göre, İbni Suud'un, Abdullah Alwazir tarafından gönderilen heyeti "Hırsızları ve katilleri kabul etmeye hazır değilim," diyerek kabul etmeyi reddetmesi, ona itibar kazandırmıştı.

Asıl hikâyeye dönelim. 1934 yılının sonuna gelindiğinde, İbni Suud, kendi kendini yaratan her kralın ümit edebileceği kadar rahat bir durumdaydı. Bütün komşularıyla barış içindeydi. Mayıs 1933'te en büyük oğlunu veliaht prens yaparak ve bu durumun ailenin geri kalanı tarafından kabul edilmesini sağlayarak

Hanedanının geleceğini sağlamlaştırmak için gücünün yettiği her şeyi yerine getirmişti. Bazen oğlunun lehine tahttan çekilme ve onu yönlendirme niyetinde olduğu söyleniyordu. Sonunda işlerin başında kaldı ve kabilelerle ilgili olsun olmasın, krallığının nüfusunu oluşturan çeşitli unsurları sıkı denetim altında tuttu. Ülkeye modern bir anayasa kazandıracağı söylentisi vardı, ama sonu gelmedi. Diktatör olarak kaldı ve bunu gizlemedi. Kişisel uygulamalarında sadık bir Vahabi olmaya devam etti, fakat yabancı hacılara karşı politikalarında, bir önceki bölümde belirttiğim hoşgörü çizgisinde sabır gösterdi ve bazen orta yolu buldu. Medine’de bütün Şiilerin ve birçok Sünni’nin kutsal saydığı mekânlar ve mezarlıklar kısmen restore edilmişti, fakat Cidde’nin duvarlarının hemen dışında bulunan Havva Ana’nın ünlü mezarı hâlâ duvarlarla çevriliydi. Bir yandan, genel olarak Müslüman görüşlerini birleştirmek için elinden geleni yaparken, bir yandan da, hazinesinin tek gelir kaynağı hac olduğundan, yabancı girişimlerin başarılı olması durumunda, bu durumdan mahrum kalabileceğini düşünerek, onlara karşı yeni bir tutum sergilemeye başlamıştı. Daha önce bahsedilen petrol ve altın imtiyazlarını işte bu nedenle veriyordu. Müslüman olmayanların belirli amaçlarla iç kısımlara ziyaretlerini hoş görmeye eskisinden daha hazır duruma geldi. Bu yeni gelişmeden ilk yararlanan insanlardan biri de bendim.

1934 yazında Kral beni Taif’te kendisini ziyaret etmeye davet etti. Birinci sorun, Arap kıyafeti giyme geleneğine uymam gerekip gerekmediğiydi. Genel ilkeler doğrultusunda bunu yapmak istemiyordum, zira yabancılara ziyaret şartı olarak uygulanmaması gerektiğine inanıyordum – en azından girilebilen yerlerde. Yabancıların kendi kıyafetleriyle yerlileri kızdırabileceği uzak yerlere yapılan yolculuklarda başka şeyler söylemek mümkündü, fakat sahilin yapış yapış sıcağından kaçmak için doğal bir yaz sığınağı olan Taif, Cidde’den yalnızca bir günlük yolculukla ulaşılacak bir mesafedeydi. Yerel bakış açısından değerlendirilecek olursa, Suudiler büyük bir açık görüşlülük göstererek, seçim hakkını bana

bıraktı ve bu yolculukta takım elbise giydim. 11 Temmuz sabahı erken saatte Cidde'den arabayla ayrıldım. Yanımda iki personelim vardı. Kâfir bakışlardan yüksek tepelerle korunan kutsal Mekke bölgesini rahatsız etmemek için, "Hiristiyanların Yolu" adı verilen yoldan gitmek zorundaydık. Gerçi on altı kilometre yakınından geçtik ve şehrin hemen dışındaki tepeleri gördük. Çok engabeli bir yoldu, arabaları çok zorluyordu. İbni Suud'un en sevdiği içme suyunu sağlayan Jaraana'daki büyük kuyudan geçtikten sonra Seyl'e ulaştık ve buradan, aynı derecede engabeli bir yoldan Taif yaylasına tırmandık. Uzaktaki manzaraya bazalt kayalıkları egemendi. Yolun kenarında büyük granit bloklar vardı, şahane şekillerde yıpranmışlardı, taslak halindeki Epstein heykelleri sergisini andırıyordu. Cidde dışındaki çölde yalnızca ot olarak tanıdığımız, fakat burada epey büyük ağaçlar halinde yetişmiş olan bol miktarda alıç dışında, yayla çorak sayılırdı. İleride daha yüksek dağlar olmasına rağmen, bu yüksek seviyede hava şarap gibiydi. Taif nispeten medeni bir yerdi ve birçok bahçesi vardı. Beni şehrin biraz dışında karşılamakla görevlendirilen iki üst düzey yetkili, bütün öğleden sonra bekledi çünkü ağır arabam yolda çok zorlandı. Biraz ötede kamp kuran İbni Suud ben oraya ulaşınca beni kabul edecekti ve gecikme yüzünden epey heyecanlandı. Sonuç olarak onu akşam yemeğinden sonra gördüm. Taif'le ilgili kibar izlenimlerime, hiç sakınmadan şehri lanetleyerek karşılık verdi. Ona göre fazla kuruydu ve bu kuruluk dudaklarını çatlatmıştı. Üç gece kaldığım Taif'te bana çok ilgi gösterildi. Cidde'ye dönerken, yolculuğun bir kısmını, Taif'te yazlık evi olan ve Mekke'ye gitmekte olan Philby'yle beraber geçirdik. Yolun ayrıldığı sapakta Mekke yoluna girmeye o kadar alışkındı ki, kutsal şehre giden yolda bir süre ilerledik ve daha sonra, yolun tamamını gitmiş olsaydık acaba ne olurdu diye merak ettik. Muhtemelen fazla bir şey olmazdı, çünkü o anda Arap kıyafeti içindeydim ve bu kadar tanınmış bir Müslüman'ın yanında olduğum için geçebilirdim. Yine de, birkaç metre sonra hatasını fark etmesi iyi oldu. Davetsiz olarak Mekke'ye girmeden, ertesi gün İngiltere'ye doğru yola çıktım.

1935 yılı ileri gelenlerin hac ziyaretleriyle geçti, çünkü bazı önemli Hintliler hac ziyaretini, Londra'daki Ellinci Yıldönümü kutlamalarıyla birleştirmişti. Aralarında en tanınmış iki kişi olarak, Bahawalpur Valisi ile Haydarabat hükümdarının dul eşi Begüm bulunuyordu. Begüm'ü hiç görmedik ama hac ziyaretini resmi olarak gerçekleştirme geleneğini yeniden canlandıran Valiyle sık sık görüştük. Kutsal Yerleri bu şekilde ziyaret eden son prens olan babası da 1907 yılında böyle yapmıştı. Hindistan'dan bir kamyon filosuyla geldi ve her şeyi son derece müsrif bir şekilde şatafatla gerçekleştirdi. Çok hoş tavırlı, konuşkan bir gençti ve bir gece Sefarette misafir ettiğimiz zaman, son derece uyumlu bir misafir olduğu ortaya çıktı. O bahar Müslüman olmayan ziyaretçilerimiz arasında Amiral ve Bayan H. W. Grant da vardı. Kablo ve Telsiz İşletmesi Müdürü olan Amiral, telgraf haberleşmesi hakkında Suudi Hükümetiyle görüşmeye gelmişti. Suudilerin faizler, vs konularında olumlu koşullar sağlama hevesi ve Amiralin geniş görüşlülüğü sayesinde, görüşmeler çok başarılı geçti. Bu olayın geçmişiyle epey ilgilenmiştim, hatta Cidde – Port Sudan kablo hattının müşterek sahibi olan Suudi Hükümeti adına anlaşmalardan birini ben imzaladım.

Mayıs ayında Kral V. George'un ve Kraliçe Mary'nin Ellinci Evlilik Yıldönümü kutlamaları nedeniyle Cidde için epey sükseli sayılabilecek etkinlikler düzenledik. Belki de en dikkat çekici olay, kumsalda çocuklar için düzenlenen partiydi. Ben karakter olarak bu konuda biraz şüpheliydim ama bu partiyi planlayan eşim, yerli Hintli ve diğer çocukların ileride Ellinci Yıldönümünü hatırlamalarını sağlayacak bir şey yapma kararlılığıyla, bunu büyük bir başarıyla gerçekleştirdi. O yılın ilerleyen aylarında, olağandışı birçok seyahatim oldu. Veliaht Prens Suud'un İngiltere'ye gitmesi planlanmıştı ve bu ziyaret İngiltere'deki Ellinci Yıldönümü kutlamalarının son kısmıyla çakışıyordu. İbni Suud, oğlu İngiltere'ye ulaştığı zaman benim de orada olmamı dilediğini belirtti. Benim işimi kolaylaştırmak için, daha önce örneği görülmemiş bir şe-

kilde, R.A.F Kraliyet Hava Kuvvetlerinin bir uçağının Mısır'dan gelip beni almasını kabul etti. Bir sabah çok erken saatte yola çıktım, üç gün süreyle Kahire Rezidansında Lampson'larda kaldım ve buna rağmen, yola çıktıktan altı gün sonra Londra'ya ulaşarak, o dönemde, normal yollarla iki üç hafta sürebilecek bir yolculuğu altı günde tamamlamış oldum. O günlerde bu hız mucizesi gibiydi, Arabistan'da hava merakımız henüz o kadar gelişmemişti. Emir, İngiltere'ye 17 Haziran'da geldi ve birkaç hafta kaldı. Bunun iki haftasında resmi ziyaretçi muamelesi gördü. Ben devamlı yanındaydım ve tanımadığı İngiliz ortamında, kardeşi Faysal'dan çok daha rahatlatıcı bir doğallığa sahip olduğunu gördüm. Faysal benzer ortamlarda düzgün ama kayıtsız davranıyordu. Suud, birçok ziyaretinin ilki olan bu yolculuğunda her şeyden zevk aldı. Atlarla çok ilgileniyordu. Altın Kupa gününde Ascot'a gittik. Vahabi ilkelerinin katı kurallarına bağlı kalan Suud ve maiyeti, bahis oynamadı ancak maiyetindeki iki kişi kazanacak atları tahmin ederken, içgüdülerinin çok kuvvetli olduğunu gösterdi. Günün büyük yarısında Fransız atın favori olduğunu duyunca anında itiraz ettiler ve son derece haklı çıktılar. Şehzade Olympiadaki engel atlamalarda daha da eğlendi. Resmi ziyareti sona erdikten sonra onunla daha seyrek görüştüm, ancak Spithead'de düzenlenen Donanma geçit töreni gibi özel etkinliklerde yanındaydım. Bu töreni *Maine* gemisinden izledik ve çok talihsiz bir olaya tanık olduk. Yiyecek içecek ikramı rezalete dönüştü ve aralarında çok sayıda yabancı diplomat, milletvekili ve diğer asillerin bulunduğu yaklaşık yüz misafir davet etmiş olan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı büyük bir sıkıntı yaşadı. Milletvekillerinden biri yalnız ve mahzun görümlü Bay Winston Churchill'di. Sanki geri kalan günlerini ihmalin gölgesinde yaşamak ister gibi bir hali vardı, oysa birkaç yıl sonra, modern Başbakanların en büyüğü olacaktı. İkram fiyaskosu yiyecek eksikliğinden çok, yetersiz servisten kaynaklanıyordu. Emir Suud özel ilgi odağı oldu, böylece o ve biz yiyecek açısından durumu idare ettik.

Emir'in İngiltere'de kaldığı süre içinde, benim Cidde'ye giderken Riyad'da İbni Suud'u ziyaret etmem planlandı. Teorik olarak görev yerime dönüş yolculuğumun, Kral'ın daveti üzerine, olağandışı bir yoldan gerçekleşmesi gerekiyordu. Uygulamada ise, bana önemli bir görev verilmişti ve politik anlamda bir ilki gerçekleştirecektim, çünkü bu davet İbni Suud açısından, Müslüman olmayan yabancıların özel amaçlarla ülkesinin iç kesimlerine girmesine izin verme konusunda, temkinli olsa da, kesin bir adım anlamına geliyordu. Aslında Riyad'ı resmi olarak ziyaret eden ilk yabancı ben değildim. 1865 yılında, İran Körfezindeki temsilcimiz Albay Lewis Pelly, o zaman iktidarda olan İbni Suud tarafından, *Dictionary of National Biography*'de (*Ulusal Biyografi Sözlüğü*) eğlenceli bir şekilde özetlenen şartlarda, kerhen kabul edilmişti. 1917 yılında Philby, daha önce bahsedilen görevle oraya gönderilmişti ve benim ziyaretimden kısa bir süre önce, Cidde'deki Fransız meslektaşım, oradan Riyad'a gidip dönmüştü. Gerçi, resmi yetkili olarak değil de, sıradan yolcu olarak gitmişti. Başka gidenler de olabilir, ancak benim durumumu örneği görülmemiş yapan husus, İbni Suud'un misafiri olarak ve onunla iş görüşmesi yapmak üzere Arabistan'ı bir ucundan diğer ucuna aşan ilk akredite diplomatik temsilci olmamdı. Temel hedeflerim, doğu ve güney doğu sınırlarıyla ilgili olarak sürüncemede kalan problem konusunda yeni girişimlerde bulunmak ve daha önce belirtmediğim ve Suudi Arabistan'la, iç kısımlara geleneksel geçitlerden biri olan Kuveyt arasındaki ticarete koyduğu ambargodan kaynaklanan bir başka önemli problemi çözmeye çalışmaktı. Ayrıca ona G.C.B. nişanı¹⁸, uzun değerlendirmelerden sonra ona verilmesi kararlaştırılan onur madalyasını sunacaktım. Bunun politik önemi de vardı. Zaten K.C.I.E madalyası¹⁹ vardı fakat o, hâlâ Hint etki alanının hükümdarı olarak görüldüğü zaman verilmişti. Oysa G.C.B. nişanı, İngiltere Kralıyla tam antlaşma yapabilecek bir hükümdar

¹⁸ En onurlu Bath Şövalyesi [ç.n.]

¹⁹ Hindistan İmparatorluğu Şövalyelik Madalyası [ç.n.]

olarak yeni konumunu vurguluyordu. Cazibesini artırmak isteyen Dışişleri Bakanlığı, genellikle bu tür nişanların verildiği kişilere verilmeyen ancak onur cübbelerinin madalyadan daha fazla önem taşıdığı ortamlarda, uygun bir ilave saygı olarak değerlendirilen cüppeleri de ekledi. İbni Suud muhtemelen bunları hiç giymeyecekti, fakat terzinin, ya "beyefendi" bunları nasıl giyeceğini bilmiyorsa şeklindeki kaygısına saygı duyduğum için, yola çıkmadan bir akşam önce, terziden G.C.B.'nin nasıl giyileceği konusunda eğitim aldım. Diplomatik eğitimimin bu bölümü, Dışişleri bakanlığında Doğu Dairesinin o zamanki başkanı George Rendel'in odasında gerçekleşti. Olağanüstü uzun boylu bir personel, İbni Suud rolünü oynadı.

25 Ekim'de, nişanı ve cüppeleri içeren büyük bir vernikli kutuyla birlikte, Londra'dan yola çıktım. Yalnızdım çünkü Arapların eşimi de getirmem konusundaki teşvikine rağmen, içgüdülerim aksini söylüyordu. O zamana kadar Avrupalı hanımları ya da en azından resmi görev paylaşımında bulunanları kabul etmek, İbni Suud'un alışkanlıklarına ters düşüyordu. Ona fazla yüklenmek istemediğim gibi, eşimi dikkate alınmama ihtimaliyle de karşı karşıya bırakmak istemiyordum. Eşim beni hiç affetmedi, özellikle benden kısa bir süre sonra iki önemli İngiliz hanımefendisi eşleriyle birlikte iç kesimlere gittiklerinde, gereken saygınlıkla karşılandıkları zaman. Önemli bir İngiliz Müslüman'ın eşi olarak özel durumda olan veya yine 1935 yılında, belki de daha önce, kocasının seyahatlerinden bazılarına katılan Bayan Philby'i saymıyorum.

Bir anlamda, bu büyük fırsat, benim gibi gözlem gücünden mahrum olan, ayrıca Arapça bilmeyen ve Arabistan'da kabile hayatı ve tarihi geçmişi hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan biri tarafından heba edildi. Neyse ki, bu seyahatte yanımda, bu yolculuğu *Arabia Phoenix (Arap Zümrüdüanka)* adlı muhteşem kitabının ana teması haline getiren Gerald de Gaury vardı. Romantik bir yaklaşımla yazılmıştı ve bana göre, Arap yaşam tarzını ve Suudi sistemini fazla idealize ediyordu. Yine de yolculuğumuz hakkında

benim gözümünden kaçan detayları, Araplarla ilgili konuları birçok aydınlatıcı bilgiyle birlikte, muhteşem bir canlılıkla ve aynı derecede yüksek bir edebi beceriyle anlatıyordu. Benim asıl kaygım, beni Riyad'a taşıyan politik konular, çok yakın temas içine girdiğim insanlar ve ülkenin sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili yakalayabildiğim kusurlu genel manzaralardı. Şartlar o kadar olağanüstüydü ki, de Gaury'nin anlatımıyla karşılaştırıldığında son derece basit görünse de, bu macerayı bağımsız bir şekilde kısaca anlatmam gerektiğine inanıyorum. Kısmen, çoğunu arabada giderken kaleme aldığım ve on yıl geçtikten sonra birçoğu okunamayan, kabaca alınmış notlar halinde tuttuğum günlüğü esas almaktadır.

Mısır'a normal şekilde, deniz yoluyla geldim ve vernikli kutuyu Kahire'ye kadar elimde taşıdım. Orada bana, de Gaury katıldı. Irak'ta, Ordu ve İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanlığı adına on yıldır istihbarat işleriyle uğraştığından, zaten çok deneyimliydi. Yılın ilk aylarında Cidde'de geçici olarak yanımda çalışmıştı ve bu nedenle, karayoluyla Kuveyt'e gitmişti. Birlikte yola çıkmadan önce Arapçasını geliştirmek için çok uğraşmıştı. Arap uzmanı olarak bana ta Riyad'a kadar eşlik edeceği ve sonra da birlikte Cidde'ye gideceğimiz seyahat için yaptığı ön hazırlıklar nedeniyle ona minnettar kalmıştım. İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanlığı bizi uçakla Kahire'den Bağdat'a götürdü ve burada Sir Archibald ve Lady Clark Kerr'le üç gün geçirdim. Başbakan, eski arkadaşım Nuri Paşa ve sonradan adı çıkan Raşit Ali dâhil, çok sayıda Iraklı yetkiliyle tanıştım. Özellikle Nuri Paşa çok iyi davrandı; gerçek Arap âdetlerine uygun olarak, sahip olduklarıma ek olarak bana biraz daha yerli kıyafetleri veren Suudi Maslahatgüzarı da öyle. 14 Kasım'da uçakla, çok cazip bir yer olan ve üç gün süreyle, becerikli Politik temsilcimiz Albay Dickson ve Bedevilerle kendi evindeymiş gibi rahat davranabilen muhteşem bir bayan olan eşi tarafından son derece misafirperver bir şekilde ağırlandığımız Kuveyt'e geçtik. O dönemde "Büyüleyici biri ve çok zeki" olarak tarif ettiğim Şeyh Ahmet'le birbirimizi ziyaret ettik. O kadar doğal biriydi ki

bir gece bizimle buluşmak için, refakatsiz bir şekilde Dickson'ların evinde sessizce akşam yemeği yedi. Kendi sarayında yabancı misafirleri ağırlarken İngiliz yöntemlerini kullanıyordu. Üç gün sonra, yine İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanlığının uçağını kullanarak, ortak Arap geçmişlerine rağmen birçok açıdan Kuveyt'le önemli zıtlıklar gösteren Bahreyn Adalarına gittik. Bir başka büyüleyici insan olan Bahreyn Şeyhi, Şeyh Ahmet'ten daha eski kafalıydı. İkisinin de etrafında, Arabistan'ın o tarafında en sevilen spor olan doğan avından bahsedildiğini duymuştuk. Asıl zıtlık, Bahreyn'in bana biraz İtalya'yı hatırlatan en önemli şehrinin daha modern yapısında ve çoğu İngiliz ve Amerikalı olan Müslüman olmayan toplumda yaşayan insan sayısının çok daha fazla olmasında yatıyordu. İngilizlerin çoğu idareyle bağlantılıydı ya da ticaret ve misyonerlik işleriyle uğraşıyordu. Amerikalılar daha çok, Hasa'da yaşanabilecek gelişmelerle duyulan kaygıyı daha da artıran petrol bölgelerinde çalıştırılıyordu. Şeyh'le karşılıklı ziyaretlerde bulunduk. Şeyh bize yerel âdetleriyle muhteşem bir öğle yemeği verdi ve doğanlarını gösterdi. Galiba bazıları İbni Suud'a hediye edilecekti. Orada kaldığımız süre boyunca, Politik Temsilcimiz Albay Loch ve eşi tarafından cömert bir şekilde ağırlandık. Burada ayrıca, İran Körfezindeki Politik temsilci Albay Fowle'la da tanıştım; çok nazik bir şekilde, beni karşılamak üzere Bushire'den gelmişti. Onunla sınır problemi ve diğer ortak ilgi alanlarımız hakkında görüş alış-verişinde bulunduk.

MAJESTELERİ KRAL ABDÜL AZİZ EL SUUD

Bahreyn'den sonra İbni Suud bizim sorumluluğumuzu tamamen üstlendi. Cidde'ye yolculuğumuz için gereken bütün araçları sağlamakta ısrar etmişti. 19 Kasım'da onun tarafından kiralanan bir çatanayla yola çıkarak, Hasa kıyısındaki Uqair'e geçtik. Ondan sonra Arap kıyafeti giydim. İç kısımlardaki ücra yerlere gideceğimden, ülkenin âdetlerine uymaya, geçen yıl Taif'e gittiğim zaman olduğumdan daha hazırdım. Birçok Avrupalı bundan hoşlanır. Ben bu zevki hiçbir zaman paylaşmadım ve hep kendimi robdöşambr ve güneş gözlüğü ile süslenmiş gibi hissettim.

Uqair'e yolculuğumuz yaklaşık sekiz saat sürdü ve epeyce salılandık. İndiğimiz zaman bizi Fuad Hamza'nın erkek kardeşi Tefvik karşıladı. Tefvik beni karşılamak üzere Riyad'dan gönderilmişti ve Cidde'ye kadar bizimle beraber geldi. Liman küçük bir yerdi ve sadece Valiyle ve Gümrük Müdürüyle kahve içecek kadar oyalandık. Öğleden sonra, özel balon lastiklerle donatılmış arabayla, engebeli kum tepeliklerinin üzerinden geçerek Hasa'nın başkenti Hofuf'a gittik. Şehrin girişinde yanından geçtiğimiz palmiye ağaçları çok güzel bir manzara oluşturunuyordu. Hofuf'ta, Arabistan'da çok güçlü bir adam olan, İbni Suud'un kuzeni ve 1901 yılında Riyad'ı geri aldığı saldırı sırasında en yakın arkadaşı olan gözü pek Vali Abdullah bin Jiluwi tarafından kabul edileceğimi ummuştum. Ancak Abdullah ben yolculuğumu gerçekleştirirken ölmüş ve yerine oğlu geçmişti. Biz o geceyi onun sarayında geçirdik. Geniş odalı, basit geometrik süsleri olan ve çok daha basit haliyle Fas'ta gördüklerimizi hatırlatan güzel ve eski bir evdi. Sıcak su ve benzeri rahatlıkları sağlamak için büyük çaba harcanmıştı. Ev sahibimiz düzgün biriydi, ama samimiyetten o kadar uzaktı ki, mesafeli davranışını neye yoracağımı bilemedim, gururdan mı, tecrübesizlikten mi, bir evlada yakışan üzüntüden mi yoksa düşmanlıktan mı kaynaklanıyordu, anlayamadım. Her neyse, bize başka yerlerde gösterilen büyük saygıyla çok çelişkiliydi. Ertesi gün, kamp malzemesi ve ev sahiplerimiz tarafından Bahreyn'den getirtilen marmelat, bisküvi gibi İngiliz yiyecekleri ve benzeri erzaklarla dolu çok sa-

yıda kamyon eşliğinde, bir Chevrolet arabayla Riyad'a doğru yola çıktık. Kolay etaplar halinde ilerledik ve iki gece üst üste kamp yaparak, üç günün büyük bir kısmını yolda geçirdik. Arabistan'da gösterilen saygı nedeniyle yol denilen patikalarda gidişimiz epey zor oldu. Özellikle birinci öğleden sonra, Umm Sigyan denilen bir araziden geçişimiz çok kötü geçti. Buranın Araplar arasında bile o kadar adı çıkmıştı ki, oradan çıkan yolcuları yalnızca "N'aber?" diye karşıladıkları ve cevap olarak sadece yaşanan şanssızlıklarla ilgili haberleri bekledikleri söyleniyordu.

Bir noktada yerimden zıpladım ve popomun üstüne o kadar sert bir şekilde küt diye indim ki, bir an nefesim kesildi. Yapabildiğim tek şey, şiddetli ağrıyla çölde sırt üstü yatmak oldu. Yolculukta içkiyi yasaklamıştım ama de Gaury'nin yanında, kırımı yaptığı plan doğrultusunda bir miktar alkollü içki vardı. İtiraf etmeliyim ki, biraz içki içmek çok hoşuma gitti ve hızla toparladım. Ancak birkaç gün boyunca şiddetli bir şekilde tutuldum ve izi haftalarca kaldı. Geceyi İbni Suud'un *İhvanlarının* yerleşim yerlerinden birinde geçirdik. Başındaki kişi, söylendiğine göre, göçebe hayatına döndüğünden, dağılacak gibi duruyordu. Yavaş yavaş yarımadanın ortasındaki yaylaya çıkıyorduk. Bol miktarda bitki örtüsü vardı, yüzeyseldi ama otlak olarak önemliydi. Gece yine kamp kurduğumuzda, yaklaşık 500 metre yükseklikteydik. Epey rüzgâr vardı ve geceleyin fırtınaya dönüştü. Ertesi sabah, rehberimiz bize Tanrıya güvenmemiz gerektiğini söyledikten sonra, sağanak yağmur altında ilerledik. Yolların yalnızca patikalar olduğundan bahsetmiştim. O sabah bir noktada rehberimiz şoförümüze yoldan çıkmamasını söyledi. Ancak şoför homurdandı: "Yol nerede?" Neyse ki kısa sürede hava açtı ve bir sürü deve gördük. Geçtiğimiz yerde, Dahana'nın güney ucunda bol miktarda *arfej* denilen çim bulunuyordu, fakat o kadar az ağaç vardı ki, bir saat uzaklıkta tek başına duran iki tane ağacı, yol kenarındaki özel görüntüler olarak kaydettim. Böylece, inişlerle çıkışlarla, kumların ve taşların üzerinden, Riyad'dan çok uzak olmayan Thamana

Vadisine ulaştık. Burada, Cidde'den ekibime katılmak üzere gelen iki personelim tarafından karşılandık. Buradan amfiteatr hatındaki tepelerden geçerek, iki dik, taşlı yokuştan inerek ve şehri ve palmye kuşağını kapatan alçak tepeleri aşarak, Riyad ovasına ulaştık. İbni Suud'un beş yıl kadar önce yazlık sarayını yaptırdığı, altı yedi kilometre uzaklıktaki Badia'nın varoşlarına varmak üzere ovanın etrafından dolaştık. O kadar yeni bir ek binada kaldık ki, dedikodulara göre benim ziyaretim için inşa edilmişti. Genel planı ve dekorasyonu açısından, Hofuf'taki saraya benziyordu. Her şey rahatımızı sağlamak üzere yapılmıştı. Bizi Fuad Hamza ve Yusuf Yasin'le Mekke'deki en büyük otelin müdürü karşılayıp yerleştirdi. Hatta beni rahatlatmak için Türkçe konuşan bir garson bile getirmişlerdi.

Badia'da altı gece kaldım. Şehrin büyük bir kısmını kapsayan biçimsiz eski sarayı ziyaret ederken gördüğüm kısımlar haricinde, Riyad'ın kendisini çok az gördüm. Pazarlarda tek başına dolaşamayacağım için diğer kısımları gezemedim, dışarıdan gördüklerimle yetinmek zorunda kaldım. Buradan da yalnızca çamurdan yapılmış gösterişsiz renklerde evler gördüm. İbni Suud beni her gün kabul etti ve 25 Kasım'da ona G.C.B. nişanını takdim ettim ve yolculuğum sırasında bir tek bu vesileyle Avrupalı kıyafet giydim, zira bu kıyafet, İngiltere Kralı adına resmi davranabilmek için Arap elbisesinden daha uygundu. Bu olayı mümkün olduğunca tören havasında yapmaya çalıştık. Kral'ın yanında iki Bakan ve oğullarının en büyük dört tanesi vardı, ben de grubumdaki İngilizlerle katıldım. Cübbeleri gösterişli bir şekilde sehpanın üstüne serdik. Diğer kabullerde Kral'la iş konuştuk ve aralarda Fuad'la müzakerelerde bulundum. Konuşulan ana konular, sınır meselesi ve Kuveyt kuşatmasıydı. Avrupa'daki gergin durum hakkında konuşma talimatı almadığım için Kral'ın hayal kırıklığına uğradığı izlenimine kapıldım. Aramızdaki sorunları çözümüleme konusunda hiçbir adım atamadık, ancak benim onuruma verilen partilerde aynı şekilde samimi ve çok neşeliydi. Bunların birincisinde, yakla-

şık on beş atın katıldığı uzun, düz bir yarış olan Riyad yarışlarını izledik ve büyük tezahürat arasında, yaklaşık yüz tane mızraklı, kılıçlı ya da tüfekli atının katıldığı muhteşem vahşi binicilik gösterisine tanık olduk. Bunun ardından, sakinleşildi ve daha ritmik bir şarkı söylendi. Daha önce anlattığım Cidde töreninde, Emir Faysal atlılar arasında göze çarpıyordu. O kadar coşkuluymuş ki, bir ara yularını kaybetti ve atın yelesini tutarak sağa sola yalpaladı. O akşam, Kral'la, şehirdeki sarayında yemek yedim. Bana Arap ya da Avrupa yemeği arasında seçim yapma şansı sundu. Doğal olarak Arap yemeğini seçtim, fakat minderin üstüne oturunca, yolculuk nedeniyle tutulmuş olduğum için, bir daha kalkıp kalkamayacağımı merak ettim. Ortada büyük bir koyun vardı ve etrafını saran çok sayıdaki yiyecek tabağı arasında neredeyse hiç boşluk kalmamıştı. Kral neşeli bir tavırla, İngiltere'den yeni dönen en büyük oğlunun beni, yurt dışında öğrendiği Alafranga usulle ağır layacağını söyledi. Bu ikinci yemek ertesi akşam, Şehzade'nin sarayında gerçekleşti. Bu saray yeni yapılmıştı ama şehirdeki kraliyet binaları dolambacının bir parçasını oluşturuyordu. İki gün sonra Kral'dan resmen izin isteyerek, Emir Suud ve üç kardeşi tarafından kabul edilip, onlarla fotoğraf çektirdikten sonra, 29'u sabahı erken saatlerde Cidde'ye doğru yola çıktım.

Cidde'ye giderken dört gece boyunca "yollardaydık." Riyad'dan fazla uzak olmayan bir yerde, Kral'a hediye olarak at getirmekte olan Shammar kabilesinden bir grup insanla karşılaştık. Biraz ileride, Jubaila'da, bize veda için öğle yemeği vermek üzere önden giden Yusuf Yasin'i bulduk. Gerçi kendisi aç kaldı çünkü bir gün önce Ramazan başlamıştı. Sonra yolculuk rutinine girdik. Gidişimiz çoğunlukla kötü geçti ama çok değişkendi. Arabanın rahat bir şekilde saatte yetmiş kilometreden fazla hızla gidebileceği nispeten düzgün çakıl kısımlar vardı. Bazı yerlerde hızımız saatte on kilometreyi bile geçemiyordu. Rehberlerimiz gayet iyiydi ancak üçüncü günün öğleden sonrasında tuz bataklıklarının bulunduğu bir yerden geçerken, her şoför bunlarla nasıl başa çıkılacağını en iyi

kendisinin bildiğini sandı ve sonuçta, kısa bir süre için, arabaları-mız ve kamyonlarımız sekiz yüz metrelik bir alana yayıldı. Bazıları bataklığa saplandı ve bir noktada, benim kendi arabam, kamyon-lardan birinde bulunan adamlar tarafından itilmek durumun-da kaldı. Burada, Riyad'ın diğer tarafında olduğundan çok daha fazla ağaç vardı, fakat vahalardaki hurma ağaçları dışında, hepsi ya da çoğu ilginç ağacıydı. Yolumuzun üstünde düzgün olmayan bir ova vardı. Batıya doğru ilerledikçe, zemin daha volkanik hale geldi, çünkü Hicaz'ın koyu lav dağlarına yaklaşıyorduk. İlk gece, Marrat köyünün hemen dışında kamp kurduk. Marrat, duvarlarla çevrili ve bir kenarında palmiye ağaçları bulunan, kırsal kesimde sık sık rastlanan türde konik bir tepeye dayanmış dikdörtgenim-si bir alandı. Ertesi gün öğle yemeğini, kare şeklindeki görkemli Dawadmi hisarına yakın bir yerde yedik. Burada, her yıl birçok fakir Hintlinin yaptığı gibi, yaya olarak Mekke'ye gitmeye çalışan on iki Hintli hacıya rastladık. Hisarın içinde İbni Suud'un yeni telsiz istasyonlarından biri vardı. O gece Qaiyya denilen ve de-niz seviyesinden yaklaşık 975 metre yükseklikte bulunan bir yerde kamp kurduk. Rüzgârlı bir noktaydı. Burayı unutamamak için çok geçerli nedenim var, çünkü gece yarısına doğru, çadırım üstüme yıkıldı. Yanan bir lambayı baş aşağı bir şekilde kurtardıktan son-ra, sürünerek dışarı çıkmak zorunda kaldım. Büyük bir heyecan yaşandı ama durum hemen kontrol altına alındı. Ben en azından Tevfik Hamza'dan daha şanslıydım. Onun çadırı iki kere yıkıldı. Buna rağmen, o St. Andrew's gecesinde koruyucu meleşime biraz kızdım. Bahreyn'deki İskoçyalı ev sahipleri kibar bir şekilde, bi-raz daha kalıp festival kutlamalarına katılmamda ısrar etmişti ve ben meleşimin Qaiyya'da benim gibi bir zavallıyla uğraşacağına, partiyle daha çok ilgilediğini düşündüm.

Bazı noktalarda çok sayıda çiftlik hayvanı vardı, ancak Bedevilerin bir arada toplandığını bir tek, 1 Aralık sabahı Afif kuyusunda durduğumuz zaman gördük. Siyah taşlardan oluşan alçak tepeler arasındaki çukurda bulunan çift kaynak ağzı deve-

lerle, koyunlarla, keçilerle ve insanlarla doluydu. Kaynak ağızlarında, çıkırıkları bulunan ağaç kütüklerinden yapılmış ilkel bir mekanizmayla ve kare kovalarla su çekiliyor ve daha büyük hazneler dolduruluyordu. İşi yetişkin bir kadın yapıyordu ve anlaşılan kuyunun dibinde duran bir oğlan, aşağıda yardımcı oluyordu. Dikkatli olması gerekiyordu, çünkü bize söylendiğine göre, eğer kuyuda bir insan boğulursa, o kuyunun kullanılması iki hafta süreyle haram, ya da yasa dışı oluyordu. Bu, göçebenin büyük açık alanları sevdiği için değil, sürekli olarak su arayışında olduğu için göçebe olduğu bir ülkede gerçekten büyük bir felaketti. Afif ve başka yerlerde bize devamlı olarak, geçtiğimiz yerlerdeki yağmur durumu soruluyordu. O geceyi, değişiklik yaparak, yaklaşık 900 metre yükseklikte düzgün olmayan bir zemin üzerine kurulmuş küçük Muweih kalesinde, dört duvar arasında geçirdik. Bizim kaldığımız bölümle, orada yaşayanların kaldığı ve arkasından kadın sesleri duyulan yer arasındaki petrol varilleri dizisine bakılacak olursa, burası anlaşılan bir doldurma istasyonuydu. Ertesi gün, önemli Ashaira kuyularının yanından geçtik, son zamanlarda takılan bir yazıta göre, İbni Suud'un emriyle bir iki yıl önce oldukça kapsamlı bir şekilde yenilenmişti. Kısa bir süre sonra, giderek daha volkanik bir hale gelen bölgede hızla tırmandık ve en yüksek nokta olan 1280 metreye ulaştık ve sonra kayalardan oluşan ürkütücü bir vadiden inerek Seyl'e ulaştık. 150 metre aşağıdaki Seyl, amfiteatr şeklindeki tepelerin ve hepsi son derece sarp olan izole kaya kütellerinin arasındaydı. Yemenniya Vadisinden geçerken dağlar üzerimize kapanıyor gibiydi, ama birkaç kilometre ötede, Zayma'da bir akarsu ve aralarında muz ağaçları da bulunan çok sayıda ağaç gördük. Bu olağandışı bolluk, akarsu vadisinde birkaç kilometre daha, son kamp yerimiz olan Sharayya'ya ulaşıncaya kadar devam etti. Burada, Mekke'ye on altı kilometre uzaklıktaydık ve başşehrin etrafında sazdan yapılmış basit kahvehaneler gibi çeşitli hayat belirtileri görülüyordu. Kral'ın kız kardeşi Nura'nın da içinde bulunduğu bir başka grubun oraya gelmiş olduğunu gördük. Son de-

rece kişilikli ve etkili bir kadın olan Nura, karanlık bastıktan sonra Mekke'ye girmeyi bekliyordu. Bizim kampımız onunkinden biraz uzaktaydı, ama arabasının turuncu perdesinin arkasından kısa süre çıkan çarpıcı derecede uzun boylu kadının hanımefendi olduğunu seçebiliyorduk. Akşamın ilerleyen saatlerinde, Maliye Bakanı Şeyh Abdullah Süleyman ziyaretimize geldi. Beni karşılamak üzere Mekke'den gelmişti ve ertesi sabah bizi yolcu etti. Geçen yıl olduğu gibi, Kutsal bölgelerden kaçınmak için, Hadda'da Mekke-Cidde yoluna çıkıncaya kadar berbat "Hristiyanların Yolu"ndan gitmemiz gerekiyordu. Hadda'da bizi, birkaç yıl önce Hope Gill'in yerine atanan ve Haziran'dan beri benim yerime vekâlet eden A. S. Calvert karşıladı. Beraberinde, daha önce bana katılmayan Sefaret personeli ile, İngiliz, Hollanda ve Amerikan kolonilerinin üyeleri de vardı. Piknik yapmak için çok güzel bir ortam vardı ve piknikten sonra, Uqair'den başlayan bütün yolculuğumuzda karşılaştığımız tek gerçek yoldan Cidde'ye devam ettik. O dönemde Mekke – Cidde yolu bile oldukça engebeliydi. Böylece, hayatımın en olaylı yolculuğunu tamamlayarak 3 Aralık öğleden sonra evime döndüm.

Haziran 1936'da Arabistan'dan tamamen ayrılmadan önce yapmam gereken önemli bir iş daha vardı. Cidde Antlaşması 1927 yılında, yedi yıllığına imzalanmıştı ve ondan sonra taraflardan biri feshetmek istemediği sürece birer yıllığına uzayarak yürürlükte kalıyordu. Suudiler şimdi bu antlaşmayı revize etmek istiyordu ve kabul edilen değişiklikleri içeren nota teatisini görüşme görevi bana verilmişti. Antlaşmanın metni dikkate alındığında, yapılan değişiklikler çok fazla değildi ancak Yusuf Yasin'le epeyce tartışma gerektiriyordu ve bazıları çok zordu. Antlaşmanın kendisinden daha önemli olan şey, İbni Suud'un köle trafiğini kontrol altına alacağını ve suiistimalleri düzeltmek amacıyla ulusal mevzuat oluşturacağını açıklamasını dikkate alarak köle azat etme hakkındaki eski hakkımızdan feragat ettiğimiz bir anlaşmaydı. İki konudaki görüşmeleri hemen hemen tamamladım, ama asıl metinleri imzalayamayacaktım. Bir kere, bu metinlerin Londra'da onaylanması gerekiyordu.

Ayrıca tuhaf bir teknik detay yüzünden, özel yetki olmadan imzalayamayacağım anlaşıldı. Kral V. George'un o yıl Ocak ayında ölmesi, teorik olarak yurt dışındaki tüm temsilcilerin görevini sona erdirmişti. Normal koşullar altında, halefi tarafından yetkilendirilmem gerekiyordu. Ancak birkaç ay sonra görev sürem sona ereceğinden, bana yeni güven mektubu verilmesine değmeyeceği düşünülmüştü. Suudiler, bu gibi durumlarda olağan olan bir şekilde, benim konumumu geçici olarak tanımaya razıydı, fakat yeni Kral adına ciddi antlaşmalar imzalamaya yetkim yoktu. Ayrıca, yetkim olmadığı için bunları, yine Maslahatgüzar olacak olan Calvert'e de aktaramıyordum. Sonunda İngiltere'de, antlaşmaların imzalanmasının, benim yerime tayin olan Sir Reader Bullard sefir olarak göreve başlayınca kadar ertelenmesi kararlaştırıldı.

Bu dönemde ufukta yeni kara bulutlar belirmeye başlamıştı. Filistin'deki durum hızla vahim bir hale geliyordu. Yeni olan, oradaki Araplarla Yahudiler arasındaki anlaşmazlık değil, diğer Arap ülkelerinin bu duruma giderek daha fazla karışmasıydı. İbni Suud temkinli ve alçakgönüllü davranıyordu. Problemin çözümünün münhasıran İngilizlerin sorumluluğunda olduğu gerekçesiyle, onu engellemek için aklıma gelen her şeyi söyledim. Bu hipotez o dönemde hâlâ savunulabiliyordu ve bu konu ancak, ben ayrıldıktan kısa bir süre sonra, 1936'daki Arap isyanı, Filistin'deki durumu karar noktasına getirdikten sonra ciddi bir İngiliz - Suudi ortak meselesi haline geldi. Bu durum, İbni Suud'un tavrını dikkate almayı gerektirdi fakat neyse ki benim açımdan bakıldığında, bu sorunla uğraşmak yeni Sefire kaldı.

Cidde'deki son aylarım hakkında anlatabileceğim başka bir şey yok. Ben Riyad'dan döndükten birkaç gün sonra, eşim İngiltere'den geldi. Noel'i son kez kolonimizle birlikte kutladık. Bir aydan az bir süre sonra. Kral George'un son saatleriyle ilgili dokunaklı yayını dinledik. Suudiler onun ölümü üzerine, büyük sempati gösterisinde bulundular. Dış ilişkileri büyük ölçüde Fuad Hamza'ya bırakmış olan Emir Faysal, üst düzey yetkililer heyetiyle

birlikte, şahsen Sefarete geldi. Ben de bu ziyarete bütün persone-
limle karşılık verdim. Kısa bir süre sonra, çok şiddetli bir sıtma-
ya yakalandım. Bu, artık gitme zamanımın geldiği konusunda bir
uyarıydı. 14 Haziran'da bir şalupayla ayrıldık. Veda törenleri, resmi
saray yası nedeniyle kısıtlandı, ancak bize, mümkün olan her tür-
lü ilgi gösterildi. Emir Faysal, benim onuruma bir akşam yemeği
verdi. En çok, tören eğlencelerini çok seven Hindistan Konsolos
Yardımcısı Han bahadır İhsanullah tarafından ikimiz onuruna
verilen partiyi hatırlıyorum. Bu partide, yalnızca Sefaret perso-
nelinin bizimle tanışması şeklinde bir kural olması gerekiyordu.
Buna saygı gösterdi ve şehrin birkaç kilometre dışında bir piknik
yapılmasına karar verdi. Orada büyük bir çadır kurdu, rahat kol-
tuklarla döşedi ve çıplak çöl parçasını pahalı halılarla kapladı. Bir
tarafa bir gramofon vardı, diğer tarafa da bir telsiz alıcısı. Basit
bir geçmişi olan ve tamamen kişilik gücüyle, hacle ilgili her türlü
konuda büyük bir güç haline gelen İhsanullah her şeyi düşünmüş-
tü. Suudi yetkililer açısından tam anlamıyla popüler olamayacak
kadar aktifti, fakat hem dindar bir Müslüman olarak hem de me-
mur olarak, Hintli vatandaşlarının çıkarlarına içtenlikle sadıktı ve
Arabistan'da geçirdiğim altı yılın tamamında, Sefarette büyük bir
destek olmuştu.

XIV. BÖLÜM

ARNAVUTLUK, 1936 – 1939

Yurt dışındaki diplomatik kadrolara dışarıdan atama yapılması hakkı Devlet Bakanına ait olduğundan, 1930 yılında Cidde'ye tayin olduğum zaman, Diplomatik Servise arka kapıdan giriyordum. Bu hak çeşitli durumlarda kullanılmıştı ama 1922 yılında ilk Arnavutluk Sefirimiz olduğu zaman zaten emekli listesinde olan Sir Henry Eyres dışında, daha önce hiçbir zaman Doğu Akdeniz Servisinden biri lehine kullanılmamıştı. Bana, eğer Cidde'de normal sefirlik süresi boyunca kalırsam – ne daha az, ne de daha çok – benzer konumdaki başka bir göreve atanabileceğim söylenmişti. Bu doğrultuda 1934 yılında, gelecekteki ihtimallerim konusunda nabız yokladım. Artık Dışişleri Bakanlığında koşullar o kadar değişmişti ki, 1935 Aralık ayına kadar nasıl boşu boşuna beklediğimi ve sonra da, on bir yıl önce, Majestelerinin Hükümeti açısından şimdiki konumundan daha önemli olduğu dönemde düşünüldüğüm ve affımı istediğim Arnavutluk Sefaretine, üç yılla sınırlı olmak kaydıyla atanmamın teklif edildiğini detaylı bir şekilde anlatmanın anlamı olmayacaktır. Aşırı derecede bozuldum ve neredeyse Cidde'de birkaç ay daha oyalanıp, sonra da tamamen emekli olmak şeklimdeki tek alternatifini tercih edecektim. Durres'i kabul etmemin tek nedeni mali durumumdu. Hâlâ Dışişleri Bakanlığının bana daha iyi davranabileceğini düşünüyordum, ancak gerçek diplomatların daha iyi görevler üzerinde hak iddia etmesi çok önemliydi ve şimdi konsolosluk geçmişimin yetersizliğinin üstüne bir de yaşımın ilerlemesi ekleniyordu. Balkanlardaki daha önemli Sefaretlerden birini istiyordum ama bunların arasında, yine Konsolosluk Servisinin bir başka eski üyesinin boşalttığı

en önemsizi teklif ediliyordu. Bu tayin, Cidde'ye giderken vardığımız uzlaşmanın minimum düzeyde yerine getirilmesi olarak değerlendirilebilirdi. Şunu açıklamak durumundayım, ilgili herkes son derece cana yakın davranıyordu, hatta Bay Eden, ona memnun olmadığımı söylediğim zaman, "buna üzüldüğünü" söylemişti.

Bu hayal kırıklığına dönüp baktığımda, felsefi açıdan teselli buluyorum. Eğer Cidde'de fazladan bir yıl bekletilmeseydim, muhtemelen Arabistan içinde yaptığım o unutulmaz yolculuğu kaçıracaktım. Oğullarımızın eğitimlerini tamamlamalarının önemli olduğu bir dönemde, üç yıl daha maddi güvence sağlanması konusundaki kaygılarım giderilmişti. Arnavutluk'ta geçirdiğimiz ilk iki buçuk yıl heyecansız olsa da, ortam çok güzeldi. Ayrıca 1939 yılında oradan ayrılmadan önce büyük bir heyecan yaşadık. Meslek hayatımın son aşaması, son derece sönük olsa da, mutsuz değildi. Göreve 18 Eylül 1936'da Kral VIII Edward'ın elini öperek başladım. Tavırlarındaki rahatlığı ve zarafeti hep hatırlıyorum. Adriyatik ve Doğu Akdeniz'e yaptığı gemi seyahatinden yeni dönmüştü ve Arnavutluk'ta karaya çıkmamasına rağmen, yolculuğu ve yıllarca çalıştığını bildiği İstanbul hakkında söyleyecek çok şeyi vardı. Samimiyetle bana çalışma odasının kapısını gösterdikten sonra, maiyetinde olan biri olarak benim yeterince atik davranıp kapının kulpuna uzanamamam ve bana kapıyı onun açması, kendimle ilgili en sevdiğim hikâyelerden biridir. Bir hafta sonra Arnavutluk'a gitmek üzere yola çıktım ve 30 Eylül'de Durres'e ulaştım. Sefaretimiz hâlâ o limandaydı. Yaklaşık on yıl önce, prensip olarak, iç kısımlardaki yeni başkente, yani Tiran'a taşınması kararlaştırılmıştı fakat uygun yer bulunamadığından, proje ertelenmişti. Bu arada Durres'de Sefaret kiralık bir binadaydı. Eşimle benim, daha görkemli modern ortamlara tercih ettiğimiz eski şirin binalardan biriydi. İçi de çok küçüktü ama güzel antika eşyalar vardı ve eski şehir duvarlarının hemen içinde olduğundan, denize bakıyordu. Bu duvarlara o kadar yakındı ki, uzun terasımız duvarların üstünden geçiyordu ve altında bulunan bir tünelle küçücük bahçe

parçasına gidiliyordu. En büyük sıkıntı, yaşamak için Tiran'dan daha cazip bir yer olmasına rağmen Durres'in, Hükümetin yerleşik olduğu ve artık diğer tüm Sefaretlerin taşınmış olduğu başkente yaklaşık kırk kilometre uzakta olması ve yolun son derece engebeli olmasıydı. Kral da orada yaşıyordu ama deniz kenarını çok seviyordu ve her yıl birkaç ayını, Durres'in birkaç kilometre dışında, bungalovlardan oluşan bir karargâhta geçiriyordu. Bazen Durres'in içinde bulunan İtalyan-tarzında yapılmış modern villayı kullanıyordu. Binanın kendisi çok çirkindi, ancak harika bir şekilde, şehrin hemen arkasındaki tepenin üzerine yerleştirilmişti.

Kral Zog'a güven mektuplarımı 11 Ekim'de, işte sahildeki bu tahta bungalovlarda takdim ettim. Ortamın basitliğine uyarlanmış, sıradan Avrupalı bir tören yapıldı. Törende, bir an, beklenmedik bir değişiklik yaşandı. Dışarıdaki kumsalda bir şeref kıtasının yanından geçtikten sonra, protokol Müdürü beni aceleyle büyük bir odaya aldı ve beni burada iki emir subayı karşıladı. Huzura kabul edilmeyi beklerken, içeriden üniformalı başka bir yetkili çıktı ve ben onun üçüncü emir subayı olduğunu sandım. Birkaç saniye tereddüt ettikten sonra, Kral'ın ta kendisi olduğunu anladım. Mevcut tek büyük odada beni kabul etmeye gelmişti. Belgelerimi takdim etmem kısa sürdü, zira modern kurallara göre karşılıklı konuşma yapılmadı. Majesteleri beni kenara çekti ve benimle Türkçe konuşmaya başladı. Ondan sonra, mükemmel Arnavutça tercümanım Trifoni Toni'ye güvenmemin daha uygun olacağını düşündüğüm durumlar haricinde, normalde hep Türkçe konuştuk. Benim Türkçem biraz paslanmıştı, fakat Kral, İstanbul'daki ilk eğitimi on altı yaşında sona ermiş biri için, muhteşem bir akıcılıkla ve doğrulukla konuşuyordu. Yabancı yetkililerle konuşurken kullanmayı tercih ettiği diğer tek dil Almancaydı. Gerçi Fransızcası da fena değildi ve sonradan epey geliştirdi. Kişiliği fiziğinden daha etkiliyici olup, baş başa yapılan görüşmelerde kendini daha iyi belli ediyordu. Akıllıydı ve özellikle askerî konularda çok bilgili biriydi. Son derece anlaşılır bir şekilde ve kudretle konuşuyor, insanın, bu

kadar çeşitli unsurlardan oluşan bir ülkede nasıl yükseldiğini anlamasını sağlıyordu. Genel yabancı ortamlarda o kadar rahat değildi.

Bir keresinde Sultan Abdülhamit, iki İrlandalıyla, yani Sir Nicholas O'Connor ve Gerald Fitzmaurice'le konuşurken, Arnavut tebaalarıyla ilgili zorluklarını, İngiliz Hükümetinin İrlanda'yla yaşadıklarına benzettği anlatılıyordu. Bu karşılaştırmada doğruluk payı vardı ve pekâlâ genelleştirilebilirdi, zira Arnavutlarla İrlandalılar arasında birçok benzerlik vardı, doğal zekâları; ırklarıyla ilgili olarak, büyük ölçüde gösterişe dayanan gururları ve milliyetçi duygularının, fırsatçılıklarıyla birleşmesi sonucunda ortaya çıkan azimlilikleri birbirine çok benziyordu. Osmanlı İmparatorluğu günlerinde, kendi topraklarında ele avuca sığmayan bir gruptalar ancak Türklerle birçok ortak yönleri vardı. Arnavutların en az üçte ikisi, kabile liderleri ve toprak sahipleri de dâhil, Müslüman'dı, ya Sünnilerdi ya da, sayıları çok fazla olan ve doktrinleri son derece farklı olup neredeyse farklı bir mezhep olarak değerlendirilebilecek olan Dervişlerin Bektaşî tarikatına bağlıydılar. Türkiye genellikle Müslümanlara, kendi ilkel ve yoksul ülkelerinde bulabileceklerinden daha fazla eğitim ve daha iyi bir yaşam imkânı sağlıyordu. Türkiye'deki sivil ve askeri hizmetlere çok katkıları oluyordu ve tabiiyet değiştirdikten sonra, Padişah'a sadakatle hizmet ediyorlardı. Örneğin, Abdülhamit'in saray muhafızlarını temin ediyorlardı. İki önemli etken olmasaydı, Türk bağlantısı çok daha uzun süre devam edebilirdi: 1908 ihtilâlinde sonra Jön Türklerin merkeziyetçi politikalarının yarattığı kırgınlık ve Balkan müttefiklerinin 1912-1913 yıllarında kazandıkları zaferlerin Türkiye'ye Avrupa'da çok toprak kaybettirmesi sonucunda Arnavutluğun tek başına kalması. Ülke 1912 yılında, liderlerinin birlikte hareket edememesi yüzünden ve ayrıca, çok kısa bir süre içinde 1914-1918 Dünya Savaşının patlak vermesiyle ortaya çıkan belirsizlikler nedeniyle, çok kötü bir zamanda bağımsız oldu. Bu savaş çıkmadan önce Büyük Güçler Arnavutluğun, Adriyatik kıyısının epeyce büyük bir kesimine yayılan, fakat kumsal olan ve etnoğrafik gerekçelerle hak iddia edilebilecek olandan çok daha dar olan belirli bir top-

rak üzerinde egemenliğini tanımıştı. Savaş sırasında bu topraklar, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın da dâhil olduğu muharip kuvvetlerce her taraftan istilaya uğradı. Hatta Fransızlar bile güney doğudan ilerleyerek bu topraklara girdiler. Savaş sona erdikten sonra Arnavutluğun geleceği belalı bir uluslararası mesele haline geldi ve bu mesele, 1921 yılında Arnavutluğun, eskisiyle hemen hemen aynı sınırlarla, yeniden oluşturulmasıyla çözüldü. Ülke ulusal anlaşmazlıklarla bölünmeye devam etti. Ancak sonunda 1925 yılında, politikaya atılan genç bir kabile lideri olan Ahmet Zogu Bey, Arnavutluk Cumhuriyetinin Başkanı oldu. Üç yıl sonra Kral oldu. Yetkisi uygulamada mutlaktı ama teoride demokratik bir anayasayla yönetiyordu.

1912 yılında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığından beri Arnavutluk, üç komşusu Yugoslavya, Yunanistan ve İtalya dışında, diğer ülkelerin ilgisini ya az çekmişti ya da hiç çekmemişti. Ancak yine de, Adriyatik kıyısındaki stratejik konumu, Balkanlara geçiş yolu olarak önemi, komşuları arasındaki rekabet ve nüfusu bir milyonu geçmeyen fakat dil ve gelenekler açısından Avrupa'da diğer bütün ülkelerden farklı olan kendi halkının özel nitelikleri yüzünden, Avrupa'nın kriz dönemlerinde çok tartışmalı uluslararası sorunların merkezi olmuştu. İngiltere 1914-1918 savaşının öncesinde ve sonrasında Arnavutluğun iç işleriyle çok ilgilenmişti, fakat ben gitmeden önceki on yılı aşkın süre içinde, İtalya'nın geliştirmekte olduğu ilgiye neredeyse tamamen boyun eğmişti. Durres sefiri olarak görevimin önemsizliğini vurgulamamın nedeni, yalnızca kendi hükümetim açısından fazla önem taşımamasından kaynaklanmaktadır. Genel gözlem açısından ilginç bir görevdi, ancak savunabileceğim olağan türde belirli bir İngiliz çıkarı yoktu. İngiliz ticareti hiç yok denecek kadar azdı ve ben geldiğimde, hâlâ Arnavutluk Hükümeti emrinde çalışmayı sürdüren birkaç jandarma müfettişi dışında, yalnızca bir avuç dolusu İngiliz yaşıyordu. İki üç kişi gayet başarılı bir şekilde kendi yağlarıyla kavruluyordu. Bunların arasında, ülkenin dili ve folkloru konusunda tanınmış bir

araştırmacı olan Bayan Hasluck'u ve İstanbul'dan eski arkadaşım ve 1923 yılında genç yaşta ölmeden önce Arnavutluk'taki en sadık İngiliz destekçisi olan Aubrey Herbert'in anısına annesi merhum Lady Carnarvon tarafından kurulan vakfın temsilcisi Bayan Pennington'u sayabilirim. Bir İngiliz kurumuna en yakın örnek olarak, annesinin Aubrey anısına kurduğu vakfın parçası olarak iyi yönetilen bir kütüphane olan Herbert Enstitüsünü sayabiliriz. Enstitü teknik olarak Arnavutlara bağlıydı, ancak işleriyle ilgilenme fırsatı buldum. Görevin önemsizliği, personel sayımın azlığına da yansıyor. Yukarıda bahsettiğim tercümanın dışında, bir konsolos yardımcısı ve bir evrak memuru vardı. Onlar da bizim kadar sakin bir hayat sürüyordu. Birinci Konsolos Yardımcım Wulstan Weld-Forester ve son derece hoş İskoçyalı karısı, Arnavutluk'ta geçirdiğimiz sürenin birinci yarısında bize çok destek oldu. Onun yerine bekâr biri, bir başka yakın dost Herbert Gamble geldi. Gamble kısa bir süre Cidde'de bizimle beraber olmuştu. Evrak memurumuz F. W. Borman, başarılı bir doğacıydı ve özellikle kuş izlemeyi tercih ediyordu.

Üç yıllık görev süremın büyük bir bölümünde işim ve Durres'deki yaşantımız bu şekildeydi. Fakat olaylar öyle bir gelişti ki, yalnızca sınırlı ölçüde olsa da, Arnavutlukla ilgili konularla, İngiltere'de beni Kral Zog'la ve yakın çevresiyle kendi ülkelerinde olduğundan çok daha sıkı temas içine sokan koşullarda birkaç yıl daha ilgilenmek durumunda kaldım. Bu bağlantı hâlâ çok yeni ve bu nedenle beni, Arnavutluk ilişkilerinin bazı yönlerini ele alırken biraz ihtiyatlı davranmak zorunda bırakıyor. Ancak bu durum, 1936 sonbaharından, 1939 baharında bağımsız Arnavutluk devletinin yıkılmasına kadar geçen sürede yaşanan olayları genel hatlarıyla anlatmamı engellememeli.

Ben geldiğimde Kral Zog ülke içindeki durumu tamamen kontrolü altına almıştı. Ordusu pek önemli değildi ve orduyu yalnızca bağımsızlık simgesi olarak değerlendiriyordu. İtalyanlar birkaç yıl önce orduyu düzene sokma girişimini hemen hemen bı-

rakmış, onun yerine, kendilerine ait özel koruma alanları haline getirdikleri dâhili istihkâm sistemine odaklanmayı tercih etmişti. Düzeni korumak için kullanılan çok daha önemli bir araç, jandarmaydı. Jandarma, İngiliz Ordusunda büyük bir başarıyla hizmet vermiş ve 1914-1918 savaşının sona ermesinden kısa bir süre sonra emekli olan Tümgeneral Sir Jocelyn Percy altında çalışan İngiliz müfettiş heyetinin yardımıyla üstün bir etkinlik düzeyine çıkarılmıştı. Bu İngiliz subayların sayıları ve etkileri azalıyordu, ancak sonuncusunun, son ana kadar jandarmanın ve diğer ortamların evrensel yönüne komuta eden General Percy'nin bizzat kendisiyle birlikte ayrılması, 1938 sonbaharını bulmuştu. Sözleşmelerinin feshedilmesinin Arnavutların kendilerine güvenmelerinden mi yoksa birçok kişinin inandığı gibi, İngiliz etkisinin bu son kalıntısının yok edilmesi konusunda baskı yapan İtalyanların düşmanlığından mı kaynaklandığını söylemek zordu.

KRALİYET DÜĞÜNÜ, TİRAN, 1938

Soldan sağa: (1) Prens Abid, Sultan Abdülhamit'in oğlu, (2) Kont Ciano, (3) Kral Zog, (4) Kraliçe Geraldine, (5) Bergamo Dükü

Genel idari konularda Kral'ın emrinde çok karışık bir görevli koleksiyonu vardı. Bazıları yerliydi, bazıları Türk kamu ve askeri hizmetlerde yetişmiş, bazıları yurt dışındaki Arnavut topluluklarından getirilmiş, bazıları ise Avusturya ve diğer yabancı okullarda okumuştur. Kültürel gelişim konusunda olabilecek en büyük farklılıkları sergileyen bir nüfusla ve üç dinle – Müslüman, Ortodoks ve Katolik – başa çıkması gerekiyordu. Kuzeydeki vahşi taşrada kabile sistemi hâlâ çok güçlüydü. Bu bölgede çok sayıda Katolik vardı, ancak şartları o kadar ilkel ki, Papalık temsilcisi bana bir keresinde, geçmişteki Çin deneyiminde bile bu kadar sefalet görmediğini söylemişti. Diğer taraftan, Arnavutluk'taki en iyi ortaokullar, Scutari'deki Cizvit ve Fransiskan mezhebine ait olanlardı. Ortada epey değerli birçok mülke sahip Müslümanlar yaşıyordu. Güney, daha verimliydi ve orada yaşayanlar büyük ölçüde Ortodoks oldukları ve doğal olarak Yunanistan'la bağlantı kurma eğilimini taşıdıkları için, yabancılarla irtibatı daha fazlaydı, hatta bazı durumlarda daha da uzaktaki bölgelere, örneğin Amerika Birleşik Devletlerine göç etmişlerdi ve oradan dönerken yeni fikirler getirmişlerdi.

Üç dine bağlı dindarlar, ulusal hareket altında birleşmişti. Bir Fransiskan keşiş evrensel olarak öncü ulusal şair olarak kabul edildi. Ortodokslar, İstanbul'daki Ekümenik patrikhane ile aralarının açılması pahasına, Arnavutluk Ortodoks Kilisesini kurdu. Bu bozulma yıllarca sürdü ve 1937'de veya 1938'de barıştılar. Ancak, dini farklılıkların, ortak milliyetçiliğe genel olarak boyun eğmesi bir yana, azınlıklara küçük tek meclisli Parlamento ve Kabine gibi kurumlarda bir tür orantılı temsil hakkı vererek, inanç farklılıklarını dikkate almak, politikanın bir parçasıydı ve bu prensip eskiden Türklerde görülen bir uygulamaydı. Parlamento pek önem taşıymıyordu. Ben geldikten kısa bir süre sonra yapılan seçimler, parlamentonun esas olarak evet diyen insanlardan oluşan bir kurum olma yapısını değiştirmemişti. Bakanlar normalde, Kral'ın güvenebileceği tecrübeli yaşlılar arasından seçiliyordu. 1935'te daha genç ve modern kafalı adamlarla kabine kurmayı denemeye ça-

lıymış ve diğerlerinden çok daha yaşlı olmasına rağmen, liberal bir bakış açısına sahip olan Mehdi Frasheri Bey'i Başbakan yapmıştı. Mehdi Bey, Türk kamu hizmetinde uzun deneyimi olan biriydi. O kadar uzun süre çalışmıştı ki, ben 1905 yılında James Bryce'la birlikte Ochri'ye gittiğimiz zaman orada Komiser yardımcısı gibi davranıyordu. Sonra Türklerin Kudüs valisi olmuştu. Çok zeki bir adamdı ve başka yerlerde de gözlemlediğim gibi, olağanüstü bir hafızası vardı. Ancak, ben geldikten hemen sonra, anayasal usullerde yapılan muhteşem bir gösteriyle, onun ve arkadaşlarının ayağı kaydırıldı ve yaşlılar layık oldukları yere geri döndüler. Parlamento Başkanı olan Constantine ya da "Kotcho" Kotta adlı bir Ortodoks, Başbakan oldu ve Meclis Başkanı koltuğuna başka bir Ortodoks, ülkenin çok saygı gören piri Pandeli Evangheli oturdu. İçişleri Bakanlığı bir Müslüman'a, Musa Juka'ya verildi. Aynı makamda bir önceki görev süresinde popülerliğini o kadar kaybetmişti ki, Kral Zog'un onu bir daha göreve getireceği düşünülmemişti. Ancak Musa Juka, güçlü bir karakterle efendisinin arzularını itaat edilmesiyle birleştiriyordu ve Kral, onu uyardıktan sonra, ona bir şans daha vermeyi tercih etti. Yeni Dışişleri Bakanı, yine bir Müslüman olan, bir zamanlar Sultan Abdülhamit'in saray muhafızı olarak görev yapan, şimdi de kraliyet ailesine yakın olan ve İtalyanlarla çok sayıda bağı bulunan Ekrem Libohova Bey'di. Bunların hepsi, diğer bakanların çoğu gibi, sonuna kadar görevde kaldı. Gerçi, yardımcı görevlerde bazı değişiklikler yaşandı.

Birkaç ay sonra, Mayıs 1937'de, güneyde, eski bir jandarma olan ve Frasheri kabinesinde İçişleri Bakanlığı yapmış olan Etem Toto adında biri liderliğinde isyan patlak verdi. Başlangıçta, daha önce yaşanan ve Kral Zog'un, 1925 yılında yerini sağlamlaştırdıktan sonra bastırmak zorunda kaldığı bir iki akımdan daha tehlikeli görüldü. Toto, denizden daha içeride, Valona'yla Santi Quaranta arasında kalan büyük Kurvalesh sıradağlarındaki bazı kabilelerin desteğini almıştı. Bektaşilerden de destek alabileceği düşünülüyordu. Ancak Bektaşî liderleri hükümetin yanında yer

aldı ve kabile desteğinin çok sınırlı olduğu anlaşıldı. Asilerin sayısı, Arghyrocastro'ya girdikten ve oradaki hapishanenin kapısını açarak ilave yandaşlar kazandıktan sonra bile çok azdı. Yolları kesildi ve bir sonraki hedeflerine, önemli liman kenti Valona'ya yöneldiler. Kısa bir süre sonra Toto yakalandı ve öldürüldü. Erkek kardeşi ve diğer iki üç lider de bir süre sonra mahkemeye çıkarıldı ve idam edildi. Bu olay, Kral'ın kuyusunu kazma konusunda yapılan önceki girişimler kadar beceriksizce yapılmıştı.. Kral, asileri konusunda da en az hizmetkârları kadar şanslıydı. Toto ile arkadaşlarını komünist olarak göstermek için bazı girişimler oldu. Bu, İçişleri Bakanının en sevdiği korkutma aracıydı, ama bu yorumun hiçbir gerekçesi yoktu. Bazı Arnavutların yurt dışında devrimcilerle temasları olmuştu, ancak o dönemde organize komünizmin ülke içinde gelişebileceği bir ortam yoktu. Ben komünist faaliyetleri hakkındaki rivayetleri dile getirdiğim zaman Kral konuyu memnuniyetle açıklayarak, böyle bir şey olmadığı konusunda güvence verdi ama yine de, çok dikkatli olunması gerektiğini ekledi. Başa çıkması gereken üç din vardı, dördüncü bir dinle başa çıkamazdı.

Toto hadisesi trajik olsa da, diplomatik sınıfı hazırlıksız yakalayan eğlenceli bir yanı da oldu. İsyan, Whitsuntide²⁰ ile çakışmıştı ve hepimiz tatil havasındaydık. Bazı yabancı heyet başkanları ve personeli eğlenmeye gitmişti. Bunların arasında, hareketin Yunan sınırına yaklaşması nedeniyle, aslında en çok etkilenen diplomat olan Yunan Sefiri de vardı. Ben, iyi idarecilikten çok tamamen şans eseri, haberi ilk alanlardan biri oldum. Tercümanım Pazar akşamı bize uğramıştı. Gelme nedeni, bana isyan gibi banal bir olayı bildirmek değil, arabama el konulacağına dair söylentiler olduğunu söylemekti. Bu uygunsuz davranışı hoş görmek mümkün değildi ve aslında kolaylıkla engellendi. Bütün bunlar, diplomatik hayatımızın ne kadar kaygısız olduğunu gösteriyordu. Uluslararası anlamda Arnavutluk önemsizdi. Nispeten büyük bir sefaret per-

²⁰ Paskalya Yortusundan sonraki yedinci Pazar günü [ç.n.]

soneli ve bir askeri heyetleri olan İtalyanlar haricinde, çoğumuzun yapacak fazla işi yoktu. Yugoslav sefaretinde de çok personel vardı, fakat Yunanlılar bile küçük bir grupla yetiniyordu. Biz, diplomatik bir yapı olarak kendimizi hep çok ciddiye alıyorduk. Sık sık birbirimizi ağırlıyorduk ve özellikle akşamları, çok şık giyiniyorduk. 1937 yılı başında en önemli etkinliklerden biri, Taç Giyme Töreni onuruna verdiğimiz partiydi. Her türden toplam yüz seksen kadar konuğumuz vardı ve eğer Mussolini meşhur öfke krizlerinden birine yakalanmayıp İtalyanların dünyanın her yerinde kutlamalara katılma emrini geri almasaydı, yaklaşık otuz kişi daha gelecekti. Bazı başkentlerde vatandaşlara uzak durmakla yetindiler, ancak Tiran ve Durres'deki İtalyan dostlarımız için şunu söyleyebilirim, Sefirinden en alt kademesine kadar bütün herkes, öğleden sonra yağın notlarla özür dileme nezaketini gösterdiler. Bu notları yazanlardan bazılarının yaka silktiğini biliyorduk, ama kurallara uymaları gerekiyordu. Boykota rağmen çok başarılı bir gece geçirdik. Programda özel olarak tasarlanmış "Kralların ve Kraliçelerin dansı" vardı. Buna göre erkekler dans listelerine adlarını, üzerlerinde Normandiya'nın Fethinden itibaren İngiltere'de tahta çıkan kralların adı yazılmış kalemle yazıyor; kadınlar da, tamamı Woolworth tarafından eski güzel günlerde maksimum altı peni fiyatla temin edilmiş olan parlak taşlar takmışlardı. Ayrıca evde bir tane İtalyan olduğundan - misafirlerimizden birinin hizmetçisi olup, Floransa'da yaşıyordu - Mussolini'den baskın çıktık. Bu hizmetçi vestiyerden sorumlu oldu.

Bu arada üst sınıftaki Müslüman kadınların, Tiran ve Durres gibi yerlerdeki sosyal hayata hep katıldıklarını belirtmeliyim. Bu, Kral Zog'un politikası gereğince oluyordu. Ailesindeki hanımlar bütün saray etkinliklerine katılıyordu ve en önemli yetkililerin eşleri ve kızları da buna uyuyordu. Bu kadınlar hem davranış hem de kıyafet açısından tamamen serbestti. 1936 yılında, daha yoksul olan insanlar biraz daha muhafazakâr olma eğilimindeydi, fakat biz ayrılmadan bir süre önce Kral politikasını biraz daha ilerlet-

ti ve dini yetkililerin söz konusu ilkelerdeki beyanlarını aldıktan sonra, ülkenin her yerinde peçe kullanımını yasaklayan bir yasa çıkardı. Yasanın ihlali durumunda, özellikle kadınlarının uymasını engelleyen erkeklere çok ağır cezalar veriliyordu. Daha önce yüzlerini kapatmayan ve bunun sonucunda kuşkuyla bakılan kadınların, başından beri haklı olduklarını öğrenince çok mutlu oldukları söyleniyordu.

İtalyanlar ve Almanlar da dâhil olmak üzere, bütün diplomatik meslektaşlarımızla çok iyi anlaşıyorduk, ama özellikle Birleşik Devletler ve Fransız sefaretlerindeki iki çift en yakın dostlarımızdı. Amerikalılar, kendi evlerine sahip olarak farklılık gösteriyordu. Bu evde Sefir Hugh Gladney Grant ve karısı, büyük bir misafirperverlik gösteriyordu. Fransa Sefiri Louis Mercier, tanınmış bir Arabist'ti. Onunla ve Madam Mercier'le Fas'ta tanışmıştık ve Tiran'da gösterdikleri yakınlık için de onlara çok minnettardık. Hepimiz arada sırada, Tiran'ın birkaç kilometre dışında güzel bir yerde yapılacak olan daha büyük sarayı beklerken Kral'ın kullandığı sade sarayda resmi etkinliklerde ağırlanıyorduk – Kral ülkeden ayrılincaya kadar bu proje hayata geçemedi. Hayat bir bakıma, çok küçük bir ortamda çok keyifliydi; o kadar keyifliydi ki, bir keresinde Türk karikatür dergisi Karagöz galiba Arnavutluğu, endişeli bir dünyanın ortasında neşeyle dans eden bir Çingene olarak resmeden bir karikatür yayınlamıştı. Birbiri ardına düzenlenen eğlenceler, müsriflik suçlamalarına yol açtı ve İtalyanlar bunu daha sonra kötüye kullandı. Şahsen, bu suçlamaların haklı olduğunu düşünmüyorum. Saraydaki günlük yaşam oldukça basitti, fakat fakir bir ülkede bile krallığın arada bir hava atması gerekiyordu. Kral, her yıl Yeni Yıl civarında bir parti veriyordu ve gayet başarılı oluyordu. Bunun dışında, belki bir istisna ile, özel kutlamalar belirli olaylar için olduğundan, haklı gerekçelere dayanıyordu. Bizim dönemi-mizde yapılan ilk özel kutlama, Kasım 1937'de, Arnavutluğun bağımsızlığını kazanmasının yirmi beşinci yılında yapıldı. Bu olay, bir haftaya yayılan bir dizi etkinlikle kutlandı. Kral'ın, sanırım ilk

kez mikrofon karşısına geçtiği bir yayınla başladı. Resepsiyonlar ve yemekler, günün gereklerini oluşturunuyordu. Asıl yıldönümünün akşamında, Arnavutluk Ordusunun neredeyse tamamı Kral'ın önünde yürüdü. Üç Prenses, genç kadınlardan oluşan bir kıtaya önderlik yaptı. Prensesler, şık pantolonlar giyerken, arkalarında-kiler, eski dünya görüşlerinden saparak etek giydiler. Kutlamalarla bağlantılı çeşitli küçük gösteriler arasında en ilginci, Arnavutluk milliyetçiliğinin tarihini gösteren sergiydi. Yurt dışından gelen küçük heyetler arasında İtalya'dan gelen ve başkanlığını Maliye Bakanı Kont Thaon de Revel'in yaptığı heyet de vardı. Varlığı Arnavutluğun İtalyanlara yükümlülüğünü hatırlatan bir Bakanın seçilmesi çok nazik olmayabilirdi, ama kendisi son derece uyumlu bir insandı. Yıllar önce Selanik'te tanıdığım Doğu Akdenizli bir İngiliz annenin oğluydu.

Bir sonraki büyük etkinlik, Kral Zog'un Nisan 1938'de evlenmesiydi. Bir süredir yuva kurma niyetinde olduğu söyleniyordu ve birkaç haftadır adı, bir Macar hanımefendiyle anılmaya başlamıştı. Hanımefendinin geldiği haberi, nerede kaldığına ilişkin detaylı bilgilerle birlikte, büyük bir heyecan yarattı. Aslında gelmediği anlaşıncı ortalık yatıştı, fakat Kral'ın niyeti güncelliğini korudu. İtalyanların, bir İtalyan ittifakını tercih ettiği ve birkaç asil hanımefendiyi gösterip birinin drahomasını vermeye hazır olduğu söyleniyordu. Kral, bu kadar kişisel bir konuda emir almaya hazır değildi. Birincisinden çok farklı bir başka Macar Hanımefendide karar kıldı. Bu hanım, Kontes Geraldine Apponyi'ydi. Aynı adı taşıyan ünlü ailenin bir kolunun üyesiydi ve yirmi iki yaşında çok güzel bir kızdı. Katolik'ti fakat halka açık olarak yapılan tek tören, 27 Nisan günü gerçekleştirilen ve Pandeli Evangheli olmadığı için nikâh memuru olarak Meclis Başkan Yardımcısının kıydığı resmi nikâh töreniydi. Törene katılan yüzlerce kişi arasında birçok Macar ve bütün yabancı temsilciler yer alıyordu. Buradan, daha seçkin bir düğün kahvaltısına gittik. Katolik piskoposların uzak durması olaya biraz gölge düşürdü. Tiran'da yine büyük bir törenler dizisi

yaşandı. İtalyanlar hayal kırıklığına uğradılsa bile, pek belli etmediler. İtalya Kralı, oldukça ruhsuz bir krallık dükü tarafından temsil edildi ve Kont Ciano, Kral'ın şahitlerinden biri oldu. İtalya - Arnavutluk ilişkilerinde bardağı taşıran son damla muhtemelen bu ziyaretti, zira Ciano'nun fırsattan yararlanarak, Kral'a İtalya'nın istekleri için baskı yaptığı söyleniyordu. Bunun doğruluk derecesini bilmiyorum ama, o dönemde, önemli olarak dikkatimi çeken bir şey oldu. Kont, Bergamo Dükünü getirip götürün gemiyle dönmeyi planlamıştı. Bir süre sonra bir İtalyan gazetesi, güya gemide yazılmış olan ve bu nedenle Ciano'nun kişisel telkinine atfedilebilecek olan bir makale yayınladı. Romantik ve şiirsel bir tarzda yazılan bu makalede muhabirin, İtalya'nın ekonomik ve mali olarak Arnavutluğa yol gösterdiği ve Arnavut savaşçıların efsanevi dağlarından inip İmparatorluğun ücra topraklarında savaştığı bir gelecekle ilgili hayali anlatılıyordu. Kısa bir süre sonra, o dönemde yalnızca komik gelen, fakat artan gerilimin işareti olabilecek tuhaf bir olay daha yaşandı. İtalyanlar Kral Zog'a bir yat sunmuşlardı. Kral'ın yeni karısıyla birlikte İtalya'yı ziyaret ederken bu yatı kullanması planlandı. Bir öğleden sonra yatla denize açıldılar, ama ertesi gün, o gece yatın geri döndüğünü ve kraliyet çiftinin Tiran'da olduğunu duyunca çok şaşırdık. Bu ani plan değişikliğinin gerçek nedenini hiçbir zaman öğrenemedim. Bahane olarak havanın fırtınalı olduğu söylenmişti, fakat İtalya'daki düzenlemeler konusunda, belki de Kral'ın Roma'ya gidip gitmemesi hususundaki görüş ayrılığının sonucu olması ihtimali daha yüksekti.

1936'dan 1938 sonuna kadar geçen süre içinde Arnavutluk'un Yugoslavya ve Yunanistan'la arası iyiydi. Gizliden gizliye, eğer Arnavutluk'la İngiltere'nin arası bozulursa, bu iki ülkenin Arnavutluk topraklarını aralarında paylaştırmak isteyebileceği korkusu yatıyordu. Ancak şimdilik Arnavutluk ve bu iki ülke çok ihtiyatlı davranıyordu. Elimde irredantizm (kurtarımcılık) içeren bir "Gerçek Arnavutluk" haritası vardı. Bu bölüm büyük ölçüde Yugoslavya'nın içindeydi, fakat bir bölümü Yunanistan'a dâhildi.

Arnavutluk, etnografik gerekçelerle burada hak iddia edebilirdi. Bu bölge, en az şu andaki toprakları büyüklüğündeydi. Bu harita 1938 yılında yeniden basıldı, ancak Kral Zog, bu haritanın içerdiği emelleri açıkça teşvik etmeyecek kadar akıllıydı. Yunanistan'ın Güney Arnavutluk kesimi üzerindeki karşı-iddiasını yinelenmesi sorunu – ki bu bölgeye Yunanlılar Kuzey Epirus adını vermişti – da bu dönemde askıya alınmıştı. Şimdilik, söz konusu bölgede destekledikleri Ortodoks okullarıyla ilgili anlaşmazlığın, olumlu bir şekilde çözümlenmiş olmasından memnundlardı. İtalyanlarla dost olmak, Yugoslavya veya Yunanistan'dan gelebilecek ciddi bir kötülüğe karşı koruma anlamına geliyordu, fakat o kadar derine dalmışlardı ki, en büyük kötülüğü göremiyorlardı. Kral Zog samimi bir vatanseverdi, kendisini, ülkesinin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasına adanmıştı, ancak aynı zamanda Batı uygarlığı düzeyinde ilerlemek istiyordu. Onun en büyük şanssızlığı, bütün bunların yabancı sermaye olmadan yapılamaması ve bunu yapabilecek güce ve imkâna sahip olan tek ülkenin İtalya olmasıydı. Cimri değillerdi ve aslında çoğunlukla verdikleri borçları almakta sabırlı davranıyorlardı, fakat Arnavutluk ılımlı mali yükleri bile karşılayamayacak kadar fakir ve geriydi. Kral'ın sorunu, İtalyanlara şirin davranıp, aynı anda onların yapacağı her türlü gereksiz politik müdahale ya da daha tehlikeli olan ekonomik sızma girişimlerine, örneğin büyük çaplı tarımsal sömürgeciliğe mümkün olduğunca direnmekti. Otuzlu yılların başında, İtalyanların daha fazla mali yardım yapmasını önlemeye çalışmış, ama başarısız olmuştu. Ben gelmeden kısa bir süre önce, İtalya'yla kapsamlı bir ekonomik ve mali anlaşma yapmıştı. En büyük trajedisi, birçok vatandaşının kendisini, ülkesini İtalya'ya satmış olmakla suçlamasıydı, oysa İtalyanların isteklerine karşı koyarak, onları aslında soğutmaya çalışıyordu. Genel ilgi alanına giren uluslararası ilişkilerde onları takip etmeye razıydı. Örneğin, 1936 yılında İtalya Kralını, Habeşistan İmparatoru olarak tanıyan ilk hükümdar değilse de, ilk hükümdarlardan biriydi. 1937'de Nyon Konferansını, *Punch* ya

da *New Statesman* gibi normalde Arnavutlukla pek ilgilenmeyen gazetelerde alay konusu olacak bir şekilde terk etti. Ancak kendi ülkesinde, bağımsızlık ve toprak bütünlüğü sloganlarına sadık kalıyordu.

Bütün bu süre içinde, biz gayet sakin bir şekilde yaşamaya devam ettik. İş ve sosyal faaliyetler bir araya gelince, zamanımızı doldurmaya yetmiyordu. Kırlarda bol bol yürüyüş yapmaya başladık. Durres bu iş için mükemmel bir başlangıç noktasıydı. Şehir, bir adanın deniz tarafındaki ucundaydı ve anakaraya bir geçitle bağlı olmakla birlikte, limanın yakınından sahilde bir başka noktada bulunan Porta Romana kalıntılarına uzanan uzun bir gölcükle, kara ile bağlantısı kesiliyordu. İç kesimlerdeki bütün önemli merkezler, kullanılabilir fakat çok engebeli yollardan oluşan bir sistemle birbirine bağlıydı. Ayrıca, en kuzeyden güney sınırına uzanan, denizden fazla uzakta olmayan bir su yolu vardı. Öğleden sonraları arabayla geçidin birkaç kilometre ötesine gidiyor, sonra çamurdan etkilenmemek için çizme; dikenli çitlerden ve diğer engellerden korunmak için de genişleyen pantolon giyiyorduk. Kuzey Arnavutluk ve güneyin büyük bir kısmı gibi, burası da çok güzeldi, ormanlarla kaplı dağlar ve vadiler vardı. Bir dağın eteğinde bulunan bir kuyuya karşı özel bir sevgim vardı. Büyük gürgen ağaçlarının gölgesinde kalmıştı ve bazen çok uzak mesafelerden kızlar gelip bu kuyudan su çekerti. Kuyunun alt kısmında, bir derenin iki kenarında eşim sayısız kır çiçeği toplarken, Majestelerinin Sefiri sepetleri taşırdı. Daha uzak yerlere yaptığımız gezintilerde, Tiran ovasına bakan dağın eteğindeki zeytin ağaçlarının yanından geçerek Kruja'ya, Scanderbeg'in tanınmış kalesine veya Scutari ile Tiran'a giden yolların kesişme noktasına yakın bir yerden ayrılan ve çok sayıda erguvan ağacı bulunan muhteşem güzellikteki yolu takip ederek, daha az bilinen küçük Presa köyüne giderdik. Ben şahsen, işim gereği kuzeye Scutari'ye veya güneye Valona ve ötesine gitmek dışında, fazla uzağa gitmedim. Bir kere, ülke ne kadar güzel olursa olsun, bir sürü gevşek kaya ve burğu gibi dönemeç bu-

lunan dağ yollarında araba kullanmayı sevmiyordum. Gittiğimiz en uzak yer Santi Quaranta'ydı ve limana kısa bir resmi ziyarette bulunan merhum Amiral Sir Dudley Pound'la buluşmak üzere gitmiştik.

1938 yazında, çok gecikmiş olan Tiran'da İngiliz sefareti kurma projesinin gerçekleştirilmesiyle uğraştım. Şehrin en iyi semtinde yarı tamamlanmış, yanında bahçe ve ek kançılara binası için yeterince alan bulunan bir bina aldık. Alım sözleşmesini 31 Temmuz'da imzaladım ve hemen ardından, binanın kaba inşaatında bütün ilgililer ve birkaç temsilciyle şampanya içerek eğlendik. Bu, yeni Sefaretteki ilk ve son parti oldu. Sefaret yıllarca boş kalacaktı ve en son duyduğumda, Arnavut milliyetçilerle son savaşın sonuna doğru geri çekilen Almanlar arasında küçük bir çatışmaya sahne olmuştu. Eşim gittiği için, o partiyle ve Tuğamiral Lionel Wells'in bayrak gemisi H.M.S. *Arethusa* ile Durres'e yaptığı ziyaretle, personelim ve ben onun yardımı olmadan ilgilenmek zorunda kaldık. Bu ziyaret biraz önemliydi çünkü İtalyanlarla yaptırımlar konusunda yaşanan tartışmadan sonra, güneydekiler haricinde, Arnavutluk limanlarına yaptığımız donanma ziyaretlerini, neredeyse durdurmuştuk ve şimdi temkinli bir şekilde yeniden başlamaya hazırlanıyorduk. Kral Zog'un benim dönemimde yapılan üçüncü büyük kutlamasına katılmak için, normal izne çıkış tarihimi biraz daha erteledim ve bir tek bu kutlamanın gereksiz savurganlık olduğunu düşündüm. Tahta çıkışının onuncu yıl dönümü onuruna düzenleniyordu.

Sonunda İngiltere'ye ulaştıktan kısa bir süre sonra, Münih krizi yüzünden, izindeki bütün sefirler gibi, hemen görev yerime dönmek zorunda kaldım. Roma üzerinden dönerken, Bay Neville Chamberlain'in fedakârlığı sayesinde, iyisiyle kötüsüyle bir uzlaşma sağlandığını öğrendim (bana göre iyisiyle). Ben yoluma devam ettim, hâlâ tek başıyındım ve Arnavutluk'taki kaldığım bütün sürenin en sessiz ayını geçirdim. Eşim yanıma geldiği zaman, eski kaygısız hayatımıza geri döndük. Anlatacağım örnek, 1939 başın-

da hâlâ ne kadar kaygısız olduğunu gösterecektir. 25 Şubat'ta, görev süresi dolan Çekoslovak Maslahatgüzarı da dâhil, ayrılan bazı meslektaşlarımız onuruna büyükçe bir yemekli parti verme fırsatını bulduk. Her zamanki gibi, özel olarak türettiğimiz oyunlardan birini oynadık. Bu oyunun adı *Diplomatik Hareket*'ti ve hayali bir dünya organizasyonu hakkında hicivli bir yazıydı. Detayları önemli değil, ancak Dublin'den Tegucigalpa'ya ve Katmandu'ya kadar özenle seçilmiş birkaç tane önemsiz başkentteki ve *Imaginia* adında hayali bir ülkedeki Dışişleri Bakanının dünyaya gönderdiği bir dizi mesajla sona erdi. Güncel uluslararası ilişkiler, hayali eksenler, Münih ve benzeri konularda imalarla doluydu. On yıl sonra bunları tekrar okuduğum zaman, ne kadar cüretkâr olduklarına hayret ediyorum, ancak, İtalyan ve Alman Sefirlerin yanı sıra, o gece Dünya İmparatoru yaptığımız Arnavutluk Dışişleri Bakanı dâhil bütün misafirlerimiz bunları hoş karşılamıştı. İşte, Münih'le, tarihteki en acıklı savaşın patlaması arasındaki sapa görev yerinde etkin olabilen mutluluk bu şekildeydi.

Ama tam bu sırada, Arnavutluk'la İtalya arasındaki gerginlik doruğa ulaşmaya başladı. Almanya Çekoslovakya'yı almıştı ve Mussolini, Kral Zog'u elinden geldiğince sıkıştırmaya hazırlanıyordu. Şimdi bile anlaşmazlık konularını ayırt etmekte zorlanıyorum. İtalyanlar, gerektiğinde Arnavutluğa asker çıkarabilmek istiyordu. Arnavutluk petrolü üzerinde zaten sahip oldukları kontrolü, daha da kuvvetlendirmek ve aralarında kromun önem kazanmaya başladığı diğer madenleri tekellerine almak istiyorlardı. Kral'a zorla, İtalya'da bulunana benzeyen bir gençlik örgütü kurdurmak istiyorlardı. Giro adında bir adam özellikle bu son hususla ve İtalyan davasına destekçi bulmakla ilgileniyordu. İtalyanlar asıl niyetlerini gizlemek için her türlü gerekçeye sahip olduklarından ve Arnavutlar artık maruz kaldıkları baskının boyutunu açıklayamayacak kadar paniklediklerinden, genel durumu anlamak çok daha zor oluyordu. Mart'ta bir gün, İtalyan meslektaşım Jacomoni'yle iyi ilişkimden yararlanarak, ona neler olacağını sordum, ama o

bana, korkarım, hiç de az olmayan bir gerçeklik payıyla güven-
ce verdi. Bir başka olayda, Yugoslav Sefiri bana, planlarına boyun
eğmelerine karşılık olarak, İtalyanların hükümetlerine Kuzey
Arnavutluk'ta tazminat vermeyi teklif ettiği konusunda ipucu ver-
di, ancak ipucu o kadar kapalıydı ki, neredeyse anlamayacaktım.
Kral Zog da, 25 Mart'ta Sir Thomas Hohler'i onu görmeye götür-
düğüm zaman, beni bir kenara çekip, Türkçe olarak, İtalyanlarla
uzlaşmak için elinden geleni yapmaya hazır olduğunu, ancak ül-
kesinin bağımsızlığı veya toprak bütünlüğüne ters düşecek hiçbir
şeyi kabul etmeyeceğini söyledi. İtalyanların ondan ne istediğini
anlatmadı. Mart'ın son haftasında, tartışma konusu her neyse, uz-
laşma sağlandığını düşünmek için her hangi bir neden görmedim.
O kadar ki, biraz tereddüt ettikten sonra, Konsolos Yardımcımın
izne çıkmasında mahzur görmedim. Ne kadar yanılmışım! Ben bu
sonuca vardıktan hemen sonra, durum daha da tehditkâr bir hale
geldi. İtalyanların karşı kıyıda yığılma yaptığına ilişkin söylentiler
yoğunlaşmaya başladı. Tiran'da parasal bir kriz yaşandı ve iki gece
üst üste vatansever gösteriler gerçekleşti.

4 Nisan Salı günü, ortalık birbirine girdi. O gün öğleden
sonra, Dışişleri Bakanı, yoğun baskı altında bana, durumun cid-
diyeti konusunda bir şeyler söyledi, fakat hiçbir şekilde tamamını
anlatmadı. O akşam, Mehdi Frasheri, önce Balkan temsilcileriyle
görüşükten sonra, Kral'dan Fransız meslektaşına ve bana bir me-
saj getirdiği zaman her şey açıklık kazandı. Aynı gün Roma'da,
Ciano İngiliz Sefiriyle rahatlatıcı bir konuşma yapmıştı ama Kral
Zog'un açıklamalarından, temsilcisi tarafından abartıldığı ha-
liyle, kıyametin kopmak üzere olduğu anlaşılıyordu. Ertesi gün,
İtalyanlar, Arnavutluk'tan mümkün olduğunca fazla sayıda vatan-
daşını çıkarmaya başladı. Perşembe günü, ayın 6'sında, gemileri
sahilde devriye gezdi. O gün öğleden sonra Durres'ten ayrılmaya
cesaret edemedim ve oysa aynı zamanda, Birleşik Devletler Sefiri,
o da Kral'dan haber aldığı için, Tiran'da benimle görüşmek iste-
mişti. Eşimden benim yerimi almasını istemek zorunda kaldım.

İtalyanlar şimdi taleplerini bir ulti-matom halinde bildirmişlerdi ve bir uzatmadan sonra, o gün saat 18.00'de sona eriyordu. Kral Zog Bakanlarına ve Parla-mentosuna danıştı. Ültimatomu reddet-mesini desteklediler. Avrupa'nın her yerinde telgraflar uçuşuyordu. Benim bunlara katılmama yetecek kadar personelim yoktu, zira Konsolos Yardımcısı izin-deydi ve evrak memuru, normal olarak iki haftada bir gerçekleştirdiği diplomatik torbalarımızı verme ve alma işle-mi için Roma'ya gitmişti. Eşimle ben gecenin geç saatle-rine kadar şifrele-meyle ve şifre çöz-meyle uğraştık. Sabah 05.00'te İtalyanların asker çıkardığı haberiyle uyandık. Benzer çıkarmalar, sahilin başka noktalarında da gerçekleştiriliyordu. Özellikle, yerli kuvvetlerin başında Abbas Cupi adında iri yarı cesur birinin bu-lunduğu Durres'te biraz direniş oluyordu. Bizim evimizle deniz arasında suların çekildiği kıyıda epeyce çarpıştılar. İtalyan gemileri pek bomba atmadı ama karada makineli tüfeklerle epeyce çatışma yaşandı. O kadar ki, kısaca neler olduğuna baktıktan sonra terastan içeri girdik.

Zemin katımız, İngiliz bayrağının hayali koruması altına girmek isteyen iki üç yüz şehirliyle dolmuştu. Uşağımız zarif bir şekilde bize erkenden çay verdi. Biz de mertçe ona önce, sığınma-cılarımızı rahatlatmak için ne yapabileceğine bakmasını söyledik. Çatışmanın sonucu kaçınılmaz olarak belliydi. İtalyanlar birçok kayıp verdi, aslında Arnavutlardan daha çok kayıp verdikleri düşü-nülüyordu. Ancak saat dokuza geldiğinde Arnavutlar şehrin dışına çekilmişlerdi ve İtalyanlar düzenli bir şekilde sokaklarda yürüy-or-du. Bizim kapının önünde birkaç tane nöbetçi bıraktılar. Zararsız gençlerdi ve bizim ufak tefek şoförümüz Kol'la ve iyi yapılı kavasımız Osman'la ahbablık etmeye pek heveslilerdi. Bir tanesinin kut-sal eşiğimizi geçtiğini görünce, onlara kibar bir diplomatik doku-nulmazlık dersi vermek üzere bizzat kendim aşağıya indim. Baca gibi sigara içen fakat aynı zamanda coşkulu bir vatansever olan Kol, bir tanesinin ikram ettiği sigarayı, sigara içmediği gerekçesi-y-le reddetti. Osman da onun gibi yaptı. Sonra beni denediler, ama

ben kahvaltuya döndüm. Şimdi de, bütün vatanseverliğine rağmen, kibarlık abidesi olan Kol İtalyanlara sigara ikram ediyordu. Bu arada sığınmacılarımız çok düzenli bir şekilde dağılmıştı ve biz de haftanın en sessiz gününü geçirmeye başladık. Dış dünyayla bağlantımız geçici olarak kesildiğinden ortalık, her zamankinden daha da sessizdi. Ertesi sabah, paskalya tatilini geçirmek üzere yanımıza gelirken Bari'de durdurulan en küçük oğlumuz bize katıldı. Orada, Roma'dan dönmeye çalışırken durdurulan evrak memurumuzla güç birliği yapmıştı. İngiltere'de onun yola çıktığının kokusunu alan basın, İngiltere'deki, İrlanda'daki ve İskoçya'daki akrabalara telefon ettikten sonra onu "İngiliz Sefirinin Ortadan Kaybolan Oğlu" olarak tanıttılar. Aslında oğlum ve evrak memuru yalnızca yirmi dört saat gecikmeyle gelmiş ve bu süreyi rahat bir şekilde otelde geçirmişlerdi. Bu arada, Roma'daki Sefaret ve Dışişleri Bakanlığı, personel eksikliğini gidermek amacıyla, bana yardımcı olması için Roma'daki Askeri Ataşeyi gönderdi. Ciano'nun nezaketi sonucunda, bu görevlinin bir İtalyan destroyeriyle Durres'e gelmesi sağlandı. Aynı destroyerde evrak memurumuzla oğlumuza da yer bulundu. Bu olay, Ciano'ya karşı her zaman hissettiğim hayranlığı daha da artırdı. Ortalıkta çalışmıyarak gezmediği zamanlarda, nasıl gönül alacağını biliyordu.

İtalyanların Arnavutluğa yaptığı bu saldırıda utanç duyulacak birçok husus vardı. Kuşkusuz, Kral Zog'u son derece sınır bozucu buluyorlardı, fakat ona yaptıkları talepler kesinlikle çok fazlaydı. Sonunda bile, kendi vatandaşlarının Arnavutluk'ta hayatı tehlike içinde olduğu yönünde daha sonra ileri sürdükleri iddia bile hiçbir temele dayanmıyordu. İşgalden sonraki iki gün içinde o insanları ülke dışına çıkarmakta hiçbir zorlukla karşılaşmamışlardı. Özellikle iki olay, ne kadar utanmaz olduklarını daha da iyi vurguluyordu. Kraliçenin çok yakında doğum yapacağı biliniyordu. O dönemde İtalyanların bunu, askeri girişimlerinin yanında ikinci derecede önem taşıyan bir olay olarak gördüğü şüphesi, Ciano'nun son zamanlarda yayınlanan günlüğündeki en alaycı paragraflardan

biriyle teyit edilmektedir. Kraliçe Geraldine'in 5 Nisan sabahı erken saatlerde bir erkek çocuğu doğurması, Kral'ın sıkıntısını daha da artırmıştı. Asıl istila Kutsal Cuma günü gerçekleşmişti ve ister kasıtlı olsun ister tamamen tesadüfî, bu seçim bütün Avrupa'da Hristiyanları şaşkınlığa uğratmıştı. Durres düştükten sonra, işgalciler Tiran'a yürüdüler. O gece orada bazı çatışmalar ve yağmalamalar yaşandı. Şehri ertesi sabah resmen işgal ettiler. Bu arada Kraliçe Kutsal Cuma sabahı erken saatlerde gönderilmişti. Kral o akşam onun peşinden gitti ve sınırı aşarak Yunanistan'a geçti. Bu kaçış daha sonra, ülkesini terk ettiği gerekçesiyle, bazı Arnavutlar tarafından suçlanmasına yol açtı. Yapabileceği en iyi şey, kuzeydeki dağlara çekilerek, jandarma okulunu kurduğu ve kullanılabilir yol bağlantısı olan Burel civarındaki Mati kabilesindekilerle birlikte direnmektir. Gerçi orada da fazla direnemezdi. Muhtemelen hem karısıyla oğluna duyduğu kaygının, hem de kuzeye doğru gitmiş olsaydı, sınırları nihai tek kaçış yolunu sağlayabilecek olan Yugoslav Hükümetinin şüpheli tavrının etkisi altında kalmıştı.

Sonuçta, İtalyanlar askeri konumlarını sağlamlaştırmakta hiç zorlanmadı. Kral, anlaşılan birçok bakanıyla birlikte gittikten sonra, hemen hemen hiç silahlı direniş yaşanmadı. Bir sonraki adım, yeni bir politik sistem kurmaktır. Bazı milletvekilleri ortadan kaybolmuştu, ancak geriye kalanların çoğu ve önde gelen Arnavutlar, genellikle uyumlu ve itaatkâr olduklarını gösterdiler. Başkentini resmi işgalinden birkaç saat sonra Ciano uçakla Tiran'a geldi. Beraberinde, kısa bir süre öncesine kadar Kral'ın emir subayı olan ve bütün servetini kral'a borçlu olan General Sereggi'yi getirdi. Uzlaşma sağlamak için son bir çaba göstermesi amacıyla Roma'ya gönderilmiş ve orada efendisini terk etmişti. Onun bu davranışı, çok sayıda Arnavut'un gösterdiği tavrın aşırı bir örneğiydi. Ciano ve sefaretî hemen işe koyuldu. Sarayın merhum Başkomiseri başkanlığında, Arnavut Bakanlıklarındaki Müsteşarlardan oluşan geçici bir yönetim komitesi kurdular. Birkaç gün sonra, mevcut milletvekilleriyle ve kaymakamlık delegeleriyle, Kurucu Meclisi

topladılar. Milletvekilleri, gidiş anına kadar İtalyan taleplerine direnmekte Kral Zog'u desteklemişler ve ayrılma kararını onaylamışlardı. Aynı milletvekilleri ve Kurucu Meclisin diğer üyeleri, 12 Nisan'da oybirliğiyle onu tahttan indirdi ve Arnavutluk tahtını Kral Victor Emmanuel'e teklif etmeyi kararlaştırdı. Böylece, o dönemde çok vurgulanan bir formülle, iki ülke onun yönetiminde, tek bir kişisel birlik altında birleşmiş olacaktı. Hükümet Başkanı olarak şevket Verlaci'yi seçtiler. Zog'un, zengin bir toprak sahibi olan Verlaci'yi geçmişte, kızıyla nişanını bozarak çok kızdırdığı ve kendine düşman ettiği söyleniyordu. Bildiğim kadarıyla, bu Kurucu Meclisle ilgili olarak duyulan başka bir şeydi. Geri kalan her şey Roma'da halledildi. Verlaci başkanlığında bir heyet, Victor Emmanuel'e Arnavutluk tacını sunma görevini üstlendi ve Victor Emmanuel, tüm Faşist meclisleri bizzat onayladıktan sonra, memnuniyetle bu tacı kabul etti.

Sonraki haftalarda İtalyanlar, yerli hükümet görünümü arkasında, hızla Arnavutluğu kendi çizgileri doğrultusunda yeniden düzenlediler. Victor Emmanuel'i yeni krallığında temsil etmek amacıyla Savoy hanedanından bir prensin atanabileceği düşünüldü, ancak sonradan, merhum İtalyan meslektaşım Jacomoni'nin genel valinin eşdeğeri olarak, Korgeneralliğe atanmasına karar verildi. Zaten Sefir unvanına terfi ettirilmişti. Yeni Arnavut yönetimini henüz tanımamış olmamıza rağmen, bu terfi nedeniyle onu diplomatik meslektaşım olarak tebrik edebildim. İtalyan Faşist Partisinin Genel Sekreteri Starace, Arnavut karşıtlığının oluşturulmasını denetlemek amacıyla geldi ve onun karşısında saygın bir yerli avukat vardı. Para birimi, İtalyan para birimine sabitlendi, ama mevcut banknotlar değişmedi. Gümrük birliği oluşturuldu. Arnavutluktaki İtalyanlara ve aynı şekilde, İtalya'daki Arnavutlara vatandaşlık hakkı verildi. Zog rejiminin anısını silmek için mümkün olan her şey yapıldı. Eski Kral ve aile bireylerinin adlarının verildiği sokaklara, vs, ağırlıklı olarak İtalya'daki önemli kişilerin adları olmak üzere, yeni adlar verildi. Bir olayda, bu çok faz-

la aşırıya kaçtı. Eski Arnavutluk Hükümeti kısa bir süre önce yer isimlerini, daha milliyetçi bir hava verecek şekilde çok kapsamlı olarak değiştirmişti. Yaptıkları yeniliklerden biri, güneydeki Santi Quaranta limanının adını Zogai olarak değiştirmekti. Kral Zog'a yapılan bu dalkavukluğu geri almak çok doğal olabilirdi, fakat yeni bakanlar Kurulu eski adını vermek yerine, Ciano'nun karısı ve Mussolini'nin kızı hatırına, buraya Porto Edda denilmesine karar verince çok şaşırdık. Edda böylece, ilk kırk Hristiyan şehidinin varisi oldu. Mayıs ayında, Tiran'daki iki büyük günlük gazete kapatıldı ve yerlerini, *Fashizmi* adında yeni bir yayın organı aldı.

Bütün bu zaman içinde, iki ayrı devletin tek bir Kral altında kişisel bir birlik oluşturması teorisi, giderek zayıflıyordu. Haziran'ın ilk haftasında doruk noktasına ulaşıldı. Ayın 3'ünde, yine Verlaci başkanlığında yeni bir Arnavut heyeti, Kral Victor Emmanuel'den Faşist çizgilerde bir Anayasa aldı. Heyet, Tiran'daki bakanlar Kurulunun aldığı karar doğrultusunda, Arnavut silahlı kuvvetlerinin İtalyan ordusuyla birleştirilmesi için yalvaran sadık bir konuşma yaptı. Arnavut Dışişleri Bakanı, Ciano'yla Arnavutluğun dış ilişkilerinin kontrolünü İtalyan Hükümetine devreden bir anlaşma imzaladı. Bu yeni formül, iki ay önceki kadar resmi olmasa da, çok daha dürüst olup, "İmparatorluğun yörüngesi içinde birlik" anlamına geliyordu. Bu birleşme onuruna önde gelen Arnavutlara çok sayıda önemli mevkiler verildi. Verlaci ile bir başka İtalya yanlısı Müslüman, bir Ortodoks ileri geleni ve Katolik Mirdite kabilesinin başıyla birlikte İtalya'da Senatör yapıldı. Daha önce ulusal şair olarak çok sevilen Fransisken tarikatının başı, İtalyan Akademisine tayin edildi ve şimdi Milli Eğitim Bakanı olan genç bir yazara, Roma Üniversitesinde fahri profesörlük verildi. Kral Zog'u yüzüstü bırakan emir subayı, Tümen Generallğine getirilerek ödüllendirildi. Dış ilişkiler portföyünü imza karşılığında Ciano'ya veren Bakan'a, İtalyan Hizmetinde Sefirlik payesi verildi. Arnavutluk Faşist Partisinin yeni genel Sekreteri, bu unvana ek olarak, Roma'daki Faşist Genel Kuruluna üye oldu.

On yıl sonra bunları yazarken, söz konusu insanların işgal sonrasında yaşanan olaylardaki rollerini ve tavırlarını tahmin etmekte zorlanıyorum. Arnavutlardan daha az ilgilendiğim İtalyanlara bakmam yeterli olacak. Aralarında en önemli kişi Mussolini'ydi ve Roma'da, durmak bilmeden imparatorluk hayalini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Ciano kibirli, esnek ve ahlaksız olmakla birlikte, akıllı bir adamdı ve candan bir tarafı da vardı. Jacomoni Arnavutluk'taki son İtalyan Sefiriydi. O dönemde, Jacomoni'nin Kral Zog'la uzlaşma sağlamaya çalıştığını sanıyordum. Ciano günlükleri bu inancı sarsmış olsa da, Korgeneral olduktan sonra Arnavut halkının iyiliği için gösterdiği çabada samimi olduğu kesindi. Geri planda çok emek harcayan Giro'yla hiç tanışmadım, ama kendi başına düzgün biri olduğuna inanıyorum. Gerçi o kadar şoven bir Faşistti ki, kendi sefareti bile, Kral Zog'un hükümeti hâlâ itiraz edecek kadar kuvvetliyken onu ülkeden dışarı çıkarmanın daha uygun olacağına inanmıştı. Daha sonra, Arnavut Faşist Partisinin Müfettişi olarak geri döndü.

Önde gelen Arnavutlar çoğunlukla zavallı insanlardı. İtalyanlara karşı çıkmak için hiçbir şey yapamadılar, ama özellikle sözde Kurucu Meclis'te onların planlarına yardım ederek sergiledikleri gurursuzluğun pek uygun olduğu söylenemezdi. Aslında bazı istisnalar vardı. Kutsal Cuma günü, yani işgal günü, Mehdi Frasheri Tiran'dan öfkeli bir protesto yayınladı. Bu protesto Roma'yı o kadar gücendirdi ki, başkent işgal edildikten sonra Türk Sefaretine sığınmasının daha doğru olacağını düşündü. Ancak buradan ayrıldıktan sonra, İtalya'ya götürüldü ve yine de ona iyi davranıldı. Pandeli Evangheli, yaşlılık ve hastalık bahanesine sığınarak, Meclis toplantılarına katılmaktan kaçındı ve taciz edilmedi. Başkaları gibi gizlenmeyen, ama toplantılara katılmayacak kadar cesur olan bir başka milletvekili de Toma Orologai'ydi. Bir süre Kotta'nın altında Adalet Bakanı olarak görev yapmıştı ve olağanüstü dürüst biri olarak tanınıyordu. Kuşkusuz, aktif bir rol oynamaları istenmeyen ve şaşkınlık içinde Arnavutluğun bağımsızlığından

mahrum bırakıldığını fark eden başka insanlar da vardı. Ciano bile bunu günlüğünde, 12 Nisan tarihinde, Meclis delegeleri kendisine kararlarını ilettikten sonra, İtalyan Sefaretinin balkonundan yaptığı konuşmanın başarısı konusunda kendisiyle gurur duyarken yazdığı çarpıcı bir paragrafta itiraf etmişti. Dinleyicilerine bu kararın Arnavutluk'un bağımsızlığının ne şeklini ne de özünü zayıflatmayacağı konusunda güvence verdiğini söylüyor ve şöyle devam ediyordu:

"Başarının kitleleri kapsadığının anlaşılması gerekir, çünkü bazı vatanseverlerin gözlerinde öfkenin ateşini ve gözlerinden akan yaşları görüyorum. Artık bağımsız Arnavutluk diye bir şey kalmadı."

Kuzeydeki kabile şefleri, Tiran'daki memurlardan ve politikacılardan daha önemli bir unsurdur. Gerçi Zog rejimi altında geri plana çekilmişlerdi. Bazılarına işgalden önce Giro tarafından para yedirilmişti, fakat yine Ciano'nun günlüğünden aynı paragrafta aktarılmaya geçecek bir başka ifadeye göre, hepsi susmuyordu: "... İşler görüldüğü kadar düzgün gitmiyor. Kişisel birliğe çok fazla muhalefet var. Savoy hanedanından bir prensin gelmesini hepsi kabul ediyor, hatta benim olmamı istiyorlar. Ancak tahtın Kral III. Victor Emmanuel'e verilmesinin, Arnavutluğun bağımsızlığının sonu olduğunu biliyorlar. Birçok kabile reisiyle uzun tartışmalar yaptım. En inatçıları, Scutari'de olanlar (Katolik din adamları tarafından kışkırtılanlar), fakat yanımda getirdiğim Arnavut frankları yığınının dağıtmaya başladığım zaman, onları ikna etmek kolay olacak." Küçük sadakalar halinde dağıtılan paraların, Tiran ve Durres gibi yerlerde düzenlenen gösterilerin organizasyonunda da etkili olduğu düşünülüyordu. Ancak ister şehirlerde olsun ister taşrada, sıradan halkın pek önemi yoktu. Onlar, tepede oluşan büyük değişikliğe karşı büyük ölçüde kayıtsız davranıyordu. Şehir gösterilerine katılanlar açısından, güzel bir heyecan ve belki biraz kazanç anlamına geliyordu. Köylüler normal basit yaşantılarına devam ediyordu.

Arnavut halkının çeşitli kesimlerinin bir bütün olarak duyguları ne olursa olsun, politik açıdan İtalyanların, istediklerini tahmin ettiklerinden çok daha kolay bir şekilde elde ettikleri bir gerçektir. Bu, kısmen Kral Zog'un tuhaf konumundan kaynaklanıyordu. Kendisinin de bir kabile reisi ve politikacı olduğu günlerin üstünden çok zaman geçmemişti. Hâkimiyet kazandıktan sonra, o kadar katı bir yönetim uygulamıştı ki, el pençe divan dursalar da, eski denkları arasında düşman edinmemesine imkân yoktu. Bazı uygulamaları, özellikle birkaç yıldan beri sürdürdüğü, ya da en azından desteklediği laik ve devletleştirilmiş eğitim politikası, insanların bir kısmını soğutmuş ve yabancılaştırmıştı. Başka dezavantajları da vardı. Batılı bir bakış açısı vardı fakat başka yerlerde gözlemlediğim gibi, İtalya'dan para almadan ve böylece ülkesinin bağımsızlığını tehlikeye attığı suçlamalarına maruz kalmadan, ilerleme sağlayamıyordu. Geniş çaplı bir kişisel popülerlik oluşturma sanatını hiç bilmiyordu. Ayrıca en güvendiği danışmanlarından bazıları, genellikle sevilmeyen insanlardı. Örneğin İçişleri Bakanı ve çok güvendiği eski bir aile dostu olan kâhyası, epey servet biriktirmişti. Bütün bunlar ve diğer birçok nedenle İtalyanlar, 1939 baharında yarattıkları durumu, İtalya ile Arnavutluk arasında bir düello olarak değil, Kral'ın kendi halkı ve desteklediklerini iddia ettikleri Arnavut halkından eşit uzaklıkta bulunan tepe noktasını oluşturduğu bir üçgen olarak sunabildiler. İşte, başlangıçta kişisel birlik formülü, hükümdar değişikliğinin bağımsızlık kaybı anlamına gelmediği şeklindeki rahatlatıcı teklifle birlikte, bu kadar değerli olmasının nedeni buydu.

İtalyan saldırısı, Roma-Berlin ekseni ve Batılı Güçler arasında gerginlik olan bir dönemde yapıldığı için uluslararası ortamda geniş yankı uyandırdı. Batılı güçler, Arnavutluk'ta İtalyan etkisinin artmasına uzun zamandan beri kayıtsız kalıyordu, ancak bağımsız bir devlet haline gelmesine taraf olmuşlardı ve 1914-1918 Savaşının öncesinde ve sonrasında varılan çok taraflı kararları hiçe saymakla kalmayıp, 1939 koşullarını tehdit ederek

Baklanlardaki durumu karıştırıp Avrupa'daki genel güç dengesini bozabilecek bir gelişmeyi görmezden gelemezlerdi. O dönemde bu işgalin Mussolini ile Hitler arasında paralel bir *Drang Nach Osten* (Doğu'ya yayılma) konusunda yapılan bir planın parçası mı, yoksa kısa süre önce Hitler'in Çekoslovakya'ya yaptığı hamleyi dengelemek ve Mussolini'nin Berlin'deki rakibi kadar iyi bir insan olduğunu kanıtlamak için yapılmış bir karşı-hareket mi olduğu tartışmaya açıktı. Ben o dönemde kesinlikle ikinci seçeneğe inanıyordum. Bazıları daha da ileri gidip, Mussolini'nin amaçlarından birinin, Almanların güneye doğru çok fazla yayılıp, İtalyanların Adriyatik'in doğu sahillerindeki konumunu tehlikeye atma ihtimaline karşılık erken davranmak olduğunu söylüyordu. Öyle olsa bile, Ciano'nun günlüğü, Almanlara son ana kadar bilgi verilmediğini açıklamaktadır. Ancak olayı iyi niyetle kabul etmişlerdi ve Alman meslektaşım, çok memnun olmasa da, Ciano 8 Nisan'da, resmi işgalden sonra, Tiran'a geldiği zaman onu ilk kutlayanlardan biriydi. En yakından etkilenen diğer iki devlet, Yugoslavya ile Yunanistan'dı, fakat ikisi de açıkça muhalefet etmeye cesaret edememişti. Yugoslavya belki de önceden uyarılmıştı ve huzursuz bir şekilde boyun eğmesini sağlamaya yetecek vaatlerle teselli edilmişti. Yunanistan da, eğer çok ters davranırsa, İtalyanların kendi topraklarına ilerleyebileceğinden korkmakta haklıydı.

Haziran ayının ilk haftasında yapılan İtalya – Arnavutluk anlaşmaları, Arnavutluğun bağımsızlığının yıkılmasını kökünden halletmiş oldu. Bu arada da, ben dâhil bütün yabancı diplomatik temsilcileri etkisiz duruma getirdi. Majestelerinin Hükümeti hâlâ rejim değişikliğini tanımamıştı, fakat uluslararası ilişkilerinin kontrolünden feragat eden bir ülkede Sefir bulundurmakta ısrar edemezdi. Başbakan 12 Haziran'da Avam kamarasına, benim Sefirliği bırakmam gerektiğini, ama aynı zamanda Başkonsolos olduğum için, bu sıfatla devam etmem gerektiğini bildirdi. Ben bu konudaki ilk haberi, Londra'dan gelen bir telsiz raporundan aldım. Telgraf çekerek bilgi istedim. Benim telgrafım, Lord Halifax'tan

gelen ve parlamenter nedenlerle Avam kamarasındaki açıklamanın bir an önce yapılmasının gerekli olduğunu açıklayan, Temmuz ortasına kadar Başkonsolos olarak kalmamda mahsur olmadığını umduğunu belirten, bu tarihten sonra da, varılan mutabakat doğrultusunda, emekli olmadan önce son kez izne ayrılacağımı teyit eden güzel bir telgrafla çakiştı. Her şeyi düşünen Dışişleri Bakanlığı, memnuniyetle mali durumumun değişmeyeceğini de ekledi. İşlerimi toparlamak için birkaç hafta beklemek benim çok işime geliyordu. Yerel statümde önemli bir değişiklik olmayacaktı. Zaten İtalyan ve Arnavut yetkililerle ilişkim yoktu. Gümrük dokunulmazlığı istememi gerektirecek bir durumum yoktu. Zaten, ne İtalyanların ne de Arnavutların, bu geçiş döneminde yabancı temsilcileri huzursuz etmek gibi bir arzuları vardı. Almanların önderliğinde, Arnavutluk'ta temsil edilen diğer bütün güçler aynı şekilde diplomatik temsilciliklerini konsolosluklara dönüştürdü. Fransa ile Birleşik Devletler istisna yaratarak, onaylamadıklarını göstermek amacıyla tamamen çekildiler. Bildiğim kadarıyla sıkıntı yaşayan tek kişi Türk meslektaşım oldu ve bir nedenle, yerli tercümanını tutuklandı.

Her zamankinden daha fazla gözlem yaparak, kalan bir aylık süremde, İtalyanların yeni sömürgeleri üzerindeki baskılarını artırdıklarını izledim. Her konuda etkiliydiler. Binlerce Arnavut çocuğun İtalya'da yaz kamplarına gönderilmesini düzenlemekten, Mareşal Badoglio'yu önemli Arnavut şehirlerinde gösterişli bir tura göndermeye kadar her şeyle ilgileniyorlardı. Roma'da, sekiz yıllık yol yapım planını ve on yıl boyunca, kullanıma elverişli olmayan ve çoğu bataklık olan geniş arazilerin tarıma uygun hale getirilmesini finanse etmek için iki milyar lirenin tahsis edilmesi oylanarak onaylandı. Yapılanların çoğu, yararlı olacağı benziyordu. Arnavutluk, Kral Zog yönetimi altında makul çizgilerde ilerliyordu, fakat ilerleme çok yavaştı. İtalyanlar beş on yıl içinde, yerel bir yönetimin elli yılda yapabileceğinden fazlasını yapabiliirdi. Küçük ve geri kalmış bir ülkenin kendini kurtarmaya çalışması-

na izin mi vermek mi, yoksa bağımsızlığı pahasına, yabancıların himayesinde refaha erişmesi mi daha iyi sorusu her zaman tartışmalıdır. Arnavutluk olayında, bu soru hiçbir zaman yanıtlanmayacaktı. Hemen arkasından İkinci Dünya Savaşı yaşanmayıp çabalarını yavaşlatmasaydı ve sonunda birkaç yıl içinde ülkeyi tamamen boşaltmak zorunda kalmasalardı, İtalyanlar Arnavutluk'ta iyi bir şeyler yapabilirdi. Ancak savaş olmadan bile, yerlilerin tam egemenliklerine gösterdikleri tepkiyle de uğraşmaları gerekecekti. Ben ayrılmadan önce bile, ufak tefek tehlike işaretleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin Verlaci'nin, kendisinin de rol oynadığı değişikliğin ülkesini ne denli silip süpürdüğünü görerek çoktan dehşete düşmeye başladığı söyleniyordu. Yeri kolayca doldurulabilecek olan bir adamın tavrından daha da önemlisi, Mirdite'lerin hanedan reisiyle sürtüşme yaşandığı rivayetleriydi.

Bu son birkaç hafta sırasında özel hayatımız hakkında söylenecek pek bir şey yok. Gidiş hazırlıklarımız, genel durum sayesinde biraz daha kolaylaştı. İzin alınması gereken bir saray yoktu. Yerli hükümetle sonuna kadar hiç ilişkim olmadı. Eski diplomatik yapı dağılma sürecindeydi. İngiliz tebaa sayısı en düşük seviyeye inmişti. Geride kalan ve kolaylıkla erişilebilen tek önemli kişi Bayan Pennington'du ve o da bizimle aynı zamanda gidiyordu. Mercier'ler de 14 Temmuz'da gidiyordu ve o günü kendi topraklarında kutlamak yerine, öğle yemeğinde Birleşik Devletler Sefaretine konuk oldular. O yemeğe biz de katıldık. Yemekten sonra, Konsolos Yardımcısıyla beraber, diplomatik temsilciliğin ilga edilmesiyle gereksiz hale gelen yığınlarca evrakı imha etme işine giriştik. Yakma işleminden sorumlu olan sadık bir Rus hizmetkâr, bu işlemi öyle bir enerjiyle gerçekleştirdi ki, çatı alev aldı. Çok çalışan ve genel davranışları mükemmel olan bir grup İtalyan donanma erinin müşterek çabası sayesinde, fazla hasar yaşanmadı. Bunun ardından şanslı bir olay yaşadık. Sessizce ortadan kaybolmak veya Arnavutlardan ve İtalyanlardan bir tür izin almak arasında bir değerlendirme yapmam gerekiyordu. Dışişleri Bakanlığına

danıştım ve Verlaci ile Jacomoni'yi gayri resmi olarak aramam kararlaştırıldı. Önceden biraz tanıdığım Verlaci, beni ruhsuz olsa da, sıcak bir şekilde kabul etti. Jacomoni'yi yakından tanıyordum ve denizcilerinin yardımları nedeniyle teşekkür etme fırsatını bulduğum için memnundum. Çok samimi davrandı ve bu son konuşmamız, onunla ilgili olarak hatırladığım en güzel hatıra oldu. 17 Temmuz'da Bari'ye gitmek üzere denize açılırken, hem Jacomoni, hem de Verlaci bizi yolcu etmeye temsilci gönderdi. Geride kalan diğer yabancı meslektaşlarımız da bu gemiye bindi. Hava epey kararmıştı, ama yine de Arnavutluk'ta güneş kaskı giyen tek tanıdığımız olan Alman Sefiri, kaskıyla bizi geçirmeye geldi. O sabah Durres kumsalının uzak bir köşesinde son kez denize girerken tek misafirimiz olarak bizimle beraber olduktan sonra, ona hatıra olarak gönderdiğim hediye, Cidde koleksiyonumdandı. Kendi küçük ekibimizin yanı sıra Arnavut ve yabancı, birçok insan, eşimle beni yolcu etmeye gelerek, bizi çok mutlu ettiler. Konsolosluk ve diplomatik meslek hayatım bu şekilde sona erdi.

SONSÖZ

İngiltere'ye 21 Temmuz 1939 günü vardık. Altı hafta sonra İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. Bay Chamberlain'in 3 Eylül Pazar sabahı felaketi açıklamasını dinlerken, dört oğlumuz da bizimle birlikte East Bergholt'taydı. Emekliliğim Eylül ayının sonundan itibaren yürürlüğe girdi ve birkaç gün içinde Ekonomik Savaş Bakanlığında çalışmaya başladım. Orada, İtalyan bölümünde ayak işlerini ve sonuna doğru İspanya ile Portekiz'den sorumlu göstermelik yönetici olarak geçirdiğim dokuz aya dönüp baktığımda gurur duyduğum ya da memnun olduğum söylenemez. Bakanlık, Bay Hugh Dalton'un himayesinde, Dışişleri Bakanlığından alınan desteği daha da azaltan bir çizgide yeniden düzenlenirken 1940 Haziran'ının sonunda, hiç pişmanlık duymadan oradan ayrıldım. Yurt dışında görev yapan birçok eski sefiri içeriyordu ve neredeyse en son ben ayrıldım. Aktif görevdekilerin çoğu, çeşitli resmi ve resmi olmayan geçmişi bulunan genç insanlardı ve temellerine kadar sarsılan dünya şartlarında abluka işleriyle başa çıkmada biz yaşlılardan daha uygunlardı.

Kısa bir süre önce, East Bergholt'ta bir ev almıştık ve 1940'tan sonra zamanımızın neredeyse tamamını orada geçirdik. Boş durmadık ama yurt dışında yaşadığımızdan çok daha farklı bir meşguliyet içindeydik. O yılın sonunda, Oxford'da Profesör Arnold Toynbee tarafından işletilmekte olan Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsünün bir şubesinde deneme amaçlı bir ay geçirdim. Çok sayıda bilgili ve deneyimli insan vardı ama işleri henüz Dışişleri Bakanlığıyla yeterince koordine edilmiyordu, ancak bu eksiklik daha sonra giderildi. İşe yaramadığımın farkındaydım ve birkaç hafta sonra denemeyi bıraktım. Birkaç ay önce başladığım ve geçmiş deneyimlerime daha uygun olduğunu düşündüğüm yarı-za-

manlı işe devam ettim. Kral Zog ve ailesi, çeşitli yerlerde dolaştıktan sonra, 1940 yazında geçici olarak İngiltere'ye yerleşmişti. Teknik olarak kimliği gizliydi, zira bu aşamada Majestelerinin Hükümeti, İtalyanların Arnavutluk'taki konumunu kabul etmişti. Bu ve başka nedenlerle, Dışişleri Bakanlığıyla resmi ilişkisi olmazdı, ancak onunla temasın kopmaması isteniyordu ve benim resmi bir sıfatım olmadığından, bu amaçla kullanılmam uygun görülmüştü. 1946 yılında Mısır'a gitmek üzere İngiltere'den ayrılınca kadar onunla sıkça sayılabilecek düzensiz aralıklarla görüştük. Konuşmalarımızın belirli bir amacı yoktu ancak her zaman ilginç olmuştı. Ona karşı hep sempati duymuştum, hâlâ da duyuyorum, zira ülkesi için çok şey yapmıştı ve İtalyan işgaliyle başlayan ve şu andaki Komünist hâkimiyetinin kızıl gün batımıyla sona eren bir dizi olay yaşanmasaydı, daha da fazlasını yapabilirdi.

Kral Zog'la temasın sürdürülmesi, meslek hayatımın önemsiz sayılamayacak bir devamı olsa da, devam ederken bile, fazla zamanımı almıyordu. 1940'tan beri sürdürdüğümüz emeklilik hayatımızın ana faaliyetleri, Suffolk köyüyle sınırlıydı. Bütün savaş boyunca eşim oradaki, Merkezi Hastaneler Malzeme Hizmetleri deposunu işletti. Ben de Haftada Bir Peni Fonu'nun şubesini kurdum ve burayı başkasına devrettikten sonra, savaşta kullanılmak üzere şifalı bitki toplama işlerini düzenlemeye koyuldum. Isırgan otu, kuşburnu ve diğer bitkiler hakkında, neredeyse Kapitülasyonlardan daha fazla bilgi sahibi oldum. Eski aktar-astrologların, ısırgan otlarının Mars'ın altında olduğu yolundaki özdeyişini ve kuşburnundaki vitaminlerin bütün erdemlerini öğrendim. Ayrıca, modern bilimin, ahududu yapraklarının kaynatılarak, bebek bekleyen annelere tonik olarak içirilmesi konusundaki batıl inancı doğrulaması da cabasıydı. Bunun dışında, ikimiz de, bizim gibi olan diğer insanların yaptığı şekilde, eski alışkanlıklarımıza fazla yabancı olmayan ev işleriyle, hobilerle amatörce ilgilenmeye başladık. Fakat bu sıradan hobiler izin verdiği ölçüde, geriye yaslanıp, dolu ve başarılı bir hayat sağladığı ve bu hayatın sonunda, geçmişteki bütün başarısız-

lıkları ve hayal kırıklıklarını geride bırakan muhteşem bir lütufta bulunduğu için Tanrıya şükretmek bana yetiyor. Oğullarımızdan biri St. Dominick kilisesinin rahibi; diğer üçü ilk zamanlarında savaşa katıldı ve üçü de sağ salım eve döndü.

Doğu Akdeniz Servisi

Sonuncu Dragoman – Sir Andrew Ryan, Geoffrey Bles. 341 sayfa

Bu kitap aslında bir otobiyografidir ancak Sir Andrew Ryan'ın anlattığı olaylar, bugün yakın ve Orta Doğu'da yaşanan durumun ilginç bir başlangıcını oluşturmaktadır. Ne yazık ki bazı bölümler o kadar kötü ve sinir bozacak şekilde yazılmış ki, okuyucuların, içerdikleri eğlenceli bilgilere odaklanması zor oluyor. Sir Andrew eski ekolden değerli bir devlet memuruydu ve Doğu Akdeniz Servisindeki diğer insanların da paylaştığı bir sıkıntısı vardı: orta yaşlarının başında bazı başarılar elde edenler, diplomatik servisin elemanları olmadıkları için, hiçbir zaman terfi ederek önemli bir sefaretin başına getirilemeyeceklerini fark ediyorlardı. Durumun adaletsizliği o zamandan beri anlaşılmış ve Doğu Akdeniz Servisi lağvedilmiştir. Fakat bunun sonucunda, yurt dışında görev yapan en yararlı ve renkli İngilizler ortadan kaybolmuştur. Bugün Dışişleri Bakanlığında Türkçe ve Arapça bilen ve daha da önemlisi, doğu zihniyetini anlayabilecek insan sayısı son derece azdır.

Diplomatlar ve petrol uzmanlarının bu kitabı okuması tavsiye edilmektedir çünkü Sir Andrew'un yazdıkları, ister Rabat'ta olsun ister Tahran'da, Müslümanlarla günlük ilişkileri bulunanlar için önemli bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Suudi

Arabistan'daki şahsiyetler de doğrudur ve kitabın en açık sözlü bölümünü oluşturmaktadır. Yazar, petrol imtiyazları işinden çok sıkılmıştı ve bunu açıkça söylüyordu.

“Petrol hakkındaki yazışmalar, Cidde'deki son birkaç yılının kâbusu haline geldi. Ben ayrılmadan önce, gerçekleşme yolunda bile gördüğüm tek anakara planı, Hasa sahilinde bir imtiyazdı. Buradaki ihtimaller, zaten Bahreyn sahasını almış olan California'dan Standard Oil Şirketinin ve İran'da petrol bulunan geniş bölgedeki büyük güç olan Anglo-Persian Petrol Şirketinin ilgisini çekti. İkisi de görüşmelerde bulunmak üzere Cidde'ye temsilciler gönderdi. . . . Suudi Hükümeti, ellerinde satışa sunulan meçhul miktarda mal bulunmasının mutluluğu içindeydi ve onlar açısından sorun, imtiyaz haklarıyla ilgili sıradan şartların ötesinde, hangi tarafında daha fazla peşinat vereceğiydi. . . Az farkla Standard Oil kazandı.”

Böylece İngilizlerin sahip olduğu Anglo-Iranian Oil Company, Orta Doğu'da diğer tüm kaynaklardan daha fazla miktarlarda ham petrole sahip olan araziyi kaybetti.

Sir Reader Bullard bu anıları düzenledi ve halen resmi görevlerde bulunan insanları eleştiren bazı yerleri çıkardı. Akıllılık etmiş olabilir ancak Sir Andrew'un anlaşılan yazmaya değer gördüğü, fakat başka hiç kimsenin takdir etmediği kısımları çıkarmamış olması çok üzücü.

DİZİN

A

- Abdülhamit, 10, 16, 18, 22, 24, 47,
50, 51, 52, 54, 55, 62, 72, 73,
108, 113, 173, 212, 310, 314,
316
Abdölmecit, 108, 155, 173, 196, 197,
203
Adnan Bey, 172, 173, 174, 199, 206,
217
Ahmet Muhtar Paşa, 61
Almanya, 77, 82, 83, 84, 98, 101, 103,
105, 221, 251, 325
Amerika, 5, 239, 315
Amerikalılar, 296, 319
Arabistan, VI, IX, XI, 4, 47, 61, 73,
244, 249, 250, 251, 252, 253,
254, 258, 262, 263, 264, 267,
269, 270, 271, 272, 279, 280,
281, 282, 287, 292, 293, 294,
296, 298, 299, 304, 306, 308,
342
Ardahan, 127, 133
Arnavutluk, V, XI, 4, 31, 32, 39, 54,
61, 68, 188, 307, 308, 311, 312,
315, 317, 320, 321, 322, 323,
324, 325, 326, 328, 330, 331,
332, 333, 334, 335, 336, 337,
338, 340
Avusturya, 13, 30, 43, 45, 76, 80, 85,
86, 130, 215, 311, 315
Avusturya-Macaristan, 311

B

- Babiali, 59, 65
Bağdat, 62, 63, 68, 85, 261, 280, 295

Balkan Savaşları, 72

- Banş Konferansı, 125, 129
Berlin Antlaşması, 18
Birinci Dünya Savaşı, 251
Boğazlar, 82, 160, 170, 176, 182, 183
Boğazlar Konvansiyonu, 170, 176,
182, 183
Bulgaristan, 42, 43, 44, 65, 68, 83, 86
Büyük Millet Meclisi, 129, 133, 141,
143, 149, 153, 155, 173, 174,
181, 182, 195, 202, 203, 208,
212

C-Ç

- Cahit, 174, 191, 192, 196, 207
Çanakkale, 41, 60, 61, 81, 82, 87, 91,
98, 152, 177
Çanakkale Boğazı, 91, 177
Cavid Bey, 69, 71, 191
Cernel Paşa, 62, 69, 82, 94
Chamberlain, Neville, 324, 339
Churchill, Winston, 292
Cidde, VI, 244, 245, 246, 252, 253,
254, 255, 256, 257, 258, 259,
260, 261, 262, 263, 264, 265,
266, 268, 270, 271, 272, 273,
274, 275, 277, 278, 280, 281,
282, 288, 289, 290, 291, 293,
295, 298, 300, 301, 304, 305,
307, 308, 312, 338, 342

D

- Damat Ferit Paşa, 112, 113, 116,
126, 128, 184, 205, 219
Dışişleri Bakanlığı, 43, 97, 98, 99,

114, 141, 146, 147, 188, 232,
237, 242, 253, 261, 275, 294,
328, 336

Düyunu Umumiye, 180, 191

E

Edirne, 65, 66, 68, 177

Edward, 5, 43, 65, 68, 94, 125, 308

Ege Adaları, 68

Enver, 66, 69, 70, 71, 83, 90, 108,
122, 156

Ermeniler, 90, 125

F

Fas, VII, XI, 2, 4, 216, 221, 222, 223,
225, 226, 227, 228, 229, 232,
233, 234, 236, 237, 238, 239,
240, 243, 244, 245, 246, 247,
284, 298, 319

Fevzi Kavukçu, 264, 267, 270

Filistin, 73, 111, 144, 247, 250, 252,
264, 278, 305

Fitzmaurice, 33, 56, 60, 61, 63, 72,
95, 107, 137, 310

Fransa, 25, 59, 80, 81, 83, 93, 97, 105,
141, 142, 143, 144, 147, 148,
160, 174, 201, 221, 225, 234,
237, 274, 319, 336

Fuad Hamza Bey, 265

G

Galata, 24, 25, 28, 48

Gelibolu, 106, 147, 153, 161

General Harington, 135, 141, 142,
143, 147, 152, 154

V. George, 230

Goeben, 81, 84, 86, 90

H

Hakkı Paşa, 53, 59, 68, 69, 76, 78,
251, 280

Halide Edip, 29, 173, 207

Halifelik, 51, 153, 190, 194, 202, 203,
204, 211

Halk Partisi, 192, 205

Hicaz, 22, 154, 204, 217, 249, 251,
252, 254, 255, 256, 259, 260,
262, 263, 264, 266, 267, 268,
277, 278, 282, 283, 302

Hilmi Paşa, 30, 46, 51, 53

Hindistan, 8, 57, 62, 63, 82, 87, 250,
252, 259, 260, 261, 291, 293,
306

Hitler, 335

Hristiyanlar, 37, 42, 207

I-İ

Irak (Mezopotamya), 62, 73, 163,
212, 213, 247, 251, 252, 261,
262, 263, 264, 267, 279, 280,
295

İkinci Dünya Savaşı, 337, 339

İran Körfezi, 68, 73, 280, 293, 296

İsmet Paşa, VIII, 153, 160, 163, 169,
170, 171, 172, 175, 177, 182,
183, 184, 190, 191, 195, 205

İspanya, 221, 226, 239, 339

İstanbul Antlaşması, 68

İtalya, 59, 63, 65, 79, 106, 141, 143,
145, 147, 148, 160, 164, 174,
251, 283, 296, 311, 320, 321,
322, 325, 330, 331, 332, 334,
335, 336

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 46, 52,
53, 66, 69, 112, 113, 126, 150,
191

İzmir, 74, 85, 114, 115, 116, 117, 123,
125, 129, 148, 152, 207

İzzet Paşa, 40, 69, 112, 130, 146, 147,
159

J

Jön Türkler, 41, 53, 54, 55, 57, 156, 250

K

- Kamil Paşa, 45, 46
 Kapitülasyonlar, 1, 4, 22, 85
 Karaağaç, 177
 Karadağ, 65
 Kars, 127, 133
 Katar, 281
 Katolikler, 11
 Kölelik, 272
 komünizm, 150
 Konsolosluk, 2, 26, 35, 137, 219, 222,
 224, 227, 232, 235, 242, 307,
 338
 Kral Faysal, 263, 264, 278
 Kral VIII Edward, 308
 Kral Zog, 309, 312, 314, 316, 318,
 320, 321, 322, 324, 325, 326,
 327, 328, 330, 331, 332, 334,
 336, 340
 Kürtler, 125, 139
 Kuveyt, 250, 251, 261, 293, 295, 296,
 300

L

- Londra Konferansı, 66, 68
 Lord Curzon, VIII, 147, 154, 160,
 161, 163, 165, 167, 169, 174,
 183, 184, 185, 213
 Lozan, VI, VII, VIII, XI, 4, 63, 119,
 130, 137, 153, 154, 155, 159,
 160, 161, 162, 163, 164, 165,
 173, 174, 175, 177, 185, 187,
 188, 192, 199, 200, 207, 209,
 210, 211, 216, 223

M

- Mahmut Şevket Paşa, 30, 48, 66, 67,
 69
 Makedonya, 30, 39, 40, 42, 43, 46, 61
 Malta, 92, 128, 132, 141, 154, 215
 Mehmet Reşat, 50, 113

- Mehmet Vahdettin, 108
 Mezopotamya (bakınız Irak), 26, 71,
 73, 119, 125, 140, 212, 251
 Milletler Cemiyeti, 213
 Misak-ı Milli, 127, 133, 189
 Mısır, 2, 33, 79, 80, 82, 88, 120, 203,
 212, 221, 249, 254, 284, 292,
 295, 340
 Mübadele, 169
 Münir Bey, 130, 159, 164
 Mussolini, 160, 164, 165, 185, 318,
 325, 331, 332, 335
 Mustafa Kemal Paşa, 113, 116
 Musul, 169, 170, 176, 188, 209, 211,
 213, 215
 Mütareke, 147, 148, 153, 155, 173,
 180, 208, 215, 216, 242

N

- Norveç, 99, 100, 101, 103, 104

O

- Ortodoks Kilisesi, 208
 Osmanlı İmparatorluğu, 18, 310

P

- Papa, 11, 143, 144
 Patrikhane, 139, 168, 208
 Petrol, 181, 183, 185, 282, 342

R

- Rabat, 216, 221, 222, 223, 224, 225,
 226, 234, 236, 237, 238, 239,
 240, 241, 244, 245, 341
 Rauf Bey, 117, 126, 194
 Riyad, 250, 254, 265, 286, 293, 295,
 298, 299, 300, 301, 302, 305
 Rıza Nur, 163, 169, 175, 183
 Rıza Tevfik Bey, 37
 Romanya, 24, 83, 86
 Rusya, 10, 18, 30, 80, 81, 82, 83, 84,

90, 132, 133, 138, 150, 160,
189, 254, 256

S

Said Halim Paşa, 69

San Remo, 143, 215

Saraybosna, 76

Sevr Antlaşması, 129, 133, 140

Şeyh Abdullah Süleyman, 269, 304

Şeyh Yusuf Yasin, 267

Sir Horace Rumbold, 135, 219

Sırbistan, 65, 68, 80

Sovyet Rusya, 132, 150, 254, 256

Sudan, 235, 254, 262, 271, 272, 291

Suriye, 12, 71, 89, 111, 143, 176, 209,
247, 250, 252, 264

Suudi Arabistan, VI, XI, 4, 244, 254,
262, 263, 264, 267, 269, 271,
279, 280, 282, 293, 341

T

Talat Paşa, 208

Tevfik Paşa, 47, 112, 115, 129, 130,
131, 153

Trakya, 73, 123, 127, 147, 151, 153,
167, 168, 176

Türkiye, VII, IX, X, XI, 1, 2, 4, 10, 19,
29, 39, 43, 52, 53, 54, 55, 63, 65,
66, 67, 68, 69, 72, 75, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89,
94, 95, 98, 100, 104, 106, 107,
109, 112, 113, 114, 115, 116,
118, 119, 121, 122, 123, 124,
125, 127, 129, 131, 132, 133,
136, 137, 138, 141, 143, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151,
155, 156, 160, 166, 169, 170,
171, 172, 174, 176, 180, 181,
188, 189, 192, 193, 194, 195,
199, 201, 202, 203, 205, 206,
207, 208, 209, 211, 213, 217,
218, 223, 232, 233, 238, 241,

242, 251, 252, 272, 280, 310

U

Ürdün, 247, 252, 258, 261, 262, 263,
264, 277, 278, 279, 287

V

George, 27, 56, 57, 64, 95, 114, 151,
152, 153, 163, 198, 230, 244,
245, 254, 274, 291, 294, 305

Venizelos, 80, 164, 169, 175, 177,
180

W

Woods Paşa, 13, 35, 48

Y

Yahudiler, 71, 125, 305

Yemen, 62, 72, 76, 249, 250, 251,
252, 261, 269, 282, 283, 284,
285, 286, 287, 288

Yunanistan, 2, 3, 54, 65, 68, 72, 75,
78, 84, 125, 131, 138, 143, 151,
166, 177, 180, 190, 198, 311,
315, 321, 322, 329, 335

Yunanlılar, 125, 138, 146, 147, 148,
150, 152, 160, 168, 176, 318,
322

1899-1924 tarihleri arasında İstanbul'da İngiliz elçiliğinde görev yapan Sir Andrew Ryan "Sonuncu Dragoman" unvanını alırken, bu süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına, Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'un işgaline, Kurtuluş Savaşına, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna tanıklık etmiş, son olarak Lozan Antlaşması toplantısına katılmıştır.

Sir Andrew Ryan İstanbul'dan sonra Fas, Suudi Arabistan ve Arnavutluk'ta görev yapmıştır. Bu kitap esas olarak onun otobiyografisi olmakla birlikte, tarihimiz açısından çok önem taşıyan olaylar hakkındaki kişisel görüşlerini ve yorumlarını da içermektedir.

Fiyat: 40TL